

ΑΡΙΑΔΝΗ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ
ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ
ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΡΗΤΗΣ

Τα τυπογραφικά δοκίμια των άρθρων, που δημοσιεύονται στον παρόντα τόμο, επιμελήθηκαν δύο φορές οι ίδιοι οι συγγραφείς τους.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

ΑΡΙΑΔΗ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ
ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΟΓΔΩΟΣ

ΡΕΘΥΜΝΟ 1996

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
ΓΙΑ ΤΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ “ΑΡΙΑΔΝΗ”

ΠΡΟΕΔΡΟΣ: ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ *Κοσμήτορας της Φιλοσοφικής Σχολής*

ΜΕΛΗ: ΟΔΥΣΣΕΑΣ ΤΣΑΓΚΑΡΑΚΗΣ *Καθηγητής του Τμήματος Φιλολογίας*
ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΧΑΤΖΗΠΑΝΤΑΖΗΣ *Καθηγητής του Τμήματος Φιλολογίας*
ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ *Καθηγήτρια του Τμήματος Ι-Α*
ΠΕΤΡΟΣ ΘΕΜΕΛΗΣ *Καθηγητής του Τμήματος Ι-Α*
ΜΥΡΤΩ ΔΡΑΓΩΝΑ-ΜΟΝΑΧΟΥ *Καθηγήτρια του Τμήματος ΦΚΣ*
ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΚΑΛΦΑΣ *Αν. Καθηγητής του Τμήματος ΦΚΣ*

ΑΡΙΑΔΝΗ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

<i>N. Galanidou</i>	“So far away, so close”: Historical and Theoretical Perspectives on Paleolithic and Mesolithic Research in Greece.	σελ. 7
<i>I. Τουρναβίτου</i>	Ιδιωτικός βίος και κρατικός τομέας στο τέλος της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στις Μυκήνες - Η άποψη της Αρχιτεκτονικής.	31
<i>N. Σταμπολίδης</i>	Μια υπόθεση εργασίας.	65
<i>N. Φαράκλας</i>	Οι πόλεις της Αρχαίας Ακαρνανίας και οι επικράτειές τους.	71
<i>B. Nystrom</i>	Women, Priests and the Jewish Inscriptions of Crete.	95
<i>P. Gouin</i>	Ο Σκύλος και ο Κυνικός Με αφορμή το “πιθάρι” του Διογένη	101
<i>M. Kappler</i>	“Kelimat”: A Turkish-Greek word list for Ottoman primary schools in Crete.	109
<i>M. Δρίτσα</i>	Ιστορία επιχειρήσεων και αρχεία επιχειρήσεων. Η άλλη διάσταση.	129
<i>Φ. Νικολόπουλος</i>	Το πνεύμα της άμεσης Δημοκρατίας και η κυβερνητική.	133
<i>G. Roussopoulos</i>	Representation and ideology of representation in modern empiricism.	149
<i>M. Παπαρούση</i>	Αφήγηση σε δεύτερο πρόσωπο. Μια ιδιαίτερη μορφή εσωτερικού μονολόγου: Η περίπτωση του μυθιστορήματος του Στρατή Τσίρκα <i>η Λέσχη</i> .	157
<i>N. Μάμαλης</i>	Ο χώρος ως παράμετρος του μουσικού έργου.	173
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ		
<i>A. Αγγελαράκης</i>	Εγχειρίδιο φυσικής ανθρωπολογίας για αρχαιολόγους.	189
<i>A. Σαρπάκη</i>	Μερικά είναι ανεπίτρεπτα ακόμα και σε προφορικό λόγο, ωστόσο δημοσιεύονται!	249
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΡΗΤΗΣ 1.9.93-31.8.96		259

‘SO FAR AWAY,
SO CLOSE’:
HISTORICAL AND
THEORETICAL
PERSPECTIVES ON
PALAEOLITHIC AND
MESOLITHIC
RESEARCH IN GREECE

7

by *Nena Galanidou*

“At the end of a century when the concept of geographical remoteness has shrunk so that the idea of ‘getting away from it all’ has little hope of fulfillment, the sense of remoteness in time has become the substitute. Archaeologists have replaced those earlier explorers.”

C. Gamble, *Timewalkers: The Prehistory of Global Colonisation*, 1993, x.

1. Introduction

The Palaeolithic spans the period from the emergence of humanity, some 2.5 million years ago, to the onset of the Holocene, around ten thousand years before the present. Throughout this period and the succeeding Epi-palaeolithic (Mesolithic in Europe), subsistence was based on hunting and gathering, an adaptation that in general marked the development of human culture.¹ Within Greek prehistoric studies the

¹ The lowest boundary of the Palaeolithic overlaps with the beginning of a new geological period rather than with a sharp adaptive change to the new conditions of the Holocene. This division is associated with the parallel development of prehistory and geology during the early years and with the adoption of a three-part periodisation in the Stone Age.

intensity of research has been inversely proportional to the time depth. Thus the Bronze Age dominates the scene, the Neolithic receives steadily increasing attention, and the Palaeolithic-Mesolithic is a minimal part of the prehistoric agenda. The present paper discusses the history of the development of research into the Palaeolithic-Mesolithic period, highlighting its major theoretical viewpoints and addressing methodological and interpretative issues that are pertinent to the development and expansion of the field. The sketched profile has a distinctly international character, mainly because the study of prehistoric hunter/gatherers has not been a priority within the Greek archaeological community.

8

Although evidence for possible Palaeolithic artifacts from Greece was recorded in the last century (Lenormant 1867), and a few surface finds were attributed to the Palaeolithic in two European publications of the 1920s (Breuil 1923; Obermaier 1926), the first systematic expedition was undertaken by Markovits between 1927 and 1931 and was of a partly spelaeological and partly archaeological character (Markovits 1932-33a, b). During this expedition, Markovits excavated the Zaimis cave in Attica and the Ulbrich cave in Argolid. Dated on typological grounds, the former yielded a stratified sequence between the Mesolithic and the Roman period and the latter a sequence between the Upper Palaeolithic and the Neolithic. The lack of any good publication setting forth this information makes the assessment of its importance in the context of Early Prehistoric studies difficult. The excavation of the Seidi rock shelter near Kopais lake in Boeotia by Stampfuss during the German occupation of Greece yielded a lithic industry of Upper Palaeolithic character (Stampfuss 1942), and closed the first period of Palaeolithic studies in Greece.

A more systematic exploration of the early prehistory of Greece commenced almost half a century ago. It intensified during the 1960s, but only in the last fifteen years has there been a marked upsurge, culminating in the landmark conference in Ioannina in 1994. Despite these developments, our knowledge of the Greek Palaeolithic continues to derive from a patchy, albeit significant, set of data accumulated mainly as a result of the activities of foreign archaeological schools and of scholars from various intellectual traditions. With the bright exceptions of D. Theocharis, S. Dakaris and A. Sordinas, studies of the prehistoric hunter/gatherer record have remained outside the main stream of Greek archaeological research. The Greek Palaeolithic can be discussed in terms of two broad theoretical paradigms: culture-history, and environmental functionalism, under the subheading of palaeoeconomy.

2. In the shadow of classic and late prehistoric ruins

The economic and political developments that marked the turbulent 19th century in western Europe created material and historical conditions which allowed three disciplines with close ties to flourish: Palaeolithic archaeology, geology and palaeontology. Focusing on different aspects of the past, all three 'enjoyed great prestige as sciences in the process of creating a new vision of the history of the world' (Trigger 1989: 101). The large-scale public works undertaken in a Europe that was gradually being industrialised supplied

these sciences with their data. The pursuit of an ideology for a mobile middle class that was reserving a dynamic role for itself provided the necessary intellectual milieu.

Palaeolithic archaeology, in particular, offered the possibility of approaching the origins of humanity from a scientific perspective rather than from the mythological and religious standpoints which had hitherto prevailed (Van Riper 1993; Groenen 1994). The Darwinian theory of biological evolution projected onto human society, and ethnographic observations on peoples indigenous to the New World, provided the main elements in the new interpretative framework for the history of humankind. According to this framework, Western civilisation had evolved progressively from lower stages of intellectual development through elementary stages to civilised ones. The forms of lithic implements and of human fossils were expected to become more refined continuously over time. Moreover, Palaeolithic finds were classified in the lower range compared with antiquities from the 'High Civilisations', which were associated with urbanism and writing. L.H. Morgan's (1877) scheme of savagery-barbarism-civilisation² exemplifies this approach (Gamble 1986).

The omnipresent technological and economic development was perceived as an inevitable consequence of a socio-economic evolutionary process. Within it national and colonial attitudes took new shapes. It was the achievements of the citizens and not those of the monarchs of the Western world that proved the dynamism of the nation-states and their supremacy over native peoples (Trigger 1984). Means of subsistence were assumed to determine the levels of social and cultural complexity, and hunter/gatherers were deemed to indicate *primitive societies*. The notion of *primitive society* has its origin in 19th-century anthropological and archaeological models, and although within the evolutionist framework it was adopted by a wide theoretical spectrum (e.g. Engels, Freud, Durkheim), it has in general been used to justify imperialist attitudes and practices within the *new world order* (Kuper 1988).

Reaction against the view of the world that Palaeolithic archaeology was offering came from conservative opponents who had no desire to question the truth of the biblical account of the creation of man (Grayson 1983; Trigger 1989). During the 19th century, and until the end of the first half of the 20th century, the scientists' fascination with the question of how humanity emerged was not shared by Greek society, which felt itself to have more pressing concerns. This was for historical reasons rather than theological ones.

Gamble has argued that prehistory, as an intellectual discipline in Europe during the 19th century, was not discovered, but invented to meet the particular requirements of the middle class in its ascendancy (1986: 2). By a parallel but not identical route, it was the classical past which served the quests and aspirations of Greek society (e.g. Lamprou 1912). For Greeks classical antiquities denote the 'glorious past'. This past has played a twofold role. Bound together with religion and language, it gave (and apparently still gives) meaning to the national consciousness; this notion, which had heterogeneous roots, and developed variously within the different social classes, was invaluable to the maintenance of high morale by the Greeks during their various 19th and 20th-century

² This was subsequently adopted by Engels and Marx in their analysis of 'primitive communalism'.

historical adventures (Kotsakis 1991). Simultaneously, claims of continuity with this past functioned as a passport to a place in the increasingly integrated European World. Archaeological research was therefore devoted to the discovery and promotion of a national heritage which would reinforce these claims; the abundance of ancient ruins in the Greek landscape made manifest the links between the present and the past. The view of the ancient world afforded by the ancient written sources was merging with archaeological discoveries. Interest extended only as far back as the Homeric epics and the Creto-Mycenaean wonders. Remains from earlier or later periods were simply ignored, at least until shortly before the first decade of the 20th century, which was marked by the publication of Tsountas' *Prehistoric Acropoleis of Dimini and Sesklo* (1909), and by an increased interest in Byzantine monuments.

10

For foreigners too classical ruins in Greece and Italy have had priority, both in the context of pre-20th-century antiquarian interests and in that of 20th-century research projects. It was through these ruins that the well established belief in classical Greece as the cradle of Western civilisation was further explored and documented.

Three traits of the Palaeolithic record have to a great extent been responsible for its relative neglect in Greece in more recent years. Firstly, it deals with the remains of mobile hunter/gatherers whose territories exceeded national boundaries. The individual styles that may be discerned in Palaeolithic artifacts (Sackett 1982) are not sound evidence for linking them to the concept of modern ethnic identity. The notion of cultures has taken various shapes in Palaeolithic archaeology. During the 19th and the early 20th century cultural evolution was viewed as a linear process of increasing intelligence; the post-1920 Childean definition saw it as social traditions, while F. Bordes took an 'ethnic' view of culture (Binford and Sabloff 1982). However, it has not been explicitly linked to national identity, probably because of its remoteness in time.³ Secondly, not only is the material culture of this period, represented in non-precious materials, considered aesthetically inferior to many of the late prehistoric or historic finds, but rock and mobiliary art have so far been absent from the Greek record. Thirdly, the vast majority of Palaeolithic sites leave no architectonic ruins, and thus lack both actual and symbolic presence. Unless they are caves or rock shelters, it is often difficult to establish their exact coordinates after the destructive passage of excavation. In a country in which archaeology was founded principally as the history of ancient art, and in which it has always constituted an active part of sociopolitical life, it is not surprising that Palaeolithic research has received little attention.

Today information technology has done away with the traditional boundaries imposed by time and space, and the global nature of our environmental and social problems has led to an increasing tendency towards the political and economic integration of the nation-states, and a need to turn global survival strategies into local action. In this context, the study of the Palaeolithic record is justified not only by its intrinsic interest, but also, and more importantly, because it offers windows onto fundamental questions within modern society regarding the deeper history of human development and

³ In this respect the Neolithic has been the threshold for more explicit interpretations of 'cultures' according to the nationalist paradigm (Trigger 1984).

of socio-economic survival strategies. Problems concerning the biological evolution of the human genus from the other primates, its subsequent anatomical and intellectual evolution into *Homo sapiens sapiens*, the first colonisation of the earth by modern man, and the adaptations of prehistoric hunter/gatherers to long and short-term climatic and environmental changes, can only be explored using the material record that Palaeolithic archaeology unveils. Moreover, it is in the Palaeolithic that technology, language and symbolic thought have their origins.

3.1 *The Greek Palaeolithic: an international undertaking*

After the mid-1950s, Greece became host to the field work of distinguished European archaeologists (V. Milojević, A. Leroi-Gourhan, E. Higgs) attracted by its geographical significance and by the paucity of Palaeolithic sites. Their principal motive was the discovery of Palaeolithic sites, by means of surveys and excavations, and the elucidation of chronological and regional affinities. In the course of interpretation, however, their paths diverged. Some prehistorians did not take the argument much further than the discovery itself. Others approached the new evidence as a challenge to develop interpretative models. As with the later periods, Greece functioned as a laboratory in which new theoretical ideas in archaeology were tested.

Milojević, a central figure in Thessalian prehistory from the University of Heidelberg, conducted a survey in the Penios valley near Larissa which provided the data for the first monograph on the Greek Palaeolithic (Milojević et al. 1965). He discovered a number of sites, which he dated on the basis of geological stratigraphy, the faunal material and the features of the lithics. In the introduction to his book, he stated that his intention was to present a 'protocol' of the discovered data while consciously avoiding any consideration of the questions that might arise from them; he declared bluntly that there was no reason to 'theoreticise' (ibid.: 2-3). In 1956 Schmid undertook a new excavation at Seidi which, in the absence of radiocarbon dating, established an approximate late Upper Palaeolithic date (Schmid 1965). During the 1970s first R. Felsch (1972) and then L. Reisch (1976) excavated the Kefalari cave at Argos, which yielded a stratified sequence of end of Pleistocene-early Holocene date.

The archaeological reports from the German expeditions are in general characterised by rigorous methodology, by a strict palaeontological approach to faunal remains, with an orientation towards climate and chronology, and by a hesitation to proceed to any considerations that would go beyond chronological and regional correlations. This is not surprising, given that this was a period during which the discovery of Palaeolithic sites was in itself a significant contribution to prehistoric research, and during which the limited evidence available permitted few generalisations. The approach, however, manifests a distinctive view of prehistoric archaeology in which collection of empirical data is the beginning and description, classification and dating are the ultimate end. The single exception to this approach was Reisch's attempt to shift the emphasis from a palaeozoological perspective onto cultural aspects of prehistoric life. In his discussion of the bird remains from Kefalari (layer D2), he suggested that the

exploitation of a particular species must have been related to cultural behaviour rather than to economic motives; in other words, that it was killed for its feathers rather than for its meat (Reisch 1976: 262-263).

In 1962 a group of French prehistorians and geologists, under the direction of A. Leroi-Gourhan, surveyed western Elide in the Peloponnese for 'relics of the remote ancestors of the Myceneans' (1963a: 324). The geological attributes of the open-air sites were presented in a series of publications, emphasis being placed upon the association of geological with cultural horizons (Leroi-Gourhan et al. 1963a, 1963b; Leroi-Gourhan 1964). Three layers were argued to encompass lithic assemblages of discrete chronology ranging from the Middle Palaeolithic to the Mesolithic. The finds were placed in a broad regional context on the basis of morpho-technological characteristics, and the importance of the geographic position of Greece between Europe and the Near East was stressed. The 'in situ' character of the finds was emphasised, without much justification, in one publication (1963a), but it was abandoned in the other (1963b). In a more extensive presentation of the additional evidence collected during two subsequent field seasons, Chavaillon et al. (1967, 1969) attempted to accommodate the characteristics of the Greek industries into a new scheme which comprised an extended typological list and technological information on the debitage and cores. On the basis of these characteristics, relative dates for the Middle and Upper Palaeolithic were assigned. The main issue that emerged from the study was the inadequacy of typologies developed for the French Palaeolithic to the task of considering the variability in the Greek assemblages (1967: 156, 195).

British research, under the direction of E. Higgs, was pursued along different theoretical lines. Focusing on Macedonia and Epirus, Higgs established the industrial successions of northwestern Greece with a series of surveys and excavations (Dakaris et al. 1964; Higgs and Vita-Finzi 1966; Higgs et al. 1967). He excavated the red-beds of Kokkinopilos and the Asprochaliko rock shelter, both located in the valley of the Louros river, and the Kastritsa rock shelter, on the shore of the Pamvotis lake near Ioannina. The stratified sequence at Asprochaliko bridges the Middle and the Upper Palaeolithic. The red-beds of Kokkinopilos yielded material of Middle and Upper Palaeolithic date. The cultural deposits at Kastritsa date from the Upper Palaeolithic. Higgs' starting point was compatible with the methodology of the contemporary scholars mentioned above, but upon it he soon built his own palaeogeographical approach (Higgs and Webley 1971). Interested in ideas about land use and settlement systems, he gradually came to view the region within what would later be the palaeoeconomic framework for the study of prehistoric human adaptation (Higgs 1975).

Palaeoeconomy began in British archaeology as a body of theory developed in response to the challenge of unravelling the origins of agriculture. Focusing on the archaeological record of the late Pleistocene and early Holocene, it sought to understand the long-term behaviour of human populations in response to environmental conditions, and in particular to available food resources. Land use, settlement location and social organisation were thought to be determined by these conditions, and technology was believed to further this process (Bailey and Sheridan 1981). Methodologically, palaeoeconomy used study of the on-site economic data and site catchment analysis to identify

the available natural resources in the vicinity of an archaeological site (Vita-Finzi and Higgs 1970). These were expected to have been optimally exploited by prehistoric people.

A student of the founder of ecological and economic archaeology in Britain, G. Clark, Higgs continued and reformed the Cambridge tradition of scientific analysis of biological remains. As one of his own students has observed, in his work on faunal remains the emphasis was shifted from the hitherto 'purely zoological and palaeontological perspective emphasising climate and chronology to an archaeological treatment of bone assemblages as indicators of human behaviour and subsistence economy' (Bailey in press b: 2). In Higgs' view, sites did not just offer cultural successions and thus dates, but were nodes with economic and seasonal significance within a region (Bailey 1992: 2). After considering variables such as altitude, relief, orientation, temperature, and the faunal assemblage compositions, he regarded Asprochaliko and Kastritsa as complementary seasonal camps used in winter and in summer respectively by hunter/gatherers moving in pursuit of the migratory red deer (Higgs 1967). Employing relational analogy, he sought backing for this hypothesis in the migration routes of the Sarakatsani pastoralists of Greece (ibid.). The pattern of mobility of the Sarakatsani and that of the Palaeolithic hunter/gatherers were seen as representing a similar type of response to the unequal distribution of seasonal grazing resources.

Towards the end of the decade American work at the Franchthi cave, in the Argolid, unveiled the first sequence bridging the late Pleistocene and the Holocene (Jacobsen 1968, 1973a, b, 1974, 1976). Coordinated by T. Jacobsen, what started in 1967 as a small excavation in the shadow of the major project at the nearby classical site of Halieis developed into the most important interdisciplinary project in early Greek prehistory. During the first year of excavation the finds from the aceramic levels tentatively suggested a Mesolithic date (Jacobsen 1968), leading Jacobsen, himself trained as a classical archaeologist, to set up an exemplary project in prehistoric archaeology.

The excavations, which took place during eight field seasons, lasted almost until the end of the next decade. They were conducted by an international team using a pioneering field methodology which encompassed detailed stratigraphic recording, water-sieving, constitution of reference collections and palaeoenvironmental studies (Hansen 1978; Payne 1975, 1982; Perlès 1987, 1990; Van Andel et al. 1980). The microtopography of the cave (affected by rockfalls etc.), which largely dictated the layout of the trenches, limited the consideration of intra-site variability to the time dimension. The sequence, spanning from the Upper Palaeolithic to the Neolithic, was not uninterrupted; its most significant component was an almost two-metre-thick Mesolithic deposit. Not only did Franchthi illustrate aspects of Upper Palaeolithic and Mesolithic settlement; it also offered sufficient data to permit the problem of the origins of farming in Greece to be addressed from the perspective of a single site (Jacobsen 1981).

The common denominator of the surveys (i.e. those in Peneios and in western Elide) was in general the constraints imposed by the preservation biases of the surface finds. Despite the tremendous differences between the theoretical orientation of A. Leroi-Gourhan and that of V. Milošević, traceable in the perspectives from which the two presented the new evidence, the major contribution of both to Greek Palaeolithic

research remained at the primary level of discovery. A. Leroi-Gourhan, who introduced a material, semiotic and anthropological critique to French prehistory and approached prehistoric data as a means of pursuing prehistoric ethnology (Cleuziou et al. 1991), was prevented from proceeding from mere discovery to interpretation by the nature of the available evidence. V. Milošević, the representative *par excellence* of strict empiricism, considered palaeoethnological interpretation mere speculation, and therefore dismissed it. The empirical data upon which the first cultural interpretations were built derived from excavations of stratified sequences of caves and rock shelters.

3.2 *The Greek contribution*

14

During the 1950s the development of Greek prehistoric research was linked with the work of D. Theocharis. His pioneering work in Thessalian prehistory and the Greek Neolithic established a frame of reference and has been acknowledged and discussed in detail on several occasions (Kotsakis 1991; Hourmouziadis 1992). His contribution to Palaeolithic research, within the archaeological service, in Thessaly and the northern Sporades has been considerable (Theocharis 1960, 1967, 1968, 1969, 1970).

In his seminal work *The Dawn of Thessalian Prehistory* (1967), Theocharis considered the published evidence for Palaeolithic settlement in Greece and adjacent areas, and presented new evidence from Thessaly. He stressed the importance of environmental conditions, and focused on the chronological and regional correlations of Palaeolithic finds. In the absence of radiometric dating, he employed not only the tool kit of 'traditional prehistory', namely geological, stratigraphic and typological information, but also technological comparisons. In his consideration of the Middle Palaeolithic finds, he suggested that the observed 'lack of typicality' might be an element of local variability by which a Greek Levallois-Mousterian could be distinguished (*ibid.*: 20). His terminology for the lithic industries was inspired by an exceptional originality. For Theocharis ideology and symbolism were just as important as chronology and technology, although the lack of relevant evidence prevented him from attempting a thorough discussion of these aspects of Palaeolithic cultural behaviour. One of his particular strengths was his ability to link regional data to global issues in prehistoric research such as the emergence of modern humans. He considered the Kokkinopilos finds from the point of view of the expansion of *Homo sapiens sapiens* in Europe, assuming Greece to have been a southeastern bridge in this process (*ibid.*: 14-15). His discussion of the Mousterian finds and the Petralona skull touched upon the Neanderthal puzzle (1969: 139-140).

Cultural development was a main concern in Theocharis' work. He distanced himself, however, from the application of evolutionary theory in social discourse, and stressed the fact that 'cultural history is not an extension of natural history' (1973: 19). In a continuum of cultural development, the Palaeolithic was just as important as the later periods of prehistory. He questioned what the actual difference between earlier and later stages of prehistory might be, and attempted to demonstrate that 'it is in no way possible to distinguish "High Civilization" as a type separate from that preceding it'; what he saw

was 'simply a difference of degree or scale' (Theocharis 1973: 21). Coming to grips with the Palaeolithic and the Mesolithic was important, in order that the Neolithic revolution might be seen in perspective.

The second main idea which pervades Theocharis' work is the local character of 'Greek' civilisation and the local origin of the Greek Neolithic. He argued for the continuity of the classic *Greek Wonder* all the way from early prehistory through the Creto-Mycenaean world. The study of the Palaeolithic in archaeological research was justified in this context because it would yield evidence of the uninterrupted habitation of Greece from pre-Neolithic times. In a sense Theocharis, without underestimating the importance of the Palaeolithic, utilised it as his basis for arguing for the local development of the Greek Neolithic. Some of his interpretations of the Palaeolithic evidence are marked by his attempts to emphasise the physical and geographical milieu and to prove the existence of a culturally distinct local population in Greece (1967, 1969).

Theocharis' interpretative paradigm for the Palaeolithic was a very personal blend of culture-history and functionalism. It was never explicitly presented as theoretical orientation, but rather existed implicitly in his writings (Hourmouziadis 1992: 31). He utilised the notions of civilisation, culture, place and environment within a flexible framework (*ibid.*). Place and environment were the unifying entities within which the development of Greek civilisation unfolded through time. This point of view was very much in tune with the broader intellectual discussion of the 1930s and 1940s concerning the role of the landscape and that of 'Greekness' in art, architecture and poetry. Theocharis used culture as a heuristic device for grouping sets of data according to typological similarities (Theocharis 1973: 17-21). His was an era in which the main priorities of Greek prehistoric research were the mere identification of Palaeolithic sites and the establishment of a sound methodology; his success in taking archaeology beyond the boundaries of his time is indisputable.

During the 1960s S. Dakaris of the archaeological service, in collaboration with E. Higgs, carried out pioneering investigations of the Palaeolithic in Epirus (Dakaris et al. 1964). In his synthetic accounts of Palaeolithic settlement in south Epirus and Thesprotia archaeological evidence is plotted against palaeoenvironmental data (Dakaris 1971 figs.10-13, 17-18; Dakaris 1972 figs. 6-10, 12-14). His interpretative paradigm for the Palaeolithic record, largely relying upon bioclimatic conditions and upon the so-called natural routes that might be followed by human groups during their seasonal migrations, overlaps with the palaeoeconomic one discussed in detail in the previous section.

In the same decade A. Sordinas, in the course of research for his Ph.D. at Harvard University, conducted an extensive survey of the Ionian islands and northwest Akarnania. His objectives were the discovery of prehistoric sites, the establishment of their chronology according to typological criteria, and the exploration of diffusion between Greece and Italy across the Otranto strait (Sordinas 1969, 1970). He identified a number of sites and excavated the rock shelter of Grava and the shell midden of Sidari in Corfu, which yielded a final Upper Palaeolithic and a Mesolithic to Bronze Age succession respectively. He also considered the prehistoric landscape from the point of view of Quaternary sea-level oscillations and geological transformations (Sordinas 1983).

Sordinas attempted to develop an objective methodology for establishing the

prehistoric cultural succession in Corfu. In doing so, he considered tool types and debitage as complementary sources of evidence. Sordinas made several metric observations on the lithics, which he juxtaposed with the 'geological and cultural stratigraphies' and the raw material types (1970: 2-3). He argued that 'the recognition of the technical features does more for the understanding of an assortment of intractable microliths than the finished pieces themselves' (ibid.: 12). The notions of 'conservatism' and the 'atypical character' of the lithic industries were, however, often emphasised in his reasoning. He stated in his research objectives that migration and diffusion would be the factors to which he would refer in explaining major changes. The resemblance of the archaeological evidence from Grava to the Romanellian 'cultures' of Italy was underlined; it was explained in terms of the islands' position as 'a geological and cultural bridge connecting South Balkans and South Italy during the Terminal Palaeolithic' (1983: 342). Similarly, finds from Sidari (Level D) were associated with "'mariners" coming from the Adriatic or Italian coasts' (1969: 405).

In his monograph on Stone Age Crete, A. Zois (1973) attempted to gather together evidence, not derived from any original field work of his own, which might shed light on the first human colonisation of the island. Referring to assemblages of Pleistocene mammals, to unpublished observations from Franchet's research and to certain rock engravings in Sfakia (ibid.: 66), he argued that a Mesolithic and probably a Palaeolithic 'culture' had definitely existed. Human presence on the island during the Pleistocene cannot, however, be regarded as proven, since it has not yet been confirmed by sound archaeological evidence.

In 1975 E. Protonotariou-Deilaki opened two trial trenches in the Kokkinovrahos cave in the Argolid. These yielded an assemblage of chipped stone artifacts that was attributed to the Mousterian (Protonotariou-Deilaki 1976). The excavator observed a trend towards microlithism in this assemblage; she interpreted this as either a local phenomenon, or conservatism and persistence of Mousterian characteristics in material of Upper Palaeolithic date (ibid.: 387).

The first Greek pioneers in Palaeolithic research left behind the established attitudes towards early prehistory, and opened up new prospects in Greek archaeology. In a period during which prehistoric archaeology in Greece was seeking a rigorous scientific profile of its own, they were factual in their approach; confronted with difficulties in standardising the methodology of recovery and description, they succeeded in overcoming them.

4. Merging efforts by Greek and foreign scholars: the last fifteen years

At the end of the 1960s the picture that was emerging of the Greek Palaeolithic was based not only upon archaeological data from open-air and cave/rock-shelter sites, but also upon absolute dates, palaeoenvironmental information and palaeoanthropological finds. Side by side with tentative geological dating, radiometric dating was being used to document deep time in Greek prehistory (Higgs and Vita-Finzi 1966; Higgs et al. 1967; Jacobsen 1969, 1974). The first Quaternary pollen diagrams, from Ioannina and Tenaghi

Philippon, shed light on long-term vegetational history, significantly enhancing palaeoenvironmental reconstructions (Higgs et al. 1967; Wijmstra 1969). The discovery of a hominid skull in the Petralona cave fuelled an international controversy over its dating, and over the dating and character of the associated artifacts and ecofacts, that is still unresolved (Kokkoros and Kanelis 1960; Poulianos 1971; Stringer et al. 1979; Hennig et al. 1981, 1982; Liritzis 1982; Ikeya 1982; Stringer 1983). Greece's geographic significance as a link between Europe and southwest Asia was regarded as an important feature of the picture derived from the Pleistocene record. Nevertheless, with the notable exceptions of the excavations in the Argolid (Franchthi, Kefalari and Kokkinovrahos) and Bottema's seminal work on the late Quaternary vegetation record of northwestern Greece (1974), this picture failed to stimulate any more intensive research in the 1970s. It is only in the last fifteen years that the Greek Palaeolithic has received increasingly marked attention, and that a number of projects focusing on the prehistoric hunter/gatherer record have been undertaken.

17

In Epirus, under the same theoretical umbrella, Higgs' students re-examined the excavated evidence from Asprochaliko and Kastritsa, and concluded that it did not support the seasonal hypothesis (Bailey et al. 1983a, b; Bailey in press b; Green in press). Since then the same group, under the coordination of G. Bailey, has proceeded with field work in the Voidomatis valley in Epirus, excavating the Klithi and Megalakkos rock shelters. It has also made thorough studies of the stratigraphy and intra-site variability at Asprochaliko and Kastritsa, and carried out extensive archaeological surveying and palaeoenvironmental research in Epirus (Bailey et al. 1984, 1986a, 1986a, b; Sturdy and Webley 1988; Bailey and Gamble 1990; Bailey 1992; Bailey et al. 1992; Huxtable et al. 1992).⁴

A Canadian expedition which surveyed mostly caves and rock shelters in the Kopais basin and the river Kephisos discovered limited evidence tentatively attributed to late Upper Palaeolithic-Mesolithic date (Rolland 1980). The Middle Palaeolithic industry and red-bed alluvial deposits from the Argolid were dated, using the uranium-series, to ~50Kyr BP (Pope et al. 1984). An international team explored the Samaria gorge in Crete, but failed to produce evidence for pre-Neolithic occupation (Nixon et al. 1990). With another survey, in the Peneios river system, an American team attempted to resolve problems concerning dating, and the similarities, if any, between the Greek Middle Palaeolithic and assemblages from the Balkans (Runnels 1988; Runnels and van Andel 1993a). In the course of the Greek/American expedition to Nicopolis southern Epirus was explored, with particular emphasis on red beds; a number of early prehistoric sites were discovered, whose relation to Quaternary geological formations has been extensively discussed (Runnels and van Andel 1993b).

This period was marked by extensive geoarchaeological and palynological investigations that led to palaeogeographical and palaeoecological reconstructions. Focusing on the evolution of landscape, vegetation, and climate, these studies have yielded valuable accounts of the off-site record and have been particularly useful in predictive modelling and archaeological interpretation (van Andel and Shackleton 1982;

⁴ The publication of this work is forthcoming, in a monograph (Bailey in press a).

Bailey et al. in press). Coastal sedimentation studies aimed at reconstructing the rise in sea level and the extent of prehistoric shorelines have brought to our attention the submersion of coastal plains where subsistence resources had been available during the Pleistocene, and the marked changes undergone by the landscape during the Pleistocene-Holocene transition (van Andel et al. 1980; van Andel and Shackleton 1982). Studies of alluviation and soil formation have provided us with broad chronological and palaeo-environmental frameworks within which to consider the associated archaeological evidence (Pope and van Andel 1984; Demitrac 1986; Bailey et al. 1990). Investigation of the impact of tectonic activity upon landscape formation has proved to be an important part of the study of past human land-use (King and Bailey 1985; Bailey et al. 1993). Finally, palynological analyses have made clearer Quaternary vegetational and climatic successions, in the long (Tzedakis 1993, 1994) or in the shorter term (Willis 1992), against which human settlement patterns can be discussed.

The nine volumes so far published on the research at the Franchthi cave (in five of which Palaeolithic and Mesolithic evidence is presented and discussed) are the most important and most comprehensive reference works ever produced on the archaeology of the late Pleistocene/early Holocene in southeastern Europe, and are one of the best examples we have of interdisciplinary collaboration (Jacobsen and Farrand 1987; Perlès 1987, 1990; Shackleton 1988; Hansen 1991). Independently of the general lithostratigraphic divisions suggested by the excavation units, each of the specialists' reports offers their phasing of the sediment layers according to changes in the traits of the assemblage under study. Despite the difficulties that are sometimes encountered in the process of correlating the multiple stratigraphies so that an overall diachronic picture may be obtained, the advantages of retaining this sort of independence of the general stratigraphic and chronological framework are obvious. The synthesis of the various reports, by Jacobsen, is yet to be published. Franchthi is unique in Greek prehistory not only for the length of its sequence, but also, and more importantly, because it was excavated well, and because the information obtained from it was published in a way that will make it easier to address new problems in the future.

The increasing interest in the Palaeolithic among Greek archaeologists has been attested to by a number of Ph.D. dissertations recently submitted to European universities by Greek Palaeolithic specialists (Kourtessi-Philippakis 1986; Papaconstantinou 1988; Adam 1989), by continuing study and evaluation of Palaeolithic evidence, whether collected recently or some time ago (Efstratiou 1985; Moundrea-Agrafioti 1991; Galanidou 1993, 1994, in press), and by the undertaking of new projects in the Peloponnese, Thessaly and Epirus, mainly under the auspices of the Palaeoanthropology-Speleology Ephorate (Darlas 1985, 1989, 1994; Kotjabopoulou et al. 1994; Kyparissi-Apostolika 1994).

The relatively recent merging of national and international efforts has clarified the major issues in Palaeolithic research in Greece rather than provided answers. The Palaeolithic map of the 1990s boasts numerous points, but also reveals geographical and chronological gaps. Do these gaps reflect the present state of research, do they relate to archaeological visibility, or lack of preservation due to erosion or submersion by the sea, or do they depict real discontinuities in human occupation? The significance of the

geographic position of Greece, at the crossroads of three continents, to the earliest Palaeolithic settlement in Europe, to the spread of modern humans and to the transition from hunting/gathering to a farming economy is now open to debate. The widely adopted view that the sparsity of Lower and Middle Palaeolithic sites merely reflects the state of research in Greece (Reisch 1982: 230) may not represent the whole truth. The dating of the earliest human presence in Greece is an open issue, as the stratigraphic provenance of various artifacts attributed to the Lower Palaeolithic is ambiguous (Runnels and van Andel 1993a, b; Kourtesi-Philippakis 1994).⁵ Similarly, the bulk of the evidence from the Middle Palaeolithic, excepting only that from the Asprochaliko rock shelter and from the Theopetra cave, comes from unstratified surface collections. Of the sites from the Upper Palaeolithic, which has thus far been the best known period, the vast majority date from after the Last Glacial Maximum. Aurignacian material, which is associated with the advent of anatomically modern humans, is claimed to exist in two sites, one in the Peloponnese (Darlas 1989) and one in Epirus (Runnels et al. 1994). Finally, the Mesolithic is represented only by a few coastal sites, and presents a number of research problems (Perlès 1990: 120-126). In the light of the high cultural and environmental variability found, it has been suggested that the predominantly mountainous relief of the Balkan peninsula may have functioned not as a channel, but as a filter which blocked, diverted and modified the movement of people and ideas from the Near East to Europe (Bailey 1995: 22). This, of course, must remain merely a hypothesis until tested by more systematic research.

5. Theoretical paradigms and methodological approaches: towards a critical evaluation

Even though Palaeolithic research in Greece has developed independently of mainstream Greek archaeology, its impact upon the latter is most clearly seen in the standardisation of archaeological field methodology and in the greater emphasis now placed upon multidisciplinary collaboration. The first period of Palaeolithic exploration, clearly orientated towards cave sites, underlined the potential for Palaeolithic research in Greece. During the second and third periods not only was the presence of Palaeolithic finds in the region established, but 'vertical' and 'horizontal' approaches demonstrated that the geographic area occupied by present-day Greece could make significant contributions to the study of global and local-scale issues in Palaeolithic research. The equal contribution to this advance of both theoretical paradigms should be acknowledged.

Within the culture-historical framework the principal aim has been the definition of archaeological cultures, in terms of *type fossils* or *comprehensive typology*, and the

⁵ Many exaggerated claims have been made in Greece concerning the date of the earliest human occupation. The Lower Palaeolithic should be approached with great caution, since real artifacts may often be confused with 'incertofacts', (implements which seem to have been humanly modified, but whose status can neither be established nor excluded) (Roebroeks and van Kolfschoten 1994: 496).

delineation of their geographic and chronological extent (Sackett 1981). The associated faunal record has been approached as a source of information about the climatic succession (e.g. Milošević et al. 1965). Cultural change has been explained in terms of migration and diffusion (e.g. Sordinas 1970). The well established French chronotypological sequences have generally been the major corpus of evidence used in making comparisons of the lithic data. As a result, a normative approach has been taken to the consideration of variability in the Greek assemblages. Their atypical character, apparently deemed so by comparison with that of the French ones, has often been overemphasised. The concept of *type fossils* (diagnostic artifacts with distinct attributes that characterise a cultural unit) was inspired by the methodology of palaeontology. Following the introduction by F. Bordes (1950, 1953) of assemblage-focused systematics, consisting of formal description and quantification of these attributes, the typological lists were developed. Typology as a formal way of describing the morphological attributes of artifacts is one way of approaching lithic industries. However, a hesitation to develop new methodologies for the study of the Greek material, and a tendency unquestioningly to employ typological schemata developed for other regions (e.g. Adam 1989), have limited the potential of lithic studies. It was not until the publication of Perlès' work on the Franchthi cave lithics (1987) that a new framework for the interpretation of the variability of Upper Palaeolithic lithic industries was proposed. Her methodology is largely independent of previous typologies, emphasises technology, and has been formulated so as to reveal the characteristics of the local industries. The approach of Papakonstantinou and Vassilopoulou to considering the Middle Palaeolithic industries of Epirus (in press) has been equally original.

The palaeoeconomic approach was based on a series of normative assumptions regarding environmental determinism and optimal exploitation of resources during the process of human adaptation. These assumptions, uniformitarian in nature, failed to take into account intra-population variability and the effects of social and cultural interactions (Foley 1981). Inspired by patterns observed in biology, animal ecology and ethology, Higgs adopted a purely functionalist view of the more complex cultural phenomena. He dismissed artifact variability as unimportant, contenting himself with linking it to the more general explanatory scheme within which man-environment interaction is of prime importance (see also Bailey and Sheridan 1981 for extensive consideration of palaeoeconomy). Ethnographic data were a constant source of inspiration to Higgs. Sometimes they had a constructive effect upon his model building, as in the case of the definition of a site's catchment, but sometimes they were inflexibly imposed upon the archaeological record, as in the case of the Sarakatsani transhumance model. Although Higgs' central interpretations have been rejected, the majority of his methodological outlines have been retained. It was he who expanded the focus of Greek prehistory from the individual sites to regional settlement systems, stressing the importance of studying off-site environmental data. Because of him, Epirus, insofar as its Palaeolithic settlement is concerned, has become Greece's most thoroughly researched region.

Palaeolithic inquiry, whatever its theoretical orientation, has in general concentrated upon long cultural sequences of caves and rock shelters. Palaeolithic research in Epirus, despite its 'by definition' interest in the horizontal approach, has likewise

employed behavioural models which are based on data from the excavated rock shelters. Although surface finds have been intensively collected during the course of several expeditions, their impact upon model formation has been limited. This has been due to the intrinsic limitations of the surface finds and to certain perceptions concerning the open-air/rock shelter dichotomy.

Palaeolithic investigations have always focused on highly visible geological features (either limestone country with caves/rock shelters, red beds, or coastal shell middens).⁶ Excavations have mainly taken place in caves and rock shelters that act as sediment traps, so that the preservation of stratified sequences and of organic remains is generally good. It is not by chance that only two open-air sites, namely Kokkinopilos and Sidari, have been excavated in Greece. Admittedly, the discovery of undisturbed open-air sites is difficult, given the active tectonic geology of Greece and the absence from Palaeolithic camps of any constraining structures. However, information from open-air sites, even artifact scatters, can enhance the picture of a region's Palaeolithic settlement significantly. Above all, the Palaeolithic record was left behind by the activities of mobile peoples, and should be considered in a spatial continuum. Stratified sequences from caves represent only a segment of the Palaeolithic settlement in a region. Interpretations of regional settlement that are based exclusively upon this type of site are subject to serious biases. A paucity or lack of organic remains from open-air sites should be no excuse for neglecting the latter's interpretative potential. There are two reasons for this. Firstly, not all hunter/gatherer sites are expected to preserve faunal remains. Sites of specialised character that were not associated with subsistence behaviour, such as flint quarries, can yield information on the character of lithic resource exploitation. Secondly, in cases where no faunal remains were preserved because of chemical processes in the sediments, the enduring lithic finds and new methods of dating non-organic remains can shed light on aspects of chronology and technology.

An example illustrates this point. The discovery of a hearth associated with a few lithic artifacts on the bank of the Voidomatis river in Epirus, and a single radiocarbon date obtained from it (Bailey et al. 1986b), suggest that interpretations of the prehistoric exploitation of the river valley should not be based on evidence from the excavated rock shelters alone, but ought to take into account activities that have taken place in the vicinity of the major archaeological sites. At this point it would be relevant to discuss the definition of a site, but it is not my intention to elaborate upon this issue here. If we want to avoid 'failing to see the wood for the trees', data both from systematic surveys and from new excavations of stratified open-air sites must be taken into account in any consideration of Palaeolithic settlement in Greece.

During the current phase of research a tendency to concentrate on previously explored areas (for example, Epirus, Peneios and Kopais) has been observable. There is nothing wrong with this tendency as long as it coincides with a regional approach to Palaeolithic research rather than with a reluctance to explore new areas outside the boundaries of the Palaeolithic map of Greece. The importance of understanding Palaeolithic settlement in small regional units (e.g. a river valley) should be stressed here.

⁶ The plains of eastern Europe and the Paris Basin in France have been notable exceptions to this pattern.

This understanding might be enhanced by thorough studies of faunal assemblages,⁷ seasonality patterns, intra-site spatial organisation and the provenance and circulation of raw materials. In parallel, retaining the regional perspective, it is essential that research be directed to areas of Greece whose Palaeolithic record remains unexplored.

A contrast between the interpretative potentials of the later prehistoric and the Palaeolithic/Mesolithic record is often tacitly assumed. The former, dealing with sedentary societies, built settlements, and signatures of exchange and trade, offers possibilities for interpreting both economic basis and superstructure. The latter is conditioned by mobility, the ubiquitous element of prehistoric hunter/gatherer lifestyles, and provides windows upon human activity during periods ranging in length from a few minutes to thousands of years. The notions of contemporaneity and human settlement therefore have their own idiosyncratic characteristics (Bailey 1983; Bordes et al. 1972). I would argue that this does not mean that questions about Palaeolithic society cannot be part of the research agenda. This is, however, a matter of scale and of synthetic ability. Addressing the problems encountered in attempting to understand prehistoric hunter/gatherer social and cultural behaviour requires that variability should be considered in large sampling units, and that diverse information should be compiled. Within this framework the traditional unit of archaeological observation, the site, retains its importance; building upon this, however, it is the comparative study, at inter-site and at inter-regional level, that can lead to significant generalisations.

22

6. Anticipating the future

Until very recently, Greek institutions expressed little desire to invest any time or resources to speak of in the investigation of the Palaeolithic/Mesolithic period. Palaeolithic artifacts, when they have been exhibited in Greek museums at all, have appeared as a brief and rather shabby introduction to the more spectacular finds from later periods. The archaeological service in its legislation and structure regards prehistoric and classical archaeology as a unified discipline. There has therefore been very limited demand, if any, for Palaeolithic specialists, who were until recently considered archaeological eccentrics. Palaeolithic courses are in any case not taught in any systematic fashion in Greek universities.

In spite of institutional apathy, the Palaeolithic fascinates a large number of amateurs, who have been actively involved in the collection and publication of surface finds. Following the same trend, several volumes have been published in Greek on aspects of Palaeolithic archaeology. Notwithstanding two university textbooks (Dakaris 1978; Zois 1980), there have been more publications by amateurs than by archaeologists. I believe this paradox to express the Greek public's considerable interest in the Palaeolithic record.

⁷ We still lack comprehensive published accounts of the faunal assemblages from most Greek Palaeolithic and Mesolithic sites, although that relating to Klithi is on its way (Gamble, in press). A significant part of the collected evidence hence remains unexploited, and our interpretations of settlement patterns are perforce based only upon preliminary reports (for Franchthi see Payne 1982; for Asprochaliko and Kastritsa see Bailey et al. 1983b).

However, attitudes seem to be changing. Alongside the work of foreign schools and of Greek archaeologists, the first conference on the Greek Palaeolithic, in September 1994, indicated an increasing concern with this neglected part of Greek prehistory. This concern needs to be translated into a consistent policy regarding the training of archaeologists at national and international level, and the establishment of principles to govern the recovery and protection of our Palaeolithic heritage.

The Palaeolithic, the earliest and longest component of prehistory, has been the least known of any period in Greece. This may have been no bad thing, if one considers the destruction that may be wrought by excavation, especially that of sites with no architectural remains. As a discipline with a brief history, the archaeology of prehistoric hunter/gatherers in Greece has the additional advantage of not being hampered by long-established and austere theoretical traditions. The enduring record of the most remote of times, Palaeolithic evidence lies scattered over the Greek landscape. 'So far away, so close', it waits to be discovered, studied and published.

23

REFERENCES

- ADAM, E., *A Technological and Typological Analysis of Upper Palaeolithic Stone Industries of Epirus, Northwestern Greece* (BAR S512, Oxford), 1989.
- BAILEY, G.N., "Concepts of time in Quaternary Prehistory", *Annual Revue of Anthropology* 12 (1983), 165-92.
- BAILEY, G.N., "The Palaeolithic of Klithi in its wider context", *Annual of the British School of Archaeology at Athens* 87 (1992), 1-28.
- BAILEY, G.N., "The Balkans in prehistory: the Palaeolithic archaeology of Greece and adjacent areas", *Antiquity* 69 (1995), 19-24.
- BAILEY, G.N. (ed.), *Klithi: Archaeology of a Late Glacial Landscape in Epirus, NW Greece* (Cambridge: MacDonald Institute for Archaeological Research), in press a.
- BAILEY, G.N., "The Klithi project: history, aims and overview", in G.N. Bailey (ed.), *Klithi: Archaeology of a Late Glacial Landscape in Epirus, NW Greece* (Cambridge: MacDonald Institute for Archaeological Research), in press b.
- BAILEY, G.N. and A. SHERIDAN, "Introduction: ecological and social perspectives in economic archaeology", in A. Sheridan and G.N. Bailey (eds.), *Economic Archaeology* (BAR S96, Oxford), 1981, 1-13.
- BAILEY, G.N. and C.S. GAMBLE, "The Balkans at 18000 BP: the view from Epirus", in C.S. Gamble and O. Soffer (eds.), *The World at 18000 BP* (London: Unwin-Hyman), 1990, 148-67.
- BAILEY, G.N., P.L. CARTER, C.S. GAMBLE, and H.P. HIGGS, "Epirus revisited: seasonality and inter-site variation in the Upper Palaeolithic of north-west Greece", in G.N. Bailey (ed.), *Hunter Gatherer Economy in Prehistory* (Cambridge: Cambridge University Press), 1983a, 64-78.
- BAILEY, G.N., P.L. CARTER, C.S. GAMBLE, and H.P. HIGGS, "Asprochaliko and Kastritsa: further investigations of palaeolithic settlement and economy in Epirus (north-west Greece)", *Proceedings of the Prehistoric Society* 49 (1983b), 15-42.
- BAILEY, G.N., P.L. CARTER, C.S. GAMBLE, H.P. HIGGS, and C. ROUBET, "Palaeolithic investigations in Epirus: the results of the first season's excavations at Klithi", *Annual of the British School of Archaeology at Athens* 79 (1984), 7-22.
- BAILEY, G.N., C.S. GAMBLE, H.P. HIGGS, C. ROUBET, D.A. STURDY, and D.P. WEBLEY, "Palaeolithic investigations at Klithi: preliminary results of the 1984-1985 field seasons", *Annual*

- of the British School of Archaeology at Athens 81 (1986a), 7-35.
- BAILEY, G.N., C.S. GAMBLE, H.P. HIGGS, C. ROUBET, D.P. WEBLEY, J.A.J. GOWLETT, D.A. STURDY, and C. TURNER, "Dating results from palaeolithic sites and palaeoenvironments in Epirus (north-west Greece)", in J.A.J. Gowlett and R.E.M. Hedges (eds.), *Archaeological Results from Accelerator Dating* (Oxford: Oxford University Committee for Archaeology), 1986b, 99-107.
- BAILEY, G.N., J. LEWIN, M.G. MACKLIN, and J.C. WOODWARD, "The "older fill" of the Voidomatis valley, north-west Greece and its relationship to the Palaeolithic archaeology and glacial history of the region", *Journal of Archaeological Science* 17 (1990), 145-50.
- BAILEY, G.N., V. PAPAKONSTANTINOY, and D. STURDY, "Asprochaliko and Kokkinopilos: TL dating and reinterpretation of Middle Palaeolithic sites in Epirus, north-west Greece", *Cambridge Archaeological Journal* 2 (1992), 136-44.
- BAILEY, G.N., G.C.P. KING, and D. STURDY, "Active tectonics and land-use strategies: a Palaeolithic example from northwest Greece", *Antiquity* 67 (1993), 292-312.
- BAILEY, G. N., T. CADBURY, N. GALANIDOU, and E. KOTJABOPOULOU, "Open-air sites and rock shelters: survey strategies and regional site distributions", in G.N. Bailey (ed.), *Klithi: Archaeology of a Late Glacial Landscape in Epirus, NW Greece* (Cambridge: MacDonald Institute for Archaeological Research), in press.
- BINFORD, L.R. and J.A. SABLOFF, "Paradigms, systematics, and archaeology", *Journal of Anthropological Research* 38 (1982), 137-53.
- BORDES, F., "Principles d'une méthode d'étude des techniques de débitage et de la typologie du Paléolithique ancien et moyen", *L'Anthropologie* 54 (1950), 19-34.
- BORDES, F., "Essai de classification des industries 'Moustériennes'", *Bulletin de la Société Préhistorique Française* 50 (1953), 457-66.
- BORDES, F., J. PH. RIGAUD, and D. de SONNEVILLE-BORDES, "Des butts, problèmes et limites de l'archéologie Paléolithique", *Quaternaria* 16 (1972), 15-34.
- BOTTEMA, S., *Late Quaternary Vegetation History of Northwestern Greece* (Rijksuniversiteit te Groningen: Ph.D. Thesis), 1974.
- BREUIL, H., "Notes de voyage paléolithique en Europe centrale", *L'Anthropologie* 33 (1923), 323-46.
- CHAVAILLON, J., N. CHAVAILLON, and F. HOURS, "Industries Paléolithiques de l'Élide I, région d'Amalías", *Bulletin de Correspondance Hellénique* 91 (1967), 151-201.
- CHAVAILLON, J., N. CHAVAILLON, and F. HOURS, "Industries Paléolithiques de l'Élide II, région du Kastron", *Bulletin de Correspondance Hellénique* 93 (1969), 97-151.
- CLEUZIOU, S., A. COUDART, J-P. DEMOULE, and A. SCHNAPP, "The use of theory in French archaeology", in I. Hodder (ed.), *Archaeological Theory in Europe* (London: Routledge), 1991, 91-128.
- DAKARIS, S.I., E.S. HIGGS, and R.W. HEY, "The climate, environment and industries of Stone Age Greece: Part I", *Proceedings of the Prehistoric Society* 30 (1964), 199-244.
- DAKARIS, S., *Cassopaia and the Elean Colonies* (Ancient Greek Cities 4, Athens: Athens Technological Organization - Athens Center of Ekistics), 1971.
- DAKARIS, S., *Thesprotia* (Ancient Greek Cities 15, Athens: Athens Technological Organization - Athens Center of Ekistics), 1972.
- DAKARIS, S., *Προϊστορική Αρχαιολογία Παλαιολιθική Έποχή* (Ιωάννινα), 1978.
- DARLAS, A., "Παλαιολιθικά ευρήματα από το Καλαμάκι Αχαΐας", *Αρχαιολογικό Δελτίο* (Μελέτες) 40A (1985), 194-206.
- DARLAS, A., "Η ώρινάκια λιθοτεχνία του Έλαιοχωρίου Αχαΐας", *Αρχαιολογική Έφημερίς* 128 (1989), 137-59.
- DARLAS, A., "Palaeolithic research at Kalamakia, Areopolis, Mani", paper presented at the 1st

- International Conference on the Palaeolithic Archaeology of Greece and Adjacent Areas, Ioannina, 1994.
- DEMITRACK, A., *The Late Quaternary Geologic History of the Larissa Plain (Thessaly, Greece): Tectonic, Climatic, and Human Impact on the Landscape* (University of Stanford: Ph.D. Thesis), 1986.
- EFSTRATIOU, N., *Agios Petros: A Neolithic site in the Northern Sporades* (BAR S241, Oxford), 1985.
- FELSCH, R.C.S., "Die Höhle von Kephalaria eine jungpaläolithische Siedlung in der Argolis", *Ἀρχαιολογικά Ἀνάλεκτα ἔξ Ἀθηνῶν* 6 (1973), 13-27.
- FOLEY, R., "Aspects of variability in palaeoecological studies", in A. Sheridan and G.N. Bailey (eds.), *Economic Archaeology* (BAR S96, Oxford), 1981, 67-75.
- GALANIDOU, N., "Quantitative methods for spatial analysis at rockshelters: the case of Klithi", in J. Andersen, T. Madsen, and I. Scollar (eds.), *Computing the Past: Computer and Quantitative Methods in Archaeology CAA92* (Aarhus: Aarhus University Press), 1993, 357-65.
- GALANIDOU, N., "The organisation of space in Upper Palaeolithic rockshelter occupations: the evidence from Kastritsa and Klithi" paper presented at the 1st International Conference on the Palaeolithic Archaeology of Greece and Adjacent Areas, Ioannina, 1994.
- GALANIDOU, N., "Spatial variation and site structure at Kastritsa", in G.N. Bailey (ed.), *Klithi: Archaeology of a Late Glacial Landscape in Epirus, NW Greece* (Cambridge: MacDonald Institute for Archaeological Research), in press.
- GAMBLE, C.S., *The Palaeolithic Settlement of Europe* (Cambridge: Cambridge University Press), 1986.
- GAMBLE, C.S., *Timewalkers: The Prehistory of Global Colonisation* (Stroud: Alan Sutton), 1993.
- GAMBLE, C.S., "The animal bones from Klithi", in G.N. Bailey (ed.), *Klithi: Archaeology of a Late Glacial Landscape in Epirus, NW Greece* (Cambridge: MacDonald Institute for Archaeological Research), in press.
- GRAYSON, D.K., *The Establishment of Human Antiquity* (New York: Academic Press), 1983.
- GREEN, S., "Landscapes, transhumance, hunters, hunted: the relevance of current ethnographic data for Palaeolithic research", in G.N. Bailey (ed.), *Klithi: Archaeology of a Late Glacial Landscape in Epirus, NW Greece* (Cambridge: MacDonald Institute for Archaeological Research), in press.
- GROENEN, M., *Pour une Histoire de la Préhistoire, Le Paléolithique* (Grenoble: Jerome Millon), 1994.
- HANSEN, J.M., "The earliest seed remains from Greece: Palaeolithic through Neolithic at Franchthi Cave", *Bericht der Deutsches Botanisches Gessellschaft* 91 (1978), 39-46.
- HANSEN, J.M., *The Palaeoethnobotany of Franchthi Cave*. Excavations at Franchthi Cave, Greece, fasc. 7, T.W. Jacobsen, general editor, (Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press), 1991.
- HENNIG, G.J., W. HERR, E. WEBER, and N.I. XIROTIRIS, "ESR-dating of the fossil hominid cranium from Petralona Cave, Greece", *Nature* 292 (1981), 533-36.
- HENNIG, G.J., W. HERR, E. WEBER, and N.I. XIROTIRIS, "Petralona Cave dating controversy", *Nature* 299 (1982), 281-82.
- HIGGS, E.S. (ed.), *Palaeoeconomy* (Cambridge: Cambridge University Press), 1975.
- HIGGS, E.S. and C. VITA-FINZI, "The climate, environment and industries of Stone Age Greece: Part II", *Proceedings of the Prehistoric Society* 32 (1966), 1-29.
- HIGGS, E.S., C. VITA-FINZI, D.R. HARRIS, and A.E. FAGG, "The climate, environment and industries of Stone Age Greece: Part III", *Proceedings of the Prehistoric Society* 33 (1967), 1-29.
- HIGGS, E.S. and D. WEBLEY, "Further information concerning the environment of Palaeolithic man in Epirus", *Proceedings of the Prehistoric Society* 37 (1971), 367-80.
- HOUMOUZIADIS, G., "Θεοχάρης ο πρωτοπόρος", in *Διεθνές Συνέδριο για την Αρχαία Θεσσαλία στη Μνήμη του Δ.Ρ. Θεοχάρη* (Αθήνα: ΤΑΠΑ), 1992, 29-37.

- HUXTABLE, J., J.A.J. GOWLETT, G.N. BAILEY, P.L. CARTER, and V. PAPAKONSTANTINOU, "Thermoluminescence dates and a new analysis of the early Mousterian from Asprochaliko", *Current Anthropology* 33 (1992), 109-14.
- IKEYA, M., "Petralona cave dating controversy", *Nature* 299 (1982), 281.
- JACOBSEN, T.W., "Halieis (Porto-Cheli)", *Αρχαιολογικό Δελτίο (Χρονικά)* 23B (1968), 144-48.
- JACOBSEN, T.W., "Excavations at Porto Cheli and vicinity. Preliminary report II: the Franchthi cave, 1967-1968", *Hesperia* 38 (1969), 343-81.
- JACOBSEN, T.W., "Excavation in the Franchthi cave, 1969-1971, Part I", *Hesperia* 42 (1973a), 45-88.
- JACOBSEN, T.W., "Excavation in the Franchthi cave, 1969-1971, Part II", *Hesperia* 42 (1973b) 253-83.
- JACOBSEN, T.W., "New radiocarbon dates from Franchthi cave", *Journal of Field Archaeology* 1 (1974), 303-04.
- JACOBSEN, T.W., "17000 years of Greek Prehistory", *Scientific American* 234 (1976), 76-87.
- JACOBSEN, T.W., "Franchthi cave and the beginning of settled village life in Greece", *Hesperia* 50 (1981), 303-19.
- JACOBSEN, T.W. and W. FARRAND, *Franchthi Cave and Paralia: Maps, Plans and Sections*. Excavations at Franchthi Cave, Greece, fasc. 1, T.W. Jacobsen, general editor (Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press), 1987.
- KING, G.C.P. and G.N. BAILEY, "The palaeoenvironment of some archaeological sites in Greece: the influence of accumulated uplift in a seismically active region", *Proceedings of the Prehistoric Society* 51 (1985), 273-82.
- KOKKOROS, P. and A. KANELIS, "Découverte d'un crâne d'homme paléolithique dans la péninsule Chalcidique", *L'Anthropologie* 64 (1960), 438-46.
- KOTJABOPOULOU, E., E. PANAGOPOULOU, and E. ADAM, "The Boila project: further evidence of human activity in the Voidomatis gorge", paper presented at the 1st International Conference on the Palaeolithic Archaeology of Greece and Adjacent Areas, Ioannina, 1994.
- KOTSAKIS, K., "The powerful past: theoretical trends in Greek archaeology", in I. Hodder (ed.), *Archaeological Theory in Europe* (London: Routledge), 1991, 65-90.
- KOURTESSI-PHILIPPAKIS, G., *Le Paléolithique de la Grèce Continentale* (Paris: Publications de la Sorbonne), 1986.
- KOURTESSI-PHILIPPAKIS, G., "The Ancient and Middle Palaeolithic of Ionian islands, new finds", paper presented at the 1st International Conference on the Palaeolithic Archaeology of Greece and Adjacent Areas, Ioannina, 1994.
- KUPER, A., *The Invention of Primitive Society* (London: Routledge), 1988.
- KYPARISSI-APOSTOLIKA, N., "Palaeolithic deposits at the cave of Theopetra, Thessaly", paper presented in the 1st International Conference on the Palaeolithic Archaeology of Greece and Adjacent Areas, Ioannina, 1994.
- LAMPROU, S.P., "Η σημερινή αρχαιολογική κίνησις ἐν ταῖς ἑλληνικαῖς χώραις", *Νέος Ἑλληνομνήμων* 9 (1912), 415-36.
- LENORMANT, F., "L'âge de la pierre en Grèce", *Revue Archéologique* I (1867), 16-19.
- LEROI-GOURHAN, A., N. CHAVAILLON, and J. CHAVAILLON, "Premiers résultats 'une prospection de divers sites préhistoriques en Élide occidentale", *Annales Géologiques Des Pays Helléniques* 14 (1963a), 324-29.
- LEROI-GOURHAN, A., N. CHAVAILLON, and J. CHAVAILLON, "Paléolithique du Peloponnèse", *Bulletin de la Société Préhistorique Française* 60 (1963b), 249-65.
- LEROI-GOURHAN, A., "Découvertes Paléolithiques en Élide", *Bulletin de Correspondence Hellénique* 88 (1964), 1-8.
- LIRITZIS, Y., "Petralona cave dating controversy", *Nature* 299 (1982), 280-81.

- MARKOVITS, A., "Aufgaben und Stand der höhlekundlichen und urgeschichtlichen Forschung in Griechenland", *Speläologisches Jahrbuch* 13-14 (1932-33a), 94-100.
- MARKOVITS, A., "Die Zaimis-Höhle (Kaki Skala, Megaris)", *Speläologisches Jahrbuch* 13-14 (1932-33b), 136-46.
- MILOJCIC, V., J. BOESSNECK, D. JUNG, and H. SCHNEIDER, *Paläolithikum um Larissa in Thessalien*. (Bonn: Beiträge zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturraumes), 1965.
- MOUNDREA-AGRAFIOTI, A.E., "Άγιος Πέτρος Κυρα-Παναγιάς. Στοιχεία της λιθοτεχνίας του λαξεμένου λίθου", in *Διεθνές Συνέδριο για την Αρχαία Θεσσαλία στη Μνήμη του Δ.Ρ. Θεοχάρη* (Αθήνα: ΤΑΠΑ), 1992, 191-201.
- MORGAN, L.H., *Ancient Society* (Cambridge Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press), 1877.
- NIXON, L., J. MOODY, V. NINIΟΥ-KINDELI, S. PRICE, and O. RACKHAM, "Archaeological survey in Sphakia, Crete", *Echos du Monde Classique/Classical Views* XXXIV 9 (1990), 213-20.
- OBERMAIER, H., "Griechenland", *Realexikon der Vorgeschichte* IV (1926), 529.
- PAPAKONSTANTINOY, E.S., *Micromoustérien: Les Idées et Les Pierres: Le Micromoustérien d'Asprochaliko (Grèce) et le problème des Industries Microlithique du Moustérien* (Université de Paris X: Ph.D. Thesis), 1988.
- PAPAKONSTANTINOY, E.S. and D. VASILOPOYLOU, "The Middle Palaeolithic industries of Epirus", in G.N. Bailey (ed.), *Klithi: Archaeology of a late Glacial Landscape in Epirus, NW Greece* (Cambridge: MacDonald Institute for Archaeological Research), in press.
- PAYNE, S., "Faunal change at Franchthi cave from 20,000 B.C. to 3,000 B.C.", in A.T. Clason (ed.), *Archaeozoological studies* (Amsterdam and Oxford: North-Holland), 1975, 120-31.
- PAYNE, S., "Faunal evidence for environmental/climatic change at Franchthi cave (southern Argolid, Greece) 25,000 BP to 5,000 BP - Preliminary results", in J.L. Bintliff and W. van Zeist (eds.), *Palaeoclimates, Palaeoenvironments and Human Communities in the Eastern Mediterranean Region in Later Prehistory* (BAR S133, Oxford), 1982, 133-36.
- PERLÈS, C., *Les Industries Lithique Taillées de Franchthi (Argolide, Grèce). Tome I. Présentation Générale et Industries Paléolithiques*. Excavations at Franchthi Cave, Greece, fasc. 3, T.W. Jacobsen, general editor (Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press), 1987.
- PERLÈS, C., *Les Industries Lithique Taillées de Franchthi (Argolide, Grèce). Tome II. Les Industries du Mésolithique et du Néolithique Initial*. Excavations at Franchthi Cave, Greece, fasc. 5, T.W. Jacobsen, general editor (Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press), 1990.
- POPE, K.O. and T.H. van ANDEL, "Late Quaternary alluviation and soil form in the southern Argolid: its history, cause and archaeological implications", *Journal of Archaeological Science* 11 (1984), 281-306.
- POPE, K.O., C.N. RUNNELS, and T.L. KU, "Dating Middle Palaeolithic red beds in southern Greece", *Nature* 312 (1984), 264-66.
- POULIANOS, A.N., "Petralona, a Middle Pleistocene cave in Greece", *Archaeology* 24 (1971), 6-11.
- PROTONOTARIOY-DEILAKI, E., "Εκ τῆς Προϊστορικής Ναυπλίας", in *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν τ.3* (Ἀθήνα), 1976, 384-87.
- REISCH, L., "Beobachtungen an Vogelknochen aus dem Spätpleistozän der Höhle von Kephalaria (Argolis Griechenland)", *Archäologisches Korrespondenzblatt* 6 (1976), 261-65.
- REISCH, L., "The transitions from Lower to Middle Palaeolithic in Greece and the southern Balkan", in A. Ronen (ed.), *The Transition from the Lower to Middle Palaeolithic and the Origin of Modern Man* (BAR S151, Oxford) 1982, 223-32.
- ROEBROEKS, W. and T. VAN KOLFSCHOTEN, "The earliest occupation of Europe: a short

- chronology”, *Antiquity* 68 (1994), 489-503.
- ROLLAND, N., “Le projet de l’institut Canadien d’archéologie a Athènes sur l’Age de la Pierre en Grèce centrale: Campagne Preliminaire 1980”, *Teiresias* 3 (1980), 1-29.
- RUNNELS, C., “A Prehistoric survey of Thessaly: new light on the Greek Middle Paleolithic”, *Journal of Field Archaeology* 15 (1988), 277-90.
- RUNNELS, C. and T.H. van ANDEL, “The Lower and Middle Palaeolithic of Thessaly, Greece”, *Journal of Field Archaeology* 20 (1993a), 299-317.
- RUNNELS, C. and T.H. van ANDEL, “A handaxe from Kokkinopilos, Epirus, and its implications for the Palaeolithic of Greece”, *Journal of Field Archaeology* 20 (1993b), 191-203.
- RUNNELS, C., T.H. van ANDEL, K. ZACHOS, and P. PASCHOS, “Human settlement and landscape at the Preveza region, Epirus, in the Pleistocene and early Holocene”, paper presented in the 1st International Conference on the Palaeolithic Archaeology of Greece and Adjacent Areas, Ioannina, 1994.
- SACKETT, J.R., “From de Mortillet to Bordes: a century of French Palaeolithic research”, in G. Daniel (ed.), *Towards a History of Achaology* (London: Thames and Hudson), 1981, 85-99.
- SACKETT, J.R., “Approaches to style in Lithic Archaeology”, *Journal of Anthropological Archaeology* 1 (1982), 59-112.
- SCHMID, E., “Die Seidi-Höhle eine jungpaläolithische Station in Griechenland”, *IV International Colloquium in Speleology*, Athens 1963 (1965, 163-74.)
- SCHNEIDER, H.E., *Zur quartärgeologischen Entwicklungsgeschichte Thessaliens (Griechenland)* (Beiträge zur ur- und frühgeschichtlichen Arcäologie des Mittelmeer-Kulturräume 6, Bonn: Habelt), 1968.
- SCHNEIDER, H.E., “L’ Histoire Géologique du Bassin Néogène et Quaternaire de la Thessalie”, *La Thessalie* (Collection de la Maison de l’Orient Méditerranéen 6, Serie Archéologique 5, Lyon), 1979.
- SHACKLETON, J.C., *Marine Molluscan Remains from Franchthi Cave*. Excavations at Franchthi Cave, Greece, fasc. 4, T.W. Jacobsen, general editor (Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press), 1988.
- SORDINAS, A., “Investigations of the prehistory of Corfu during 1964-1966”, *Balkan Studies* 10 (1969), 392-415.
- SORDINAS, A., *Stone Implements from NorthWestern Corfu, Greece*. Memphis State University Anthropological Research Center Occasional Papers 4 (1970).
- SORDINAS, A., “Quaternary shorelines in the region of Corfu and adjacent islets, western Greece”, in P.M. Masters and N.C. Flemming (eds.), *Quaternary Coastlines and Marine Archaeology* (London: Academic Press), 1983, 335-44.
- STAMPFUSS, R., “Die ersten altsteinzeitlichen Höhlenfunde in Griechenland”, *Mannus* 34 (1942), 132-47.
- STRINGER, C.B., “Some further notes on the morphology and dating of the Petralona hominid”, *Journal of Human Evolution* 12 (1983), 731-42.
- STRINGER, C.B., F.C. HOWELL, and J.K. MELENTIS, “The significance of the fossil hominid skull from Petralona, Greece”, *Journal of Archaeological Science* 6 (1979), 235-53.
- STURDY, D.A. and D.O. WEBLEY, “Palaeolithic geography: or where are the deer?”, *World Archaeology* 19, (1988), 262-79.
- THEOCHARIS, D., “Παλαιολιθικά εύρήματα της περιοχής Λαρίσης”, *’Αρχαιολογικό Δελτίο (Χρονικά)* 16 (1960), 182-83.
- THEOCHARIS, D., *’Η Αύγή της Θεσσαλικής Προϊστορίας* (Βόλος: Φιλάρχειος ’Εταιρεία Βόλου), 1967.

- THEOCHARIS, D., "Αρχαιότητες και μνημεία τῆς Θεσσαλίας", *Ἀρχαιολογικό Δελτίο (Χρονικά)* 23B (1968), 261-2.
- THEOCHARIS, D., "Τά προϊστορικά θεμέλια τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ", *Ἀρχαιολογικά Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν* 2 (1969), 131-41.
- THEOCHARIS, D., "Αρχαιολογία καί μνημεία Θεσσαλίας", *Ἀρχαιολογικό Δελτίο (Χρονικά)* 25B (1970), 271-79.
- THEOCHARIS, D., *Νεολιθική Ἑλλάδα* (Ἀθήνα: Μορφωτικό Ἰδρυμα Ἐθνικῆς Τραπέζης), 1973.
- TRIGGER, B.G., "Alternative archaeologies: nationalist, colonialist, imperialist", *Man* (N.S.) 19 (1984), 355-70.
- TRIGGER, B.G., *A History of Archaeological Thought* (Cambridge: Cambridge University Press), 1989.
- TSOUNTAS, C., *Αἱ Προϊστορικοί Ἀκροπόλεις Διμηνίου καί Σέσκλου* (Ἀθήνα: Ἀρχαιολογική Ἐταιρεία), 1909.
- TZEDAKIS, P.C., "Long-term tree populations in northwest Greece through multiple Quaternary climatic cycles", *Nature* 364 (1993), 437-40.
- TZEDAKIS, P.C., "Vegetation change through glacial-interglacial cycles: a long pollen sequence perspective", *Philosophical Transactions of the Royal Society London* 345 (1994), 403-32.
- VAN ANDEL, T.H. and J. SHACKLETON, "Late Palaeolithic and Mesolithic coastlines of Greece and the Aegean", *Journal of Field Archaeology* 9 (1982), 445-54.
- VAN ANDEL, T.H., T.W., JACOBSEN, J.B., JOLLY, and N. LIANOS, "Late Quaternary history of the coastal zone near Franchthi cave, Southern Argolid, Greece", *Journal of Field Archaeology* 7 (1980), 389-402.
- VAN RIPER, B.A., *Men among the Mammoths: Victorian Science and the discovery of human Prehistory* (Chicago: University of Chicago Press), 1993.
- VITA-FINZI, C. and E. HIGGS, "Prehistoric economy in the Mount Carmel area of Palestine: site catchment analysis", *Proceedings of the Prehistoric Society* 36 (1970), 1-37.
- WIJMSTRA, T.A., "Palynology of the first 30 Metres of a 120 m Deep Section in Northern Greece", *Acta Botanica Neerlandica* 18 (1969), 511-27.
- WILLIS, K.J., "The Late Quaternary vegetational history of northwest Greece. I. Lake Gramousti", *New Phytologist* 121 (1992), 101-17.
- ZOIS, A., *Crete - Stone Age* (Ancient Greek Cities 18, Athens: Athens Technological Organization - Athens Center of Ekistics), 1973.
- ZOIS, A., *Μαθήματα Ἀρχαιολογίας ἀπό τήν Ἐμφάνιση τοῦ Ἀνθρώπου ὡς τοῦ Ἀστικού Πολιτισμοῦ τῆς Ἀνατολῆς* (Ἀθήνα), 1980.

Notes

* The first version of this paper was presented before the TAG'93 session on Theory in Greek Archaeology, at Durham. I would like to thank Kostas Kotsakis for inviting me to the session, and Geoff Bailey, Clive Gamble, Catherine Perlès and Sofia Voutsaki for their useful comments on earlier drafts of this paper. Special thanks are due to S. Dimitriou, who has been a constant source of ideas and encouragement from a viewpoint that is not strictly archaeological.

ΙΔΙΩΤΙΚΟΣ ΒΙΟΣ ΚΑΙ ΚΡΑΤΙΚΟΣ ΤΟΜΕΑΣ ΣΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΥΣΤΕΡΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ ΣΤΙΣ ΜΥΚΗΝΕΣ - Η ΑΠΟΨΗ ΤΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ

31

Ιφιγένεια Τουρναβίτου

Η διάκριση ανάμεσα στον ιδιωτικό τομέα και στις δραστηριότητες της κεντρικής εξουσίας στα ανακτορικά κέντρα της ηπειρωτικής Ελλάδας, ιδίως σε επίπεδο ευρημάτων, είναι ένα από τα πιο επίμαχα σημεία της Μυκηναϊκής αρχαιολογίας. Η κοινωνική και οικονομική διάσταση του προβλήματος είναι μιá πραγματικότητα, που επιδεινώνεται με την σιωπή της Γραμμικής Β, όσον αφορά την ιδιωτική πρωτοβουλία.

Στις σύγχρονες με τον Μυκηναϊκό κόσμο Ασιατικές κοινωνίες, η δραστηριότητα ιδιωτών μέσα στα πλαίσια της ανακτορικής οικονομίας, ιδιωτών που ενεργούν τόσο για λογαριασμό της κεντρικής εξουσίας, όσο και για προσωπικό κέρδος, είναι δεδομένη (Foster 1987, 15-6; Renger 1979, 254; Zaccagnini 1977, 173). Όσον αφορά την Μυκηναϊκή Ελλάδα, θα ήταν αναχρονιστικό να εξακολουθούμε να ερμηνεύουμε κάθε οικονομική πράξη ως μονοπώλιο της κεντρικής εξουσίας, και παρόλο που θα πρέπει να αναγνωρίσουμε την πιθανότητα συνύπαρξης άλλων παράλληλων μορφών συναλλαγής, τα ανασκαφικά δεδομένα δεν είναι αρκετά καθοριστικά.

Ο χαρακτηρισμός ενός κτιρίου από καθαρά αρχιτεκτονική άποψη ως ανακτόρου ή ως ανακτορικού, εν αντιθέσει προς το καθαρά ιδιωτικό, είναι

μά πρόκληση. Παρά το γεγονός ότι η αρχιτεκτονική από μόνη της, δεν είναι σε θέση να δώσει απαντήσεις στα καίρια ερωτήματα που θέτουμε, προσφέρει όμως σοβαρές ενδείξεις προς την μια ή την άλλη κατεύθυνση. Αν αυτές οι ενδείξεις χρησιμοποιηθούν σε συνδυασμό με τα υπόλοιπα αρχαιολογικά δεδομένα, μας δίνεται η δυνατότητα να αποκτήσουμε μια πιο πλήρη και εμπειριστατωμένη άποψη για την δομή της προϊστορικής κοινωνίας.

Βέβαια η συλλογιστική ότι η αρχιτεκτονική μορφή ενός κτιρίου καθορίζεται από την κοινωνικοπολιτική και οικονομική θέση αυτών που το κατοικούν, καθώς και από την χρήση του, δεν είναι εντελώς αδιάβλητη - πιο είναι το διαβλητό; Δυστυχώς οι γνώσεις μας για την εσωτερική διάρθρωση της Μυκηναϊκής οικονομίας μας επιτρέπουν μόνον εικασίες για την σημασία και την έκταση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, καθώς και για την ύπαρξη μιας εξωανακτορικής οικονομίας. Θα ήταν βέβαια θεωρητικά δυνατόν να υποθέσουμε την ύπαρξη μιας οικονομικής αριστοκρατίας που δρούσε εκτός ανακτορικού συστήματος και είχε ένα βιοτικό επίπεδο ανάλογο με αυτό των φορέων και λειτουργών της κεντρικής εξουσίας. Σε μια τέτοια περίπτωση, η οικονομική ευρωστία αυτής της αριστοκρατίας θα πρέπει να εκδηλωνόταν τόσο με την συγκέντρωση πολύτιμων αντικειμένων, όσο και με την κατοχή πολυτελών ή πολυτελέστερης κατοικίας.

Το πρόβλημα με αυτήν την θεωρία είναι ότι δεν έχει κανένα αρχαιολογικό έρεισμα. Τα επιγραφικά στοιχεία εκφράζουν αποκλειστικά τα ενδιαφέροντα και τις οικονομικές δραστηριότητες των ανακτορικών κέντρων. Τα κινητά ευρήματα, αυτά που θα μπορούσαν να μας οδηγήσουν σε κάποια χρήσιμα συμπεράσματα, είναι και αυτά, σχεδόν στο σύνολό τους συγκεντρωμένα στην έκταση που καταλαμβάνουν τα ανάκτορα και τα παραρτήματά τους (Πύλος, Τίρυνθα, Θήβα). Η έλλειψη ενδείξεων για ενεργό και οικονομικά ισχυρό ιδιωτικό τομέα, ανεξάρτητο από το κρατικό σύστημα είναι συνεπώς απαγορευτική, όσον αφορά στην κριτική ανάλυση και την συγκεκριμενοποίηση των δεδομένων.

Αυτό που έχουμε την δυνατότητα να πραγματευθούμε μέσα από την αρχιτεκτονική είναι η διάκριση μεταξύ *ανακτορικού* και *μη ανακτορικού*, με όλες τις οικονομικές και κοινωνικές τους προεκτάσεις, την διαμόρφωση συγκεκριμένων κριτηρίων βάσει των οποίων θα μπορούσαμε να κατηγοριοποιήσουμε το εκάστοτε κτίριο στην μια ή στην άλλη βαθμίδα, εκ παραλλήλου και σε συνδυασμό με τα υπόλοιπα αρχαιολογικά δεδομένα. Αυτό που προέχει είναι η *αρχική* οριοθέτηση των βαθμίδων στην κατηγοριοποίηση των κτισμάτων¹, η οποία, σε αυτό το στάδιο της μελέτης κρίνεται μόνον βάσει των *κινητών ευρημάτων*, και βάσει της *θέσης* τους στο *πολεοδομικό σχέδιο* των Μυκηνών.

¹ Τα κτίσματα που εξετάζονται είναι τα ακόλουθα:

Ανάκτορο: Βασική βιβλιογραφία: Τσούντας 1886, 59-74; Wace 1921-3, 147-282; 1949, 69-90; Μυλωνάς 1966, 58-78.

Κορυφή του λόφου κατοίκηση από ΠΕ εποχή. Κατά την ΜΕ εποχή κατοίκηση σε όλη την έκταση της κορυφής.

ΥΕ I-II: Κτίρια στην κορυφή, ανάκτορο στο βόρειο άκρο, μέγαρο στραμμένο προς νότον. ΥΕ IIIA2: Αλλαγή και επέκταση ανακτόρου, με το μέγαρο στην σημερινή του θέση. Καταστροφή από πυρκαγιά στο τέλος της ΥΕ IIIB. ΥΕ IIIG: Επισκευή και κατοίκηση του ανακτόρου μέχρις της εγκαταλείψεως του χώρου.

Οικία Κιώνων: Wace 1949, 91-7; Μυλωνάς 1967, 7-14; 1968, 24-5, 33-8.

Πρώτο κτίσμα στην ίδια θέση: ΥΕ IIIA2 (αρχές 13ου αιώνα). Κατασκευή Οικίας Κιώνων: Μέσα ΥΕ IIIB (μέσα 13ου αιώνα). Καταστροφή από πυρκαγιά: Τέλος ΥΕ IIIB (τέλος 13ου αιώνα). Επισκευή και κατοίκηση: ΥΕ IIIG μέχρις της εγκαταλείψεως του χώρου.

Οικία Καλλιτεχνών: Μυλωνάς 1965, 87-94; 1966, 103-7; Hesperia 1966a, 419-26; 1966b, 78-9.

Κατασκευή: Μέσα ΥΕ IIIB (μέσα 13ου αιώνα). Καταστροφή από πυρκαγιά: Τέλος ΥΕ IIIB (τέλος 13ου αιώνα).

Οικία Τσούντα: Τσούντας 1886, 74-9; Wace 1949, 66-7; Μυλωνάς 1966, 79-80; 1972; 1974, 89-92; French; προσωπική επικοινωνία.

Η πρώτη βαθμίδα περιλαμβάνει συνεισώς το ανάκτορο στην κορυφή της ακρόπολης, με τους βοηθητικούς του χώρους (Εικόν 1).

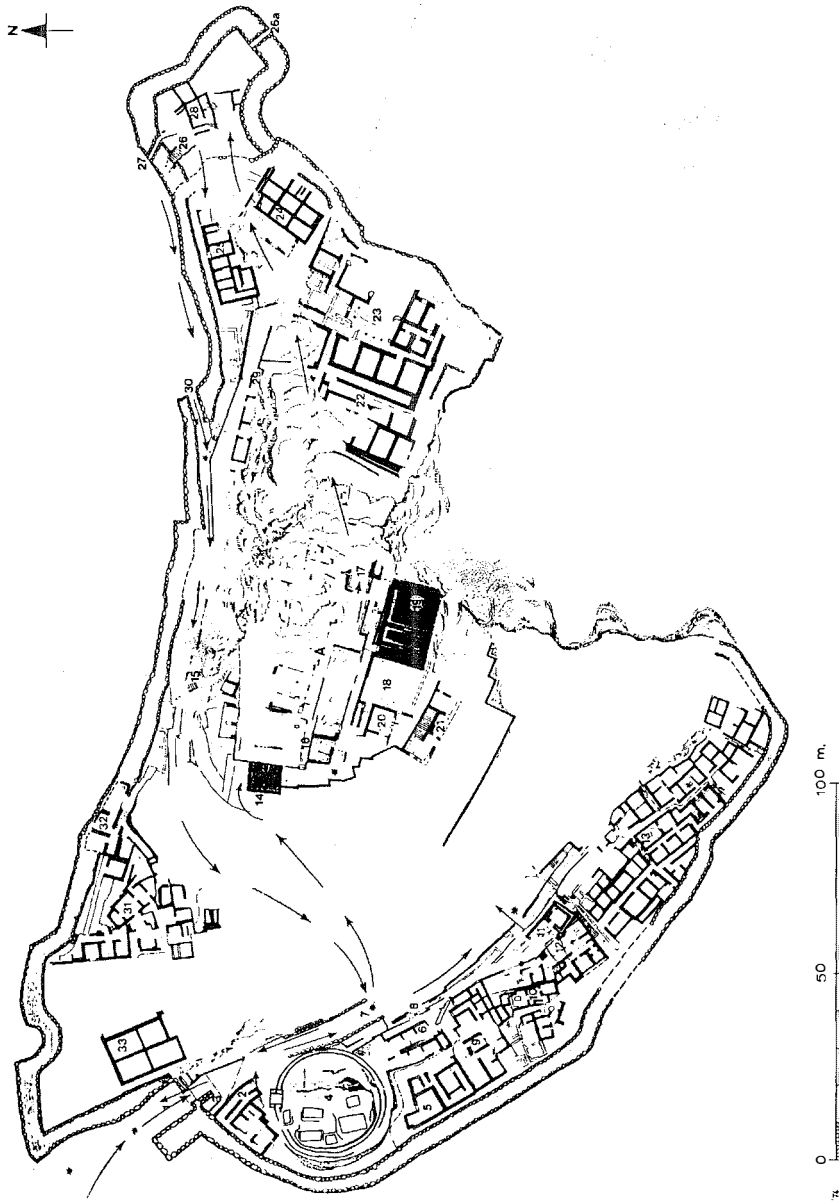
Η δεύτερη βαθμίδα περιλαμβάνει ανεξάρτητα ή ημιανεξάρτητα κτίρια, κατοικίες ή εργαστηριακούς/αποθηκευτικούς χώρους, ως επι το πλείστον εντός των τειχών, τα οποία παρέχουν ικανές ενδείξεις ότι είχαν κάποια άμεση ή έμμεση σχέση με την λειτουργία του κέντρου. Τέτοια κτίρια είναι η *Οικία των Κιόνων* και η *Οικία των Καλλιτεχνών* (Εικόν 2:23, 22), δηλαδή η ανατολική πέρυγα του ανακτόρου, η *Οικία Τσούντα* (Εικόν 2:12) και πιθανώς η *Νότια Οικία* (Εικόν 2:9), τμήματα του θρησκευτικού κέντρου των Μυκητών, η *Σιταποθήκη* (Εικόν 2:2), δίπλα στην πύλη των Λεόντων, και άλλα κτίρια.

Τέλος, η τρίτη βαθμίδα, περιλαμβάνει κτίρια ή συστάδες κτιρίων, ως επί το πλείστον εκτός των τειχών (Εικόν 3α, β), που δεν έχουν εμφανή ή άμεση σχέση με την κεντρική εξουσία (κατοικίες ιδιωτών). Τέτοια κτίρια της Κάτω Πόλεως είναι η *Οικία στις Πλάκες*, ίσως η *Οικία Πέτσα* (Εικόν 3α:17), η *Οικία του Κυκλωπείου Αναλήμματος* (Εικόν 3α:16), πιθανώς η *Οικία του Οινεμπόρου* (Εικόν 3α:16), οι *Οικίες I, II, και III* του λόφου της *Παναγίας* (Εικόν 3β), και η *Οικία του Μολύβδου* (Εικόν 3α:10). Τα τέσσερα κτίρια νοτίως του Ταφικού Κύκλου Β, δηλαδή η *Δυτική Οικία*, η *Οικία των Ασπίδων*, η *Οικία του Λαδεμπόρου* και η *Οικία των Σφιγγών* (Εικόν 3α:12-13, 3β), κρίνοντας από τα κινήτα ευρήματα και μόνον, θα πρέπει να συμπεριληφθούν στην *δεύτερη βαθμίδα*, παρά το αδιαμφισβήτητο γεγονός ότι βρίσκονται εκτός των τειχών.

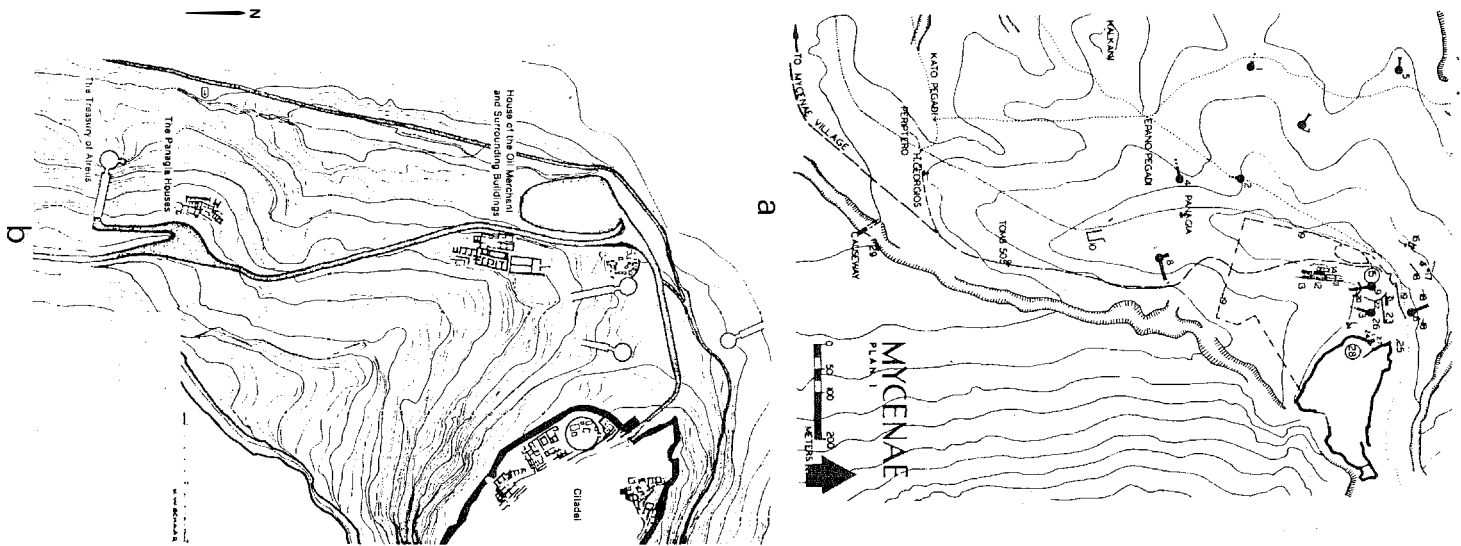
-
- Κατασκευή: ΥΕ ΙΙΑ2 (δύο καταστροφές). Τελική Καταστροφή: Τέλος ΥΕ ΙΙΒ/αρχή ΥΕ ΙΙΓ (τέλος 13ου αιώνας).
Νότια Οικία: Wace 1921-3, 86-96; 1954, 177-80; Taylour 1962, 35-46; Taylour 1970, 270-80; Taylour 1971, 266-8; Wardle 1969, 261-97; Wardle 1973, 297-348; Mountjoy 1976, 77-111; Taylour, French and Wardle 1981. Κατασκευή: Αρχές ΥΕ ΙΙΒ (αρχές 13ου αιώνας). Καταστροφή από πυρκαγιά: Τέλος ΥΕ ΙΙΒ (τέλος 13ου αιώνας). Επισκεπή και κατοίκηση: ΥΕ ΙΙΓ μέχρι εγκαταλείψεως στο τέλος της περιόδου.
Οικία Αναβάθρας: Schliemann 1878, 130; Wace 1920, 189-99; 1921-3, 74-84; Ιακωβ ίδης 1986, 233-60.
 Αρχαιότερα κτίρια στην ίδια θέση: ΜΕ, ΥΕ Ι, ΙΙ. Κατασκευή τελευταίου κτιρίου: Αρχές ΥΕ ΙΙΒ (αρχές 13ου αιώνας). Καταστροφή: Αδημοσίευτο υλικό.
Σιτοβολών: Schliemann 1878, 99-100; Wace 1921-3, 38-61.
 Κατασκευή: Τέλος ΥΕ ΙΙΒ (τέλος 13ου αιώνας). Καταστροφή από πυρκαγιά: Τέλος ΥΕ ΙΙΓ.
Οικία στις Πλάκες: Μυλωνάς 1975, 158-61.
 Κατασκευή: Μέσα ΥΕ ΙΙΒ (μέσα 13ου αιώνας). Καταστροφή από σεισμό: Τέλος ΥΕ ΙΙΒ (τέλος 13ου αιώνας).
Οικία Πέτσα: Παπαδημητρίου και Πέτσας 1950, 203-33; Παπαδημητρίου και Πέτσας 1951, 192-6.
 Αρχαιότερη κατοίκηση: ΥΕ Ι, ΙΙ. Κατασκευή: ΥΕ ΙΙΑ. Καταστροφή από πυρκαγιά: Τέλος ΥΕ ΙΙΑ2.
Οικία Κυκλωπείου Αναλήμματος: Wace 1921-3, 403-7; 1952, 15-7; Wace 1953, 267-91.
 Αρχαιότερα κτίρια στην ίδια θέση: ΥΕ Ι, ΙΙΑ2. Κατασκευή: ΥΕ ΙΙΒ (ατελείωτο κτίσμα).
Οικία Οινεμπόρου: Wace 1952, 16-7.
 Κατασκευή: ΥΕ ΙΙΑ2. Καταστροφή από πυρκαγιά: Πριν τις αρχές της ΥΕ ΙΙΒ (Ιακωβίδης: Κατά την διάρκεια της ΥΕ ΙΙΒ).
Οικία Μολύβδου: Wace 1955, 119-22; French 1963, 47-8.
 Αρχαιότερη κατοίκηση στην ίδια θέση: Αρχές ΥΕ περιόδου. Κατασκευή: Αρχές ΥΕ ΙΙΒ (Αρχές 13ου αιώνα). Καταστροφή από πυρκαγιά (:): Τέλος ΥΕ ΙΙΒ1 ή ΥΕ ΙΙΒ (τέλος 13ου αιώνας).
Οικίες I, II, III λόφου Παναγίας: Mylonas-Shear 1987.
 Αρχαιότερη κατοίκηση στην ίδια θέση: ΥΕ ΙΙΑ. Κατασκευή: Αρχές ΥΕ ΙΙΒ (αρχές 13ου αιώνας). Καταστροφή από σεισμό: Μέσα ΥΕ ΙΙΒ (μέσα 13ου αιώνας). Επισκεπή: Οικία ΙΙ, ΙΙΙ. Καταστροφή από πυρκαγιά: Τέλος ΥΕ ΙΙΒ (τέλος 13ου αιώνας). Επισκεπή: Οικία ΙΙΙ μέχρι αρχές ΥΕ ΙΙΓ.
Οικίες Δυτική, Ασπίδων, Λαδεμπόρου, Σφιγγών: Wace 1952, 9-15; 1953, 233-43; 1954, 180-9; 1955, 107-116; Bennett 1958; Chadwick 1962; Βερδελής 1958, 157-64; 1958, 129-34; 1959, 146-54; 1959α, 100-6, 1961, 161-6; 1962α, 81-9; 1962β, 104-110; 1963, 107-13; French 1967, 149-93; Τουρναβίτου 1995.
 Κατασκευή: Αρχές ΥΕ ΙΙΒ (αρχές 13ου αιώνας). Καταστροφή από πυρκαγιά: Μέσα ΥΕ ΙΙΒ (μέσα 13ου αιώνας).

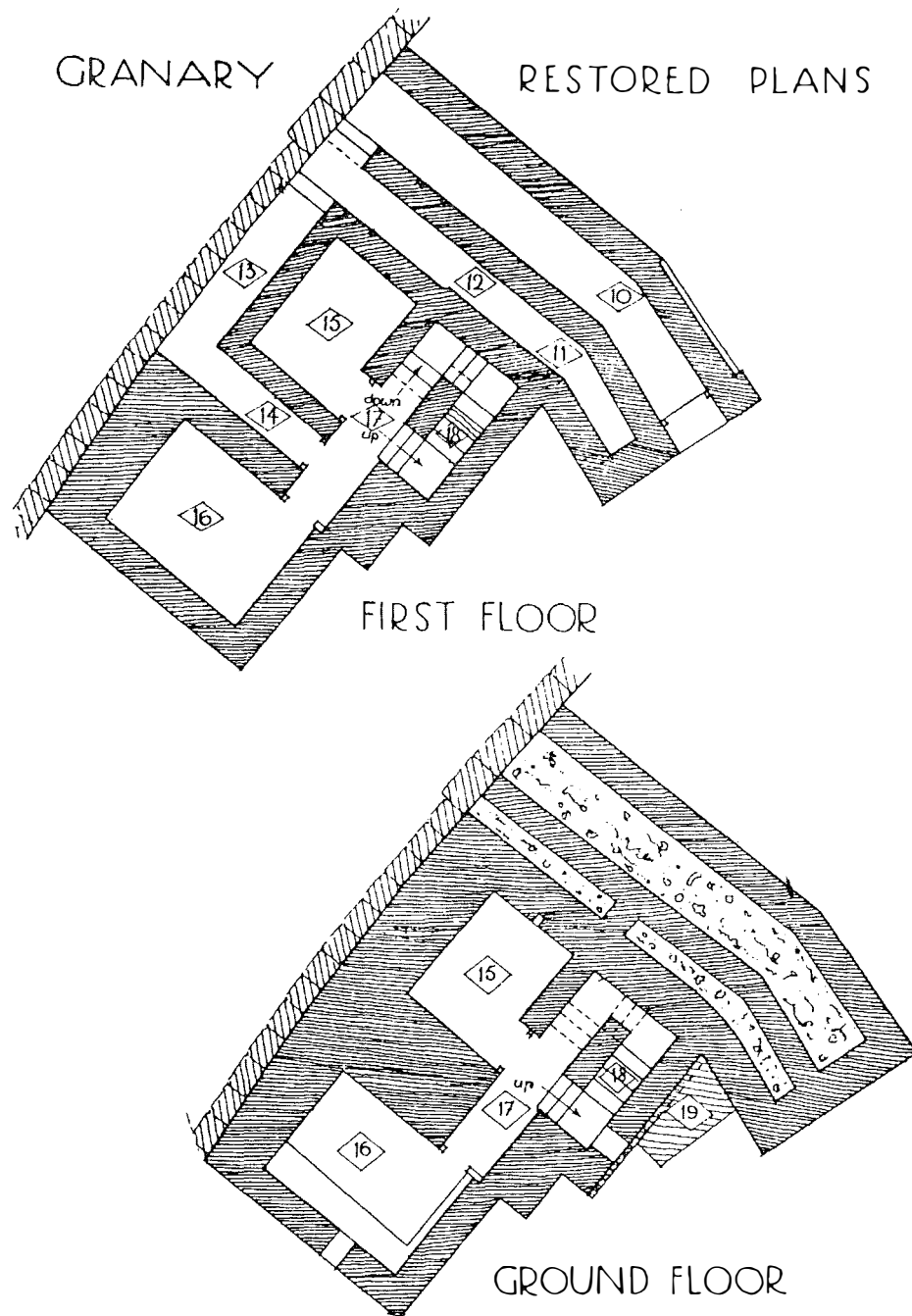
Εικ. 1. Μυκήναι, κάτοψις ανακτόρου (Μυλωνάς 1966, Fig. 15).

Ειχ. 2. Μνκρήναι, γενική κέτοπιμς ακροπόλεως (Μυλωνάς 1981)

Εικ. 3. Μυκήναι, ευρύτερη περιοχή εκτός ακροπόλεως α) French 1979. β) Mylonas-Shear 1987, Fig. 1.

Εικ. 4. Μυκίνα, Σιταποθήκη, κάτοψις ισογείου (υπογείου) και πρώτου ορόφου (Wace 1949, Fig. 3).

Σε αυτό το σημείο θα πρέπει ίσως να σημειωθεί ότι στην περίπτωση των Μυκηνών η θέση ενός κτιρίου ή ομάδας κτιρίων εκτός των τειχών δεν είναι αυτόματα ένδειξη ανεξαρτησίας από την κεντρική εξουσία - σε αυτό συνηγορούν τόσο οι επιγραφές Γραμμικής Β όσο και ο χαρακτήρας των ευρημάτων στην Κάτω Πόλη (Οικία Πέτσα, Οικία Οινεμπόρου, Οικίες νοτίως του Τάφικου Κύκλου Β), που συνήθως συνδυάζονται με ανακτορικές δραστηριότητες².

Η διαδικασία της συγκρίσεως μεταξύ των τριών βαθμίδων θα γίνει σε δύο επίπεδα, πρώτον σε επίπεδο εσωτερικής διαρρύθμισης χώρου και όγκου κατασκευής, και δεύτερον σε επίπεδο δομικών υλικών, τρόπου και συχνότητας χρήσεως τους. Και τα δυο επίπεδα εκφράζουν σίς περισσότερες κοινωνίες, προϊστορικές ή όχι, την κοινωνική και συνεπώς την οικονομική και πολιτική δομή του συστήματος.

38

Από τον σχεδιασμό και την εσωτερική διαρρύθμιση των κτιρίων απορρέει μια βασική διάκριση μεταξύ κτισμάτων προορισμένων για κατοικίες και κτισμάτων προορισμένων για αποθηκευτική, εργαστηριακή, ή θρησκευτική χρήση.

Τα κτίρια που ήταν προορισμένα για *εξειδικευμένη χρήση*, δεν παρουσιάζουν ιδιαίτερη ομοιογένεια στην κάτοψη, εκτός ίσως από την συχνή παρουσία διαδρόμων και δωματίων που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για την αποθήκευση ή κατεργασία πρώτων υλών. Το μόνο κοινό που έχουν είναι η έλλειψη μεγαρόσχημης διάταξης. Τέτοια κτίρια είναι η *Οικία των Καλλιτεχνών* (Εικόν 2:22), η *Σιταποθήκη* (Εικόν 4), και η *Οικία των Ασπίδων* (Εικόν 8), το βορειότερο κτίσμα της συστάδας κτιρίων νοτίως του Ταφικού Κύκλου Β. Μια απλή σύγκριση των κατόψεων αυτών των τεσσάρων οικιών επιβεβαιώνει τον κανόνα και ίσως τονίζει την διαφοροποίηση και ιδιορρυθμία της τελευταίας οικίας (δύο μακρόστενοι χώροι που στο βόρειο άκρο τους επικοινωνούν με ένα δωμάτιο το οποίο εκτείνεται καθ'όλο το πλάτος τους). Η παντελής έλλειψη παράλληλης αρχιτεκτονικής μορφής στον οικιστικό και θρησκευτικό τομέα, σε συνδυασμό με τον αριθμό και τον χαρακτήρα των ευρημάτων, είναι ικανά κριτήρια για την κατηγοριοποίησή της σαν εργαστήριο/αποθηκευτικό χώρο.

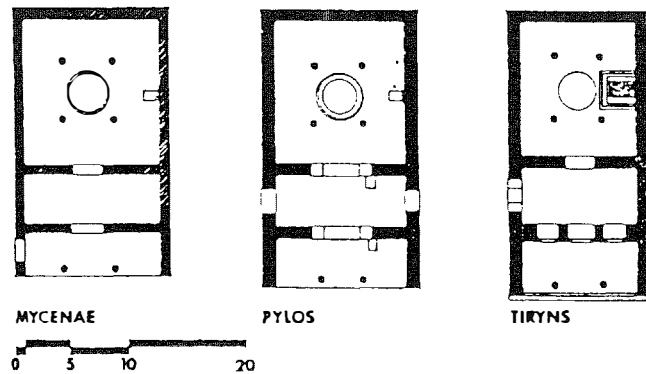
Ο πιο διαδεδομένος και αναγνωρίσιμος τύπος κατοικίας περιλαμβάνει ένα *μέγαρο* ή ένα *μεγαρόσχημο διαμέρισμα*, καθώς και δευτερεύοντες βοηθητικούς χώρους, κυρίως αποθηκευτικούς. Προκειμένου να φτάσουμε σε κάποια συμπεράσματα, θα πρέπει να γίνει σαφής διάκριση μεταξύ των όρων *μέγαρο* και *μεγαρόσχημο διαμέρισμα*, τουλάχιστον για την χρονική περίοδο που μας απασχολεί (ΥΕ IIIA-B).

Η ολοκληρωμένη μορφή του *μεγάρου* στην ΥΕ IIIA-B ταυτίζεται πλήρως με την διαμόρφωση των κεντρικών μονάδων στα μεγάλα ανακτορικά κέντρα της ηπειρωτικής Ελλάδας, όπως οι Μυκήνες, η Τίρυνθα και η Πύλος (Εικόν 5). Παρά τις επιμέρους διαφοροποιήσεις, οι οποίες ως επί το πλείστον καθορίζονται από την φυσική διαμόρφωση του εδάφους και τον

² *Οικία Πέτσα*: Πάνω από 700 χρησιμοποιήτα αγγεία, μεγάλης ποικιλίας σχημάτων, καθώς και μία επιγραφή Γραμμικής Β στην επιφάνεια, 20μ. νοτίως του κτιρίου.

Οικία Οινεμπόρου: 50 ψευδόστομοι αμφορείς μεγάλου μεγέθους, και τουλάχιστον 8 πίθοι.

Οικίες νοτίως Ταφικού Κύκλου Β: Πάνω από 2200 αγγεία (39 διαφορετικά σχήματα), περιλαμβανομένων και 31 μεγάλων ψευδόστομων αμφορέων εκ των οποίων οι δύο ενεπίγραφοι. 18.760 κατεργασμένα νομίσματα ελαεφραντοστού, πάνω από 300 λίθινα αντικείμενα, εκ των οποίων τα 59 ήταν αγγεία, πάνω από 840 αντικείμενα φαγεντιανής, εκ των οποίων τα 21 ήταν αγγεία, γύρω στα 60 μεταλλικά αντικείμενα (χαλκού, χρυσού και μολύβδου), λεπίδες οψιανού, ελαφρόπετρα και τέλος 56 κείμενα Γραμμικής Β, πανομοιότυπα με αυτά που συναντάμε στα ανακτορικά κέντρα.

Εικ. 5. Κατόψεις μεγάρων Μυκηνών, Πύλου, Τίρυνθος (Μυλωνάς 1966, Fig. 16).

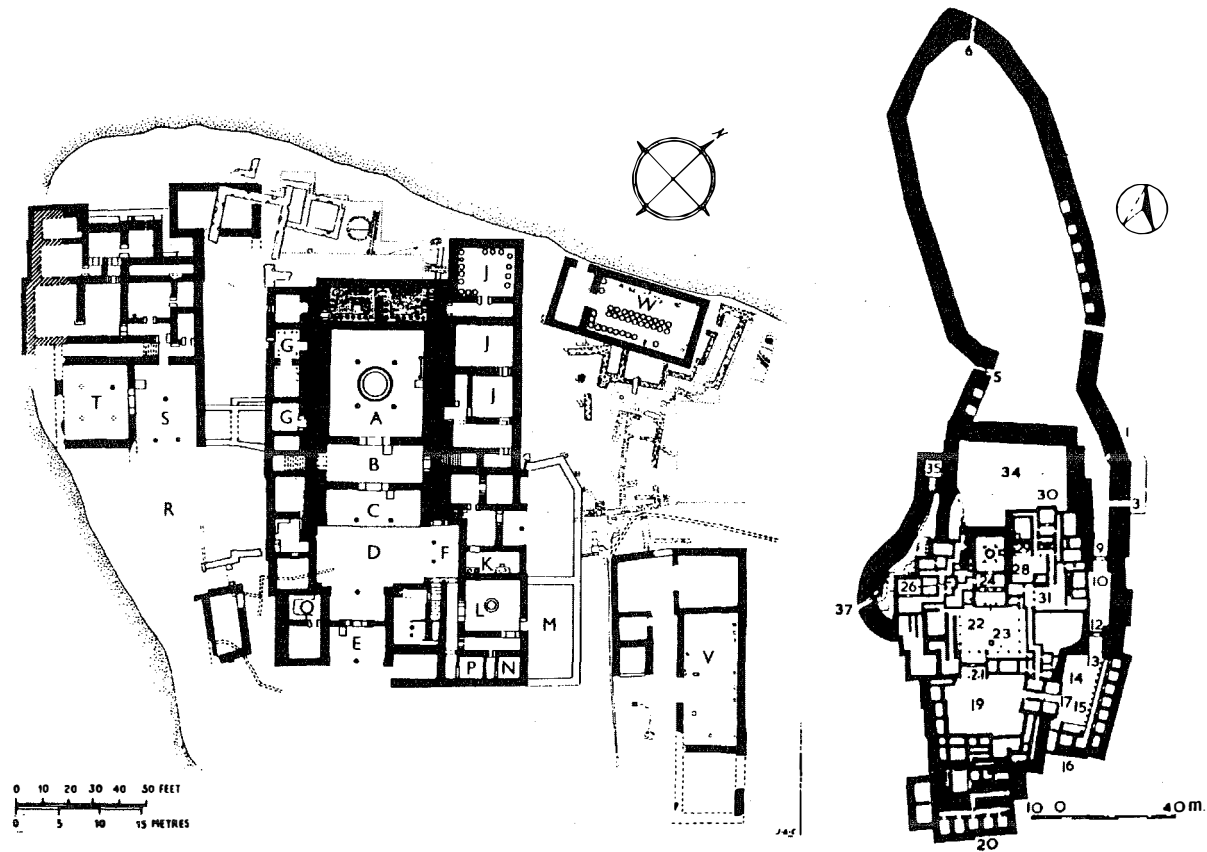
διαθέσιμο χώρο, η αρχιτεκτονική ομοιογένεια των κατοίψεων είναι αδιαμφισβήτητη. Ο πυρήνας του ανακτόρου αποτελείται από το γνωστό τρίπτυχο, *αίθουσα* με δύο πρόστυλους κίονες, *πρόδομος* και *δόμος* με τέσσερις κίονες να στηρίζουν την οροφή γύρω από μια κεντρική κυκλική εστία. Αυτή η μονάδα βλέπει σε μια *υπαίθρια αυλή*, κλεισμένη από όλες τις πλευρές με τοίχους και κιονοστοιχίες. Εκπέτρωνεν αυτού του κεντρικού πυρήνα, ή από την μια πλευρά μόνον, εκτείνονται *διάδρομοι* που οδηγούν σε βοηθητικούς, αποθηκευτικούς, ή περισσότερο ιδιωτικούς χώρους του ανακτόρου, ενώ η συνέχιση των διαδρόμων και πίσω από το μέγαρο (Πύλος, Τίρυνθα) καθώς και η χρήση του χώρου ενίοτε ως αποθήκης (Πύλος) είναι ένα ακόμη χαρακτηριστικό της ανακτορικής αρχιτεκτονικής (Εικών 6).

Έχοντας αυτή την διάταξη ως πρότυπο προς σύγκριση με τα άλλα κτίρια εντός και εκτός των τειχών, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας δύο βασικούς παράγοντες όσον αφορά τυχόν αποκλίσεις ή κάποια συρρίκνωση των αρχιτεκτονικών παραμέτρων. Ο πρώτος παράγοντας είναι η διάθρωση της οικονομικής και κοινωνικής ιεραρχίας που αυτόματα επηρεάζει την τελική μορφή ενός κτίσματος. Ο δεύτερος παράγοντας συνδέεται αναπόφευκτα με την έλλειψη χώρου μέσα στην ακρόπολη των Μυκηνών, που κατά την ΥΕ ΙΙΙΒ περίοδο ιδιαίτερα έγινε ασφυκτική.

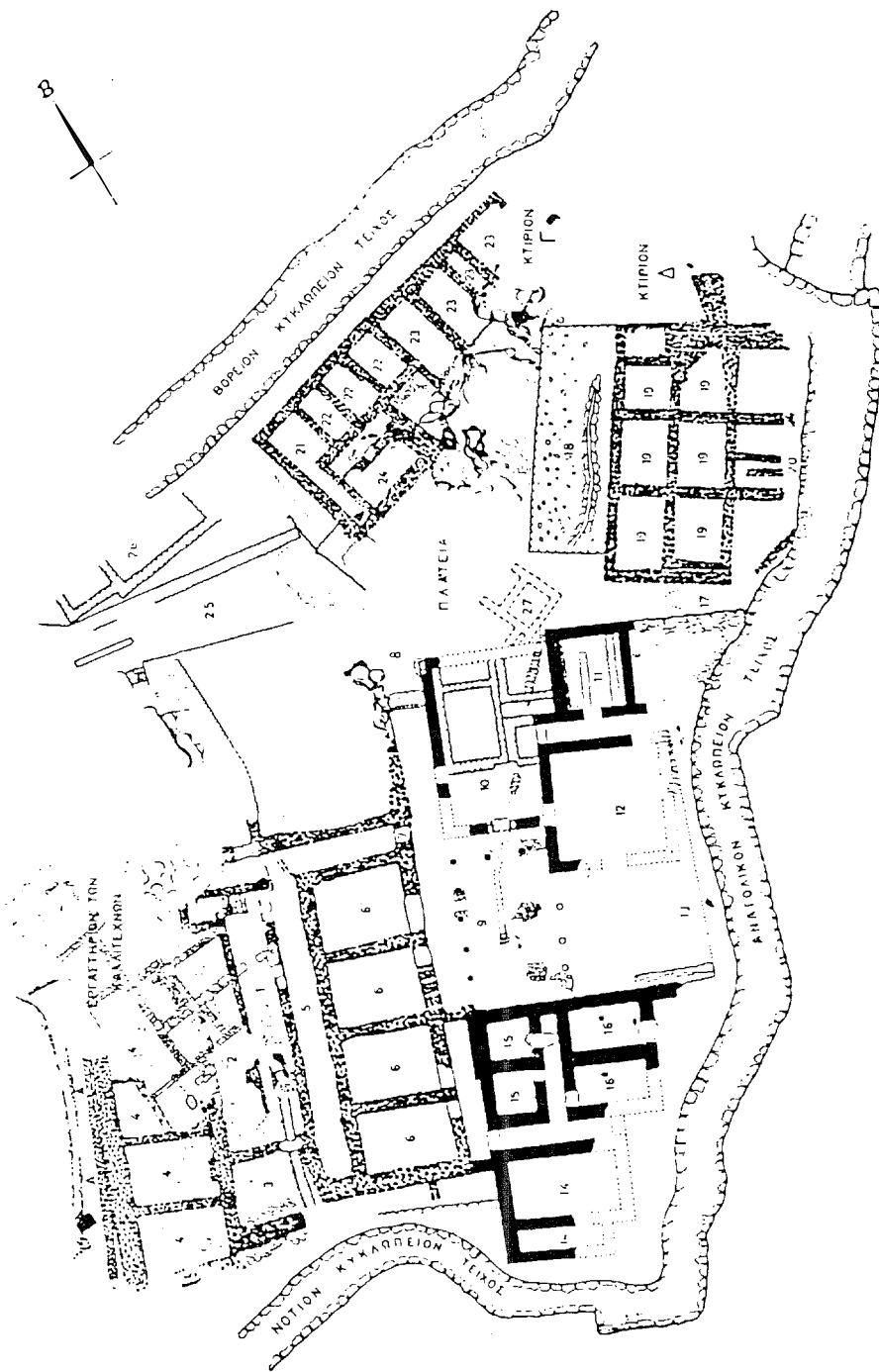
Αν η μίμηση του ανακτορικού σχήματος στην αρχιτεκτονική, εκφράζει ανάλογες δυνατότητες στην διάθεση ανθρώπινου δυναμικού και πρώτων υλών, τότε τα μόνα κτίρια που θα μπορούσαν να κατηγοριοποιηθούν ως ανακτορικά παραρτήματα, είναι η *Οικία των Κίωνων*, στην ανατολική πλαγιά της ακροπόλεως, και η *Δυτική Οικία*, το δυτικότερο κτίσμα της ομάδας νοτίως του Ταφικού Κύκλου Β, εκτός των τειχών.

Η *Οικία των Κίωνων* (Εικών 7), κτισμένη πάνω σε ένα εντυπωσιακό τεχνητό άνδρηρο, είναι στην ουσία μια μικρογραφία του ανακτόρου -μία είσοδος με παραστάδες, ένας ευρύς διάδρομος που οδηγεί σε μία ανοικτή αυλή με δύο κιονοστοιχίες (Εικών 7:9), ένα μέγαρο (Εικών 7:10), πιθανώς χωρίς πρόδομο, κλιμακοστάσιο για τον πρώτο όροφο (Εικών 7:11), και νοτίως της αυλής, αποθηκευτικούς χώρους σε δύο επίπεδα (Εικών 7:15, 16). Η ανακάλυψη τμήματος καπνοδόχου στον χώρο του μεγάρου δείχνει ότι σε δεύτερη φάση του κτιρίου (ΥΕ ΙΙΙΓ) υπήρχε κεντρική εστία και ίσως και κίονες εντός του δόμου.

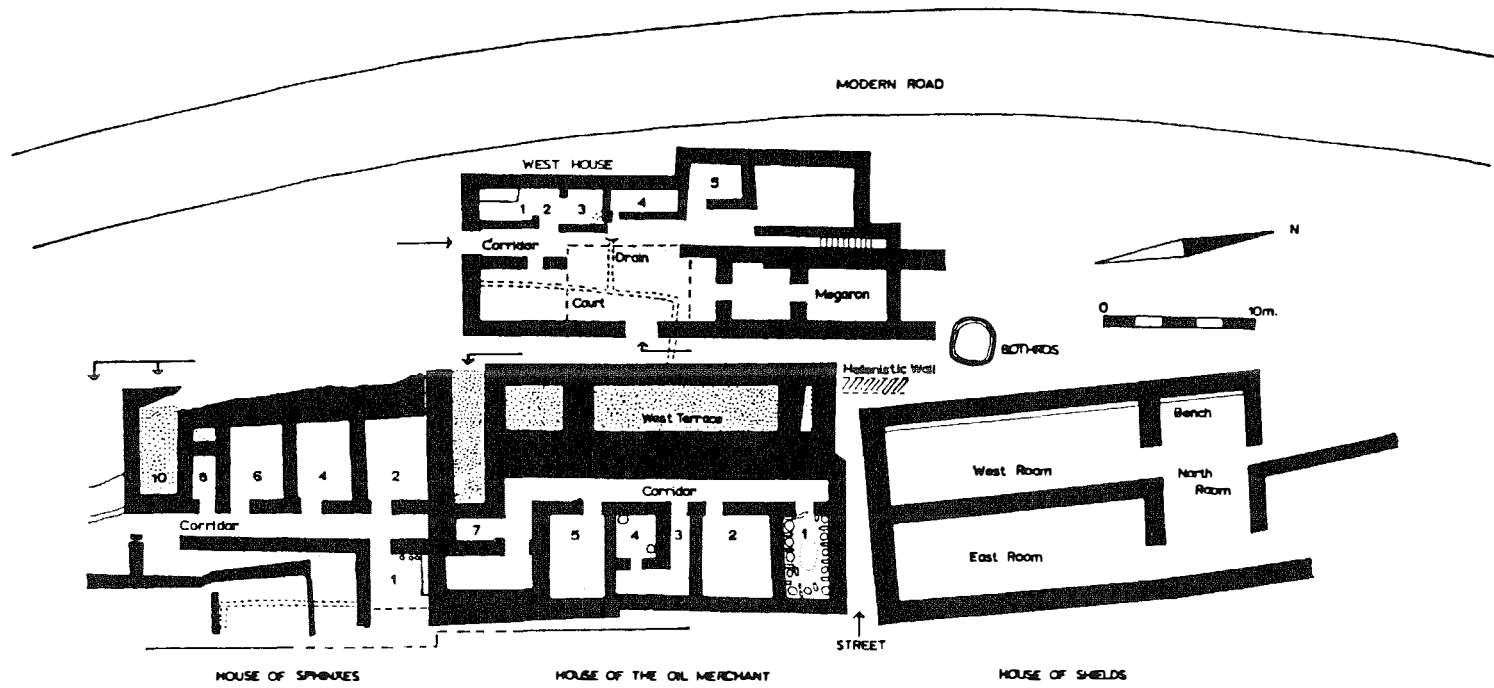
Η *Δυτική Οικία* (Εικών 8), ένα ισόγειο κτίριο, θεμελιωμένο στον φυσικό βράχο,

Εικ. 6. Κατόψεις ανακτόρων Πύλου και Τίρυνθος (Taylour 1983, Fig. 75, 80).

Εικ. 7. Μυκήναι, Οικία Κίωνων, Ανατολική πτέρυγα του ανακτόρου (Ιακωβίδης 1977, Fig. 8).

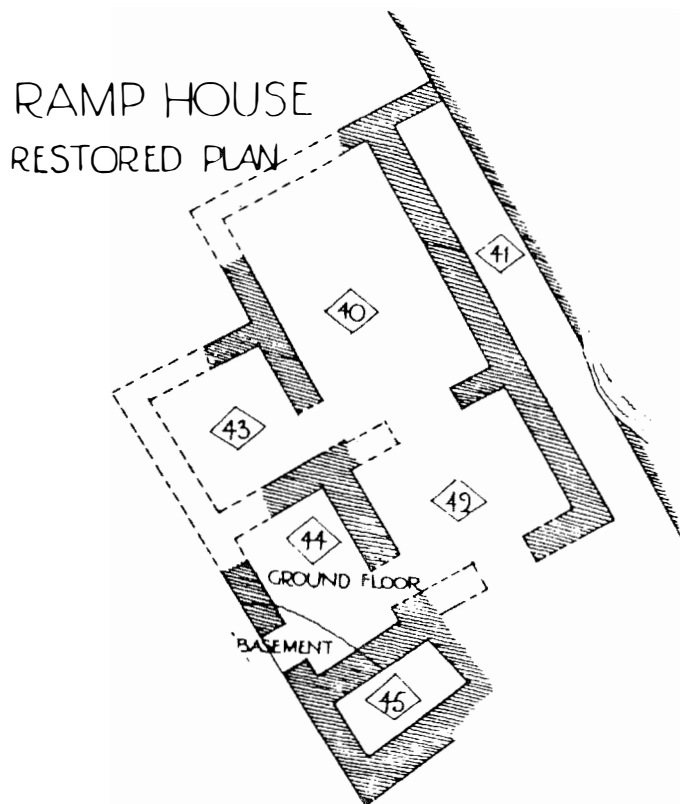

Εικ. 8. Μυκήναι, Οικίες νοτιώς του Ταφικού Κύκλου Β, κάτοπις (French 1967, Fig. 1).

χωρίζεται σε δύο πτέρυγες. Η ανατολική πτέρυγα αποτελείται από ένα μέγαρο (αίθουσα, πρόδομο, δόμο) και μια εξωτερική πλακόστρωτη αυλή. Ο ανασκαφέας πρότεινε την ύπαρξη κιονοστοιχίας κατά μήκος της δυτικής πλευράς της αυλής, καθώς και δύο πρόστυλων κίονων στο νότιο άκρο της αίθουσας. Παρά το γεγονός ότι αυτή είναι μια πρόταση αρχιτεκτονικά απόλυτα αποδεκτή, τα ανασκαφικά δεδομένα είναι ανεπαρκή. Καθ'όλον το μήκος της δυτικής πλευράς της ανατολικής πτέρυγας εκτείνεται ο γνωστός διάδρομος για την πρόσβαση σε πέντε βοηθητικούς χώρους και σε ένα υπερυψωμένο ισόπεδο στο βόρειο άκρο. Στο βόρειο άκρο του διαδρόμου, ο βράχος διατηρεί ίχνη λαξεύσεων που ερμηνεύονται ως βάση κλιμακοστασίου για έναν πρώτο όροφο.

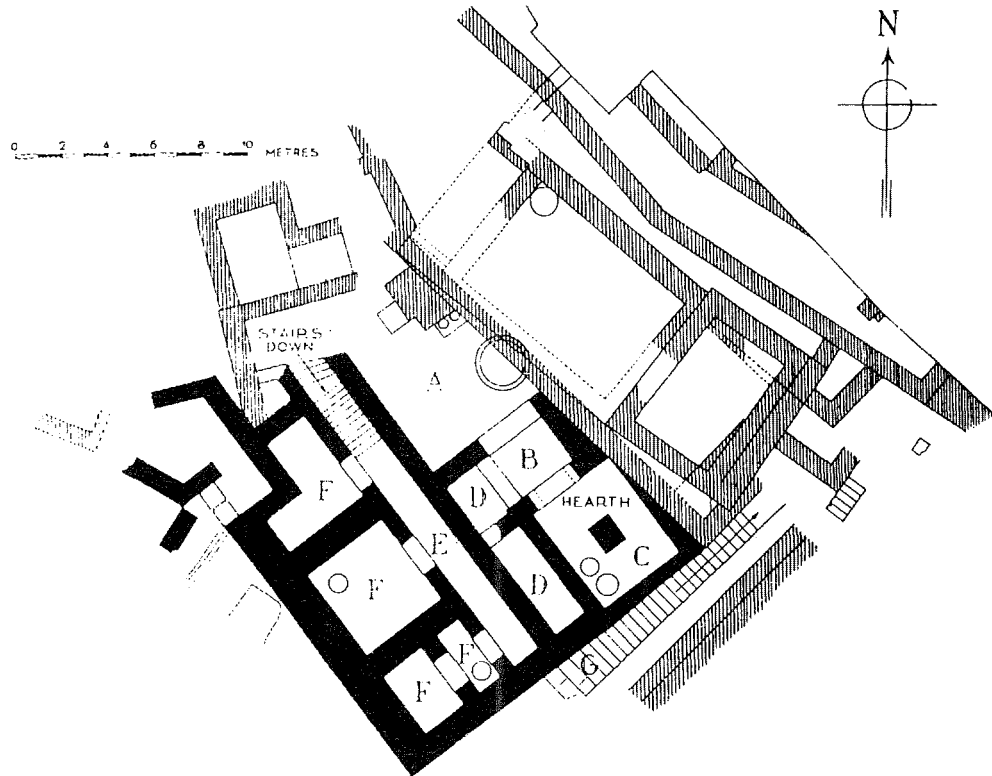
Η υπεροχή της *Οικίας των Κιόνων* τόσο ως προς το συνολικό μέγεθος, όσο και ως προς το μέγεθος του μεγάρου στην περίπτωση αυτή εκφράζει ίσως μια ανάλογη διαφορά στην κλίμακα της κρατικής ιεραρχίας, ανάλογη με αυτήν που παρατηρείται μεταξύ του ανακτόρου και της *Οικίας των Κιόνων* παραδείγματος χάριν.

Το δεύτερο στάδιο αποκλίσεως εκφράζεται αρχιτεκτονικά με την περικοπή της αίθουσας από το τρίπτυχο αίθουσα-πρόδομος-δόμος, και ενίοτε με την περικοπή και αυτού του προδρόμου. Η ύπαρξη κεντρικής εστίας είναι αμφίβολη στις περισσότερες περιπτώσεις, λόγω της μετέπειτα χρήσης του χώρου. Ιδανικό παράδειγμα είναι η *Οικία της Αναβάθρας* (Εικόν 2:6, 9), η οποία αποτελείται από μία υπαίθρια αυλή, έναν πρόδομο (Εικόν 9:42) και

Εικ. 9. Μυκίνες, Οικία Αναβάθρας, κάτοπις (Wace 1949, Fig. 3).

έναν δόμο (Εικόν 9:40). Ένας τυφλός διάδρομος (Εικόν 9:41), πιθανώς κλιμακοστάσιο, εκτείνεται κατά μήκος της ανατολικής πλευράς του μεγάρου, και τρία βοηθητικά δωμάτια προς τα δυτικά, με αντίστοιχους χώρους στο υπόγειο (Εικόν 9:43, 44, 45). Η διαρρύθμιση της *Οικίας Τσουντα* είναι ανάλογη (Εικόν 10). Η έλλειψη προθαλάμου παρατηρείται στην

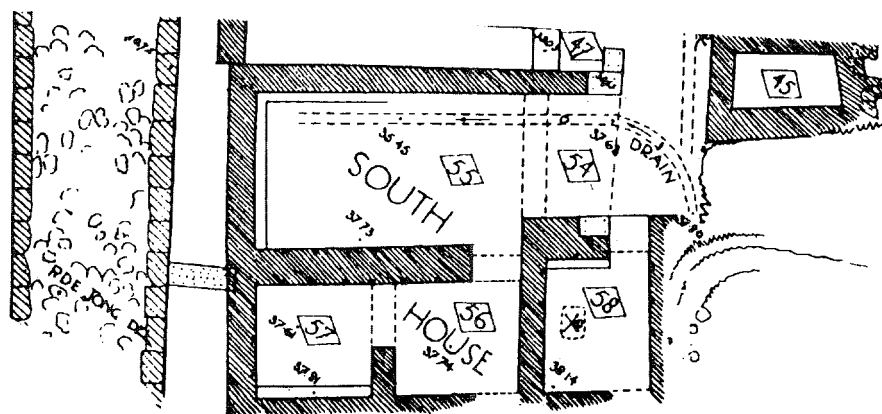

44

Εικ. 10. Μυκήναι, Οικία Τσουντα, κάτοψις (Wace 1949, Fig. 25).

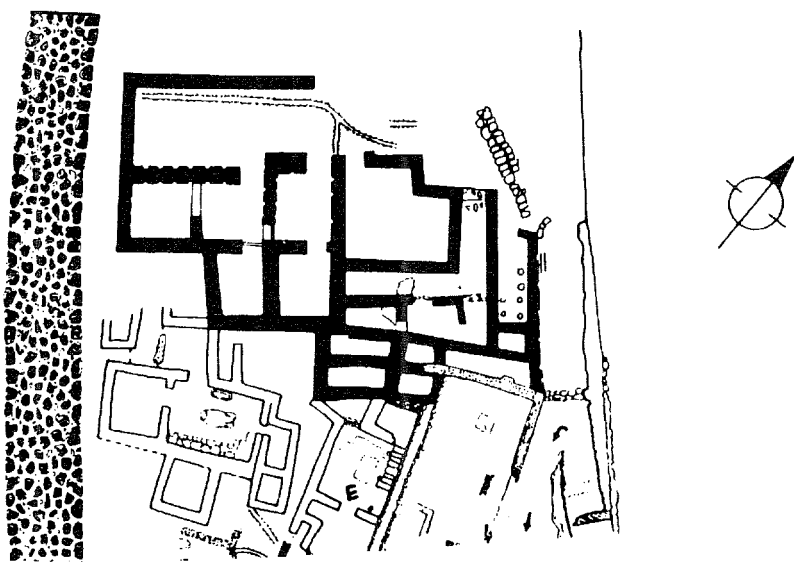
Νότια Οικία (Εικόν 11), η οποία περιλαμβάνει μια εξωτερική αυλή, κοινή με την Οικία της Αναβάθρας, μια είσοδο με παραστάδες αντί για αίθουσα/προθάλαμο (Εικόν 11α:54), και ένα κύριο δωμάτιο (Εικόν 11α:55) το οποίο επικοινωνεί με άλλους τρεις βοηθητικούς χώρους προς νότον (Εικόν 11α:56, 57, 58). Δύο άλλα δωμάτια προς ανατολάς επικοινωνούν μόνο με την είσοδο του κτιρίου (Εικόν 11β), κάτι που θυμίζει την διάταξη του ανακτόρου στην Πύλο. Τέλος, η αποκατάσταση του ισογείου της *Οικίας του Λαδεμπόρου* (Εικόν 8), βάσει των ανασκαφικών δεδομένων, επιτρέπει την πιθανή ύπαρξη μεγάρου στην δυτική πτέρυγα του κτιρίου. Η διαρρύθμιση της ανατολικής πτέρυγας θα ήταν παρόμοια με αυτήν του υπογείου.

Τα *μεγαρόσχημα διαμερίσματα* εκπροσωπούνται κυρίως από κτίρια μικρότερου μεγέθους, ως επί το πλείστον εκτός των τειχών. Το τρίπτυχο που αποτελεί τον πυρήνα τους, εν αντιθέσει προς τα κανονικά μέγαρα, περιλαμβάνει έναν πρόδομο, έναν δόμο (εστία και κίονες), και έναν πίσω χώρο στα ενδότερα του συγκροτήματος, μικρότερο από το κυρίως δωμάτιο, και συνήθως, αλλά όχι πάντα, στον ίδιο άξονα με αυτό. Η υπαίθρια αυλή δεν πε-

SCALE 0 1 2 3 4 5

a

0 5 10 15 20 25 M

b

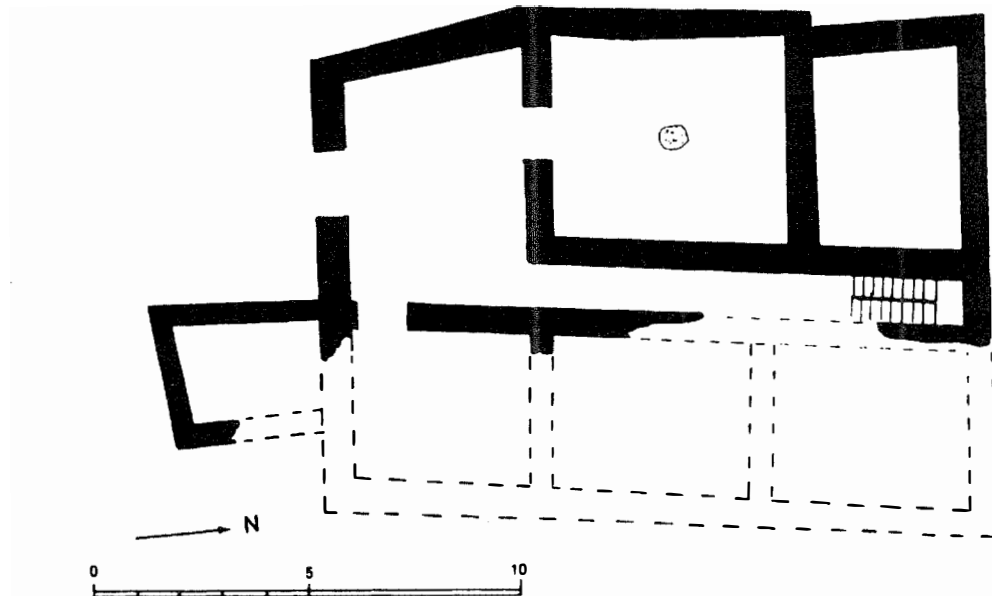
Εικ. 11. Μυκίνα, Νότια Οικία α) Wace 1949, Fig. 3. β) Taylour 1983, Fig. 41.

ριβάλλεται από κιονοστοιχίες και είναι στην καλύτερη περίπτωση κλεισμένη από τρεις πλευρές μόνον. Εδάφους και φυσικού χώρου επιτρέποντος, ένας διάδρομος εκτείνεται κατά μήκος του κυρίου διαμερίσματος με πρόσβαση σε άλλους βοηθητικούς χώρους και ίσως σε κλιμακοστάσιο.

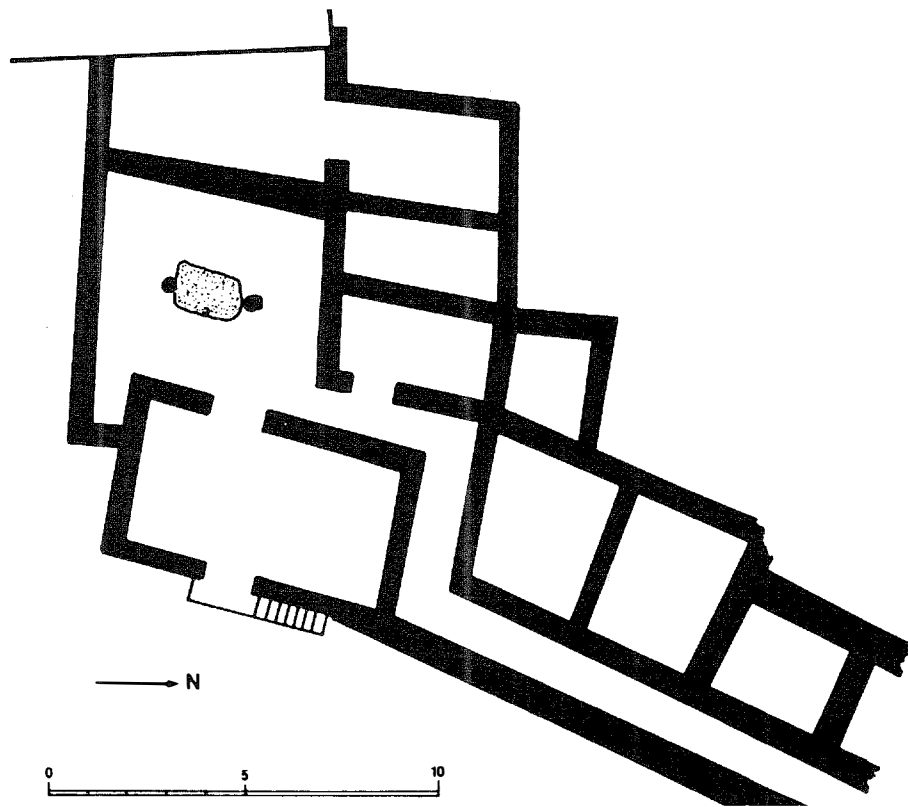
Παρά το γεγονός ότι αυτός ο τύπος κατοικίας έχει μακριά παράδοση στην ηπειρωτική Ελλάδα, από τα πρώτα μεγαρόσχημα κτίρια της ΜΕ περιόδου (Κοράκου, Λέρνα, Εύτρεση), και αρχιτεκτονική συνέχεια στην ΥΕ I, II και III εποχή (Ελευσίνα, Κίρρα, Φυλακωπή), και παρά το γεγονός ότι η τελική μορφή της ανακτορικής αρχιτεκτονικής είναι προϊόν εξέλιξης της ίδιας αυτής παράδοσης, ή μάλλον ακριβώς για αυτόν τον λόγο, η χρήση αυτής της πύο απλοϊκής και λιγότερο εξελιγμένης μορφής κατοικίας στην ΥΕ ΙΙΙΒ περίοδο θα πρέπει να συνδεθεί κυρίως με ένα κοινωνικό στρώμα που δεν είχε τις ίδιες προσβάσεις σε οικονομικούς πόρους με αυτές της ανακτορικής αριστοκρατίας.

Τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα αυτού του τύπου οικίας είναι τα κτίρια του λόφου της Παναγίας (Εικόν 3β) και κυρίως οι Οικίες I (Εικόν 12) και II (Εικόν 13). Οι αποκλίσεις από την αυστηρά αξονική διάταξη των δωματίων, κυρίως στην Οικία II, η θέση του διαδρόμου, και η απουσία εξωτερικής αυλής στο ίδιο κτίριο, καθώς και η απουσία διαδρόμου στην Οικία III (Εικόν 14), είναι ενδείξεις προχειρότητας και συμβιβασμού με τους φυσικούς περιορισμούς του χώρου, κάτι που η Μυκηναϊκή αρχιτεκτονική στις καλύτερες στιγμές της είχε προ πολλού ξεπεράσει. Επίσης κάποιες αποκλίσεις που θα ήταν ίσως αποδεκτές στον περιορισμένο χώρο εντός των τειχών, δεν δικαιολογούνται στην Κάτω Πόλη, όπου σαφώς υπήρχε άνεση χώρου. Δυστυχώς τα ανασκαφικά δεδομένα για τα υπόλοιπα κτίρια της Κάτω Πόλης, κυρίως υπόγεια και άνδρα, δεν μας επιτρέπουν να προχωρήσου- με σε παρόμοιες συγκρίσεις.

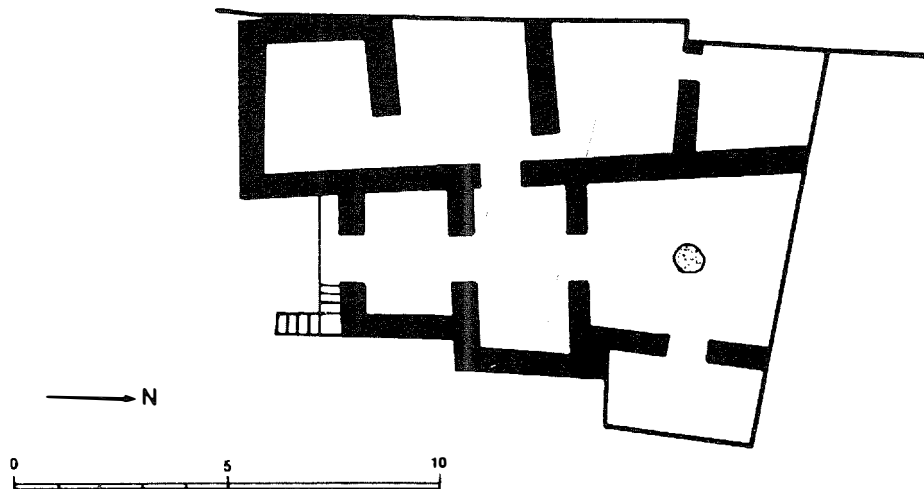
46

12. Μυκήναι, Οικία I λόφου Παναγίας (Mylonas-Shear 1987, Fig. 2).

Εικ. 13. Μυκίνα, Οικία II λόφου Παναγίας (Mylonas-Shear 1987, Fig. 4).

Εικ. 14. Μυκίνα, Οικία III λόφου Παναγίας (Mylonas-Shear 1987, Fig. 3).

Στο σχεδιασμό των κτιρίων θα πρέπει να περιληφθεί και η κατασκευή τεχνητών ανδρήρων. Η τεχνική κατασκευής ανδρήρων και το μέγεθος του ανδρήρου είναι βασικοί παράγοντες διαφοροποιήσεως γιατί απαιτούν αντίστοιχη δυνατότητα προσβάσεως σε πρώτες ύλες και ανθρώπινο δυναμικό, δηλαδή αντίστοιχη υλικοτεχνική υποδομή. Στην ΥΕ ΙΙΙ περίοδο τεχνητά άνδρα χρησιμοποιούνται ευρέως για θεμελίωση κτιρίων και υπαίθριων αυλών, για ολόκληρα οικοδομικά τετράγωνα (θρησκευτικό κέντρο Μυκηνών) και στην πιό ανεπτυγμένη τους μορφή για την θεμελίωση των ανακτορικών συγκροτημάτων.

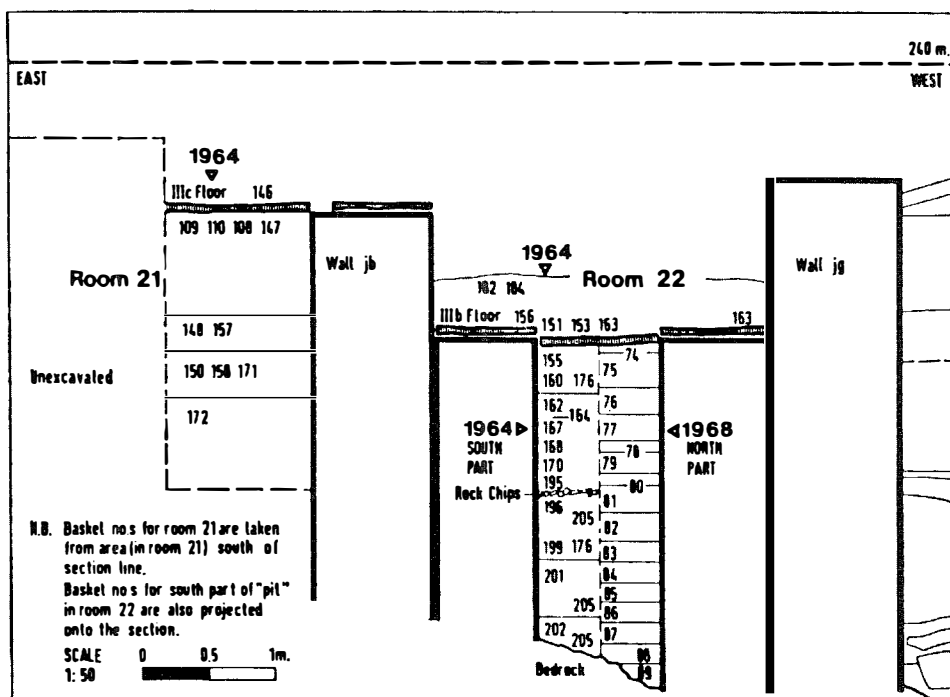
48

Στις Μυκήνες συναντώνται τρεις βασικοί τύποι ανδρήρων. Ο πρώτος τύπος που χρησιμοποιήθηκε στην θεμελίωση του ανακτόρου και της ανατολικής πτέρυγας, λόγω της διαμορφώσεως του εδάφους και των οικοδομικών αναγκών, έχει την μορφή ογκώδους, ενιαίου ανδρήρου. Ισχυροί αναλημματικοί τοίχοι με κυκλώπεια τοιχοδομία, θεμελιωμένοι στον βράχο, συγκρατούν βαριές τεχνητές επιχώσεις από ακατέργαστες πέτρες και χώμα, στην περίπτωση του *ανακτόρου* 5.50μ βάθους. Αναλόγου βάθους και τεχνικής ήταν και το ογκώδες άνδρρο της *Οικίας των Κιώνων*, στην ανατολική κλυτή του λόφου. Σε αυτήν την περίπτωση ο όγκος του σχεδιαζομένου κτιρίου επέβαλλε την ενίσχυση του νοτίου αναλήμματος από βοηθητικό τοίχο πάχους 0.90μ. Η τεχνητή επίχωση, η οποία καλύπτεται από Πλέσια (ένα αδιάβροχο είδος πηλού, τοπικής προέλευσης), από ένα στρώμα σκληρού χώματος (Μπελίτσα), που μεταφέρθηκε από απόσταση 2 χιλιομέτρων, και τέλος από το κονίαμα της εξωτερικής αυλής, καθώς και η όλη κατασκευή του ανδρήρου είναι ανάλογη, αν όχι ακριβώς ισότιμη με αυτήν του ανακτόρου.

Ο δεύτερος τύπος ανδρήρου, ποιοτικά και τεχνικά εξίσου ή ίσως και περισσότερο εξελιγμένος, ο οποίος χρησιμοποιήθηκε για την θεμελίωση των άλλων ανακτορικών κέντρων, όπως η Πύλος, η Τίρυνθα και ο Γλάς, στις Μυκήνες συναντάται σε ανεξάρτητα ή ημιανεξάρτητα κτίρια, εντός ή εκτός των τειχών. Η εσωτερική διαμόρφωση του ανδρήρου σε διαμερίσματα με διπλούς τοίχους θεμελιωμένους στον φυσικό βράχο, αποσκοπούσε στην δημιουργία ενός, όσον το δυνατόν σταθερότερου ισοπέδου και στον διαμοιρασμό του βάρους της επίχωσης σε όλη την έκταση της υποδομής (Εικόν 15). Το κάθε διαμέρισμα του ανδρήρου ήταν μια αυτοδύναμη και συμπαγής μονάδα που μπορούσε να μειώσει ή και να εξαλείψει τις καταστροφικές επιπτώσεις του βρόχινου νερού το οποίο προκαλεί μετατόπιση της επιχώσεως προς τον αναλημματικό τοίχο, καθώς και τις επιπτώσεις σεισμικών δονήσεων. Τέτοια άνδρα είναι αυτά πάνω στα οποία εδράζονται η *Σιταποθήκη*, η *Νότια Οικία*, η *Οικία του Λαδεμπόρου*, και η *Οικία των Ασπίδων*.

Η *Οικία του Λαδεμπόρου* συγκεκριμένα κατασκευάστηκε πάνω σε δύο παραλληλόγραμμα κλιμακωτά αναλήμματα (Εικόν 16α). Το χαμηλότερο, το ανατολικό ανάλημα στήριζε το υπόγειο και έναν όροφο του κτιρίου, ενώ το υψηλότερο δυτικό ανάλημα στήριζε το ισόγειο μόνον. Η ανωδομή του ανατολικού ανδρήρου στηριζόταν κατά κύριο λόγο πάνω στον ανατολικό αναλημματικό τοίχο, πάχους 2.10μ-3μ, θεμελιωμένο στον βράχο. Όλοι οι εσωτερικοί τοίχοι που στήριζαν την ανωδομή είχαν θεμελιωθεί σε τάφρους λαξευμένες στον φυσικό βράχο. Με την επιλογή αυτού του τύπου ανδρήρου οι αρχιτέκτονες του κτιρίου απέφυγαν τον εκβραχισμό της πλαγιάς προκειμένου να θεμελιώσουν ένα βαρύ διόροφο κτίσμα.

Τελος, το τρίτο είδος ανδρήρου που απαντάται στις Μυκήνες, απλοϊκότερο σε σύλληψη και τεχνική, προϋποθέτει την εγκάρσια εκσκαφή του βράχου, η λαξευμένη επιφάνεια του οποίου συχνά αποτελεί τον εσωτερικό τοίχο του κτιρίου, αν θεωρηθεί ότι δεν υπάρχει

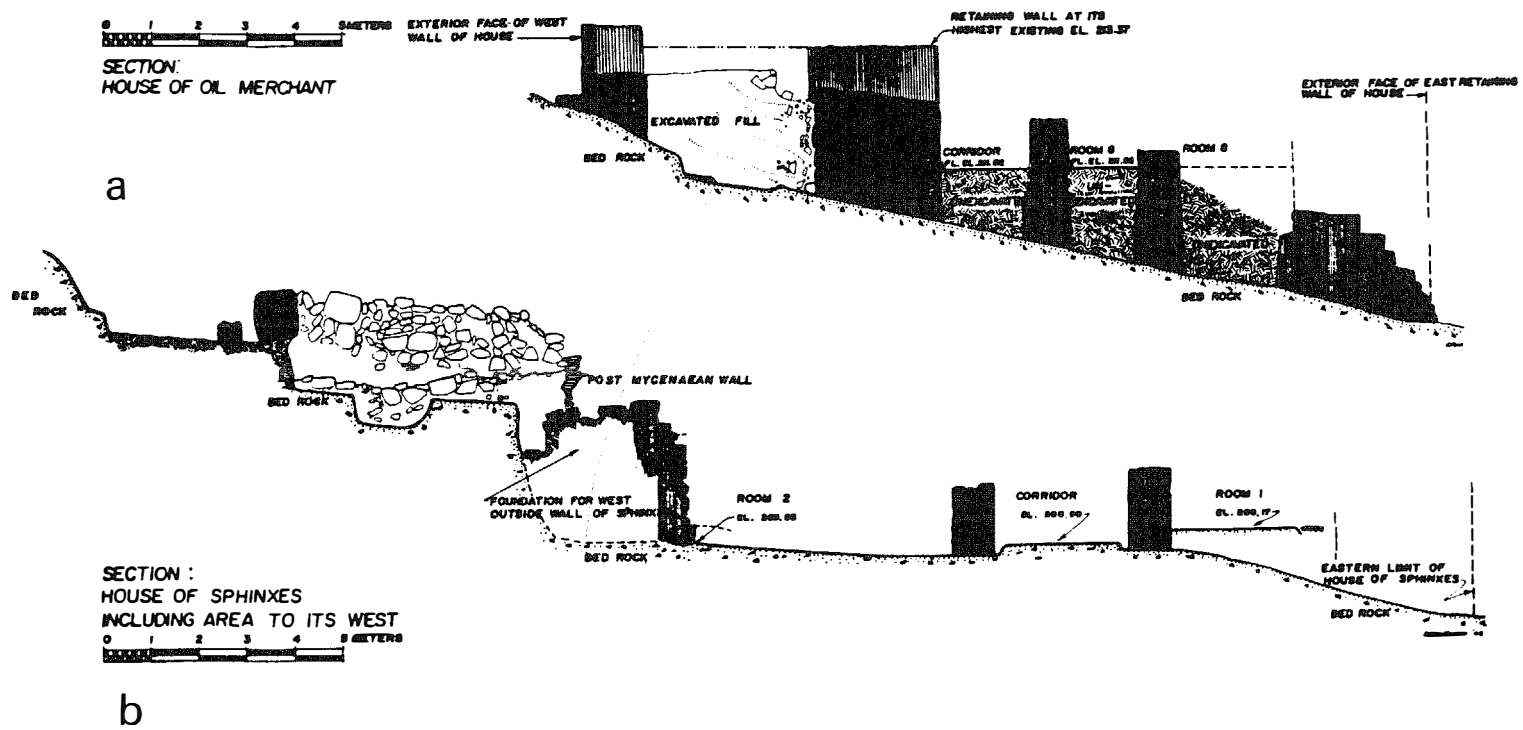

49

Εικ. 15. Μυκίνες, Νότια Οικία, θεμελίωση δωματίων 21, 22 (Mountjoy 1976, Fig. 2b).

ανάγκη κατασκευής ξεχωριστού αναλημματικού τοίχου. Τα προϊόντα της εκσκαφής οίχονται στο χαμηλότερο σημείο της πλαγιάς και συγκεντρώνονται από έναν άλλο αναλημματικό τοίχο. Οι εσωτερικοί τοίχοι του κτιρίου ήταν θεμελιωμένοι μέσα ή πάνω στον φυσικό βράχο. Σε περίπτωση τέτοιων ανδήρων η ποιότητα κρίνεται από το πάχος των αναλημματικών τοίχων και την θεμελίωση των εγκάρσιων τοίχων γενικά. Δύο θαυμάσια παραδείγματα που εκφράζουν αυτή την διαφορά είναι η *Οικία των Σφιγγών* και τα τρία κτίρια του λόφου της *Παναγίας*.

Στην *Οικία των Σφιγγών* (Εικόν 16β) ο δυτικός αναλημματικός τοίχος, παράλληλος με τον βράχο, ξεπερνούσε τα 3μ σε πάχος και ο χώρος μεταξύ αυτού και τού βράχου είχε επιχωθεί τεχνητά. Ο ίδιος ο βράχος δεν έγινε καμιά προσπάθεια να διαμορφωθεί και στα σημεία όπου φαρδαίνει αναγκαστικά περιοριζόταν το μήκος του εκάστοτε δωματίου. Ο τοίχος αυτός είναι εξαιρετικά ισχυρός. Ο ανατολικός αναλημματικός τοίχος, πάχους 2.80μ, αποτελείται από δύο σειρές μεγάλων λίθων, με μικρές ακατέργαστες πέτρες στον ενδιάμεσο χώρο. Μία τάφρος θεμελίωσης στην δυτική όψη του τοίχου είναι και αυτή γεμάτη από πέτρες και Πλέσια. Ο ανατολικός τοίχος του κτιρίου ήταν προφανώς πλίνθινος και χρησιμοποιούσε το ανάλημα σαν θεμέλιο. Οι άλλοι εσωτερικοί τοίχοι ήταν θεμελιωμένοι μέσα σε τάφρους λαξευμένες στον φυσικό βράχο.

b

Εικ. 16. Μυκήναι

α) Οικία Λαδεμπόρου, τομή Δ-Α (Chadwick 1962, Plan IV). β) Μυκήναι, Οικία Σφιγγών, τομή Δ-Α (Chadwick 1962, Plan IV).

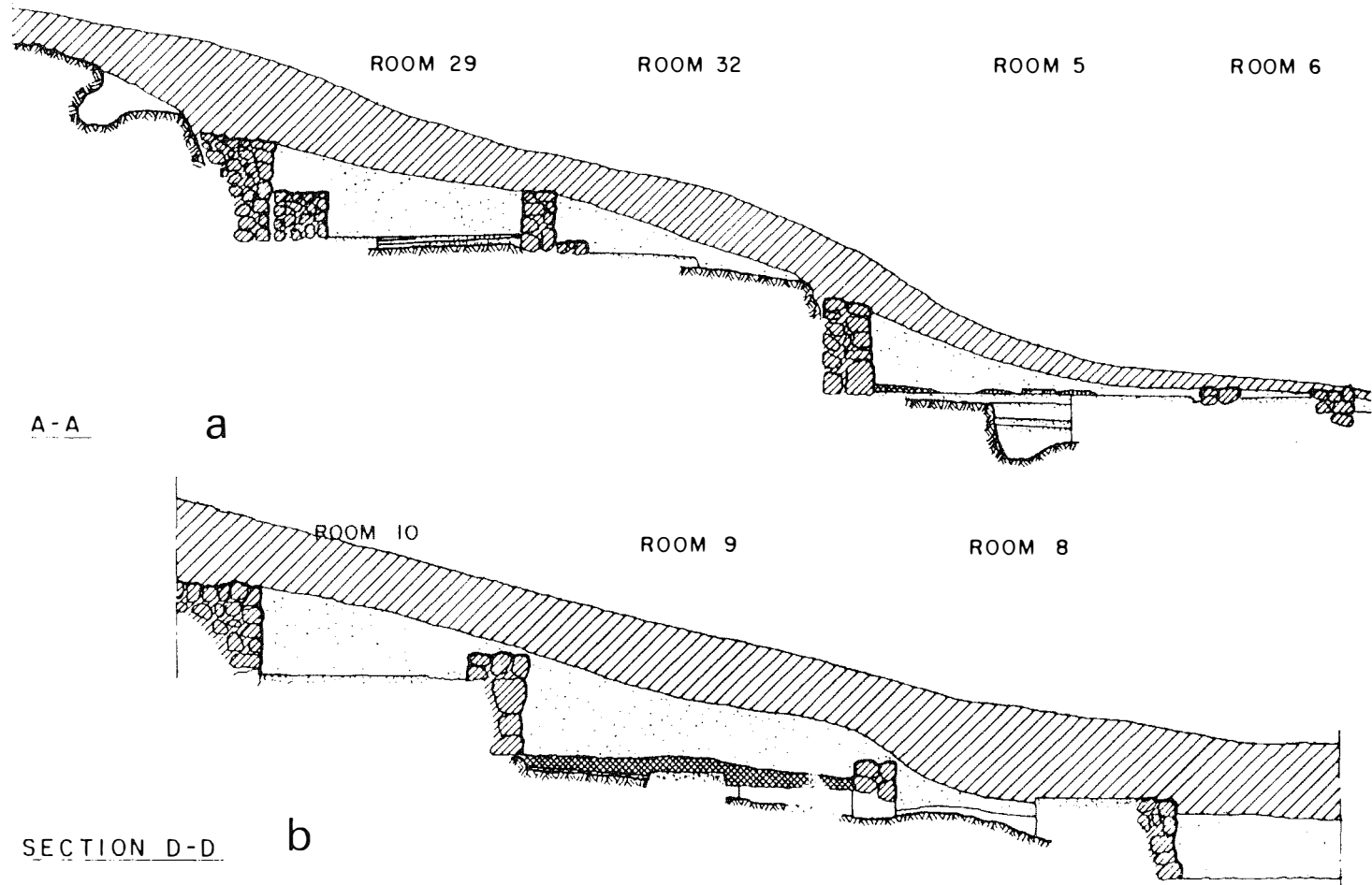
Σε αντιπαράθεση με την ογκώδη και βαριά κατασκευή του ανδρήρου για την Οικία των Σφιγγών, οι αναλημματικοί τοίχοι των κτιρίων του λόφου της *Παναγίας* (Εικόν 17α, β), έχουν πάχος γύρω στο 1μ κατά μέσον όρον. Οι τομές δείχνουν ότι η όλη κατασκευή των ανδρήρων είναι πολύ πιο ελαφριά και μάλλον ανεπαρκής για τα δεδομένα της Οικίας των Σφιγγών.

Το δεύτερο επίπεδο ανάλυσης του θέματος, αφορά την κατασκευή, ένα από τα πιο βασικά κριτήρια για την κατηγοριοποίηση ενός κτίσματος. Εξετάζονται διάφορα αρχιτεκτονικά στοιχεία, όπως η τοιχοδομία, τα δάπεδα, η διαμόρφωση των εισόδων και οι εσωτερικές κατασκευές, δηλαδή κίονες, εδρανα, υπερυψωμένα δάπεδα, εστίες, αποχετευτικές εγκαταστάσεις, κλίμακες, κ.α.

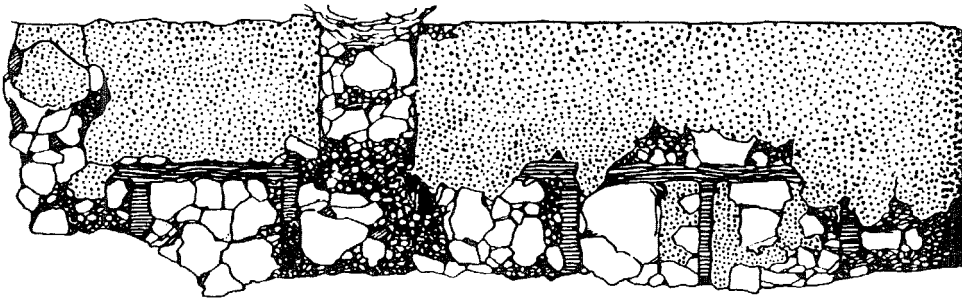
Η Μυκηναϊκή τοιχοδομία στο κυρίως ανακτορικό συγκρότημα είναι σχετικά ομοιογενής. Οι τοίχοι είναι ως επί το πλείστον θεμελιωμένοι πάνω στον φυσικό βράχο και κυμαίνονται μεταξύ 0.80μ-1.50μ σε πάχος. Οι εσωτερικοί τοίχοι είναι λίγο λεπτότεροι (0.70-0.90μ). Τά θεμέλια και η βάση του τοίχου η οποία σημειωτέον δύναται να φτάνει μέχρις ικανού ύψους (2.50μ από το δάπεδο, βόρειος τοίχος αυλής μεγάρου), αποτελείται από ακατέργαστες πέτρες διαφόρων μεγεθών και πηλό. Στους εξωτερικούς χώρους (βόρειος τοίχος αυλής) η επιφάνεια του τοίχου παρουσιάζει ισοδομική επένδυση, πράγμα που δεν συναντάται εκτός του ανακτόρου. Η ύπαρξη ξυλοδεσιάς πιστοποιείται από υποδοχές για οριζόντιες, κάθετες και εγκάρσιες ξύλινες δοκούς οι οποίες έχουν διατηρηθεί και στις δύο όψεις των τοίχων. Στις ισοδομικά επενδυμένες επιφάνειες η πρώτη οριζοντία δοκός στηριζόταν με οπές πάνω στην κατώτατη σειρά δόμων. Αυτή η ξυλοδεσιά ήταν ενσωματωμένη στην τοιχοδομία και επεκτεινόταν και στην πλίνθινη ανωδομή. Η επιφάνεια των τοίχων καλύπτετο από δύο στρώματα λευκού κονιάματος και από ένα λεπτότερο στρώμα, το οποίο στα επίσημα δωμάτια (πρόδομος, δόμος) έφερε γραπτή διακόσμηση. Η επιφάνεια των τοίχων στα δευτερεύοντα δωμάτια ήταν συνήθως μονόχρωμη.

Ανάλογη τοιχοδομία συναντάμε τόσο στην *ανατολική πτέρυγα* του ανακτόρου, όσο και στα μεγάλα κτίρια της *δυτικής πλαγιάς* του λόφου. Οι τοίχοι της *Νότιας Οικίας* ιδιαίτερα διατηρούνται σε υποδειγματική κατάσταση (Εικόν 18). Το πάχος τους κυμαίνεται μεταξύ 0.80μ-1μ. 0.80μ πάνω από το δάπεδο αρχίζουν οι υποδοχές για οριζόντιες δοκούς, ενώ από την κατώτερη δοκό ξεκινούν άλλες, κάθετες σε διαστήματα 0.80-0.85μ. Επίσης σε τακτά διαστήματα διακρίνονται ίχνη εγκαρσίων δοκών. Η επιφάνεια των τοίχων καλύπτετο από επίχρισμα πηλού και αχύρου και όχι από κονίαμα όπως του ανακτόρου. Το ίδιο παρατηρείται στον *Σιτοβολώνα* και στην *Οικία της Αναβάθρας*, ενώ μόνο το μέγαρο της *Οικίας Τσούντα* έφερε ασβεστοκονίαμα.

Η κατασκευή των τοίχων στα μεγάλα κτίρια εκτός των τειχών, όπως η *Οικία Πέτσα* και η ομάδα νοτίως του *Ταφικού Κύκλου Β*, είναι πανομοιότυπη με αυτήν των μεγάλων κτιρίων της δυτικής πλαγιάς και της ανατολικής πτέρυγας του ανακτόρου. Η πλειονότητα των τοίχων εκτός των αναλημματικών, έχει πάχος που κυμαίνεται μεταξύ 0.80μ- 1.50μ, με ελάχιστες περιπτώσεις αποκλίσεων προς τα επάνω (1.80μ) και προς τα κάτω (0.70μ). Όλοι οι τοίχοι ήταν θεμελιωμένοι σε τάφρους λαξευμένες στον φυσικό βράχο και γεμισμένες με μικρές πέτρες. Η κατασκευή τους από μεγάλες ακατέργαστες πέτρες μέχρι ένα συγκεκριμένο ύψος (1μ για την *Δυτική Οικία*, 1.40 για την *Οικία των Σφιγγών*, 2μ για την *Οικία του Λαδεμπόρου*) και σαφή στοιχεία ξυλοδεσιάς που επεκτείνετο στην ξύλινη ανωδομή, είναι ενδεικτική της ποιότητας κατασκευής. Η επιφάνεια όλων των τοίχων με μόνη εξαίρεση

17. Μυκήνα, Οικίες λόφου Παναγίας (Mylonas-Shear 1987) α) Τομή Α-Α (Οικία ΙΙΙ, Οικία Ι). β) Τομή Δ-Δ (Οικία ΙΙ).

Εικ. 18. Μυκίναι, Νότια Οικία, τοιχοδομία (Taylour 1983, Fig. 88).

αυτών της Οικίας των Σφιγγών καλύπτετο από επίχρισμα πηλού με άχυρα, όπως παρατηρήθηκε και σε άλλα κτίρια εντός των τειχών. Τεμάχια τοιχογραφιών ανήκουν στον πρώτο όροφο. Οι τοίχοι της Οικίας στις Πλάκες καλύπτοντο από λεπτό στρώμα λευκού κονιάματος, ενώ μια ταινία 0.17μ από το δάπεδο έφερε γραπτή διακόσμηση.

Στα κτίρια του λόφου της Παναγίας συναντάμε για πρώτη φορά σαφείς διαφοροποιήσεις στην κατασκευή ή μάλλον στην ποιότητα κατασκευής των τοίχων (Εικόν 17α, β). Οι τοίχοι που με εξαίρεση τους αναλημματικούς έχουν πάχος μόνον 0.45μ-0.55μ, εδράζονται απευθείας στην μαλακή επίχωση των αναλημμάτων ή πάνω στον φυσικό βράχο, και όχι σε τάφρους θεμελίωσης. Οι τοίχοι αποτελούνται από μικρές ακατέργαστες πέτρες χωρίς συνδετικό πηλό και πιό σημαντικό, χωρίς κανένα ίχνος ξυλοδεσιάς. Η ανωδομή ήταν πλίνθινη και η επιφάνεια καλύπτετο από επίχρισμα πηλού, όπως στις περισσότερες περιπτώσεις μέχρι τώρα εκτός των ανακτόρων. Είναι και εδώ σαφές ότι η ποιότητα της τοιχοδομίας σε αυτά τα κτίρια είναι κατώτερη, όχι μόνον αυτής των μεγάλων οικιών εντός των τειχών, αλλά και αυτής πολλών κτισμάτων της Κάτω Πόλεως (Οικία Πέτσα, Οικίες νοτίως του Ταφικού Κύκλου Β), που για άλλους λόγους έχουν συνδεθεί με την επίσημη αρχιτεκτονική.

Η κατασκευή των δαπέδων είναι ένα άλλο σημαντικό τμήμα της όλης δαπάνης για ένα κτίριο και παρουσιάζει μια σχετική ομοιογένεια. Υπαίθριες αυλές και οι άλλοι εσωτερικοί χώροι του ανακτόρου (διάδρομοι, μέγαρο, κ.λ.π.) έχουν δάπεδα από σκληρό λευκό κονίαμα και μάλιστα στην τελευταία φάση του συγκροτήματος, τα δάπεδα της κεντρικής μονάδας εκτός της αθούσης ήταν διακοσμημένα. Η ζώνη από γύψινες πλάκες, πλάτους 1μ-1.15μ που περιβάλλει το διακοσμημένο δάπεδο από ασβεστοκονίαμα στον πρόδομο και τον δόμο, δεν απαντάται σε κανένα άλλο ανακτορικό κέντρο και είναι ίσως ένδειξη πλούτου. Οι δευτερεύοντες αποθηκευτικοί χώροι είχαν δάπεδα από λευκό μονωτικό αργιλόχωμα (Πλέσια).

Τα κτίρια της ανατολικής πτέρυγας και συγκεκριμένα το ισόγειο της Οικίας των Κιώνων καθώς και η υπαίθρια αυλή της Οικίας των Καλλιτεχνών (Εικόν 7:1) ακολουθούν τα πρότυπα του ανακτόρου, από μια σχετική απόσταση βέβαια, με δάπεδα από λευκό κονίαμα χωρίς γραπτή διακόσμηση. Μεγαλύτερη διαφοροποίηση παρουσιάζουν τα υπόγεια και οι λοιποί αποθηκευτικοί χώροι, που σε αυτήν την περίπτωση έχουν δάπεδα από πατημένη γη. Στην δυτική πλαγιά τα κτίρια παρουσιάζουν τόσο ομοιότητες όσο και διαφοροποιήσεις από αυτά της ανατολικής πτέρυγας. Ενώ οι υπαίθριες αυλές και οι χώροι των μεγάρων έχουν δάπεδα από λευκό κονίαμα, κάποιοι εσωτερικοί χώροι, όπως αυτοί της Νοτίου Οικίας, παρά την προσεγμένη είσοδο, είναι στρωμένοι με πατημένο λευκό αργιλόχωμα (Πλέσια),

ένα υλικό που στα ανάκτορα εχρησιμοποιήτο μόνον για δευτερεύοντες χώρους. Οι καθαρά αποθηκευτικοί χώροι είχαν δάπεδα από πατημένο χώμα, όπως αυτοί της ανατολικής πτέρυγας (Σιτοβολών, Οικία Τσουντα, Οικία Ακροπόλεως) ή κατ'εξάιρεση λευκό αργιλόχωμα (Οικία Αναβάθρας).

Στα κτίρια εκτός των τειχών οι υπόγειοι αποθηκευτικοί χώροι ήταν και εδώ στην πλειονότητά τους στρωμένοι με πατημένο χώμα. Τέτοια μεταχείριση είχαν τα υπόγεια της *Οικίας Πέτσα*, της *Οικίας του Μολύβδου*, της *Οικίας των Σφριγγών*, και των *Οικιών II και III* του λόφου της *Παναγίας*. Σε άλλες περιπτώσεις το δάπεδο ήταν καλυμμένο από ένα σκληρό μείγμα πηλού, ή Πλέσιας όπως στην *Οικία του Λαδεμπόρου*, την *Δυτική Οικία*, στο δωμάτιο 1 της *Οικίας των Σφριγγών* και σε κάποια δωμάτια (18, 17, 15, 12, 30, 31, 33) των οικιών στο λόφο της *Παναγίας*.

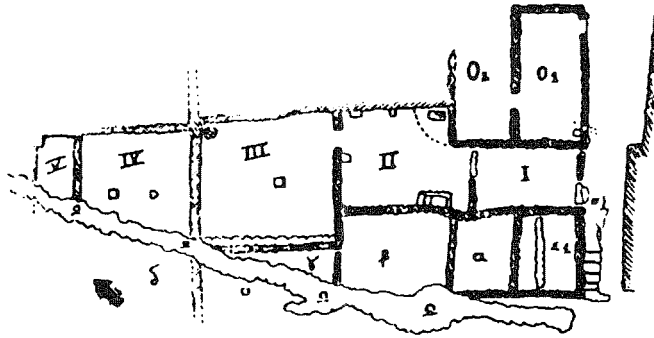
54

Όσον αφορά τις υπαίθριες αυλές, παρουσιάζονται έντονες αντιθέσεις. Από την μια πλευρά είναι το πλακόστρωτο της *Δυτικής Οικίας* (Εικών 8, 23) και από την άλλη το δάπεδο από πηλό στις *Οικίες I, III* του λόφου της *Παναγίας*. Οι κύριοι χώροι των ισογείων, όπου διεσώθησαν, και ιδιαίτερα τα μέγαρα στον λόφο της *Παναγίας*, ήταν στρωμένα με ένα μείγμα από πηλό και ασβέστη, ή από σκέτο πηλό. Αυτό που παρατηρείται στην κατασκευή των δαπέδων είναι μια διαβάθμιση στην χρήση των υλικών, αναλόγως της σημασίας του κτιρίου.

Η όλη κατασκευή των εισόδων στα Μυκηναϊκά κτίρια είναι άλλο ένα ενδεικτικό στοιχείο ως προς την ποιότητα του κτίσματος. Στην κυρίως *ανακτορική μονάδα* (Εικών 1), πέρα από το γενικά μεγάλο πλάτος των εισόδων (1.60μ-3.10μ), το πιο χαρακτηριστικό στοιχείο είναι η χρήση μεγάλων κροκαλοπαγών καταφλίων με μία ή δύο οπές για την περιστροφή του άξονα της πόρτας (μονόφυλλη ή δίφυλλη), εγχοπές για την στήριξη της ξύλινης πόρτας, καθώς και δύο οπές στο κάθε άκρο του καταφλίου για την στερέωση της ξύλινης επένδυσης των παραστάδων. Η λεπτομερής και χρονοβόρα καταργασία αυτών των ογκωδών καταφλίων καθώς και το υλικό κατασκευής τους είναι ένα χαρακτηριστικό στοιχείο της ανακτορικής αρχιτεκτονικής.

Στην ανατολική πτέρυγα, στην *Οικία των Κιόνων* η κατασκευή των εισόδων είναι ανάλογη με αυτήν του ανακτόρου, με συχνή χρήση κροκαλοπαγών καταφλίων. Οι δύο λίθινες παραστάδες εκατέρωθεν της εξωτερικής εισόδου (Εικών 7:8), έφεραν οπές για την στερέωση της ξύλινης επένδυσης του πάνω μέρους. Το κατώφλι είχε μήκος 2.50μ και πλάτος 1.10μ, με οπές για δίφυλλη πόρτα και ανάλογες υποδοχές. Λίθινες παραστάδες παρατηρούνται επίσης στην δυτική πλαγιά του λόφου, στην *Νότια Οικία* (Εικών 11α) και στην *Οικία Τσουντα* (Εικών 10), μόνο που στην τελευταία το ίδιο το κατώφλι του δόμου ήταν ξύλινο. Ξύλινα ήταν και τα κατώφλια των υπολοίπων δωματίων των δύο κτιρίων με ανοίγματα που κυμαίνονταν μεταξύ 1.40μ-1.80μ.

Στα κτίρια εκτός των τειχών, με εξαίρεση τα υπόγεια δωμάτια που στερούντο εισόδου και προσεγγίζονταν με καταπακτές από την οροφή (Οικία Πέτσα, Οικία II λόφου Παναγίας), τα ανοίγματα των δωματίων ήταν ανάλογα με αυτά των κτιρίων της δυτικής πλαγιάς (μέσος όρος: 1.20μ-2μ). Η μεγάλη πλειονότητα των καταφλίων και των παραστάδων ήταν από ξύλο, ενώ στην *Δυτική Οικία* (Εικών 8) έχουν διατηρηθεί τρία παραδείγματα λιθίνων βάσεων για την περιστροφή του άξονα της πόρτας (δωμάτια 2, 3, 4). Τα μόνα λίθινα κατώφλια βρέθηκαν στην κυρία είσοδο της *Οικίας στις Πλάκες* (Εικών 19:Ι) (1.15μ μήκος) και στην είσοδο του μαγειριού (δωμάτιο 4) της *Δυτικής Οικίας* (Εικών 8), το οποίο

Εικ. 19. Μυκίνας, Οικία στις Πλάκες, κάτοπις (Μυλωνάς 1975, Εικ. 2).

σημειωτέον δεν ήταν ενιαίο (τρεις πέτρες).

Στα κτίρια του λόφου της Παναγίας η ποικιλία στην κατασκευή των εισόδων και οι διαφοροποιήσεις από τα προαναφερθέντα κτίσματα συνδυάζονται με μία πιο πρόχειρη ποιότητα κατασκευής. Ενώ ο μέσος όρος ανοίγματος είναι μειωμένος (0,80μ-1μ) απουσιάζει κάθε ίχνος από τις πιο προσεγμένες κατασκευές που συναντάμε εντός και εκτός των τειχών, δηλαδή ενιαία λίθινα κατώφλια, λίθινες βάσεις για την περιστροφή του άξονα, λίθινες παραστάδες εισόδου κ.τ.λ. Οι πιο χαρακτηριστικοί τύποι εισόδου στα κτίρια του λόφου της Παναγίας αποτελούνται από ξύλινα κατώφλια ή από έναν αριθμό μικρών ακατέργαστων λίθων με ή χωρίς επίχρισμα πηλού. Οι παραστάδες ήταν και εδώ ξύλινες.

Η παρουσία, η κατασκευή και η συχνότητα χρήσεως κάποιων εσωτερικών κατασκευών είναι συχνά ενδεικτική για την χρήση του κτιρίου και το κύρος των ενοίκων του. Κίονες στην Μυκηναϊκή αρχιτεκτονική χρησιμοποιούνταν σε συστοιχίες για την στήριξη στοών σε υπαίθριες αυλές, ως στηρίγματα της οροφής στις αίθουσες των μεγάρων και προπύλων, ή τελικά σε ομάδες, σε εσωτερικούς χώρους γύρω από την κεντρική εστία. Εκτός από την χαρακτηριστική χρήση κίωνων στο ίδιο το ανάκτορο (Εικόν 1:55, 57) και στην ανατολική πτέρυγα του ανακτόρου (Οικία των Κίωνων, Εικόν 7:9), για κανένα άλλο οικοδόμημα της ακροπόλεως, εκτός αυτών του θρησκευτικού κέντρου, δεν βρέθηκαν στοιχεία για την ύπαρξη κίωνων στο εσωτερικό ή το εξωτερικό τους. Περιέργως, η τετράπλευρη εστία στον δόμο της Οικίας Τσούντα (Εικόν 10:C) δεν συνοδεύεται από κανένα ίχνος κίωνων. Η ύπαρξη δύο πρόστυλων κίωνων στην αίθουσα του μεγάρου της Δυτικής Οικίας (Εικόν 8) και στην δυτική πλευρά της υπαίθριας αυλής, είναι δυστυχώς υποθετική και βασίζεται στην εκλογίκευση των αρχιτεκτονικών δεδομένων. Στην Οικία στις Πλάκες (Εικόν 19:III) μία τετράπλευρη βάση κίονος ή πεσσού βρέθηκε στο κέντρο ενός ισογείου δωματίου. Μία ανάλογη βάση βρίσκεται στην είσοδο του υπογείου της Οικίας των Σφιγγών. Το μόνο κτίριο εκτός των τειχών που είχε διαπιστωμένα ίχνη από εσωτερικούς κίονες σε άμεση σχέση με κεντρική εστία ήταν η Οικία II του λόφου της Παναγίας (Εικόν 13). Νοτίως της τετράπλευρης εστίας (1μ x 1,70μ) βρέθηκε ένας λίθινος σπόνδυλος κίονος διαμέτρου 0,40μ, καλυμμένος με κονίαμα, που πατάει πάνω σε δύο επίπεδες πλάκες. Βορείως της εστίας βρέθηκε μία επίπεδη πλάκα μέσα στο δάπεδο, ίσως η βάση για έναν δεύτερο κίονα. Δεν είναι γνωστό αν αυτοί οι κίονες ήταν λειτουργικοί ή διακοσμητικοί, αλλά τα αρχαιολογικά στοιχεία δεί-

χνουν ότι ήταν μάλλον προσθήκες για την στερέωση της οροφής μετά από σεισμό.

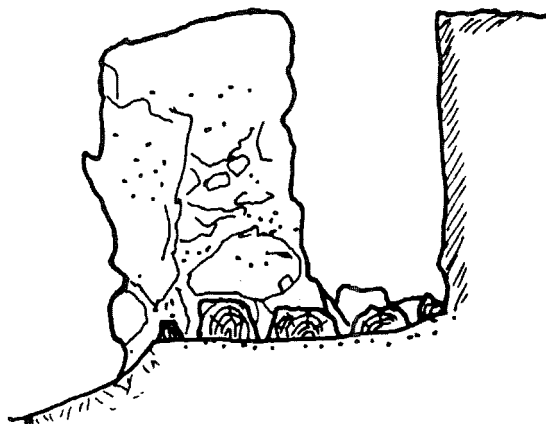
Η ύπαρξη εστίας, κυκλικής ή τετράπλευρης, πλασιωμένης από δύο ή τέσσερις κίονες στον δόμο ενός μεγάρου ή μεγαρόσχημου διαμερίσματος, είναι ένα βασικό τμήμα της παραδοσιακής διάταξης στην Μυκηναϊκή αρχιτεκτονική (Εικών 5, 1). Κεντρικές εστίες, κυρίως κυκλικές, διακοσμημένες και πλασιωμένες από τέσσερις κίονες, είναι όμως κάτι που συναντάμε μόνον στα ανακτορικά συγκροτήματα. Κεντρικές εστίες, όπου διασώθηκαν, σε κτίρια εκτός του ανακτόρου, πλασιώνονται από δύο κίονες, όπως η ακανονίστου σχήματος εστία στον δόμο της *Οικίας II* του λόφου της *Παναγίας* (Εικών 13), ή στέκονται μόνες τους στο κέντρο του δωματίου, όπως η τετράπλευρη εστία της *Οικίας Τσούντα* (Εικών 10:С) και η ακανονίστου σχήματος εστία στην *Οικία I* του λόφου της *Παναγίας* (Εικών 12). Η ύπαρξη καπνοδόχων βεβαιώνεται στην *Οικία των Κίωνων*, παρόλη την απουσία της ίδιας της εστίας, και στην *Οικία I* του λόφου της *Παναγίας*. Η αρχική ύπαρξη κεντρικής εστίας σε κτίρια με μεγαρόσχημη διάταξη είναι πιθανή, αλλά η διαδοχική χρήση των εκάστοτε χώρων σε μετέπειτα περιόδους έχει συχνά εξαλείψει κάθε αρχικό ίχνος, γι' αυτό και είναι δύσκολο να χρησιμοποιηθεί σαν απόλυτο κριτήριο.

Η κατασκευή των εστιών είναι μεν ομοιογενής αλλά παρουσιάζει ξανά αυτή την διαβάθμιση από πλευράς ποιότητας που συναντήσαμε και στα άλλα αρχιτεκτονικά στοιχεία. Η μόνη εμφανώς διαφορετική και αποκλειστικά λειτουργική εστία βρέθηκε εκτός των τειχών, στην δυτική πτέρυγα της *Δυτικής Οικίας* (Εικών 8, 20), στην βορειοανατολική γωνία του δωματίου 3 (0.90μ-0.50μ). Το στρώμα χρήσης της εστίας φτάνει σε ύψος 0.60μ από το δάπεδο. Το κάτω μέρος διατηρεί έντονα ίχνη φωτιάς, απανθρακωμένους σπόρους και καμμένα οστά ζώων, όστρακα κ.λ.π. Σε χαμηλότερο επίπεδο βρέθηκαν απανθρακωμένα τμήματα επτά κορμών μήκους 0.45μ-0.50μ και πάχους 0.07μ-0.17μ.

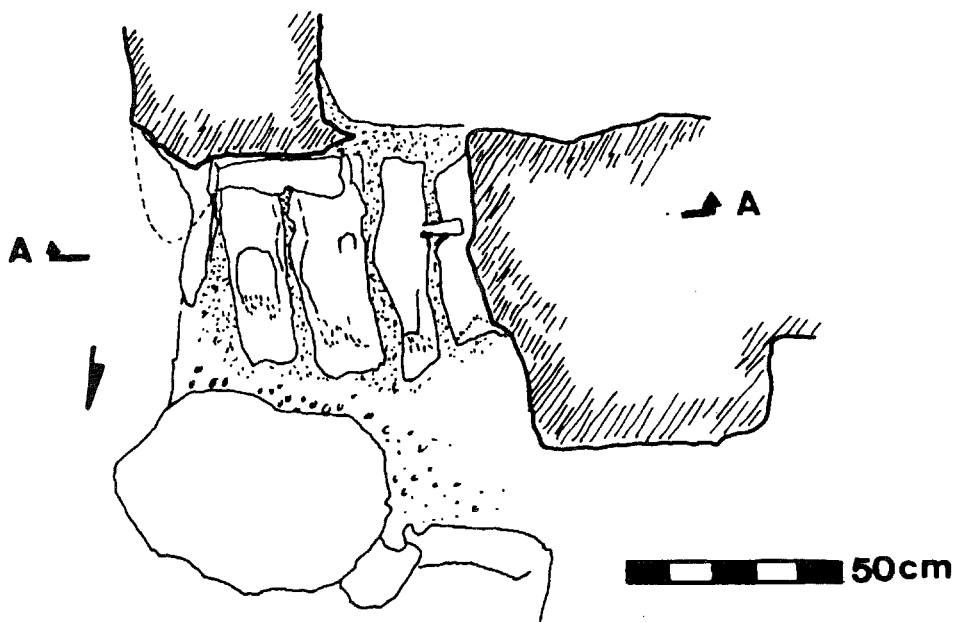
Αν εξαιρέσουμε τις *κλίμακες* και τα *έδρανα*, στοιχεία αρκετά διαδεδομένα στην Μυκηναϊκή αρχιτεκτονική, ανακτορική και μη, η παρουσία των οποίων δεν είναι ένδειξις κοινωνικής ή οικονομικής διαφοροποίησης, κάτι που αξίζει ίσως να σημειωθεί είναι η συχνότητα *ειδικά διαμορφωμένων χώρων* μέσα σε κτίρια. Εκτός από το δωμάτιο II στην *Οικία στις Πλάκες* (Εικών 19), για το οποίο δεν έχουμε πολλά στοιχεία (ημικυκλική κατασκευή από κονίαμα στην νοτιοανατολική γωνία το οποίο περιέχει μία πλήλη λάρνακα, και χαμηλά τετράπλευρα βάθρα κατά μήκος του ανατολικού και του βόρειου τοίχου), τα μόνα άλλα δωμάτια εντός ή εκτός των τειχών που έπυχαν ειδικής μεταχείρισης είναι τα δύο βορειότερα υπόγεια της *Οικίας του Λαδεμπόρου* και των *Σφιγγών*.³ Στην πρώτη περίπτωση (Εικών 21), οι 11 μεγάλοι πίθοι κατά μήκος των τοίχων στηρίζονταν από χαμηλά τοιχάρια από πηλό, καλυμμένα με επίχρισμα. Στο κέντρο του δωματίου υπήρχε μία ωοειδής κοιλότητα στο δάπεδο, προφανώς για να μαζεύει το υγρό που θα χυνόταν από τους πίθους, ενώ μία χαμηλή καμπίλη προεξοχή από πηλό (ύψος 0.10μ) μπροστά στην είσοδο, είχε προορισμό να αποτρέψει την διαρροή υγρών στον διάδρομο (Εικών 8).

Στην *Οικία των Σφιγγών* το δωμάτιο 1 (Εικών 8), ήταν ο μόνος χώρος του υπογείου με επίχρισμα πηλού στο δάπεδο και στους τοίχους. Κατά μήκος του βόρειου τοίχου υπήρχε

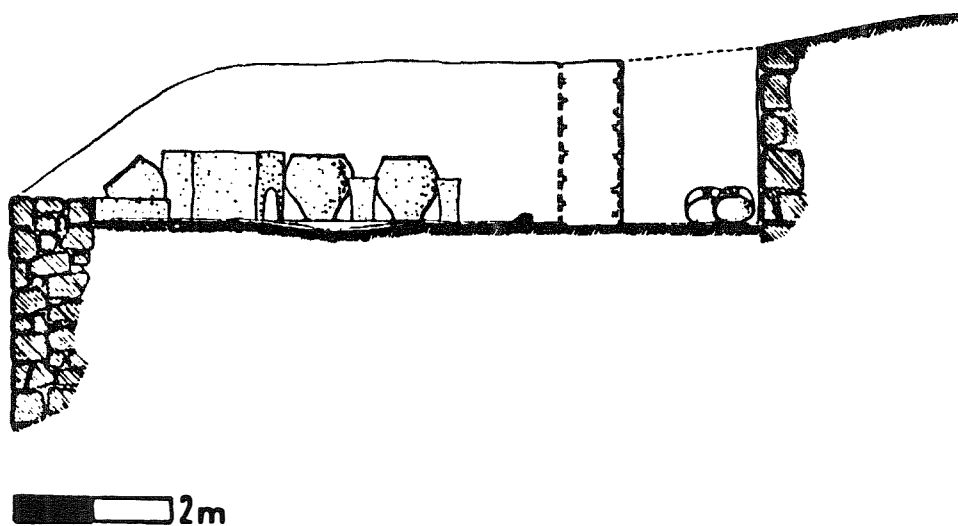
³ Τα χαμηλά πλίνθινα τοιχάρια που βρέθηκαν στην Οικία του Οινεμπόρου να στηρίζουν τους πίθους, μπορούν επίσης να θεωρηθούν ως ειδικές κατασκευές. Αυτός ο ειδικά διαμορφωμένος αποθηκευτικός χώρος θυμίζει έντονα την διάταξη του δωματίου 1 της Οικίας του Λαδεμπόρου.

57

Εικ. 20. Μυκίνα, εστία Δυτικής Οικίας, κάτοψις, τομή (Βερδελής 1959, Εικ. 5).

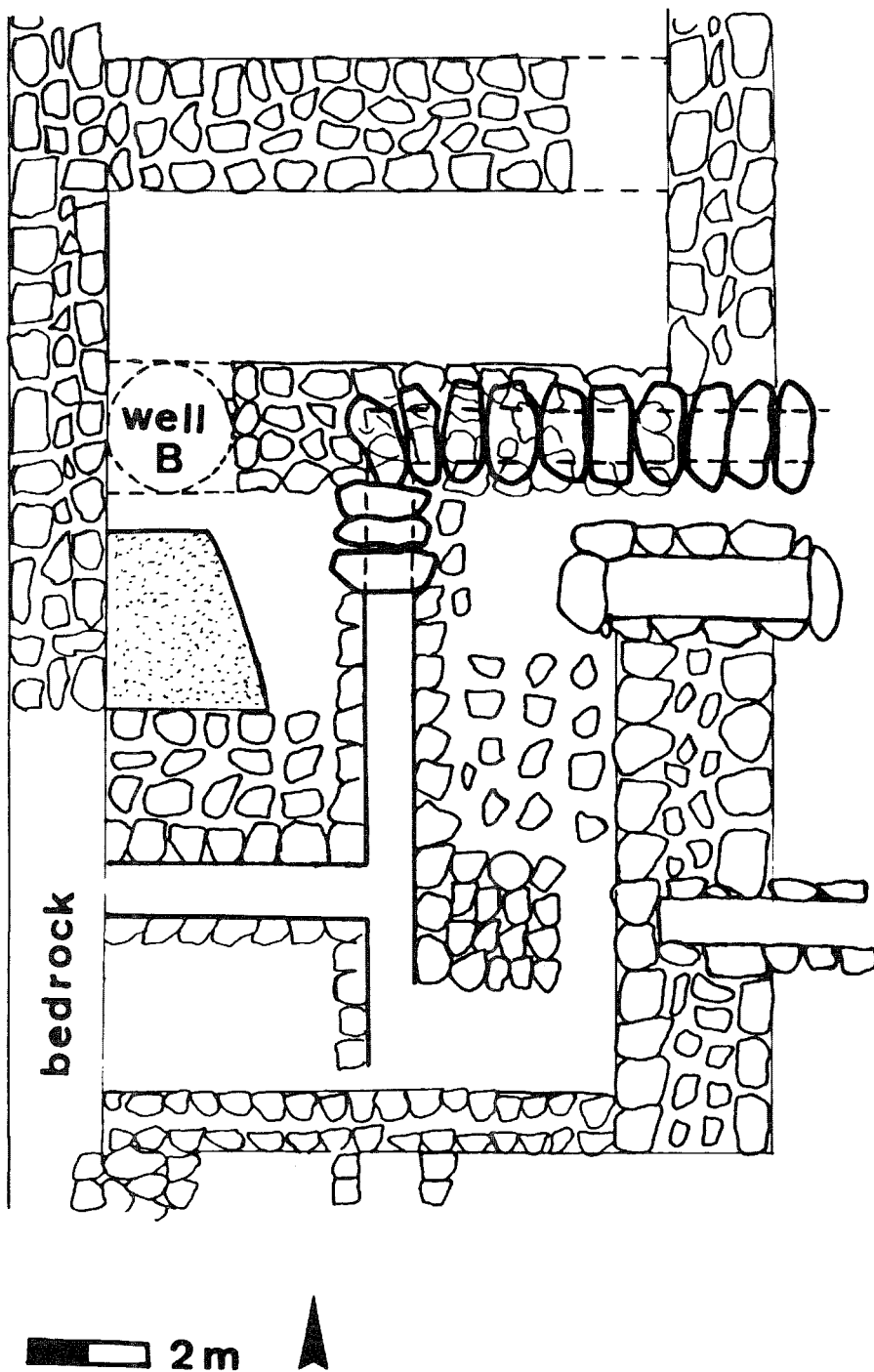
58

Εικ. 21. Μυκήναι, Οικία Λαδεμπόρου, δωμάτιο 1, τομή (Wace 1952, Fig. 3).

ένα έδρανο από πηλό, μήκους 2.20μ, πλάτους 0.50μ, 0.40μ από το δάπεδο, με μία τετράπλευρη κατασκευή, πάλι από πηλό στην νότια όψη του. Τρεις διαδοχικές πήλινες βάσεις με διάμετρο 0.40μ βρίσκονταν κατά μήκος του δυτικού τοίχου. Ο αρχικός σχεδιασμός και ο ειδικός εξοπλισμός κάποιων δωματίων που συναντάμε σχεδόν αποκλειστικά σε αυτή την ομάδα κτιρίων, νοτίως του Ταφικού Κύκλου Β, και σε κανένα άλλο κτίριο εντός ή εκτός των τειχών, με εξαίρεση τα ιερά, είναι ενδεικτική, όχι μόνον της χρήσης τους, αλλά και του ρόλου τους στο οικονομικό σύστημα των Μυκηνών.

Τέλος, ένας άλλος βασικός παράγοντας για την εκτίμηση της ποιότητας ενός κτιρίου είναι οι αποχετευτικές εγκαταστάσεις. *Αποχετευτικές εγκαταστάσεις* στην Μυκηναϊκή αρχιτεκτονική κατασκευάζονταν για τρεις βασικούς λόγους: ο πρώτος και κυριότερος ήταν η αποχέτευση του βρόχινου νερού από τους υπαίθριους χώρους (αυλές, ασκεπείς διάδρομοι). Όταν οι χώροι αυτοί ήταν στρωμένοι με κονίαμα, οι αγωγοί κατασκευάζονταν υπογείως και ειδικά φρεάτια μάζευαν το νερό (αυλή ανακτόρου, αυλή Οικίας των Κιόνων), ενώ όταν υπήρχε πλακόστρωση (Δυτική Οικία), ο αγωγός ο οποίος ήταν ανοικτός στο επίπεδο του δαπέδου, σε πολλά σημεία έφερε καλυπτήριες πλάκες. Ο δεύτερος λόγος ήταν η αποστράγγιση του βρόχινου νερού που συγκεντρωνόταν στο εσωτερικό των ανδρήρων (Οικία Σφιγγών) και ο τρίτος ήταν η απομάκρυνση νερού και άλλων απορριμμάτων από κοινόχρηστους χώρους μεταξύ οικιών (θρησκευτικό κέντρο, κτίρια λόφου Παναγίας). Αποχετευτικοί αγωγοί που έχουν αποκαλυφθεί στο εσωτερικό δωματίων, αν και οι περιπτώσεις είναι ελάχιστες, συνδέονται με την χρήση νερού ή άλλων υγρών στα δωμάτια αυτά (Δυτική Οικία: δόμος, Οικία I του λόφου της Παναγίας: δωμάτια 2, 3, Οικία II: δόμος).

Η κατασκευή τους ποικίλει ανάλογα με την ποιότητα του κτιρίου. Ήταν λαξευμένοι στον βράχο, λιθόκτιστοι, ή και τα δύο μαζί. Στην απλούστερή τους μορφή ήταν απλώς επιχρισμένοι με πηλό, ο οποίος ενίοτε χρησίμευε για την επικόλληση των λίθων. Οι αγωγοί εντός των τειχών κυμαίνονται μεταξύ 0.30μ-0.80μ σε πλάτος και μεταξύ 0.80μ-1.80μ σε

Εικ. 22. Μυκίνα, Δυτική Οικία, αποχετευτικός αγωγός, κάτοψις (ημερολόγιο ανασκαφεία).

βάθος (Ανάκτορο, Οικία Κιόνων, Οικία Καλλιτεχνών, Νότια Οικία).

Οι αποχετευτικές εγκαταστάσεις στα κτίρια νοτίως του Ταφικού Κύκλου Β φανερώνουν σχεδιασμό και ποιότητα κατασκευής ανάλογη με εκείνη του ανακτόρου και των παραρτημάτων του εντός των τειχών. Στην *Δυτική Οικία* (Εικόν 8, 22) ο μεγάλος αγωγός της υπαίθριας αυλής ήταν λαξευμένος στον βράχο, με λιθόκτιστο πυθμένα και πλευρές.⁴ Διέτρεχε όλο το μήκος της αυλής από το νότιο άκρο έως την νότια όψη της αίθουσας, σημείο στο οποίο στρεφόταν ανατολικά, κάτω από το δάπεδο και τον ανατολικό τοίχο του κτιρίου, κάτω από το δάπεδο του διαδρόμου μεταξύ αυτής της οικίας και της Οικίας του Λαδεμπόρου, και συνέχιζε μέσα στα θεμέλια της τελευταίας. Τέσσερα μέτρα νοτίως της αιθούσης του μεγάρου ένα τμήμα του αγωγού στρεφόταν δυτικά και εκτεινόταν για τρία μέτρα, μέχρι την είσοδο του μαγειριού. Το συνολικό του μήκος ανέρχεται σε 13μ, το πλάτος του κυμαίνεται μεταξύ 0.40μ-0.90μ και το βάθος του μεταξύ 0.60μ-0.70μ.

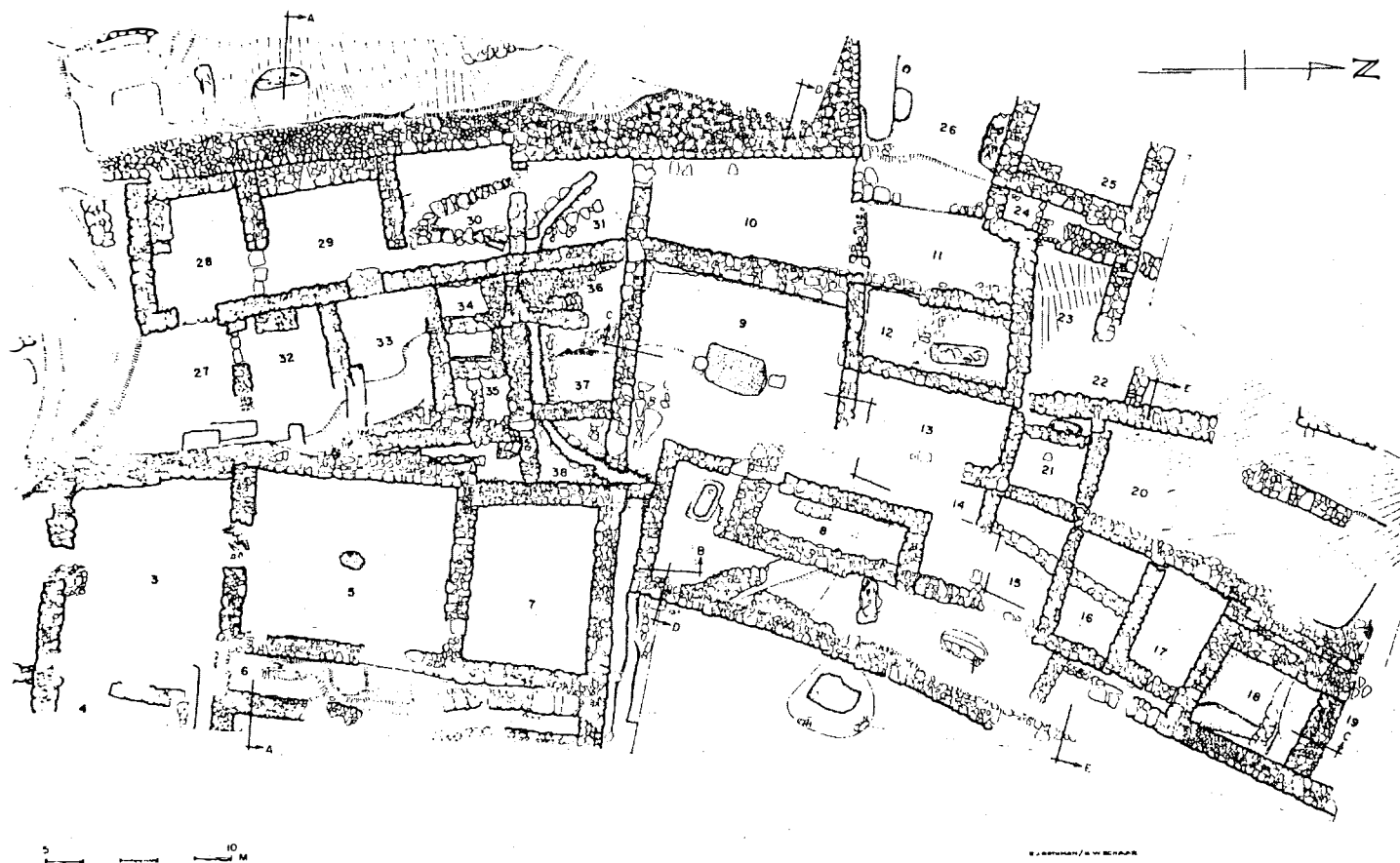
60

Σε αντίθεση με τα μέχρι τώρα παραδείγματα, οι δύο αγωγοί στα κτίρια του λόφου της *Παναγίας* ήταν σαφώς πιο πρόχειροι στην κατασκευή και στον σχεδιασμό (Εικόν 23). Ένας μικρός αγωγός λαξευμένος στον βράχο, με κτιστές πλευρές, εκτεινόταν από το δωμάτιο 2, στην αυλή της Οικίας Ι. Ο αγωγός αυτός ακολουθούσε τον φυσικό βράχο και ήταν μόνον 0.35μ-0.40μ σε πλάτος και 0.07μ-0.30μ σε βάθος. Ο μόνος άλλος αποχετευτικός αγωγός, αρχικά ίσως μόνον εξωτερικός, ήταν κι αυτός λαξευμένος στον βράχο, ενώ σε μερικά σημεία οι πλευρές του ήταν λιθόκτιστες. Ξεκινούσε από το υψηλότερο σημείο της πλαγιάς (δωμάτια 30, 31) στην Οικία ΙΙΙ, περνούσε κάτω από τα δάπεδα των δωματίων 37 και 38, εισερχόταν στο μέγαρο της Οικίας ΙΙ από την πλακώστρωτη εσοχή στη νοτιοανατολική γωνία του δωματίου, και απέληγε στον χώρο μεταξύ της Οικίας Ι και ΙΙ. Ο κύριος προορισμός του αρχικά ήταν η συγκέντρωση και η απομάκρυνση του βρόχινου νερού από τις οροφές των κτιρίων Ι και ΙΙ. Με την ανέγερση της Οικίας ΙΙΙ, ενσωματώθηκε και σε αυτό το κτίριο. Κάτι που αξίζει να σημειωθεί, είναι η εμφανής έλλειψη σχεδιασμού στην κατασκευή του, το γεγονός ότι αυτός ο αγωγός ήταν κυρίως εξωτερικής χρήσεως και τέλος η απουσία άλλων αγωγών σε αυτό το σύμπλεγμα οικιών.

Έχοντας ολοκληρώσει την επισκόπηση των πιο καθοριστικών αρχιτεκτονικών δεδομένων, αρχίζουν πλέον να διαφαίνονται οι βασικές κατευθυντήριες γραμμές για τον διαχωρισμό των κτιρίων. Η ανακτορική αρχιτεκτονική, όπως την ξέρουμε, είναι σαφώς μία έκφραση ή επέκταση της πολιτικής και οικονομικής εξουσίας στην Μυκηναϊκή κοινωνία και συνεπώς ο βαθμός ομοιότητας ενός κτιρίου ή μίας ομάδας κτιρίων ως προς αυτήν θα πρέπει να είναι ενδεικτικός της συγγένειας ή της σχέσης του κτιρίου με αυτή την εξουσία. Οι ειδοποιόι διαφορές μεταξύ των αρχιτεκτονικών ευρημάτων σε ένα ανακτορικό κέντρο όπως οι Μυκήνες παραδείγματος χάριν, εκφράζουν μία οικονομική, κοινωνική και ίσως πολιτική διαφοροποίηση του πληθυσμού σε τουλάχιστον δύο ή τρία διαφορετικά επίπεδα.

Αυτό που γίνεται προοδευτικά φανερό είναι ότι τα τείχη των Μυκηνών δεν είναι η διαχωριστική γραμμή μεταξύ ανακτορικού και ιδιωτικού. Αυτό που θα πρέπει να συνειδητοποιήσουμε βάσει των αρχιτεκτονικών δεδομένων είναι ότι δεν πρόκειται για μία διαχωριστική γραμμή, αλλά για τρεις και ίσως περισσότερες καθώς και ότι οι κοινωνικές διαβαθμίσεις ήταν πολύ πιο πολύπλοκες. Θα πρέπει ίσως να δούμε τις αρχιτεκτονικές διαβαθμί-

⁴ Η κατασκευή του αγωγού αυτού παρουσιάζει διαφοροποιήσεις. Αλλού ήταν όλος λιθόκτιστος και αλλού είχε πλευρές και πυθμένα από Πλέσια, ενώ καλιπτήριες πλάκες έφερε μόνον σε μερικά σημεία.

Εικ. 23. Μυκήναι, Οικίες λόφου Παναγίας, γενική κάτοψις (Mylonas-Shear 1987).

σεις σαν μία πυραμίδα, στην κορυφή της οποίας βρίσκεται το κυρίως ανακτορικό συγκρότημα. Αμέσως κάτω από αυτό, με μικρή διαφορά, βρίσκονται τα κτίρια της ανατολικής πτέρυγας και ακολουθούν τα περισσότερα ανεξάρτητα ή ημιανεξάρτητα κτίσματα εντός της ακροπόλεως στην τρίτη βαθμίδα, στην οποία θα πρέπει να συμπεριληφθούν βάσει των αρχιτεκτονικών στοιχείων και η ομάδα κτιρίων νοτίως του Ταφικού Κύκλου Β, ίσως η Οικία Πέτσα, και πιθανώς η Οικία στις Πλάκες. Στην τελευταία, τέταρτη βαθμίδα περιλαμβάνονται τα τρία κτίρια του λόφου της Παναγίας και ίσως η Οικία του Μολύβδου.

Αξίζει να σημειωθεί ότι οι πιο εμφανείς ποιοτικές διαφορές παρουσιάζονται μεταξύ τρίτης και τέταρτης βαθμίδας, και συγκεκριμένα μεταξύ των κτιρίων νοτίως του Ταφικού Κύκλου Β και του λόφου της Παναγίας όπου τα υπόλοιπα αρχαιολογικά δεδομένα επιβεβαιώνουν την αρχιτεκτονική κατηγοριοποίηση. Είναι φυσικό να υπάρχουν διαφοροποιήσεις στη κλίμακα και στην ποιότητα κατασκευής σε ένα μεγάλο ανακτορικό κέντρο, όπως είναι επίσης φυσικό να υπάρχουν ομοιότητες και κοινά σημεία αναφοράς μεταξύ όλων των βαθμίδων. Αυτό που πρέπει να συνειδητοποιήσουμε είναι ότι ενώ οι ομοιότητες είναι το αποτέλεσμα μιάς μακράς αρχιτεκτονικής παράδοσης, οι διαφοροποιήσεις είναι προϊόν των κοινωνικών, δηλαδή των οικονομικών διαφοροποιήσεων μέσα στον πληθυσμό.

Με λίγα λόγια, οι κοινωνικές και οικονομικά ισχυρές τάξεις, για τις οποίες έχουμε λόγους να πιστεύουμε ότι ήταν μέρος του κρατικού μηχανισμού, διέθεταν την ανάλογη πρόσβαση σε πρώτες ύλες και εργατικό δυναμικό με κατάλληλη τεχνική κατάρτιση. Αυτές οι τάξεις κατοικούσαν ή χρησιμοποιούσαν κτίρια της πρώτης, δεύτερης και τρίτης βαθμίδας. Όσο για την σχέση των ενοίκων, κτιρίων της τέταρτης βαθμίδας με την κεντρική εξουσία, οι ενδείξεις είναι πενιχρές. Η υποβάθμιση που είδαμε στην ποιότητα κατασκευής και σχεδιασμού, όσο και στην απουσία σημαντικών κινητών ευρημάτων, μπορεί να κρύβει κάποιο λειτουργό, χαμηλά στην ιεραρχία της κρατικής μηχανής, και όχι έναν οικονομικά εύρωστο ιδιώτη με εξω-ανακτορικές δραστηριότητες. Είναι κρίμα που οι απαντήσεις που μπορούμε να δώσουμε βάσει της αρχιτεκτονικής αφορούν κυρίως το τι είναι ανακτορικό και τι όχι. Είναι κρίμα που τα άδυτα της ιδιωτικής ζωής, δηλαδή οι οικονομικές εξαρτήσεις του ιδιωτικού τομέα, παραμένουν σκοτεινά.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- BENNETT E. L. (ed.), 1958, *The Mycenae Tablets II*, Transactions of the American Philosophical Society, New Series, Volume 48, the American Philosophical Society, Philadelphia.
- ΒΕΡΔΕΛΗΣ Ν. Μ., 1958, Ανασκαφή εν Μυκήναις, *ΠΑΕ*, 157-64.
- ΒΕΡΔΕΛΗΣ Ν. Μ., 1958α, Ανασκαφή εν Μυκήναις, *Έργον*, 129-34.
- ΒΕΡΔΕΛΗΣ Ν. Μ., 1959, Ανασκαφή Μυκητών. Δυτική Οικία, *ΠΑΕ*, 146-54.
- ΒΕΡΔΕΛΗΣ Ν. Μ., 1959α, Οικία Δυτικώς της Οικίας του Λαδεμπόρου, *Έργον*, 100-6.
- ΒΕΡΔΕΛΗΣ Ν. Μ., 1961, Εκατέρωθεν της Δυτικής Οικίας, *ΠΑΕ*, 161-6.
- ΒΕΡΔΕΛΗΣ Ν. Μ., 1962, Ανασκαφή Ανατολικώς της Οικίας του Λαδεμπόρου, *ΠΑΕ*, 81-9.
- ΒΕΡΔΕΛΗΣ Ν. Μ., 1962α, Μυκήναι Β. Ανασκαφή, *Έργον*, 104-10.
- ΒΕΡΔΕΛΗΣ Ν. Μ., 1962β, see Chadwick 1962, 13-29.
- ΒΕΡΔΕΛΗΣ Ν. Μ., 1963, Ανατολική Οικία, *ΠΑΕ*, 107-13.
- CHADWICK J. (ed.), 1962, *The Mycenae Tablets III*, Transactions of the American Philosophical Society, New Series, Volume 52, the American Philosophical Society, Philadelphia.
- FOSTER B. R., 1987, The Late Bronze Age Palace Economy. A View from the East, in R. Hagg and N.

- Marinatos (eds.) *The Function of the Minoan Palaces* (Skrifter Utgiva av Svenska Institutet i Athen, XXXV), Stockholm, 11-6.
- FRENCH E. B., 1963, Pottery Groups from Mycenae: A Summary, *BSA* 58,44-52.
- FRENCH E. B. 1967, Pottery from Late Helladic IIIB 1 Destruction Contexts at Mycenae, *BSA* 62, 149-93.
- HIESEL G., 1990, *Späthelladische Hausarchitektur*, Mainz am Rhein, Verlag Philipp von Zabern.
- ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ Σ. Ε., 1977, The Present State of Research at the Citadel of Mycenae, Bulletin of the Institute of Archaeology No 14, University of London.
- ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ Σ. Ε., 1986, Destruction Horizons at Late Bronze Age Mycenae, in Φίλια Επη εις Γ. Ε. Μυλωνάν, Αθήνα, Αρχαιολογική Εταιρεία 103, 233-60.
- MOUNTJOY P. A., 1976, LHIIIB1 Pottery Dating the Construction of the South House at Mycenae, *BSA* 71, 77-111.
- ΜΥΛΩΝΑΣ Γ. Ε., 1965, Ανασκαφή Μυκητών, *ΠΑΕ*, 87-94 (Οικία Καλλιτεχνών).
- ΜΥΛΩΝΑΣ Γ. Ε., 1966, Ανασκαφή Μυκητών, *ΠΑΕ*, 103-7 (Οικία Καλλιτεχνών).
- ΜΥΛΩΝΑΣ Γ. Ε., 1966α, The East Wing of the Palace of Mycenae, *Hesperia* 35, 419-26.
- ΜΥΛΩΝΑΣ Γ. Ε., 1966β, *Mycenae and the Mycenaean Age*, Princeton University Press, Princeton N.J.
- ΜΥΛΩΝΑΣ Γ. Ε., 1967, Ανασκαφή Μυκητών, *ΠΑΕ*, 7-14 (Οικία Κιόνων).
- ΜΥΛΩΝΑΣ Γ. Ε., 1968, *Mycenae's Last Century of Greatness*, Sydney University Press, Occasional Paper No 13, Sydney.
- ΜΥΛΩΝΑΣ Γ. Ε., 1972, *Το Θρησκευτικόν Κέντρον των Μυκητών*, Πραγματεία Ακαδημίας Αθηνών 33.
- ΜΥΛΩΝΑΣ Γ. Ε., 1974, Ανασκαφή Μυκητών, *ΠΑΕ*, 89-92 (Οικία Τσουντα).
- ΜΥΛΩΝΑΣ Γ. Ε., 1975, Ανασκαφή Μυκητών, *ΠΑΕ*, 158-61 (Οικία στις Πλάκες).
- ΜΥΛΩΝΑΣ Γ. Ε., 1981, *Mycenae. A Guide to its Ruins and its History*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα.
- Mylonas-Shear I., 1987, *The Panagia Houses at Mycenae*, The University Museum, Philadelphia, University of Pennsylvania.
- ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Ι. και ΠΕΤΣΑΣ Φ., 1950, Ανασκαφαί εν Μυκίνας, *ΠΑΕ*, 203-33 (Οικία Πέτσα).
- ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Ι. και ΠΕΤΣΑΣ Φ., 1951, Ανασκαφαί εν Μυκίνας, *ΠΑΕ*, 192-6 (Οικία Πέτσα).
- RENGER J., 1979, Interaction of Temple, Palace and "Private Enterprise" in the Old Babylonian Economy, in E. Lipinski (ed.) *State and Temple Economy in the Ancient Near East* (Orientalia Lovaniensia Analecta 5), Leuven, Departement Orientalistik, 249-56.
- SCHLIEMANN H., 1878, *Mycenae*, London, J. Murray.
- TAYLOUR W. D., 1962, see Chadwick 1962, 35-46 (Οικία Ακροπόλεως).
- TAYLOUR W. D., 1970, New Light on Mycenaean Religion, *Antiquity*, 270-80.
- TAYLOUR W. D., 1971, The House with the Idols, Mycenae, and its Chronological Implications, *AJA*, 266-8.
- TAYLOUR W. D., FRENCH E. B., WARDLE K. A., 1981, *Well Built Mycenae*, Fascicule 1, Aris and Philips LTD, Warminster (South House, Tsountas House).
- TAYLOUR W. D., 1983, *The Mycenaean*, Thames and Hudson, London.
- ΤΟΥΡΝΑΒΙΤΟΥ Ι., 1995, The "Ivory Houses" of Mycenae, *BSA Suppl. Vol No 24*.
- ΤΣΟΥΝΤΑΣ Χ., 1886, Ανασκαφαί Μυκητών, *ΠΑΕ*, 59-79 (Ανάκτορον, Οικία Τσουντα).
- WACE A. J. B., 1920, Excavations at Mycenae, *BSA* 24, 189-99 (Οικία Αναβάθρας).
- WACE A. J. B., 1921-3, Excavations at Mycenae, *BSA* 25.
- WACE A. J. B., 1949, *Mycenae. An Archaeological History and Guide*, Princeton, New York, Princeton University Press.

ΑΡΙΑΔΝΗ

- WACE A. J. B., 1952, Excavations at Mycenae, *BSA* 48, 9-17 (Οικία Κυκλωπείου Αναλήμματος, Οινεμπόρου, Οικίες νοτίως Ταφικού Κύκλου Β).
- WACE A. J. B., 1953, Excavations at Mycenae, *BSA* 49, 233-43 (Οικίες νοτίως Ταφικού Κύκλου Β).
- WACE A. J. B., 1954, Excavations at Mycenae, *BSA* 50, 177-9 (Οικία Ακροπόλεως, Οικίες νοτίως Ταφικού Κύκλου Β).
- WACE A. J. B., 1954, The Citadel House, *BSA* 50, 177-80.
- WACE A. J. B., 1955, Excavations at Mycenae, *BSA* 51, 107-22 (Οικίες νοτίως Ταφικού Κύκλου Β).
- WACE A. J. B., 1955, The House of Lead, *BSA* 51, 119-22.
- WACE A. J. B., 1952, The Cyclopean Terrace Building and the House of the Wine Merchant, *BSA* 48, 15-7.
- WACE E. B., 1953, The Cyclopean Terrace Building and the Deposit of Pottery Beneath it, *BSA* 49, 267-91.
- WARDLE K. A., 1969, A Group of LH III B1 Pottery from within the Citadel at Mycenae, *BSA* 64, 261-97.
- WARDLE K. A., 1973, A Group of LH III B2 Pottery from within the Citadel at Mycenae, *BSA* 68, 297-348 (South House).
- ZACCAGNINI C., 1977, The Merchant at Nuzi, *Iraq* 39, 171-89.

ΜΙΑ ΥΠΟΘΕΣΗ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Νικόλαος Χρ. Σταμπολίδης

Όταν το φθινόπωρο του 1987 αποκαλύπταμε το λίθινο ταφικό μνημείο Α1/Κ1, στη νεκρόπολη της Ορθής Πέτρας, στην αρχαία Ελεύθερα¹, δεν είχαμε φανταστεί πως ελάχιστα εκατοστά βαθύτερα από την ευθυντηρία του μας περίμενε μια από τις αναπάντεχες εκείνες ανακαλύψεις που συμβάλλουν, σε μεγάλο βαθμό, στη λύση προβλημάτων της αρχαιολογικής επιστήμης και οδηγούν στην πληρέστερη κατανόηση μιας όχι πολύ γνωστής περιόδου, όπως αυτή των γεωμετρικών χρόνων στην Κρήτη.

Ήταν το θέρος του 1992 -ένα χρόνο μετά την ολοκλήρωση της έρευνας της πυράς του πολεμιστή με το δειροτομηθέντα νεκρό - που αποφασίστηκε η απομάκρυνση του μεγάλου, σύγχρονου αναλημματικού τοίχου, που χώριζε το δεύτερο από το τρίτο άνδριο του ελαιώνα Φουντουλάκη, στο εσωτερικό, ανατολικό μέτωπο του οποίου ακουμπούσε κυριολεκτικά το μνημείο Α1/Κ1. Και η απόφαση αυτή υπαγορευόταν από μια περίεργη διαίσθηση που ξεκινούσε από την επιθυμία μας να δημιουργήσουμε πια τις προϋποθέσεις, ώστε ο χώρος της νεκρόπολης να γίνει κάποτε ένα υπαίθριο Μουσείο.

Έτσι, οδηγηθήκαμε στην ανακάλυψη ενός σχεδόν τετράγωνου θαλαμοειδούς τάφου, λαξευμένου στο μαργαίκο ασβεστολιθικό πέτρωμα της δυτικής κλιτύς του λόφου του Πρινέ. Ανασκάπτοντάς τον στην διάρκεια των δύο τελευταίων ετών (1994-95) διαπιστώσαμε, τύχη αγαθή, πως ήταν ασύλητος, αν και η οροφή του είχε καταπέσει δημιουργώντας ζημιές στα αντικείμενα που βρίσκονταν εντός του. Από μια γρήγορη ματιά στο σύνολο του περιεχομένου του τάφου καταλήγει κανείς σχεδόν με βεβαιότητα στο συμπέρασμα πως οι πρώτες αποθέσεις τεφροδόχων αγγείων πρέπει να ξεκίνησαν στα τέλη της Ύστερης Πρωτογεωμετρικής Α περιόδου (γύρω στα 870/50 π.Χ.) και η θύρα του τάφου έκλεισε κάποια χρονική στιγμή στο ξεκίνημα του 7ου αι. π.Χ.

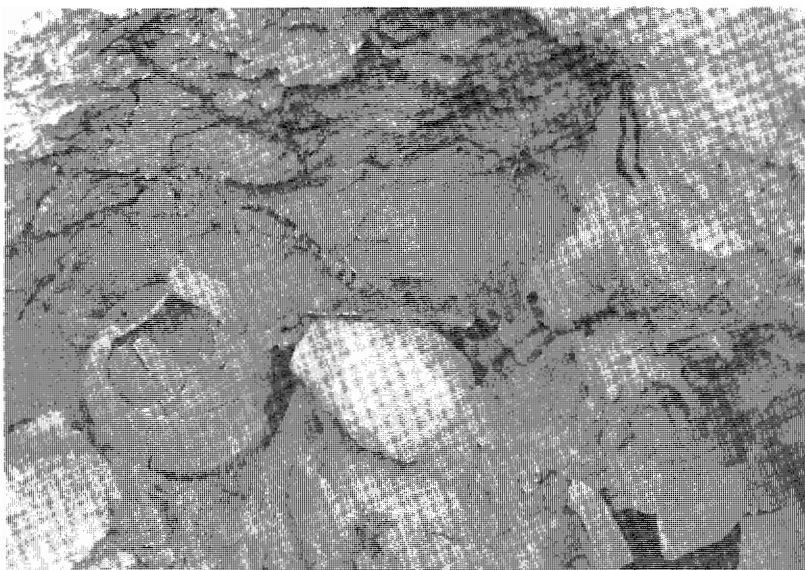
Έχοντας κατασκευάσει έναν κινητό κάρναβο με σταθερά άκρα, διηρημένο σε δεκάδες τετράγωνα, πλευράς 0,10 μ., και χρησιμοποιώντας βαρύνδια, καταγράψαμε τις ακριβείς θέσεις εύρεσης του κάθε τεφροδόχου αγγείου και των συννευρημάτων του, τις μεταξύ τους σχέσεις, τα ύψη, τα βάθη και την κλίση τους. Εκατοντάδες μαυρόασπρες φωτογραφίες, στιγμιαίες φωτο-

¹ Για τη νεκρόπολη και την τοπογραφία της, την πυρά του δειροτομηθέντος, το ταφικό μνημείο Α1/Κ1 και τα σχετικά βλ. εντελώς πρόσφατα Νικ. Χρ. Σταμπολίδης, Αντίποινα (1996) 19 κ.εξ., 145 κ.εξ. με πλούσια βιβλιογραφία, εικόνες και σχέδια.

γραφίες (Polaroid) και έγχρωμες διαφάνειες καθώς και δεκάδες εξαντλητικά λεπτομερειακές σχεδιαστικές αποτυπώσεις και μετρήσεις, καθιστούν δυνατή οποιαδήποτε στιγμή την ανασύνθεση της διαδοχικής σειράς τοποθέτησης (ή/και μεταβολής δηλ. μετακίνησης ή μετατόπισης) των αγγείων μέσα στον τάφο στη διάρκεια των διακοσίων περίπου ετών χρησιμοποίησής του με ελάχιστα περιθώρια σφάλματος.

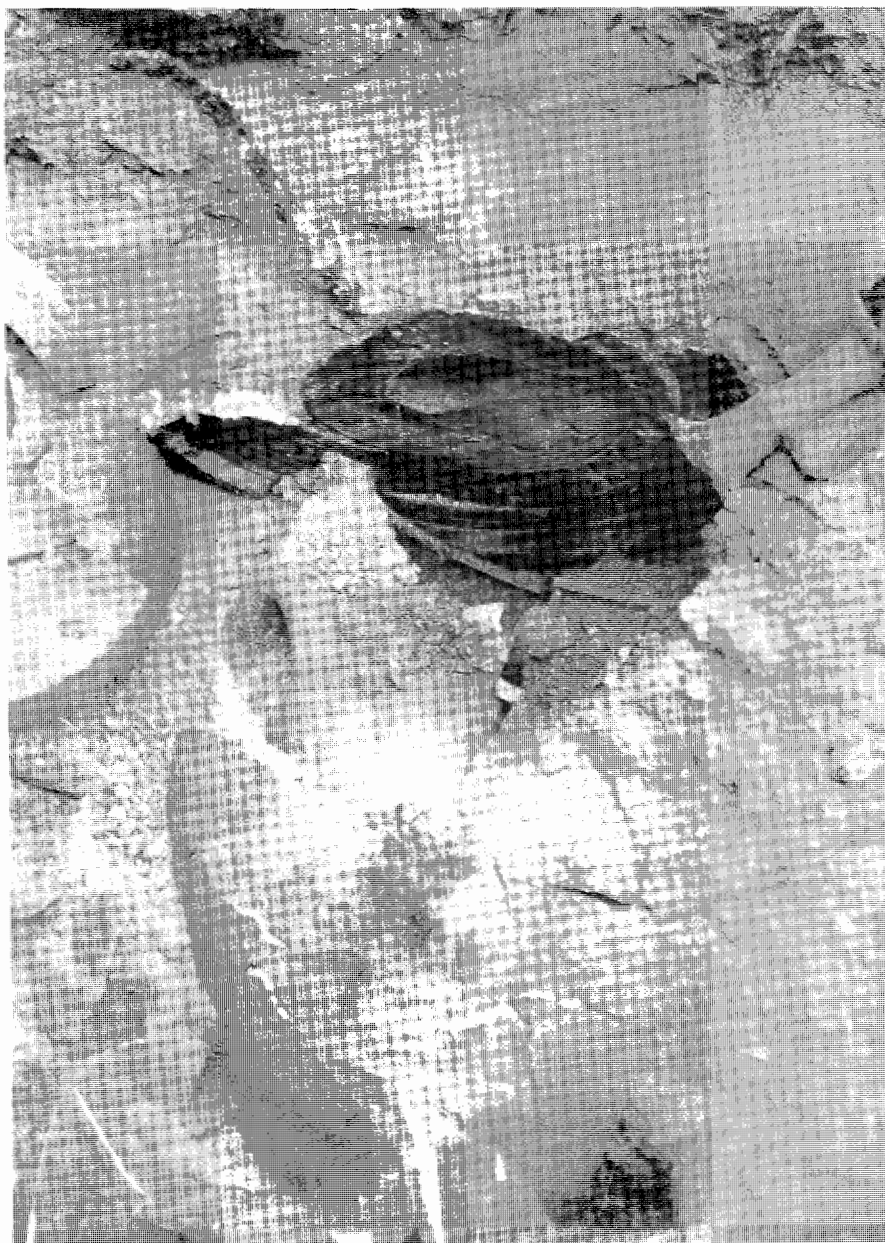
Ανάμεσα στα εκατοντάδες τεφροδόχα αγγεία και τα κτερίσματα που βρίσκονταν μέσα ή έξω από τις κάλπες, θα σταθούμε σ' αυτήν εδώ τη σύντομη παρουσίαση σε μια τριάδα: τον πίθο-κάλπη αριθμ. 143, στο χάλκινο αντικείμενο 143α που φαίνεται ότι την κάλυπτε καθώς και το ληκύθιο αριθμ. 178 (εικ. 1 και 2).

66

Εικ. 1. Ο τάφος A1/K1 κατά τη διάρκεια της ανασκαφής (1995). Στο μέσον κάτω η πήλινη τεφροδόχος κάλπη αρ. 143, πάνω στον ώμο της ο λίθος και πίσω και ελαφρά πάνω του το χάλκινο αντικείμενο. Δεξιά, το αναποδογυρισμένο ληκύθιο.

Όπως διακρίνεται από τις εικόνες, ο λίθος πάνω στον ώμο της κάλπης θα πρέπει είτε να έφρασε το στόμιο της και πάνω από αυτόν να είχε τοποθετηθεί το χάλκινο αντικείμενο είτε, πιθανόν, να έπεσε στο σημείο εκείνο προκαλώντας και τις ρηγματώσεις στο πήλινο αγγείο μετατοπίζοντας ελαφρά και προκαλώντας το λύγισμα του αντικειμένου στο άκρο του. Ακόμα, όμως, και αν ισχύει η πρώτη εκδοχή -που ενισχύεται από άλλα παραδείγματα λίθων που φράσσουν το στόμιο τεφροδόχων μέσα στον ίδιο τον τάφο- η πτώση της οροφής του τάφου θα πρέπει να προκάλεσε τόσο τις ελαφρές μετατοπίσεις του λίθου και του χάλκινου αντικειμένου όσο και τις ζημιές στην κάλπη και στο αντικείμενο. Για να διαπιστωθεί η σχέση του χάλκινου αντικειμένου με την κάλπη, απομακρύνουμε το λίθο και το σπασμένο τμήμα του χάλκινου αντικειμένου αμέσως πίσω και λοξά πάνω από την πέτρα. Φάνηκε έτσι

Εικ. 2. Τάφος A1/K1. Λεπτομέρεια της εικ. 1, μετά την απομάκρυνση του λίθου και τμήματος του χάλκινου αντικειμένου.

καθαρά (εικ. 2) ότι το χάλκινο αντικείμενο κάλυπτε αρχικά την κάλπη αριθμ. 143, ακουμπώντας στα χείλη της και μόνο η πτώση (;) του λίθου ή τα τμήματα της στέγης του τάφου προκάλεσαν την ελαφριά μετατόπισή του αντικειμένου.

Η μετατόπιση αυτή φαίνεται να δημιουργήσε και το μικρό κενό στο οποίο εισχώρησε κατ' ολίγον το χεῖλος του αναποδογυρισμένου ληκυθίου, του οποίου η θέση γίνεται σαφής από το σώμα και τη βάση του. Το ληκυθίο δηλαδή βρισκόταν αρχικά στο αμέσως επάνω από το χάλκινο αντικείμενο επίπεδο. Ότι δεν πρόκειται για ληκυθίο που έχει άμεση σχέση με την κάλπη αρ. 143 - δηλαδή να αδειάζει το περιεχόμενό του εντός της - νομίζω ότι γίνεται σαφές εάν πω: 1) ότι δε θα μπορούσε να σταθεί μ' αυτόν τον τρόπο στη θέση όπου το αποκαλύψαμε παρά μόνον ύστερα από τις συνθήκες που δημιουργήθηκαν στον τάφο μετά την πτώση της στέγης που είχε ως αποτέλεσμα τη μερική θραύση, την πώση ή τη μετατόπιση ορισμένων αντικειμένων και 2) ότι χωρούσε με άνεση μέσα στην κάλπη, αφού η τελευταία περιείχε καμμένα οστά και ορισμένα κτερίσματα που δεν κάλυπταν παρά το ήμισυ περιούτου του εσωτερικού της. Η χρονολόγηση του ληκυθίου στα ΜΓ ΙΙ χρόνια και η θέση του, δίδουν το όριο *antequem* για την κάλπη αριθμ. 143 και το χάλκινο αντικείμενο αρ. 143α στην περίπτωση που αυτά δεν είχαν μετακινηθεί για οποιοδήποτε λόγο μέσα στον τάφο ή δεν είχαν γλιστρήσει σ' αυτή τη θέση. Η δεύτερη διαξεντική λύση πάντως μοιάζει απίθανη για την κάλπη λόγω του μεγέθους, του βάρους και της θέσης της σε σχέση μάλιστα με τα διπλανά της αγγεία. Παρόλο που πρόκειται για ένα μεγάλο αγγείο με χοντρόκοκκο πηλό, τόσο το σχήμα του, όσο και η μόλις διακρινόμενη διακόσμησή του, στο ύψος της κοιλιάς προς τον ώμο (ομόκεντροι κύκλοι που εναλλάσσονται με διαγραμμισμένα τρίγωνα) οδηγούν αβίαστα σε μια χρονολόγησή του στα Πρωτογεωμετρικά Β ή έστω στα πρώιμα γεωμετρικά χρόνια και πάντως πριν από τα τέλη του 9ου αι. π.Χ. Κατά συνέπεια, το χάλκινο αντικείμενο που την κάλυπτε -αν πρόκειται για μια σύγχρονη τοποθέτηση- θα πρέπει να χρονολογηθεί στα ίδια χρόνια. Ακόμα όμως κι αν τοποθετήθηκε αργότερα εκεί -πράγμα που δεν αποκλείεται ολότελα- το χάλκινο αντικείμενο θα πρέπει να έχει ως *terminus antequem* τη χρονολόγηση του ληκυθίου.

Πέρα, όμως, από τη χρονολόγησή του το χάλκινο αντικείμενο της Ελευθέρας είναι σημαντικό για τα στοιχεία που παρέχει σχετικά με την ερμηνεία του. Το κυκλικό σχήμα του, το κυρτό σώμα του -στο κέντρο του οποίου εξέχει μια θανυμάσια λεοντοκεφαλή- και οι παραστάσεις που αποδίδονται σε πρόσωπο ανάγλυφο (γυμνή θεότητα ανάμεσα σε λιοντάρια και σφίγγες στο τόντο, λιοντάρια και ταύροι στην εξωτερική ζωφόρο), δεν αφήνουν αμφιβολία ότι πρόκειται για αντικείμενο παρόμοιο με αυτά που σε μικρότερα ή μεγαλύτερα τμήματα βρέθηκαν και στη σπηλιάρα του Δία στον Ψηλορείτη, ήδη από το 1884 και τα οποία έχουν καταγραφεί στην αρχαιολογική βιβλιογραφία ως "χάλκινες ασπίδες, τύπου Ιδαίου Άντρου"².

Ωστόσο, οι συνθήκες εύρεσης του αντικειμένου, η πολύ καλή διατήρησή του και άλλες παρατηρήσεις δεν συνηγορούν υπέρ της ερμηνείας που έχει δοθεί έως σήμερα στα αντικείμενα αυτά ή, καλύτερα, σε όλα όσα παρουσιάζουν μεγάλες ομοιότητες με το δικό μας.

Το μικρό μέγεθος της διαμέτρου του χάλκινου αντικειμένου -0,38 μ. αν μετρήθηκε απολύτως ορθά στην κατάσταση που βρέθηκε -δεν αφήνει καμιά αμφιβολία ότι δε θα μπορούσε να είναι ασπίδα, τουλάχιστον πραγματική. Θα μπορούσε, βέβαια να υποθέσει κανείς ότι πρόκειται για ένα ομοίωμα ασπίδας- ανάλογα όπως συμβαίνει σε έργα αναθηματικά. Ωστόσο, μέσα στον τάφο Α1/Κ1, τόσο εντός όσο και εκτός των τεφροδόχων, όλα τα όπλα και τα εργαλεία - όπλα (ξίφη, εγχειρίδια, αιχμές δοράτων και ακοντίων, μαχαίρια και πελέ-

² Βλ. τελευταία Ι. Σακελλαράκης, Εκατό χρόνια έρευνας στο Ιδαίο Άντρο, ΑΕ 1987, 239 κ. εξ. και κυρίως 243 κ.εξ. και 253, με σχετική βιβλιογραφία.

κεις) είναι πραγματικά, χρηστικά αντικείμενα. Εξάλλου, με την απομάκρυνση του λίθου και του αποτιμήματος του χάλκινου αντικειμένου (εικ. 2), φάνηκε πως η εσωτερική πλευρά του ήταν πολύ καλά διατηρημένη και καθαρή ώστε με βεβαιότητα να μπορεί κανείς να πει ότι η εσωτερική αυτή επιφάνεια δεν είχε δεχτεί ποτέ κάποια οργανική ύλη (ύφασμα, δέρμα, ξύλο ή κάτι παρόμοιο). Ούτε πάλι στο εσωτερικό της κάλπης αριθμ. 143 παρατηρήθηκαν ίχνη από παρόμοιες ύλες, που ως καταπεπτωκότα στοιχεία θα είχαν παρεισφύσει μέσα στα καμένα οστά και τα κτερίσματα. Παρ' όλο που το αντικείμενο δεν έχει καθαριστεί και συντηρηθεί, η προσεκτική παρατήρηση σε όλα τα σημεία του, εσωτερικώς και εξωτερικώς, δεν οδήγησε στην ανεύρεση λαβών ή έστω οπών ή καρφιών που θα μπορούσαν να συνδέονται με αυτές. Οι ελάχιστες, πολύ μικρές και διάσπαρτες οπές στην εξωτερική ταινία του αντικειμένου δε φαίνεται επίσης να συνδέονται με την προσαρμογή κάποιας από τις παραπάνω ύλες στο εσωτερικό του αντικειμένου. Το ίδιο συμβαίνει με το ζεύγος των μεγαλύτερων οπών στην εξωτερική ταινία, στην ίδια περίπου ευθεία με τη γυμνή θεά. Επομένως, δε φαίνεται να πρόκειται για ομοίωμα ασπίδας, εκτός και αν είχαν παραλειφθεί βασικά χαρακτηριστικά της, όπως η πλατεία -ευθεία και όχι γωνιασμένη, όπως συμβαίνει εδώ- άντυγα, η λαβή και η ανταλλαγή.

Παρ' όλο που μια μέτρηση της διαμέτρου του στομίου της πήλινης τεφροδόχου αριθμ. 143, στην κατάσταση που βρίσκεται σήμερα το αγγείο δεν είναι απόλυτα ακριβής, αυτή δε φαίνεται να συμπίπτει με τη διάμετρο του χάλκινου αντικειμένου. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με την ανομοιότητα των υλικών τους (πηλός και χαλκός) φανερώνει ότι η τοποθέτηση του χάλκινου αντικειμένου ως πώματος πάνω στην πήλινη τεφροδόχο έγινε σε δεύτερη χρήση. Τοποθετήθηκε δε στη θέση όπου βρέθηκε για να εξυπηρετήσει ένα συγκεκριμένο σκοπό: να καλύψει, να προστατέψει δηλαδή, τα υπολείμματα ενός αποτεφρωμένου νεκρού και τα κτερίσματά του. Ωστόσο, η ιδέα της δεύτερης χρήσης θα πρέπει να ξεκίνησε από την αρχική χρήση του αντικειμένου.

Όλες οι παραπάνω παρατηρήσεις με οδηγούν στη διατύπωση της άποψης ότι το συγκεκριμένο χάλκινο αντικείμενο και τουλάχιστον αρκετά από τα όμοιά του, που έως σήμερα έχουν ερμηνευθεί και καταχωρηθεί στη βιβλιογραφία ως χάλκινες ασπίδες³ θα πρέπει να θεωρηθούν ως πώματα-καπάκια, μεγάλων-κινητών ως επί το πλείστον - χάλκινων λεβήτων, αρκετοί από τους οποίους άλλωστε έχουν βρεθεί μέσα στον τάφο Α1/Κ1 και φαίνεται ότι είχαν σχέση με κάποιες τελετουργίες. Αλλά το θέμα χρήζει λεπτομερέστερης μελέτης, την οποία προαγγέλω, ευθύς μετά την συντήρηση και αποκατάσταση του αντικειμένου στην αρχική του μορφή.

³ Ως "η πρώτη αέραλη χάλκινη ασπίδα" έχει θεωρηθεί από τον Γ. Σακελλαράκη, (ό.π., 253) το αντικείμενο του οποίου σχέδιο παρουσιάζεται στο Έργον 1984, 108 εικ. 146. Μολονότι δεν είχα την τύχη να δω το συγκεκριμένο αντικείμενο από κοντά, μια σειρά παρατηρήσεων με οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για φιάλη, λεκάνη ή κάτι άλλο. Το γεγονός δε ότι το αντικείμενο αυτό, κατά τον συγγραφέα του άρθρου, γλίστησε στο εσωτερικό της σπηλιάς απ' έξω "όπου ήταν κρεμασμένη σ' ένα δέντρο", όπως μας πληροφορεί ο Θεόφραστος", νομίζω ότι οφείλεται σε παρερμηνεία, εκ μέρους του, του αρχαίου κειμένου.

ΟΙ ΠΟΛΕΙΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ ΚΑΙ ΟΙ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΕΣ ΤΟΥΣ¹

71

Νικόλας Φαράκλας

Η επιδαιυρική επιγραφή IG² IV 1,95 με κατάλογο θεαροδόκων συνιστά βασική πηγή για κάθε προσπάθεια ταύτισης των πόλεων της Ακαρνανίας. Οι στίχοι που αναφέρονται στη χώρα αυτή είναι οι 56-76:

Οϊνιάδαι, Λάιππος | Στράτος, Θεοπροπίδας | Φοιτίαι, Σίσυρνος | Κορόνται, Ἀξίοχος, Πίμφις | Μεδιών. Ἀριστίων | Ἀστακοί | Εὔριπος, Κοιρόμαχος | Θύρρειον, Ταυρίσκος | Ἐχίνεος, Κόσων | Τορῦδεια. Ἀντανδρος, Πρόξενος | Ἀλυζέα | Λευκάς, Τιμοφράδης | Πάλαιρος, Λεόντιος | Ἀνακτόριον.

Τα ονόματα των θεαροδόκων των Αστακών, της Αλυζίας (Αλυζέας) και του Ανακτορίου δεν σώθηκαν. Η επιγραφή πρέπει να χρονολο-

¹ Η πιο κάτω προσπάθεια στηρίζεται στην αρχή ότι κάθε διακριτή ανθρώπινη ομάδα για να φτάσει να λογίζεται και ως διακριτή θεσμική μονάδα με ένα βαθμό αυτονομίας στα πλαίσια ενός ευρύτερου συνόλου, πρέπει να διαθέτει την ελάχιστη προϋπόθεση παραγωγικής αυτοτέλειας, δηλαδή μια χώρα υπερασπίσιμη και πάντως διακριτή από τις διπλανές της. Αυτό αποτελεί προϋπόθεση για να γίνει μια τέτοια ομάδα, στην αρχαία Ελλάδα τουλάχιστον, “πόλις”, να αναγνωρισθεί από τις γειτονικές της ως ισότιμη θεσμικά. Αν το μέγεθος της ομάδας είναι πολύ μικρό ή η χώρα της είναι παραγωγικά κάτω από κάποιο όριο που να της επιτρέπει ένα ουδό αυτονομίας -και υπεράσπισης αυτής της αυτονομίας- τότε καταλαμβάνει πιο χαμηλή θέση, εκείνη που ονομάζεται συνήθως “κώμη” ως οικιστικό υποδεέστερο της πόλης (εξαρτημένο) ή ως μία από περισσότερες συστατικές μονάδες της. Είναι φανερό ότι η χρήση αυτής της αρχής απαιτεί τη δυνατότητα μελέτης επαρκώς αναλυτικού χάρτη, και όταν πρόκειται για εκτεταμένη περιοχή όπως η Ακαρνανία ένας τέτοιος χάρτης δεν είναι δυνατό να συνοδεύει οποιοδήποτε δημοσίευμα του χαρακτήρα άρθρου. Σήμερα η δυσκολία που προκύπτει είναι δυνατό ευτυχώς ως ένα σημείο να παρακαμφθεί παραπέμποντας τον αναγνώστη στα αντίστοιχα φύλλα του χάρτη της Ελλάδας σε κλίμακα 1:50.000 της Γεωγραφικής Υπηρεσίας Στρατού, τα οποία επί τέλους διατίθενται ελεύθερα μόλις τα τελευταία χρόνια. Χάρτη με πλουσιότερες πληροφορίες που δίνουν πάρα πολύ καλή εικόνα του αναγλύφου (ισοϋψείς ανά 5 μ.). Η περιοχή στην οποία αναφερόμαστε εδώ ορίζεται ανατολικά από τον Αχελώο, βόρεια από τον Αμβρακικό Κόλπο και στις άλλες πλευρές από τη θάλασσα. Στα φύλλα που την καλύπτουν παραπέμπουμε τον αναγνώστη που θα ήθελε αναλυτικότερη προσέγγιση και έλεγχο της πραγματέυσης.

² Klaffenbach, IG2 IX 1.2. Fasti Akarnanici σ. XVI π.

γείται στα 365-356 π.Χ. Συμπληρώθηκε μετά το 354 π.Χ.³ όταν στους Οινιάδες προστέθηκε ο Λυκόφρων, στη Στράτο ο Φίλλος, ενώ στους Αστακούς ορίστηκε ο Καλλίας [Ν]ίκωνος, στην Αλυζία ο Αργείος Γόργου και στο Ανακτόριον ο Αριστίων Περιάνδρου. Προστέθηκε επίσης στην κορυφή, κάτω από τον τίτλο της περιοχής “Ακαρνανία”, “ἐν Λιμναίαι, Θωπίνας Ἀρι[σ]τολάου”.

Σχολιάζοντας την επιγραφή ο Kirsten⁴ σημείωσε ότι: Οι θεωροί, οι οποίοι έρχονται στην Ακαρνανία μετά την αιτωλική Καλυδώνα, πηγαίνουν πρώτα στους Οινιάδες⁵ ανεβαίνουν στη συνέχεια στη Στράτο⁶, περνούν κατόπιν στην εσωτερική λεκάνη και

³ Στο ίδιο σ. XVII.

⁴ E. Kirsten, “Bericht über eine Reise in Aitolien und Akarnanien” AA 1941, 108,3.

⁵ Το όνομα παραδίδεται ως Οινιάδα, Οινειάδα, Οινία (Σχολ. Σοφ. Τραχ. 509). Αναγνωρίζεται στο Τρικαρδόκαστρο: Klaffenbach, ο.π.λ. σ. XVII. Για την ιστορία και τα ερείπια βλ. E. Kirsten, “Oiniadai” RE XVII, αρ. 1, 2204 κ.π.όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία. Πρβ. A. Philipson - E. Kirsten, Griechische Landschaften, 2. Das westliche Mittelgriechenland, 1956, 401, 565 π., 577, 582, 585, 594, 601, 603, 610 π., 630, 632. Τα ερείπια της πόλης είχαν αναγνωρισθεί από τον προηγούμενο αιώνα στο Τρικαρδόκαστρο, όνομα που περισσότερο δηλώνει το ίδιο το κάστρο και όχι το λόφο, σε απόσταση τεσσάρων χιλιομέτρων δυτικά από την Κατοχή σε ευθεία γραμμή. Η πόλη αναφέρεται για πρώτη φορά στην ιστορία γύρω στα μέσα του 5ου π.Χ. αιώνα, όταν την κατέλαβαν για λίγο και μετά την έχασαν οι Μεσσήνιοι της Ναυπάκτου και όταν επεχείρησε ανεπιτυχώς να την καταλάβει ο Περικλής. Στη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου παραμένει μακριά από το Κοινό των Ακαρνάνων που συμμαχεί με τους Αθηναίους, διατηρώντας καλές σχέσεις με τους Πελοποννησίους. Υποστηρίζει έτσι την εκστρατεία του Κνήμου εναντίον της Στράτου το 429 και ο Φορμίων ετοιμάζει εκστρατεία εναντίον της την οποία απέτρεψαν οι πλημμύρες του χειμώνα. Την επόμενη χρονιά ανανεώνει την προσπάθεια ο γιός του Ασώπιος και αποτυγχάνει. Έτσι στην πόλη βρίσκουν καταφύγιο τα υπολείμματα της συντριμμένης στρατιάς των Πελοποννησίων και Αμπρακιωτών μετά τη μάχη στις Όλπες. Μόνο στα 424 εντάσσεται η πόλη στο κοινό των Ακαρνάνων και προσχωρεί στη συμμαχία με τους Αθηναίους. Το 330 την καταλαμβάνουν οι Αιτωλοί και διώχνουν τους κατοίκους της. Πότε ακριβώς ξαναγίνεται ακαρνανική είναι άγνωστο, αλλά πρέπει ήδη να ήταν στην εποχή της συνθήκης ισοπολιτείας Αιτωλών και Ακαρνάνων, πιθανώς από το 313. Μετά από λίγο ακολούθησε ο διαμελισμός της Ακαρνανίας και η πόλη έγινε και πάλι αιτωλική. Στη δεύτερη αυτή αιτωλική περίοδο χρονολογείται και επιγραφή που καθορίζει τα όρια της χώρας της και εκείνης της επίσης αιτωλικής τότε Ματρόπολης. Το 216 την καταλαμβάνει ο Φίλιππος ο Ε΄ και την παραχωρεί στους Ακαρνάνες. Με τη συνθήκη της Φοινίκης το 205 οι Ρωμαίοι την ξαναδίνουν στους Αιτωλούς για να τους την αφαιρέσουν και πάλι και να τη δώσουν στους Ακαρνάνες το 189.

⁶ Το όνομα παραδίδεται και ως αρσενικό και ως θηλυκό, αλλά και ως Στράτιον: Klaffenbach, ο.π.λ. 37. Για τη θέση στο Σουροβίγλι, τα ερείπια και την ιστορία βλ. Zschietzschmann, “Stratos” 3. RE IV A, 331 κ.π. E. Courby-Ch. Picard, Recherches Archeologiques a Stratos d’Acarnanie, 1924· Philippon - Kirsten, ο.π.λ. 333, 574, 577 π., 582, 585, 591, 600, 604 π., 630, 637. Το όνομα της πόλης φαίνεται να σημαίνει στρατόπεδο, τόπος συγκέντρωσης στρατευμάτων και πρέπει να ανάγεται στην εποχή του φυλετικού κράτους των Ακαρνάνων. Είναι φυσικό η περιοχή η πιο πλούσια της Ακαρνανίας εξ αιτίας του εύφορου εδάφους και της θέσης της, η οποία μάλιστα ήταν και μεθοριακή προς την Αργαία, και κατόπιν την Αιτωλία, να ήταν στην πρώτη εποχή τόπος συγκέντρωσης του στρατού, δηλαδή των ένοπλων ανδρών που συγχρόνως συγκροτούσαν και πολιτικό όργανο του κράτους. Έτσι μπορούμε να υποθέσουμε ότι στην εποχή εκείνη η πόλη ήταν κατά κάποιον τρόπο πρωτεύουσα. Υστερότερα, στην αρχή του 4ου, και πιθανότατα από το τέλος του 5ου αιώνα, η πόλη εμφανίζεται ως πρωτεύουσα του Κοινού, έδρα δηλαδή της εκτελεστικής εξουσίας και κατά πάσαν πιθανότητα τόπος της κανονικής σύγκλησης της εκκλησίας του (J.A.O. Larsen, Greek Federal States, 1968, 91). Ακόμα φαίνεται ότι η πόλη ήταν και θρησκευτικό κέντρο των Ακαρνάνων, περιλαμβάνοντας το ιερό του Δία Στρατίου, που πρέπει να ήταν κοινό ιερό του έθνους. Έχει όμως διατυπωθεί η υπόθεση ότι το παλιότερο εθνικό ιερό του Δία δεν ήταν αυτό της Στράτου, αλλά άλλο που βρισκόταν στο Λυκοβίτσι, στο ψηλότερο σημείο της κορυφογραμμής που χωρίζει τη λεκάνη του Μικρού Οξερού από εκείνη του Μέγα Κάμπου στα δυτικά της, δηλαδή στο δυτικό σύνορο της Στρατικής με στενή έννοια (Philippon-Kirsten, ο.π.λ. 398, 577 π., 618, 637).

Η περιοχή κατοικείται στα προϊστορικά χρόνια και ασφαλώς στα αρχαϊκά. Ίσως και στα γεωμετρικά. Το 429 π.Χ. η πόλη ήταν οχυρωμένη όταν προσπάθησαν να την καταλάβουν ο Κνήμος με τους Αμπρακιώτες και τους συμμάχους τους για να την αποσπασουν από τη συμμαχία των Αθηναίων. Ο Θουκυδίδης τότε την ονομάζει μεγάλη πόλη της Ακαρνανίας. Οι κάτοικοι της μόνι απέρριψαν νικηφόρα την επίθεση. Στην πόλη, όπως και στο Αργίνο και τη Σαυρία

πηγαίνουν στις Φοιτίες⁷, από όπου περνούν προς τα νότια στα Κόροντα⁸ και τους Αστακούς⁹, ξανακάνουν έπειτα τη διαδρομή για να πάνε προς τα βόρεια στη Μεδιώνα¹⁰ (η οποία όμως, όπως σημειώνει και ο ίδιος, αναφέρεται πριν από τους Αστακούς) και

συνοικίζονται οι Ακαρνάνες των μικρών θέσεων στα 314 για να αντιμετωπίσουν καλλίτερα τις αιτωλικές επιδρομές. Όταν πριν από τα μέσα του 3ου αιώνα γίνεται ο διαμελισμός της Ακαρνανίας, και όπως φαίνεται μετά από γεναία αντίστασης, η πόλη πέφτει στα χέρια των Αιτωλών. Θα παραμείνει του λοιπού αιτωλική και πρωτεύουσα του "Στρατικού τέλους" στα πλαίσια της Αιτωλικής Συμπολιτείας. Στη χώρα της εισβάλλει το 219 ο Φίλιππος Ε΄ της Μακεδονίας με τους Ακαρνάνες. Εδώ τον επόμενο χρόνο συγκεντρώνονται οι Αιτωλοί για να τον εμποδίσουν καθώς επέστρεφε από τη λεηλασία του Θέρμου. Το 191, στη διάρκεια του Συριακού πολέμου παραμένει στην πόλη ο Αντίοχος της Συρίας. Την ξανασυναντάμε στη διάρκεια των αγώνων των Αιτωλών προς τους Ρωμαίους και στη συνέχεια των Ρωμαίων προς τον Περσέα. Υστερότερα ακούμε για πειρατικές απειλές εναντίον της. Ανοήσουε ακόμα το 57/56 π.Χ., όταν την λεηλατούν οι Δόλοπες.

⁷ Το όνομα Φοιτία συναντάται σε φιλολογικές και επιγραφικές πηγές (IG IV² 1. 95, 60· BCH 1921 23, στ. IV 63· Πολυβ. 4 63.7, 10· Στέφ. Βυζ. λ.) και ως Φυτία στον Θουκυδίδη (3 106), αλλά και ως Φοίτιον στον Στέφανο. Αναγνωρίζεται στη θέση Πόρτα του χωριού Μπαμπίνι. Για την ιστορία και τα κατάλοιπα βλ. Klaffenbach, ο.π.π. 37 (βιβλιογρ.): Philippson - Kirsten, ο.π.π. 397, 577 π., 586, 591, 610, 638· E. Kirsten, "Phoitiä" RE XX, 436 κ.π. Ο Στέφανος σώζει την παράδοση ότι οικιστής της ήταν ο "Φοίτιος του Αλκμαίωνος του Αμφιαράου", παράδοση που σχετίζεται με την κορινθιακή άποψη για την κατοίκηση της Ακαρνανίας και προωθούσε τις κορινθιακές βλέψεις στην περιοχή. Ένα απόσπασμα του Ελληνικού αναφέρει τους Φοιτίες ως τμήμα του ελληνικού στρατού στην Τροία. Στα 425 την μνημονεύει ο Θουκυδίδης εννοώντας τη χώρα και όχι την πόλη. Σε επιγραφή της Στράτου του 400 περίπου αναφέρεται ως βούλαρχος των Στρατίων ένας Φοιτιάν. Δίνεται η ερμηνεία ότι τότε οι Φοιτία ήταν κόμη της Στράτου (Larsen, ο.π.π. 91). Ο Kirsten υποστήριξε πως υπήρχε ήδη μια ομοσπονδιακή ένωση, πρόδρομος του Κοινού των Ακαρνάνων, με πρωτεύουσα τη Στράτο, ενδιάμεσο στάδιο ανάμεσα στο φυλετικό ή εθνικό κράτος και το υστερότερο Κοινόν ("Aitolien und Akarnanien in der älteren griechischen Geschichte", Neue Jahrbücher für Antike 3, 1940, 312). Υπάρχουν όμως ενδείξεις ότι το Κοινόν υπάρχει ως ομοσπονδιακό κράτος ήδη από τα χρόνια του Πελοποννησιακού πολέμου (Larsen, στο ίδιο). Θεαροδόκος των Φοιτιών εμφανίζεται στην επιγραφή μας, στον 3ο αιώνα ένας Φοιτιάν είναι στρατηγός και άλλος γραμματεὺς του ακαρνανικού Κοινού. Με το διαμελισμό της Ακαρνανίας η πόλη γίνεται αιτωλική και συνιστά τη δυτικότερη κτήση των Αιτωλών, που έτσι πρώτη δέχεται την πίεση των Ακαρνάνων όταν υστερότερα ανασυγκροτείται το Κοινό τους. Το 219 την πολιορκεί και την καταλαμβάνει ο Φίλιππος Ε΄ και έτσι γίνεται πάλι ακαρνανική. Στο τέλος του 3ου ή τις αρχές του 2ου αιώνα δέχεται "θεαρούς" από τους Δελφούς (επισκέπτονται επίσης το Θύρρειο και τους Οινιάδες - BCH 45, 1921, 1 κ.π.). Υστερότερα εμφανίζεται ένας πολίτης της ως "προνομίων" του Κοινού των Ακαρνάνων.

⁸ Η πόλη στην επιγραφή αναφέρεται ως Κόροντα, στον Θουκυδίδη, 2 102 και τον Στέφανο Βυζάντιο ως Κόροντα. Τοποθετείται στη Χρυσοβίτσα. Για την ιστορία και τα κατάλοιπα βλ. Klaffenbach, ο.π.π. 50· Philippson-Kirsten, ο.π.π. 396, 561, 578, 586, 601, 604, 607, 610, 631, 635 όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία. Από τον Θουκυδίδη μαθαίνουμε ότι το 429 ο Φορμίων εξεδίωξε από την πόλη τους ηγέτες του φιλοπελοποννησιακού κόμματος και επανέφερε τον εξόριστο ηγέτη του φιλοατατικού Κύνη. Συνάγοιμε ότι με τον διαμελισμό της Ακαρνανίας τον 3ο αιώνα θα ακολούθησε την τύχη της νοτιότερης και της βορειότερης της πόλης, των Οινιάδων και των Φοιτιών, έγινε δηλαδή αιτωλική και επανήλθε στο ακαρνανικό κοινό και πάλι μαζί με τις δύο προηγούμενες χάρη στην εκστρατεία του Φιλίππου Ε΄ το 219.

⁹ Η πόλη αναφέρεται φιλολογικά ως Αστακος ή Αστακός και επιγραφικά ως Αστακοί IG IV² 1.95 VII 12). Αναγνωρίζεται στο Δραγαμέστο. Για τη θέση, την ιστορία και τα κατάλοιπα βλ. Klaffenbach, ο.π.π. 52· Philippson-Kirsten, ο.π.π. 395, 558, 562, 577 π., 582, 585, 601, 604 κ.π., 615, 617, 634 π., 637, 640. (εκεί και παλαιότερη βιβλιογραφία): Kirsten, Neue Jahrb. für Antike 3, 1940, 303· Klaffenbach, SBPrAW 1935, 723 K. Ρωμαίος, "Ανά τήν Ἀκαρνανίαν", Δελτίον 4, 1918, 117 κ.π. Στην περιοχή υπάρχουν ενδείξεις κατοίκησης από τα νεολιθικά χρόνια (S. Benton, BSA 32, 1931/32, 243 κ.π.). Κατά μία παράδοση την πόλη την ίδρυσαν οι Κεφαλλήνες. Στην αρχή του Πελοποννησιακού πολέμου διοικείται από τον τύραννο Εύαρχο που ασκεί φιλοκορινθιακή πολιτική σε αντίθεση με εκείνη του Κοινού. Το 431 ο Φορμίων τον εξεδίωξε, μετά την αποχώρηση του στρατηγού όμως εκείνος επέστρεψε υποστηριζόμενος από πλοία και άνδρες που του παραχώρησαν οι Κορίνθιοι. Αυτό οδήγησε σε νέα επέμβαση του Φορμίωνος το 429 που κατέληξε στην οριστική εκδίωξη του τυράννου. Κατά τον διαμελισμό της Ακαρνανίας δεν γνωρίζουμε αν έγινε αιτωλική, συνάγοιμε όμως ότι στην εποχή της εκστρατείας του Φιλίππου Ε΄ εναντίον των Φοιτιών και των Οινιάδων ήταν ήδη ακαρνανική ή τουλάχιστον έγινε τότε. Ο βίος της δεν διακόπηκε σε όλη την διάρκεια των αρχαίων χρόνων.

¹⁰ Το όνομα εμφανίζεται και ως Μεδιών στον Θουκυδίδη 3 106. Αναγνωρίζεται σε ερείπια στη θέση Καστράκι (η ακρόπολη) και Βλυχίδι (η πόλη) σε απόσταση 1.000 μ. περίπου από το χωριό Κατούνα. Η πόλη είναι γνωστή από τα κλα-

από εκεί στη συνέχεια στο Θύρρειο¹¹ και στο λιμάνι του Εχίνο¹². Κατόπιν πηγαίνουν “αναμφίβολα όχι δια των κεντρικών βουνών, δια του Λυκονίκου, αλλά αφού κινήθουν βόρεια τους, μέσα από το πέραςμα μεταξύ της Ψηλής Κορυφής και του Μπουμιστού, στην Αλυζία”¹³ (πράγμα που σημαίνει ξαναπερνώντας από το Θύρρειο), από εκεί πηγαίνουν με πλοίο στη Λευκάδα¹⁴ και κατόπιν στην Πάλαρο¹⁵ και το Ανακτόριο¹⁶.

σια χρόνια και είναι πιθανό ότι για κάποια περίοδο μετά τον διαμελισμό της Ακαρνανίας διατέλεσε αιτωλική. Πάντως δεν ήταν το 231 όταν επιχείρησαν οι Αιτωλοί να την καταλάβουν και ηττήθηκαν με αφνίδια επέμβαση των Ιλλυριών. Ο Μεδωνίος πολιτικός Μνασίλοχος έπαιξε σημαντικό ρόλο στα γεγονότα του Συριακού πολέμου, και το 191 η πόλη βρισκόταν στα χέρια του βασιλέα Αντιόχου. Στοιχεία για την ιστορία, τη θέση, τα κατάλοιπα και παλιότερη βιβλιογραφία βλ. στα Klaffenbach, IG2 IX 1.2 36· Philippson - Kirsten, ο.π.π. 332, 376, 577 π., 586, 607 π., 630· Kroll, “Medion”, RE XV, 102.

¹¹ Είναι βέβαιη η αναγνώρισή του στα ερείπια του Αγίου Βασιλείου. Εθεωρείτο πατρίδα του Πάτρωνος που κατά τον μύθο ήταν επί κεφαλής των Ακαρνανών που βοήθησαν τον Αινεία να περάσει το Ιόνιο. Για πρώτη φορά αναφέρεται από τον Ξενοφώντα σε σχέση με τα γεγονότα του 372, όταν ηττούσε εχθρική στάση έναντι των Αθηναίων και πολέμησε εναντίον του ο Ιφικράτης με άγνωστα αποτελέσματα. Ο Ξενοφών με την ευκαιρία αυτή χαρακτηρίζει τους κατοίκους του “μάλιστα ἀλκίμους” και την πόλη “χωρίον καρτερόν”. Υπάρχει η γνώμη ότι αμέσως ή κάποια χρόνια μετά το διαμελισμό της Ακαρνανίας πέρασε στα χέρια των Αιτωλών. Απαλλάχτηκε όμως από την κυριαρχία τους και διατήρησε την ανεξαρτησία του με σκληρούς αγώνες εναντίον τους και υπήρξε μία από τις πρώτες πόλεις που πήραν πρωτοβουλία για την ανασύσταση του Ακαρνανικού Κοινού στα πλαίσια του οποίου ο ρόλος του υπήρξε σημαντικός. Φαίνεται ότι εδώ συνερχόταν η εκκλησία του δήμου, ακόμα και τότε που έδρα της διοίκησης ήταν η Λευκάδα, την οποία ανακατέστησε μετά το 167 ως πρωτεύουσα του Κοινού (Larsen, ο.π.π. 267 π., 269). Στον 1ο αιώνα π.Χ. κλείνει ξεχωριστή συμμαχία με τη Ρώμη, γίνεται δηλαδή *civitas foederata* και έτσι έχει το δικαίωμα νομισματοκοπίας. Ο Κικέρων επισκέφθηκε την πόλη και είχε φίλους εκεί. Με την ίδρυση της Νικόπολης έχασε πολύ από τη σημασία της, συνέχισε όμως να υπάρχει. Τα στοιχεία για την ιστορία, τη θέση, τα κατάλοιπα και παλαιότερη βιβλιογραφία βλ. στα Klaffenbach, ο.π.π. 8· Philippson - Kirsten, ο.π.π. 378, 386, 562 π., 578, 586, 607 π., 610, 612, 630 π., 638 π.· Fiehn, “Thyreion” RE VI A, 744 κ.π.

¹² Την πόλη που είναι γνωστή ως Εχίνος, Εχίνος ή Εχινούς (Στέφανος), άλλοι την τοποθετούν στα ερείπια της Ρούγας και άλλοι στη θέση Λέκα, στον Άγιο Ηλία. Για τη διένεξη βλ. πιο κάτω. Το όνομα της πόλης ή των πολιτών συναντάται στον Στέφανο Βυζάντιο, τον Πλίνιο και επιγραφές. Οι Εχινάιοι έστειλαν στα μέσα του 4ου αιώνα πρεσβεία στην Αθήνα και σώθηκε σχετικό αθηναϊκό ψήφισμα (IG II/III 208) από το κείμενο του οποίου μπορεί να συναχθεί ότι ενεργούσαν εν ονόματι του Κοινού των Ακαρνανών. Λιμάνι του Θυρρείου την αποκαλεί ο Kirsten, AA 1941, 108.3. Για τις δύο θέσεις και σχετική βιβλιογραφία βλ. Philippson - Kirsten, ο.π.π. 375, 378, 586, 604, 607, 631, 639.

¹³ Συναντάται ως Αλυζία, Αλύζεια, Αλυζέα (Πρακτικά 1952, 300, αρ. 3· IG2 IV 1. 95 IX 1. 2. σ. 54· Hirschfeld, “Alyzia” RE I, 1712· Philippson Kirsten, ο.π.π. 385, 389, 578, 585, 596, 604, 607, 614 π., 631, 637. Αναγνωρίζεται με ασφάλεια στα ερείπια της Καντήλας. Σώθηκε παράδοση ότι ιδρυτής της ήταν ο Αλυζεύς, γιός του Ικαρίου, αδελφός της Πηνελόπης και του επώνυμου της Λευκάδας Λευκαδίου ή Λεύκαντος. Ενώ μνημονεύεται σε γεωγραφικά κείμενα οι ιστορικές πληροφορίες για την πόλη είναι λίγες. Μνημονεύεται απλώς στον Πελοποννησιακό πόλεμο. Συνδέεται στα 355 με το Ανακτόριο και στα 325 με τη Λευκάδα στην προσπάθεια να αναπτύξουν κοινή πολιτική. Στο επίγειό της όπου υπήρχε ιερό του Ηρακλή βρισκόταν γλυπτικά συμπλέγματα που παρίσταναν άθλους του, έργα του Λυσίππου. Το 50 π.Χ. την αναφέρει ακόμα ο Κικέρων και φαίνεται πως συνεχίζει να υπάρχει και στα μεσαιωνικά χρόνια. Ίσως ταυτίζεται με την οχυρή πόλη Vagnazza που ανάμεσα στα 1430 και τα 1460 ήταν από τις τελευταίες κτήσεις των Τόκων.

¹⁴ Κοντά στη θέση της σημερινής πόλης.

¹⁵ Όλα τα στοιχεία για την πόλη βλ. στον E. Kirsten, “Palairos”, RE XVIII, 2455 κ.π., 2484 κ.π. Τοποθετείται με βεβαιότητα στο Κάστρο της Κεχροπούλας. Πρβ. Philippson-Kirsten, ο.π.π. 381 π. 561, 563, 582, 585, 601, 607, 610, 614, 635, 637. Στην Πάλαρο παραχωρούν οι Αθηναίοι τον οικισμό και τη χώρα του Σολλίου το 431. Μεταξύ 365 και 356 παίρνει βοήθεια σε στάρι από την Κυρήνη. Με τον διαμελισμό της Ακαρνανίας πέφτει στα χέρια των Ηπειρωτών και κατόπιν αντιμετωπίζει επιθέσεις των Αιτωλών. Στον 3ο αιώνα γενικότερα εμφανίζει σημαντική άνθηση. Εγκαταλείπεται με την ίδρυση της Νικόπολης.

¹⁶ Η γνωστή κορινθιακή αποικία Φανακτόριον (Φανακτορείς Syll. 31) ή Ανακτόριον. Για την ιστορία και λοιπές φιλολογικές μαρτυρίες βλ. Hirschfeld, “Anaktorion” RE I, 2051. Για τη θέση και τα κατάλοιπα Kirsten, AA 1941, 106 π.· Philippson - Kirsten, ο.π.π. 209, 244, 380, 562 π., 582, 585, 604, 606, 611, 632, 639. Τοποθετείται με βεβαιότητα στα ερείπια του Αγίου Πέτρου Νέας Καμάρινας. Η πόλη ιδρύθηκε από τους Κορινθίους στα χρόνια του Κυψέλου και οικιστής της αναφέρεται ο νόθος γιός του Εχιάδης. Κατά τον Θουκυδίδη όμως ήταν αποικία των Κερκυραίων. Ίσως αυτό

Αφού ακολουθώντας αυτή τη διαδρομή προς την Αλυζία θα έπρεπε να πέρασαν από την αρχαία πόλη που βρίσκεται στην Κομπωτή¹⁷ αυτή θα ταυτίζεται με την Τορύβεια¹⁸, που στην επιγραφή αναφέρεται μετά τον Εχίνο και πριν από την Αλυζία. Η επιγραφή αναφέρει μετά τους Αστακούς, και πριν από το Θύρρειο, και τον Εύριπο. Αφού όμως είχε δεχτεί διαφορετική σειρά των Αστακών και της Μεδιώνας από αυτήν που δίνει η επιγραφή, και επειδή από το όνομά του προκύπτει ότι ο Εύριπος θα ήταν παραθαλάσσιος, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι αυτός θα βρισκόταν μεταξύ Μεδιώνας και Θυρρείου και επομένως ήταν ίσως λιμάνι της πρώτης. Συνάγει έτσι πως θα βρισκόταν κάπου κοντά στο Λουτράκι¹⁹.

Από τις πιο πάνω πόλεις βέβαιες φαίνεται ότι πρέπει να θεωρηθούν οι θέσεις των Οινιάδων, της Στράτου, των Αστακών, της Μεδιώνας, του Θυρρείου, της Αλυζίας, της Λευκάδας, της Παλαίρου και του Ανακτορίου και σχεδόν βέβαιες οι τοποθετήσεις τις οποίες δέχεται και ο ίδιος ο Kirsten των Φοιτιών κοντά στο Μπαμπίνι και των Κορόντων κοντά στη Χρυσοβίτσα²⁰. Τον Εχίνο μάλλον τον τοποθετεί στη Ρούγα και επομένως την Ηράκλεια στον Άγιο Ηλία Βόνιτσας²¹. Εκτός από τις προτάσεις για αναζήτηση του Ευρίπου κάπου κοντά στο Λουτράκι και για αναγνώριση της Τορύβειας στο Παλιόκαστρο της Κομπωτής υποστηρίζει την ταύπιση Τορύβειας και Τυρβείου.

Η πιο πάνω διαδρομή των θεαρών φαίνεται περίεργη ακόμα και αν δεχτούμε την προτεινόμενη διόρθωση της σειράς αναφοράς. Θα πήγαν από τους Οινιάδες στη Στράτο, αλλά δεν επισκέφτηκαν τη Ματρόπολη²² που ο ίδιος ο Kirsten πειστικά υποστήριξε

σημαίνει ότι επί Περιάνδρου ενισχύθηκε ο πληθυσμός με Κερκυραίους. Το 479 οι Ανακτόριοι βρίσκονται στο στρατόπεδο των Ελλήνων στις Πλαταιές. Στη ναυμαχία στα Σύβοτα συντάσσονται μάλλον συμβολικά με τους Κορινθίους εναντίον των Κερκυραίων και κατόπιν αυτού οι Κορινθίοι στέλνουν και νέους αποίκους στην πόλη. Στη διάρκεια της πρώτης φάσης του Πελοποννησιακού πολέμου το Ανακτόριο συμμετέχει στις προσπάθειες εναντίον των Αθηναίων και των Ακαρνάνων. Οι Αμπερακώτες μετά την ήττα τους το 426 έκλεισαν ειρήνη με τους Ακαρνάνες, από την οποία οι νικητές εξείρεσαν ρητά το Ανακτόριο, που την επόμενη χρονιά δέχτηκε επίθεση από θάλασσα από τους Αθηναίους και από στεριά από τους Ακαρνάνες. Οι Πελοποννήσιοι κάτοικοι έφυγαν υπόσπονδοι και η πόλη δέχτηκε νέους κατοίκους από όλες τις Ακαρνανικές πόλεις. Ως ακαρνανική η πόλη έδωσε ελαφρώς οπλισμένους στο στρατηγό Δημοσθένη για την εκστρατεία του στη Σικελία. Στη διάρκεια του Γ' Ιερού πολέμου συμμαχεί, όπως και η Αλυζία, με τη Θήβα. Κατόπιν έπεσε στα χέρια των Ηπειρωτών και στη συνέχεια είναι από τις πρώτες πόλεις που συμμετείχαν στο σχηματισμό του νέου ακαρνανικού Κοινού. Δεν έπαψε να υπάρχει ως πόλη και μετά την ίδρυση της Νικόπολης.

¹⁷ Περιγραφή της θέσης και των ερειπίων δίνει ο Heuzey, *Le Mont Olympe et l'Acarnanie*, 1860, 350 κ.π. Βλ. και Philippson - Kirsten, ο.π.λ. 377, 388, 577, 586, 607, 610, 638.

¹⁸ Το όνομα της Τορύβειας συναντάται μόνο στην επιγραφή μας. Το συνδέουν με το επίσης μια φορά αναφερόμενο επιγραφικά όνομα ακαρνανικής πόλης Τύρβειον (FdD III 3- 203): Kirsten, AA 1941, 108.3. Klaffenbach, SBPrAW 1935, 722: IG IX 12 κεφ. VII Haussoullier, *Rev. Phil.* 1845, 155 κ.π.· M. Frankel, IG IV, s. 357. Ο I. Pomtow (Syll. 417) το θεωρεί άλλη γραφή το Θυρρείου, ενώ ο G. Daux (FdD ο.π.λ.) δεν το συνδέει ούτε με το Θύρρειο ούτε με την Τορύβεια, πιστεύοντας ότι πρόκειται για άλλη ακαρνανική πόλη.

¹⁹ Kirsten, ο.π.λ.· Philippson-Kirsten, ο.π.λ. 378, 607. Αρχαία κατάλοιπα δεν έχουν σημειωθεί στην περιοχή.

²⁰ E. Kirsten, "Phoitiiai" RE XX, 437.

²¹ Το ξεκαθαρίζει υστερότερα στο Philippson-Kirsten, ο.π.λ. 379, 586.

²² Η πόλη, γνωστή ως Ματρόπολις ή Μητρόπολις, αναγνωρίζεται πειστικά από τον Kirsten (βλ. την επόμενη σημ.) στα ερείπια κοντά στην Παλαιομάνινα. Ο Klaffenbach όμως κατόπιν (IG IX 1. 2 σ. XXII) επανήλθε στην παλιότερη άποψη ότι πρέπει να αναγνωρισθεί σε εκείνα κοντά στη Ρύγανη, βορειότερα, χωρίς να πείσει. Εκεί την είχαν τοποθετήσει ο Eu. Oberhammer, *Akarnanien, Ambrakia, Amphilochien, Leukas in Altertum*, 1887, 39 και ο K. Ρωμαίος, "Ανά την Ακαρνανίαν", *Δελτίον* 4, 1918, 109 π. 112 π. Η αιτία είναι ότι αναζητούν στο, νοτιότερο, οχυρό της Παλαιομάνινας τη Σαυρία που οχύρωσαν στα 314 οι φυγάδες Οινιάδες, σκεπτόμενοι ότι εκείνοι θα πρέπει να είχαν επιλέξει χώρο κοντανό

ότι βρισκόταν στην Παλαιομάνινα²³, ακριβώς πάνω στο δρόμο τους είτε πεζή πήγαιναν είτε αναπλέοντας τον Αχελώο²⁴. Από τη Στράτο είναι λογικό να πήγαν στις Φοιτίες και από εκεί στα Κόροντα και μετά στους Αστακούς. Αλλά δεν είναι λογικό να ξαναέκαναν κατόπιν όλη τη διαδρομή από τους Αστακούς στα Κόροντα και από εκεί στις Φοιτίες για να πάνε βόρεια από αυτές στη Μεδιώνα. Αν μάλιστα δεν αποδεχτούμε την αλλαγή της σειράς Αστακών-Μεδιώνας, αφού αυτό είναι πραγματικά δύσκολο, είναι σχεδόν αδύνατο να συμφωνήσουμε ότι από τις Φοιτίες θα πήγαν νότια στα Κόροντα, θα γύρισαν μετά στον ίδιο δρόμο για να πάνε στη Μεδιώνα, θα τον ξαναγύρισαν για να περάσουν πάλι από τα Κόροντα πηγαίνοντας στους Αστακούς και μάλιστα θα τον διέσχισαν στη συνέχεια και πάλι, για τέταρτη φορά για να πάνε στο Λουτράκι, αν δεχτούμε την πρόταση να αναζητήσουμε κάπου κοντά του τον Εύριπο. Είναι επίσης δύσκολο να δεχτούμε αυτό που ακριβώς εκείνος θεωρεί “αναμφίβολο”. Ότι οι θεαροί μετά τον Εχίνο, ακόμα και αν αυτός βρισκόταν στη Ρούγα, θα ξαναγύριζαν στο Θύρρειο και στη συνέχεια θα έκαναν ολόκληρο γύρο παρακάμπτοντας από τα βόρεια και τα ανατολικά τα Ακαρνανικά Όρη για να περάσουν στα στενά ανάμεσα στην Ψηλή Κορυφή και τον Μπουμιστό πηγαίνοντας στην Αλυζία, τη σιγμή που υπάρχει συντομότερος και όχι δυσκολότερος δρόμος πίσω από το Μοναστηράκι, δηλαδή μέσω Λυκόνικου και Βάτου²⁵. Επίσης περίεργη φαίνεται η απόφαση να πάρουν πλοίο από την Αλυζία, ενώ ως τώρα ταξείδευαν δια ξηράς, και έτσι να πάνε πρώτα στη Λευκάδα αφήνοντας να επισκεφτούν κατόπιν την Πάλαρο, ενώ από την Αλυζία στην Πάλαρο πήγαινε δρόμος και μάλιστα, όπως φαίνεται, αρκετά άνετος²⁶.

προς την πατρίδα τους (Διοδ. 19 67.3-5). Όμως στα χέρια των Αιτωλών δεν βρισκόταν βέβαια μόνο η πόλη των Οινιάδων, αλλά και η χώρα τους. Επομένως οι φυγάδες θα πρέπει να συγκεντρώθηκαν έτσι κι αλλιώς στη χώρα άλλης ακαρνανικής πόλης. Εξάλλου αν αναγνωρίσουμε τη Ματρόπολη στη Ρίγανη όχι μόνο θα πρέπει να υποθέσουμε τεράστια έκταση της χώρας των Ματροπολιτών ή/και των Οινιάδων, αφού οι δύο πόλεις είναι υστερότερα όμορες (IG IX 1. 1 3β σ. 3 π.) -η χώρα της πόλης που βρισκόταν στη Ρίγανη θα έφτανε ως τη θάλασσα!- αλλά και δεν μπορούμε να βρούμε την ενταύθεν του Αχελώου χώρα των Δηριέων που ήταν γείτονες των Στρατίων (βλ. πιο κάτω) και στην περίπτωση εκείνη είχαν συγκεντρωθεί πέραν του Αχελώου, στην Αγραία και ειδικότερα στο Αργίνο. Η υποστηριζόμενη από τον Ρωμαίο (στο ίδιο, 113) αναγνώριση της πόλης των Δηριέων στη Σκοροτού δεν μπορεί να γίνει δεκτή, αφού η Σκοροτού δεν διαθέτει δική της χώρα και επομένως μόνο κάτω από ειδικές συνθήκες θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι μπορεί να ήταν πόλη και τέτοιες συνθήκες δεν φαίνεται να υπάρχουν την εποχή εκείνη, γύρω στο 314/3. Τα επιχειρήματα αυτά προσάγονται σε επίρρωση εκείνων του Kirsten. Εκτός από τη συνθήκη καθορισμού των συνόρων με τους Οινιάδες που αναφέραμε πιο πάνω, σε εποχή που και οι δύο πόλεις ήταν αιτωλικές, για τη Ματρόπολη μαθαίνουμε ότι το 219, και ενώ ήταν αιτωλική, επιτέθηκε εναντίον της ο Φίλιππος Ε΄ της Μακεδονίας, κατέλαβε την πόλη, χωρίς όμως να μπορέσει να εκπορθήσει και την οχυρή ακρόπολη. Φαίνεται ότι αμέσως μετά οι Αιτωλοί οχύρωσαν και την κάτω πόλη. Βλ. και Philippson-Kirsten ο.π.π. 395, 398, 578, 585 π., 603, 610, 632 π., 639.

²³ AA 1941, 102· RE XVII, 2209, XVIII, 2356 π.· Philippson-Kirsten ο.π.π. 395, 398, 578, 585 π., 603, 610, 632 π., 639.

²⁴ Κατά τον Στράβωνα, 10 450, ο Αχελώος ήταν πλωτός ως τη Στράτο.

²⁵ Ο Heuzey, ο.π.π. 404 π., μάλιστα που περπάτησε την περιοχή βεβαίως ότι ο μόνος δρόμος από τη Βόντσα για τη λεκάνη του Μύτικα (Καντήλας, Αλυζίας) ήταν αυτός που ανοίγεται πίσω από το Μοναστηράκι και περνάει κοντά στα ερείπια του Λυκόνικου. Για να τον διασχίσει όλον κανείς χρειάζεται περισσότερο από μια ημέρα, αλλά ο δρόμος για τον οποίο μιλάει ο Kirsten, εκτός που δεν φαίνεται να είναι υπαρκτός, ως διαδρομή είναι ακόμα μακρύτερος και δυσκολότερος.

²⁶ Ταυτίζεται με το νότιο τμήμα του προηγούμενου που διασχίζει τη λεκάνη Λιβάδια και κατόπιν στρέφει δυτικά περνώντας το στενό που ελέγχεται από το μικρό φρούριο Ξυλόκαστρο (Heuzey, ο.π.π. 379, 403· Philippson-Kirsten ο.π.π. 384). Αυτό το τμήμα πριν βγει στον κάμπο της Ζαβέρδας κοντά στη Σκλάβαινα ήταν το μόνο πραγματικά δύσκολο. Ο Heuzey, στο ίδιο, 403, το χαρακτηρίζει μονοπάτι μόνο για πεζούς. Υπάρχει όμως και λαξευμένος βαθμωτός δρόμος πλάτους 1,20 μ. που από το Βούλιο, δηλαδή τη θέση του επίνειου της Αλυζίας, περιτρέχει το ακρωτήριο και πάει στη Ζαβέρδα. Είναι όμως πιθανό να πρόκειται για έργο Ρωμαϊκών χρόνων (Κ. Ρωμαίος, “Το ηρώον της Αλυζίας”, ΑΕ 1930, 144).

Είναι φανερό ότι οι δυσκολίες γίνονται περισσότερες αν δεν δεχτούμε την αλλαγή της σειράς Αστακών-Μεδιώνας. Πολλαπλασιάζονται ακόμα αν προστεθούν και οι πιο κάτω παρατηρήσεις:

1. Βορειότερα από τη χώρα της Ματρόπολης, τη Ματροπολίτιδα, και ανάμεσα σε αυτή και τη Στρατική πρέπει να βρισκόταν η περιοχή των Δηριέων²⁷. Το πολιτικό τους κέντρο δεν πρέπει να αναγνωρίζεται στη Σκορτού, γιατί αυτή βρίσκεται σαφώς στην εσωτερική λεκάνη του Μπαμπινιού, ενώ οι Δηριείς, εκτός που βρίσκονταν κοντά στη Στράτο πρέπει να κατείχαν περιοχή δίπλα στον Αχελώο. Μόνο έτσι μπορεί να ερμηνευτεί το γεγονός ότι συγκεντρώθηκαν μετά το 314 π.Χ. στο Αργίνο²⁸, από την άλλη πλευρά του ποταμού. Φαίνεται έτσι πολύ πιθανό ότι το οικιστικό τους κέντρο θα ήταν το Παλιόκαστρο της Ρίγανης²⁹. (Το γεγονός βέβαια δεν αποκλείει την πιθανότητα το ίδιο αυτό το κέντρο να είχε όνομα διακριτό από το όνομα του λαού και να ταυτίζεται με τη Σαυρία³⁰, όπου στην ίδια περίπτωση οχυρώθηκαν οι διωγμένοι από την πόλη τους Οινιάδες. Πάντως η Σαυρία πρέπει να βρισκόταν στη χώρα κάποιων άλλων Ακαρνάνων). Ο κατάλογος όμως δεν περιλαμβάνει τους Δηριείς, όπως και τη Ματρόπολη, μολονότι και αυτοί βρίσκονταν πάνω στο δρόμο από τους Οινιάδες προς τη Στράτο.

2. Εύριπος πρέπει να ονομαζόταν πόλη και όχι εξαρτημένη κώμη, αφού οι θεαροδόκοι φαίνεται να ορίζονται κατά πόλεις και όχι απλώς κατά οικισμούς. Το όνομα δείχνει ότι όχι μόνο πρέπει να ήταν παραθαλάσσια, αλλά ειδικότερα να βρισκόταν κοντά σε θαλασσιά στενά (Πρβ. τον Ευρίπο της Χαλκίδας, που είναι το ίδιο το στενό, αλλά και τον “Διόρυκτο Ευρίπο”³¹, τη διώρυγα της Λευκάδας). Τέτοια στενά υπάρχουν μόνο εκατέρωθεν του κόλπου του Αστακού. Ανάμεσα στην Κριθωτή³² και το νησάκι Καλόγηρος και ανάμεσα στη δυτική χερσόνησο και τις Εχινάδες Καρλονήσι, Προβατί και Ποντικός. Ο Ευρίπος μάλλον στη δεύτερη αυτή περιοχή πρέπει να αναζητηθεί, όπου το ρεύμα θα ήταν ισχυρό, αφού ο Αχελώος, ή τουλάχιστον ένας από τους βραχίονές του ερχόταν από την περιοχή του έλους που καταλάμβανε την έκταση βόρεια από τους Οινιάδες³³. Η περιοχή έχει πολύ ασφαλή ορμητήρια, το Πλατυγιάλι και τον όρμο του Αγίου Παντελεήμονα, πρέπει να ήταν πλούσια σε αλιεύματα και επί πλέον διαθέτει

²⁷ Η πόλη των Δηριέων (Διοδ. 19 67.3-5· IG IV I. 96) ή Δηριέων (IG² IX 1. 2 1A) είναι γνωστή από αυτό το κείμενο του Διοδώρου, ένα πρόξενο και θεαροδόκο των Επιδαυρίων στον 3ο αιώνα (IG2 IV 1.96), από το σύμφωνο συμμαχίας Αιτωλών - Ακαρνάνων (IG² IX 1.2.3A) όπου ένας στρατηγός των Ακαρνάνων είναι ο Επύλαος Δηριεύς, αναφερόμενος μετά ένα Οινιάδα και πριν ένα Στράτο (ακολουθούν άλλοι μάλλον με γεωγραφική τάξη) πράγμα που φαίνεται να δηλώνει τη γειτονία Στράτου - Δηριέων. Την ίδια βέβαια γειτονία δηλώνει και το γεγονός ότι στα 314 εγκαταστάθηκαν στο Αργίνο, ανατολικά από τη Στράτο.

²⁸ Διοδ. 19 67.3-5.

²⁹ Βλ. πιο πάνω σημ. 22 και Philippson-Kirsten, ο.π.π. 300, 398, 608, 632· E. Meyer, “Sauria” RE Suppl. X, 876 κ.π.

³⁰ Η οχυρωμένη θέση με αυτό το όνομα αναφέρεται μόνο στο πιο πάνω κείμενο του Διοδώρου. Η οχύρωση στο Παλιόκαστρο της Ρίγανης φαίνεται από τις πιο πρώιμες, χωρίς πύργους (Philippson-Kirsten, ο.π.π· Meyer, ο.π.π. 877) και μοιάζει ως προς αυτό με τις οχυρώσεις του Αργινίου (I. Μηλιάδης, Πρακτικά 1928, 99 κ.π.).

³¹ Πολυβ. 5.5.12 Διον. Αλικ., Ρωμ. Αρχ. 1 50.

³² Ότι αυτό είναι το αρχαίο όνομα του ακρωτηρίου προκύπτει από τον Στράβωνα 10 2.21.

³³ Η από το Φουρλάντι, δυτικά από τους Οινιάδες. Ότι το Λεσίνη, ή πάντως ένα μέρος του, ήταν θάλασσα φαίνεται και από τη θέση του θαλασσινού λιμανιού των Οινιάδων που βρίσκεται στα ΒΔ της πόλης (E. Kirsten, “Oiniadai” RE XVIII, 2207 π.).

κάποια έκταση κυρίως γύρω από τον δεύτερο όρμο, που θα μπορούσε να αποτελεί τη χώρα μιας μικρής πόλης³⁴. Ένα χωριό υπήρχε παλιότερα εκεί³⁵. Το οχυρό του Αγίου Παντελεήμονα κοντά του³⁶ θεωρήθηκε εξ αιτίας του μικρού μεγέθους του φρούριο και όχι μικρή ακρόπολη³⁷, όπως είχε αρχικά θεωρήσει ο Heuzey. Όμως η περιοχή διακρίνεται σαφώς από εκείνη των Αστακών με απότομα βουνά και έχει έτσι τις προϋποθέσεις για την παρουσία μιας μικρής μεν, αλλά αυτόνομης κοινότητας. Και το οχύρωμα θα μπορούσε να είναι φρούριο, αλλά και χώρος καταφυγής των περιοίκων³⁸. Αν εδώ εντοπίσουμε τον Εύριπο είναι φυσικό να τον συναντάμε στον κατάλογο των θεαροδόκων μετά τους Αστακούς.

78

Ο Kirsten βέβαια οδηγήθηκε να αναζητήσει την πόλη στα βόρεια, στην ακτή του Αμβρακικού, και από τον Σκύλακα, την μόνη άλλη αρχαία πηγή που μνημονεύει το τοπωνύμιο, και φαίνεται να δηλώνει κάτι τέτοιο. Το κείμενο λέει “...”Αργος Ἐμφιλοχικόν καί Εὐριπος καί Οὐριτόν ἐν τῷ Ἰκονίῳ καί ἔξω τοῦ Ἀνακτορικῶς κόλπου αἶδε· Ἀνακτόριον καί λιμὴν. Ἀκτὴν, καί πόλιν Λευκάς...”. Επειδή όμως εκτός από το ότι αναφέρει τα παντελώς άγνωστα Ουριτόν και Ικόνιον, όπως παραδόθηκε φαίνεται να αντιφάσκει και με τον εαυτό του και με την αλήθεια θέτοντας το Ανακτόριο και το λιμάνι του “ἔξω τοῦ Ἀνακτορικῶς κόλπου”, θεώρησαν οι εκδότες ότι έχει ταραχθεί η σειρά και ακόμα ότι το “Εὐριπος καί Οὐριτόν ἐν τῷ Ἰκονίῳ” είναι αλλοιωμένο γλώσσημα που εισέφρασε σε άλλη θέση. Πράγματι έτσι φαίνεται πολύ επιτυχής η αποκατάσταση του κειμένου όπως δημοσιεύεται στους GGM: “...”Αργος τό Ἐμφιλοχικόν καί Ἀνακτόριον καί λιμὴν, καί ἔξω τοῦ Ἀνακτορικῶς κόλπου αἶδε. Ἀκτὴ καί πόλις Λευκάς...”. Το “Εὐριπος κλπ” διορθώνεται “Εὐριπος Διόρυκτος ἐν τῷ Ἰσθμῶ” και τοποθετείται, πάντα ως γλώσσημα, πιο κάτω, εκεί που σημειώνεται για τη Λευκάδα “... Αὕτη δ’ ἐστὶ νῦν νῆσος τόν ἰσθμόν ἀποτεταφρευμένη”. Η ονομασία Εύριπος Διόρυκτος για το κανάλι της Λευκάδας ή κάποια θέση σχετιζόμενη μαζί του μαρτυρείται και από αλλού³⁹. Φαίνεται λοιπόν ότι ο Σκύλαξ δεν αναφέρει την πόλη Εύριπο. Τα λοιπά στοιχεία και ενδείξεις που οδηγούν στην αναζήτησή της στη νότια και όχι στη βόρεια ακτή της Ακαρνανίας συνεχίζουν να διατηρούν το κύρος τους.

3. Από τα δύο επίνεια του Θυρρείου που γνωρίζουμε από τις πηγές, την Ηράκλεια⁴⁰ και τον Εχίνο⁴¹, το δεύτερο φαίνεται πως είχε χωριστή πολιτική υπόσταση, πως ήταν πόλη⁴² με το θεσμικό περιεχόμενο του όρου. Άποψη που ενισχύεται και από

³⁴ Στη χώρα αυτής της πόλης θα μπορούσε να προστεθεί και η Δραγονέρα δυτικότερα και ο Πεταλάς νοτιότερα. Από τον Leake, Trav. in North. Greece, IV, 4 πληροφορούμαστε ότι οι Εχινάδες δεν είναι χωρίς παραγωγικό ενδιαφέρον. Σημειώνει ότι στα χρόνια του παρήγαν κριθάρι, ότι στον Πεταλά και τη Δραγονέρα υπήρχαν αγριελιές και στην τελευταία είδε και καλύβια.

³⁵ Το σημειώνουν οι πριν από το 1950 χάρτες. Οι νεότεροι όχι, και υποθέτω ότι στο μεταξί θα εγκαταλείφθηκε.

³⁶ Heuzey, ο.π.π. 420.

³⁷ Philippson Kirsten ο.π.π. 396, 632.

³⁸ Θα ήταν δυνατό επίσης να είναι ακρόπολη οικισμού που θα κατελάμβανε το χώρο ανάμεσα στο ίδιο και τον μυχό του ομώνυμου πολύ ασφαλούς, όρμου. Η απόσταση ανάμεσα στο λόφο με το φρούριο και το μυχό είναι περίπου 1.000 μ (Heuzey, στο ίδιο).

³⁹ Πολύβ. 5 5 12· Διον. Αλικ., Ρωμ. Αρχ. 1 50.

⁴⁰ Την αναφέρει ο Πλίνιος 4 5 και ο Στέφανος Βυζάντιος λ.

⁴¹ Βλ. πιο πάνω σημ. 12.

τον ίδιο τον κατάλογο των θεαροδόκων. Άρα πραγματικό επίνειο, ως εξαρτημένη κόμη, πρέπει να θεωρήσουμε την Ηράκλεια. Από τις δύο θέσεις που γνωρίζουμε βορειοδυτικά του Θύρρειου η μία είναι παραθαλάσσια, η Ρούγα⁴³. Ενώ η άλλη βρίσκεται στο εσωτερικό, ο Άγιος Ηλίας⁴⁴, και θα πρέπει να είχε άλλο επίνειο, κάπου κοντά ή στην ίδια τη θέση της Βόνιτσας. Η δεύτερη αυτή θέση έχει επί πλέον τη μορφή οχυρωμένης πόλης και η χώρα της διαθέτει και κάποια φυσικά όρια τουλάχιστον προς τα ανατολικά και τα δυτικά⁴⁵, πράγματα που δεν συμβαίνουν με τη Ρούγα. Επομένως τον Εχίνο πρέπει να τον αναγνωρίσουμε στον Άγιο Ηλία, ενώ η Ρούγα φαίνεται πως ήταν εξαρτημένη από το Θύρρειο ως κόμη και θα πρέπει σε αυτή να αναγνωρίσουμε την Ηράκλεια. Ο κατάλογος φυσικά αναφέρει την ανεξάρτητη πόλη, τον Εχίνο.

Τα γεωγραφικά δεδομένα φαίνεται να πείθουν για την πιο πάνω επιλογή, αφού υποστηρίζονται και από το γεγονός ότι ο Εχίνος παίζει κάποιο ρόλο στην ιστορία της περιοχής και συναντάται σε περισσότερες πηγές. Υποστηρίζεται όμως και από τη σειρά με την οποία αναφέρονται τα ονόματα από τον Πλίνιο: Άργος, Ηράκλεια, Εχίνος. Ο τελευταίος λοιπόν φαίνεται να ήταν πάντα πόλη, και μάλιστα στον 4ο αιώνα. Αλλά είναι επίσης πιθανό ότι και η Ηράκλεια απέκτησε κάποια στιγμή καθεστώς πόλης. Τέτοια

⁴² Αναφέρεται επανειλημμένως σε επιγραφές. Ως πόλη χαρακτηρίζεται από την συμπεριλήψή του στον κατάλογο των θεαροδόκων και από την αναφορά του στο αθηναϊκό ψήφισμα IG II/III 208.

⁴³ Βλ. Philippson - Kirsten ο.π.π., 378, 586, 604, 607, 630 π., 638 π. Philippson, "Echinos" RE V., Βλ. και Ρωμαίος, Δελτίον 4, 1918, 115. Περιγραφή από τον Heuzey ο.π.π. 379 π. Κάτοψη μόνο στον Wolfe, "Observations on the Gulf of Arta", Journal R. Geogr. Society 3, 1833, 77 κ.λ. (n.v.).

⁴⁴ Philippson-Kirsten, ο.π.π. 378, 586· Ρωμαίος, ο.π.π. Δελτίον 2, 1916, 50. Περιγραφή από τον Heuzey ο.π.π. 381 π.

⁴⁵ Οι περισσότεροι μελετητές τείνουν ακόμα να ταυτίζουν την Ηράκλεια με τον Άγιο Ηλία και τον Εχίνο με τη Ρούγα (βλ. και Klaffenbach IG IX 1.2.33). Ο κύριος λόγος για αυτό φαίνεται να είναι ότι μια επιγραφή που αναφέρεται στην Ηρακλή προέρχεται από τη θέση του Προφήτη Ηλία ο οποίος κατά τα λεγόμενα του Heuzey φαίνεται πως είναι οχυρωμένη ακρόπολη οικισμού ίχνη του οποίου επίσης παρατήρησε (για τις θέσεις στην περιοχή βλ. Heuzey, ο.π.π.· Ρωμαίος, ο.π.π.). Συνάγουν ότι ένας αρχαίος ναός που βρίσκεται στη θέση Μαγούλα στην κοιλάδα, περίπου στη μέση της απόστασης ανάμεσα στον αρχαίο οικισμό και την ακτή, θα ανήκε στον Ηρακλή. Ακόμη όμως και αν συνέβαινε αυτό, δεν θα ήταν πολύ ισχυρό τεκμήριο υπέρ της τοποθέτησης εδώ της Ηράκλειας και όχι μόνο επειδή το κείμενο του Πλίνιου αναφέρει πρώτα αυτή, μετά τον Εχίνο και στη συνέχεια το Ανακτόριο, δηλαδή ακολουθεί σειρά από ανατολικά προς δυτικά. Η πόλη που βρισκόταν στον Άγιο Ηλία ελέγχει την περιοχή της Βόνιτσας. Αυτή έχει καθαρά όρια στα δυτικά τη λιμνοθάλασσα Λιμνί και τα υψώματα Αχείμαστος και Αρνίτσα. Στα νότια δεν έχει καθαρά όρια, αλλά στα ανατολικά έχει και πάλι, τη ράχη του Αμαδερού που περιλαμβάνει και το ίδιο το ύψωμα του Αγίου Ηλία και καταλήγει στα βόρεια στο ακρωτήριο Αγελάδα. Η λεκάνη διασχίζεται από ποτάμι, τα νερά της μας λείει ο Heuzey ότι θεωρούνταν πολύ καλά, αλλά καλό πηγαίο νερό διαθέτει και το ίδιο το μικρό ακρωτήριο με το κάστρο της Βόνιτσας. Η περιοχή της Βόνιτσας κατοικείται από τα προϊστορικά χρόνια (Ρωμαίος, Δελτίον 2, 1916, 50) και παρά την απουσία αρχαίων καταλοίπων στον ίδιο τον οικισμό, όλα δείχνουν ότι δεν είναι δυνατό να μη χρησιμοποιε η θέση του για λιμάνι της πόλης που βρίσκεται στον Άγιο Ηλία. Το σχήμα αυτό, πόλη στο εσωτερικό και λιμάνι στην ακτή συναντάται επανειλημμένως σε ακαρνανικές πόλεις που κατέχουν παραλιακό κάμπο (Αστακοί, Αλυζία, Πάλαιρος και όπως φαίνεται και Κόροντα). Αντίθετα η εγκατάσταση στη Ρούγα είναι στο ίδιο το λιμάνι (τουλάχιστον η οχύρωση) και βρίσκεται στην ίδια οικιστική περιοχή με το Θύρρειο, και ο Heuzey, ο.π.π. 375, σημείωσε ότι στα χρόνια του χρησιμοποιούνταν ακόμη δύο, αρχαίοι ή πάντως παλαιοί, δρόμοι που συνέδεαν τη Ρούγα με τον Άγιο Βασίλειο, δηλαδή το Θύρρειο. Ο Ρωμαίος υποστήριξε την ταύτιση του Εχίνου με τον Άγιο Ηλία, επειδή το όνομα Εχίνος σφάφως οφείλεται σε προσομοίωση της θέσης με τον αχνό ή τον σκατζόχορο και για αυτό ταιριάζει σε θέση ψηλή ενώ το έδαφος της νησίδας Ρούγα εξέχει από τη θάλασσα πολύ λίγο (2 μ. λείει εκείνος, 5 μ. δείχνει ο χάρτης). Σημείωσε ότι οι Εχινάδες νήσοι είναι ψηλές και ο μαλιακός Εχίνος βρίσκεται σε κωνικό λόφο ύψους 40 μ. Υποστήριξε ότι το όνομα θα μπορούσε να αποδοθεί στο νησάκι Κουκουμίτσα, κοντά στη Βόνιτσα. Το όνομά του σημαίνει κούπα, κύπελο, δηλαδή σε σχήμα κάτι παρόμοιο με τον αχνό ή με τον σκατζόχορο.

πρέπει να ήταν στο τέλος του 3ου αιώνα. Στα 207 π.Χ. χρονολογούν το ψήφισμα αποδοχής των αγώνων της Λευκοφρυγής⁴⁶ στο οποίο αναφέρονται οι πόλεις που το προσυπέγραψαν: Θυρρείς, Λευκάδιοι, Ανακτόριοι, [Αλυ]ζείς, Μεδιώνιοι, Παλαιρείς, [Φ]οκρείς και κάποιιοι που από το όνομά τους σώζονται μόνο τα γράμματα ...λε... Από όλα τα γνωστά ονόματα πόλεων της Ακαρνανίας μόνο στην Ηράκλεια (στους Ηρακλεώτες ή Ηρακλειείς) μπορούν να ταιριάξουν αυτά τα γράμματα. Πάντως το πιο πιθανό παραμένει ότι τουλάχιστον στον 4ο αιώνα η Ηράκλεια πρέπει να ήταν κόμη εξαρτημένη από το ισχυρό Θύρρειο, ενώ ανεξάρτητη πόλη ήταν ο Εχίνος. Και αυτός πρέπει να αναγνωριστεί στον Άγιο Ηλία. Το γεγονός βέβαια κάνει ακόμα πιο απίθανη την υπόθεση ότι οι θεαροί, για να συνεχίσουν το ταξίδι τους προς την Αλυζία, θα ξαναγύρισαν πίσω από το Θύρρειο, ώστε να παρακάμψουν από βόρεια και ανατολικά τον Περγαντή (Ψηλή Κορυφή).

80

Μετά από τις πιο πάνω παρατηρήσεις είμαστε υποχρεωμένοι να απορρίψουμε την ταύτιση της Τορύβειας με την Κομπωτή και του Ευρίπου με το Λουτράκι. Μένει όμως να προτείνουμε κάποια ερμηνεία για τη σειρά της αναφοράς των ακαρνανικών πόλεων στον κατάλογο. Φαίνεται λογική η υπόθεση ότι έχουμε εδώ να κάνουμε με δύο ξεχωριστά δρομολόγια δύο ομάδων θεαρών που επιδιώχθηκε κατόπιν να συσχετισθούν, ίσως με βάση τις ημερομηνίες των επισκέψεων. Η μια ομάδα ακολούθησε θαλασσινούς δρόμους αρχίζοντας από τους Οινιάδες και η άλλη στεριανούς αρχίζοντας από τη Στράτο. Έτσι εξηγείται καλλίτερα η απουσία της Ματρόπολης και των Δηριέων που θα ήταν πολύ περιεργη αν οι ίδιοι θεαροί είχαν κινηθεί από τους Οινιάδες στη Στράτο. Η πρώτη ομάδα μετά τους Οινιάδες έπλευσε στα Κόροντα, των οποίων το επίνειο πρέπει να βρισκόταν ή στα βόρεια ή, μάλλον, στα βορειοδυτικά της προς τα βόρεια προβολής του - αποξηραμένου σήμερα- μεγάλου έλους, μέρος τουλάχιστον του οποίου πρέπει να ήταν θάλασσα στα αρχαία χρόνια. Ίσως στη σημερινή λεκάνη Μαρκούτσα⁴⁷. Μετά πάλι διαθάλασσης η ομάδα πήγε στους Αστακούς και κατόπιν στον Εύριπο. Θα περίμενε βέβαια κανείς η σειρά να είναι αντίστροφη, αλλά η απόσταση ανάμεσα στο επίνειο των Αστακών, κάπου στο σημερινό ομώνυμο χωριό, και τον Άγιο Παντελεήμονα ή ακόμα και το Πλατυγιάλι είναι τόσο μικρή που θα δικαιολογούσε εύκολα μια αντιστροφή της σειράς επίσκεψης, ακόμη και για τυχαίους λόγους. Η επιβράδυνση που θα προκαλούσε ήταν ζήτημα λίγης ώρας. Στη συνέχεια η ομάδα έπλευσε στην Αλυζία⁴⁸ και από εκεί στη Λευ-

⁴⁶ Klaffenbach, IG IX 1,2 σ. 71· H. van Effenterre, BCH 77, 1958, 176.

⁴⁷ Η υπόθεση βασίζεται στο σχήμα της λεκάνης. Αποκλείεται μάλλον να σχετίζεται το επίνειο των Κορόντων με το Παλιόκαστρο του Αη Δημήτρη, στα απέναντι προς τα νοτιοανατολικά υψώματα (Heuzey, ο.π.π. 457· Ρωμαίος, Δελτίον 4, 1918, 113· Philippson-Kirsten, ο.π.π. 400, 630). Το ανάγλυφο δείχνει ότι κατά πάσαν πιθανότητα τα υψώματα αυτά ανήκαν στους Οινιάδες. Έχει συζητηθεί αν είναι δυνατόν το οχύρωμα αυτό να είναι το "διατείχιμα" που αναφέρει επιγραφή καθορισμού των συνόρων μεταξύ των Οινιάδων και της Ματρόπολης (IG² IX 1. 2. 3B), πράγμα που απορρίπτονται και ο Ρωμαίος, με επιφύλαξη, και ο Kirsten (Philippson-Kirsten). Η επιγραφή λέει: "ὄρια... τό διατείχιμα καί ἀπό τοῦ διατειχίσματος εὐθυσορία διὰ τοῦ ἔλεος εἰς τήν θάλασσαν". Θα αναζητούσα το διατείχιμα στην περιοχή του Πεντάλοφου. Το έλος πρέπει να είναι η σημερινή περιοχή Μαγγανάς, νότια και δυτικά από το Πεντάλοφο, και θάλασσα πρέπει να ήταν το τμήμα του μεγάλου έλους βόρεια από το νησάκι της Παναγίας (πιθανότατα η αρχαία Νάσος: Philippson-Kirsten, ο.π.π. 404, 577). Στο δυτικό μέρος του ίδιου έλους βρίσκεται η λεκάνη Μαρκούτσα.

κάδα αφήνοντας την Πάλαιρο, ίσως επειδή αποφάσισε να την επισκεφτεί από τα βόρεια, από τη σημερινή λίμνη Βουλκαριά, που στα χρόνια του Στράβωνα ήταν λιμνοθάλασσα⁴⁹ και πιθανότατα στα ακόμα παλιότερα ρηχή, αλλά πλωτή θάλασσα. Πιο πιθανό όμως είναι ότι είχε συμφωνηθεί να συναντηθούν στην Πάλαιρο οι δύο ομάδες. Εκεί κατέληξε και η δεύτερη. Έτσι η πρώτη ομάδα επισκέφτηκε μόνη της έξι πόλεις (Οινιάδες, Κόροντα, Αστακοί, Εύριπος, Αλυζία, Λευκάδα).

Η δεύτερη ομάδα ακολούθησε στεριανούς δρόμους. Από τη Στράτο ανέβηκε στις Φοιτίες (στην Πόρτα Μπαμπινιού), πήγε κατόπιν προς τα βόρεια στη Μεδιώνα, κοντά στην Κατούνα, από εκεί στο Θύρρειο ακολουθώντας την πιο άνετη διαδρομή. Δηλαδή αρχικά προς το Λουτράκι και κατόπιν προς το Δρυμό, για να ανέβει τέλος στον Άγιο Βασίλειο (Θύρρειο). Έτσι δεν πέρασε από την περιοχή της Κομπωτής. Κατόπιν πήγε στον Εχίνο. Από εκεί δεν κατευθύνθηκε αμέσως στην Πάλαιρο, αλλά ανέβηκε στην περιοχή του Λυκόνικου⁵⁰ ακολουθώντας το πέρασμα πίσω από το Μοναστηράκι, το ίδιο που ακολούθησε στις επισκέψεις του και ο Heuzey⁵¹. Έτσι στο Λυκόνικο θα πρέπει να αναγνωρίσουμε την Τορύβεια, αφού η χώρα του Εχίνου συνορεύει με εκείνες του Θυρρείου, της Παλαίρου, του Ανακτορίου, στο πρώτο από τα οποία είχαν πάει ήδη, ενώ στο δεύτερο και το τρίτο πήγαν στη συνέχεια, και τέλος του Λυκονίκου. Δηλαδή τη λεκάνη Λιβάδι, εκείνη του χωριού Βάτος και βορειότερα μάλλον τα υψώματα πίσω από το Μοναστηράκι. Από την Τορύβεια τέλος η ομάδα κατέβηκε πολύ λογικά στην Πάλαιρο⁵², όπου συναντήθηκε με την πρώτη και μαζί πήγαν από στεριά ή από θάλασσα στο Ανακτόριο. Ότι δεν πήγε κατευθείαν από τον Εχίμο στο Ανακτόριο ή την Πάλαιρο είναι φανερό, αφού κάποια από τις δύο ομάδες επισκέφτηκε την Τορύβεια και στη διαδρομή της πρώτης δεν υπάρχει περιοχή πόλης προσιτή από τη θάλασσα μεταξύ Ευρίπου και Αστακών αφενός και Αλυζίας αφετέρου⁵³. Έτσι και η δεύτερη ομάδα επισκέφτηκε μόνη της έξι πόλεις (Στράτος, Φοιτίες, Μεδιώνα, Θύρρειο, Εχίνος, Τορύβεια). Μαζί και οι δύο επισκέφτηκαν δύο πόλεις.

Στη συνέχεια διαμορφώθηκε ο κατάλογος έτσι:

⁴⁸ Στη θάλασσα διαδρομή από τους Αστακούς στην Αλυζία υπάρχει μόνο ένα μικρό αγκυροβόλιο, ο Σταυρολιμνάς, που πρέπει να ανήκε στην περιοχή άλλης πόλης, το οικιστικό όμως κέντρο της οποίας φαίνεται ότι βρισκόταν πολύ βορειότερα, στη λεκάνη του Αρχοντοχωριού (βλ. πιο κάτω), πράγμα που κάνει πάρα πολύ απίθανο ότι το αγκυροβόλιο αυτό θα χρησίμευε για λιμάνι της. Στον Σταυρολιμνά (Στραβολιμνά κατ' αυτόν) ο Leake πρότεινε να τοποθετήσουμε το Σόλλιον, μολονότι δεν είχε δει κανένα αρχαίο ίχνος (Travels in North. Greece, IV, 14, 18 π.).

⁴⁹ Στραβ. 10 2 21 "μεταξύ Λευκάδος καί τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου λιμνοθάλαττά ἐστίν Μυρτοῦντιον λεγομένη". Θα πρέπει να δεχτούμε μαζί με τον Oberhummer, ο.π.π. 19, ότι πρόκειται για τη Βουλκαριά. Στα 1959 στο συνοικισμό του Αγίου Νικολάου σκάβοντας κανάλι για να την ενώσουν με τη θάλασσα βρήκαν μεγάλους δόμους ελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής που πρέπει να δήλωναν την ύπαρξη κτηρίων ή - και αυτό είναι πιο ενδιαφέρον - χτιστού καναλιού με το οποίο η λεκάνη επικοινωνούσε με τη θάλασσα: BCH 84, 1960, 744 (Ch.d.F.).

⁵⁰ Heuzey, ο.π.π. 404 π.: Ρωμαίος, ο.π.π., 122· Klaffenbach, SBPrAW 1935, 720· Philippson-Kirsten, ο.π.π. 385, 586.

⁵¹ ο.π.π. 404.

⁵² Για τη θέση της πόλης βλ. πιο πάνω σημ. 14. Ο δρόμος που από την περιοχή Λυκόνικου κατεβαίνει σε εκείνη της Παλαίρου ελέγχεται από το φρούριο Ξυλόκαστρο: Heuzey, ο.π.π. 379, 403. Οι Philippson-Kirsten, ο.π.π. 384, το τοποθετούν νοτιοανατολικά από τη Ζαβέρδα, ίσως εξ αιτίας παρανόησης του κειμένου του Heuzey.

⁵³ Το μόνο αγκυροβόλιο όπως είπαμε πιο πάνω, σημ. 47, είναι ο Σταυρολιμνάς. Η πόλη στην περιοχή της οποίας ανήκει (βλ. πιο κάτω) δεν μπορεί να θεωρηθεί προσιτή από τη θάλασσα.

1. A1. Οινιάδα
2. B1. Στράτος
3. B2. Φοιτία
4. A2. Κόροντα
5. B3. Μεδιών
6. A3. Αστακοί
7. A4. Εύριπος
8. B4. Θύρρειον
9. B5. Εχίνος
10. B6. Τορύβεια
11. A5. Αλυζία
12. A6. Λευκάς
13. A + B1. Πάλαιρος
14. A + B2. Ανακτόριον

Υπάρχει όμως και άλλη δυνατή ερμηνεία, που μου φαίνεται ακόμα πιθανότερη. Ότι η σειρά αναφοράς του καταλόγου δεν αποτυπώνει καμιά διαδρομή επίσκεψης θεαρών, αλλά ακολουθεί γενικώς γεωγραφική τάξη σε τέσσερις “ζώνες”. Η πρώτη είναι η “ανατολική” με τις δύο παραμεθόριες πόλεις που όρισαν θεαροδόκους, πρώτη την παράλια και δεύτερη τη μεσόγεια. Τους Οινιάδες και τη Στράτο. Ακολουθεί η δεύτερη που θα μπορούσε να ονομαστεί ανατολικότερη από τις εσωτερικές και περιλαμβάνει στο κέντρο τις Φοιτίες, νοτιότερα τα Κόροντα, ακόμη νοτιότερα τους Αστακούς και κοντά τους τον Εύριπο. Η τρίτη ζώνη είναι η δυτικότερη από τις “εσωτερικές” περιλαμβάνοντας το Θύρρειο στα βόρεια και κοντά του τον Εχίνο και την Τορύβεια και την Αλυζία στα νότια. Η τέταρτη είναι η δυτική και για αυτό πρώτη μνημονεύεται η δυτικότερη Λευκάδα και κατόπιν η Πάλαιρος και το Ανάκτορο.

Μετά από αυτά μπορούμε να προχωρήσουμε στον ακόλουθο κατάλογο ταυτίσεων των ακαρνανικών πόλεων και των επικρατειών τους:

1. *Οινιάδαι*. Δεν αμφισβητείται ότι ταυτίζονται με το Τρικαρδόκαστρο⁵⁴. Η χώρα τους πρέπει να ήταν οι προσχωσιγενείς περιοχές στις εκβολές του Αχελώου που ασφαλώς είχαν πολύ διαφορετική μορφή από τη σημερινή, καθώς πιθανότατα και η περιοχή ανάμεσα στα χωριά Κατοχή και Πεντάλοφος, δυτικά από τον Αχελώο.

2. *Ματρόπολις*. Η χώρα της συνόρευε με εκείνη των Οινιάδων⁵⁵ και η πόλη, το οικιστικό κέντρο, βρισκόταν κοντά στον Αχελώο⁵⁶. Επομένως η πόλη πρέπει να αναγνωριστεί στα ερείπια κοντά στην Παλαιομάνινα⁵⁷. Φαίνεται ότι η χώρα κατελάμβανε την περιοχή με μαλακές κλίσεις από το ποτάμι στα ανατολικά ως τα απότομα υψώματα που τη χώριζαν από τη λεκάνη της Χρυσοβίτσας στα δυτικά. Στα νότια έφτανε ως το

⁵⁴ Βλ. πιο πάνω σημ. 5. Σχέδιο των ερειπίων βλ. στον E. Kirsten, “Oiniadai” RE XVII, στ. 2217-8 (γενικό) και 2219 (φρούριο λιμανιού).

⁵⁵ Αφού είχαν κοινά σύνορα: IG² IX 1 2 3B.

⁵⁶ E. Kirsten, RE XVII, 2209· XVIII, 2365 π. · XIX, 2304.

⁵⁷ Σχίτσο του χώρου με τη διαδρομή των οχυρώσεων βλ. στο E. Kirsten, RE XVIII, 2365.

Πεντάλοφο, ενώ στα βόρεια το φυσικό της όριο δεν ήταν παρά μια χαμηλή υδροκριτική στη μέση περίπου της απόστασης ανάμεσα στην Παλαιομάνινα και τη Ρίγανη.

3. *Δηριείς*. Όπως σημειώσαμε πρέπει να κατείχαν περιοχή που συνόρευε με τη Στρατική, ενώ συγχρόνως βρισκόταν σε επαφή με τον Αχελώο. Άρα βορειότερα από τη Ματροπολίτιδα. Πιθανότατα επομένως το οικιστικό της κέντρο ήταν το Παλιόκαστρο της Ρίγανης⁵⁸. Το οχύρωμα είναι απλό και ίσως πρωιμότερο από τα λοιπά ακαρνανικά⁵⁹, μπορεί επομένως να είναι αυτό που διαμόρφωσαν οι εξόριστοι στα 314 π.Χ. Οινιάδες μαζί με τους άλλους Ακαρνάνες, τότε που οι Δηριείς είχαν επεκταθεί δυτικά από το ποτάμι και επιχείρησαν ανεπιτυχώς⁶⁰ να εδραιώσουν την κυριαρχία τους εκεί οχυρώνοντας το Αγρίνιο⁶¹. Έτσι η Σαυρία, το σημείο όπου συγκεντρώθηκαν οι Οινιάδες, ήταν κώμη ή θέση στην αρχική (και την κατοπινή) χώρα των Δηριέων. Πάντως η Σαυρία πρέπει να βρισκόταν στη χώρα κάποιων άλλων Ακαρνάνων, όταν εγκαταστάθηκαν οι Οινιάδες. Δεν θα ήταν πρωτοφανές και στη συνέχεια το πολιτικό κέντρο του λαού των Δηριέων να λεγόταν Σαυρία⁶². Η χώρα τους πρέπει να απλωνόταν επίσης όπως εκείνη των Ματροπολιτών ανάμεσα στον ποταμό και την απότομη ράχη που συνεχίζεται προς τα βόρεια, ανατολικά από τον Πρόδρομο και τη Σκορτού. Στα βόρεια πρέπει να έφτανε στη Γαλίτσα (Μικρό Οζερό) που μπορεί στα αρχαία χρόνια να μην ήταν λίμνη, αλλά ίσως βάλτος.

Ο μικρός οχυρωμένος οικισμός της Σκορτούς⁶³ που μερικοί τον ταυτίζουν με τους Δηριείς⁶⁴ δεν ανήκε σε αυτούς, όπως σωστά επισήμανε ο Kirsten⁶⁵. Φαίνεται μάλλον ότι ήταν κώμη που ανήκε στις Φοιτίες, αφού βρίσκεται στο άκρο μεν, αλλά σαφώς μέσα στη χώρα τους⁶⁶. Και ίσως η οχύρωσή της ανάγεται σε εποχή που η Στρατική (μαζί με τους Δηριείς και τη Ματρόπολη) θα ανήκε στους Αιτωλούς, ενώ οι Φοιτίες στην Ακαρνανία.

4. *Στράτος*. Η θέση της είναι αναμφισβήτητη. Η χώρα της περιλάμβανε εκτός από την παραποτάμια περιοχή, και το χώρο της Γαλίτσας, πιθανότατα τη λεκάνη της Λεπενούς και τις γύρω πλαγιές, αλλά και το χώρο μεταξύ του Πεταλά, του Ρίβιου⁶⁷ και της Γαλίτσας.

5. *Μεδιών*. Πολύ πειστικά αναγνωρίζεται στα ερείπια κοντά στην Κατούνα⁶⁸. Η χώρα της ήταν η λεκάνη του χωριού αυτού και ίσως έβγαινε ως το Λουτράκι, ενώ νότια έφτανε ως το Ρίβιο. Μπορεί κατά καιρούς να επεκτεινόταν και σε τμήματα τουλάχιστον

⁵⁸ Βλ. πιο πάνω σημ. 26-29.

⁵⁹ Περιγραφή των ερειπίων δίνει ο Heuzey, ο.π.π. 364 π.

⁶⁰ Διοδ. 19 68.1.

⁶¹ Διοδ. 19 67.3-5.

⁶² Για παρόμοια φαινόμενα βλ. L. Lerat, Les Locriens de l' Ouest, II, 1952, 31.

⁶³ Heuzey, ο.π.π. 364 κ.π. Philippson-Kirsten, ο.π.π. 398, 578, 586.

⁶⁴ Ρωμαίος, ο.π.π. 113 π.

⁶⁵ Philippson-Kirsten, ο.π.π. 398. Βλ. και H. Treidler, RE Suppl. X, 398 π.

⁶⁶ Βλ. πιο κάτω σ. 81.

⁶⁷ Σήμερα ονομάζεται Αμβρακία. Πρόκειται για λάθος που οφείλεται στο ότι ένα χωριό στην περιοχή λεγόταν Αμπρακία και πιστεύτηκε ότι κατείχε τη θέση της αρχαίας πόλης με αυτό το όνομα, ενώ είναι πλέον βέβαιο ότι η αρχαία Αμπρακία ή Αμβρακία βρισκόταν στη θέση της κατόπιν Άτρας.

⁶⁸ Kroll, "Medion" RE XV, 102; Heuzey, ο.π.π. 347, όπου και περιγραφή Philippson-Kirsten, ο.π.π. 332, 376, 577 π. 586, 607 π., 630

της ανατολικής λεκάνης της Κομπωτής (Ποδοβίντσα ή Ποδολοβίντσα του Heuzey, ο οποίος λανθασμένα την ταύτισε με την εσωτερική ακαθαρνακή λίμνη που αναφέρει ο Ξενοφών, αφού δεν πρόκειται για λίμνη, αλλά για βύθισμα που απλώς σε κάποιες εποχές κρατάει νερά)⁶⁹.

6. *Φοιτίαι*. Όμοια πολύ πειστικά αναγνωρίζεται στο Κάστρο της Πόρτας⁷⁰, βόρεια από το χωριό Μπαμπίνι. Η θέση του οικιστικού κέντρου δείχνει ότι η πόλη έλεγχε και τη λεκάνη του Αετού (Μέγας Κάμπος) στα βόρεια, και την άνω λεκάνη του Γερω-Πόρου, δηλαδή του χωριού Μπαμπίνη στα νότια. Τα προς τα εκεί όριά της πρέπει να βρίσκονταν κάπου στα στενά όπου είναι το χωριό Μαχαιράς. Τα ανατολικά στο Λυκοβίτσι⁷¹ και στη συνέχεια μάλλον στην όχθη του Ρίβιου. Τα βόρεια φαίνεται ότι έφταναν στο Μιροβίγλι, τα δυτικά στα βουνά πάνω από τον Αετό και τα νοτιοδυτικά σε εκείνα πάνω από το Μπαμπίνι. Στο ανατολικότερο άκρο αυτής της χώρας βρίσκεται ο μικρός οικισμός της Σκορτούς που για αυτό συνάγουμε ότι ήταν κόμη των Φοιτιών. Το μικρό οχυρώμα κοντά στην Κωνωπίνα⁷² είχε ίσως τον ίδιο χαρακτήρα, αλλά μπορεί το ίδιο καλά να ανήκε στη Μεδιώνα.

7. *Κόροντα*. Με όμοια μεγάλη πιθανότητα αναγνωρίζονται στα ερείπια κοντά στη Χρυσοβίτσα⁷³ και η χώρα τους πρέπει να είναι η κάτω λεκάνη του Γερω-Πόρου με τις πλαγιές εκατέρωθεν. Στα αρχαία χρόνια η χώρα αυτή θα είχε μέτωπο στη θάλασσα, αφού το Λεσίσι και μέρος τουλάχιστον της βόρειας προβολής του θα πρέπει να ήταν θάλασσα. Για τη θέση όπου πιθανώς θα πρέπει να αναζητηθεί το επίνειο της πόλης μιλήσαμε πιο πάνω.

8. *Εύριπος*. Σημειώσαμε ήδη ότι μάλλον θα πρέπει να τον αναγνωρίσουμε στην περιοχή του Αγίου Παντελεήμονα. Ίσως στη χώρα του εκτός από τη μικρή λεκάνη και τις γύρω πλαγιές περιλαμβάνονταν και κάποιες τουλάχιστον από τις Εχινάδες, δηλαδή το Καρλονήσι, το Προβατί, ο Ποντικός. Αλλά ακόμη πιθανώς και η Δρακονέρα δυτικότερα και ο Πεταλάς νοτιότερα⁷⁴. Ο τόπος ευνοεί πολύ την αλιευτική δραστηριότητα.

9. *Αστακοί*. Ταυτίζονται με τα ερείπια του Δραγαμέστου⁷⁵. Η χώρα τους είναι η λεκάνη αυτού του χωριού με τις πλαγιές κυρίως προς τα ανατολικά, ενώ δυτικά τα βουνά και οι γκρεμοί σχηματίζουν πραγματικό τείχος. Βόρεια πρέπει να έφτανε ως τα στενά, πέρα από τα οποία ανοίγεται η μικρή λεκάνη των Βλυζιανών.

10. *Αλυζία*. Η πόλη αναγνωρίζεται στα ερείπια κοντά στην Καντήλα⁷⁶ και η χώρα της είναι η ομώνυμη λεκάνη με απότομα βουνά προς τα δυτικά, τα βόρεια, τα βορειοα-

⁶⁹ Heuzey, ο.π. 358. Βλ. και Oberhummer, ο.π. 120 κ.π.

⁷⁰ Βλ. και πιο πάνω σημ. 7. Σχέδιο του χώρου και των καταλοίπων στον Kirsten, RE XX, 441-442.

⁷¹ Philippson-Kirsten, ο.π. 398, 577 π., 618, 637. Ο Heuzey, ο.π. 365 π., αναφέρει μικρό φρούριο στο πιο ψηλό σημείο του, πάνω από ομώνυμο μοναστήρι, στη θέση μεσαιωνικού κάστρου. Ο αρχαίος περίβολος είναι μικρότερος από τον μεσαιωνικό και διαθέτει δύο ορθογώνιους πύργους.

⁷² Heuzey, ο.π. 355. Η θέση λέγεται Ψάρι. Παρατήρησε εκεί τείχος τελείως ερειπωμένο από αργούς λίθους και κοντά του πολλά πηγάδια και το θεώρησε μάλλον οχυρή κόμη. Βλ. και Philippson-Kirsten, ο.π. 397.

⁷³ Βλ. πιο πάνω σημ. 8, και Geiger, "Koronta" RE XI, 1435. Περιγραφή των ερειπίων από τον Heuzey, ο.π. 367 κ.π.

⁷⁴ Βλ. πιο πάνω σημ. 34.

⁷⁵ Βλ. πιο πάνω σημ. 9. Περιγραφή των ερειπίων από τον Heuzey, ο.π. 419 π.

⁷⁶ Βλ. πιο πάνω σημ. 13. Περιγραφή των ερειπίων από τον Heuzey, ο.π. 408 κ.π.

νατολικά και τα ανατολικά⁷⁷. Το προς τη θάλασσα μέτωπό της σχηματίζει δύο όρμους, του Μύτικα και του Βούλκου, όπου πρέπει να βρισκόταν το λιμάνι “του Ηρακλέους”⁷⁸.

11. *Πάλαιρος*. Βέβαιη πρέπει να θεωρηθεί η αναγνώριση της πόλης στα ερείπια της Κεχροπούλας⁷⁹. Η χώρα της περιλάμβανε τον παραλιακό κάμπο της Ζαβέρδας. Έφτανε βόρεια ως τη λιμνοθάλασσα στα χρόνια του Στράβωνα Μυρτούνιον που σήμερα είναι η λίμνη Βουλκαριά⁸⁰ μαζί με τις ελώδεις περιοχές που την περιβάλλουν. Στα δυτικά είχε τα υψώματα της χερσονήσου της Πλαγιάς⁸¹, ενώ στα ανατολικά υπήρχε επικοινωνία με την περιοχή της Τορύβειας⁸² ανάμεσα από αρκετά απότομα βουνά. Στα βορειοδυτικά το όριο της πρέπει να ήταν το ύψωμα Κονιδάρης.

12. *Λευκάς*. Ούτε για αυτής τη θέση υπάρχει αμφιβολία⁸³. Χώρα της αποτελούσε το νησί καθώς και τα κοντινά του μικρότερα⁸⁴, αλλά διέθετε και περαιά⁸⁵, δηλαδή χώρα επί της ηπειρωτικής Ακαρνανίας, ανατολικά από το κανάλι. Αυτή πρέπει να ήταν η διπλή λεκάνη των χωριών Πλαγιά και Περατιά.

13. *Ανακτόριον*. Επίσης δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η πόλη βρισκόταν στον Άγιο Πέτρο, κοντά στη Νέα Καμάρινα⁸⁶. Η χώρα του περιλάμβανε και τη μεγάλη χερσόνησο του Ακτίου (Πούντα) και το ιερό του Απόλλωνα⁸⁷. Ορίζεται από τη θάλασσα στα δυτικά και τα βόρεια και από τη λίμνη Βουλκαριά, δηλαδή το Μυρτούνιον, στα νότια. Ενώ το ανατολικό της όριο σχηματίζει η χερσόνησος που καταλήγει στο ακρωτήριο Παναγία και νοτιότερα το ύψωμα Ορνίτσα (παλιότερα Αρνίτσα).

14. *Εχίνος*. Όπως σημειώσαμε πρέπει να αναγνωρισθεί στα ερείπια οχυρωμένης πόλης στον Άγιο Ηλία και το επίνειό του να βρισκόταν κάπου στη Βόνιτσα. Εκεί δεν έχουν επισημανθεί αρχαία κατάλοιπα, αλλά ίσως τα εξαφάνισε η υστερότερη εντακτική οικοδόμησή⁸⁸. Πυρήνας της χώρας του πρέπει να θεωρηθεί η λεκάνη ανάμεσα στο Μοναστηράκι και τη Βόνιτσα, αλλά ίσως τα ψηλότερα μέρη της προς τα νοτιοανατολικά ελέγχονταν από το Θύρρειο, στον Άγιο Βασίλειο, ενώ η θέση του οικιστικού κέντρου κάνει πιθανή την υπόθεση ότι ο Εχίνος θα έλεγχε και τμήμα τουλάχιστον του κάτω

⁷⁷ Για το φρούριο Καστρί που περιλαμβάνεται στη χώρα της Αλυζίας βλ. Heuzey, ο.π.π. 411 κ.π.· Philippson-Kirsten, ο.π.π. 388 π.· W. Kovaskovic, “Zu drei Baudenkmalern aus Alyzia” Ath. Mitt. 97, 1982, 195-210.· Th. Boyd, “The reliefs at Kastri near Alyzia”, Ath. Mitt. 100, 1985, 327-331. Εκεί και σχέδιο του οχυρώματος στη σελ. 329.

⁷⁸ Κ. Ρωμαίος, “Τό ἤρωον τῆς Ἀλυζίας”, ΑΕ 1930, 141 κ.π.

⁷⁹ Βλ. πιο πάνω σημ. 15. Σχέδιο στο Noack, AA 1916, 221 (το ίδιο στο E. Kirsten, RE XVIII, 2485-6.)

⁸⁰ Βλ. πιο πάνω σημ. 49.

⁸¹ Για το φρούριο της Στέρνας βλ. Heuzey, ο.π.π. 397 κ.π.· Ρωμαίος, ο.π.π. 114· Philippson-Kirsten ο.π.π. 382. Για τα μικρότερα των Τρικώρων και του Φαγιά, Ρωμαίος, στο ίδιο· Philippson-Kirsten, στο ίδιο.

⁸² Δηλαδή του Λυκόνικου (βλ. πιο πάνω). Για το δρόμο ανάμεσα στο Μοναστηράκι και τη Ζαβέρδα βλ. Heuzey, ο.π.π. 379.

⁸³ Bürchner, RE XII, 2235 π.· W. Dörpfeld, Alt Ithaka I, 1927, 267 κ.π.

⁸⁴ Bürchner, στο ίδιο, 2237.

⁸⁵ Στο ίδιο, 2234.

⁸⁶ Βλ. πιο πάνω σημ. 16. Κάτοψη των ερειπίων που τις περισσότερες πέτρες τους τις πήρε ο Αλή Πασάς για να χτίσει το φρούριο της Πούντας βλ. στον Leake, ο.π.π. III, 493. Περιγραφή από τον Heuzey κυρίως, ο.π.π. 383 κ.π. Παρβ. και Klaffenbach, SBPrAW 1936, 720 και IG IX 1, 2 σ. 4 κ.π.· Kirsten, AA 1941, 105

⁸⁷ Philippson-Kirsten, ο.π.π. 381, 562, 588, 639. Περιγραφή στον Heuzey, ο.π.π. 388 π.· Klaffenbach, SBPrAW 1935, 720 π.

⁸⁸ Βλ. πιο πάνω σημ. 40-45.

μέρους της λεκάνης των Παλιάμπελων⁸⁹, ανατολικότερα από τη Βόνιτσα, αλλά ασφαλώς όχι πέρα από τη μαλακή ράχη που χωρίζει αυτή τη λεκάνη από τη γειτονική της Ρούγας.

15. *Τορύβεια*. Όπως αναφέραμε θα πρέπει να αναγνωριστεί στα ερείπια στη θέση Λυκόνικου⁹⁰. Η χώρα της έχει για κέντρο την ορεινή λεκάνη Λιβιάδι, αλλά πιθανώς επεκτεινόταν και στη λεκάνη Βάτου-Βάρνακα, νοτιότερα, και στα υψώματα πάνω από το Μοναστηράκι, βορειότερα.

16. *Θύρρειον*. Αναγνωρίζεται με βεβαιότητα στα ερείπια του Αγίου Βασιλείου⁹¹. Η χώρα του απλωνόταν προς τα βόρεια σε όλη την παραθαλάσσια περιοχή ανατολικά από εκείνη του Εχίνου περιλαμβάνοντας πάντως τη Ρούγα, στα ερείπια της οποίας θα πρέπει να αναγνωρίσουμε τη θέση του επινείου του Ηράκλεια, και φτάνοντας μάλλον ως τον όρμο του Λουτρακίου, που ψηλά βουνά με ένα μόνο πέρασμα τον χωρίζουν από τη χώρα της Μεδιώνας. Ψηλότερα περιλάμβανε τις ορεινές περιοχές των χωριών Αντώνης και Σπαρτοχώρι και ίσως και τη μικρή λεκάνη του χωριού Βούστρι, η οποία φαίνεται πάρα πολύ μικρή για να μας επιτρέψει να υποθέσουμε πως θα μπορούσε να είναι χώρα άλλης αυτόνομης κοινότητας, πόλης, έστω και μικρής. Η θέση του οικιστικού κέντρου στο δυτικό όριο της ευρύτερης λεκάνης απορροής δείχνει ότι ίσως κατά περιόδους η πόλη θα έλεγχε και μέρος των ψηλότερων περιοχών προς τα δυτικά και τα νοτιοδυτικά της.

17. Μια ακόμα πόλη που το όνομά της αναφέραμε στην αρχή τοποθετείται με επαρκή πιθανότητα. Η *Λιμναία*⁹². Το οικιστικό της κέντρο αναγνωρίζεται στα ερείπια του Καρβασαρά (Αμφιλοχίας⁹³). Η χώρα της ορίζεται εύκολα ανάμεσα στον Πεταλά στα ανατολικά και το ανατολικό όριο της χώρας της Μεδιώνας στα δυτικά. Στα βόρεια βγαίνει στον ομώνυμο όρμο, ενώ στα νότια περιβάλλει το μακρύ σκέλος που εκπέμπει η λίμνη Ρίβιο προς τα βόρεια. Έτσι στις δυτικές πλαγιές του Πεταλά πρέπει να συνόρευε με τη Στρατική.

Εκτός όμως από αυτά τα δεκαεπτά η φιλολογική και επιγραφική παράδοση διέσωσε μερικά ακόμη ονόματα. Επιγραφικά γνωρίζουμε τα Φοκρέα⁹⁴, Υπώρειαι⁹⁵,

⁸⁹ Αν και η τοποθέτηση του οικιστικού-διοικητικού κέντρου στο όριο της περιοχής δεν είναι άπιθανη, εφ' όσον μάλιστα με αυτόν τον τρόπο βρισκόταν στη μέγιστη απόσταση από την κορινθιακή και μέχρι τον Πελοποννησιακό πόλεμο εχθρική πόλη του Ανακτορίου, ενώ η αμέσως προς τα ανατολικά περιοχή μπορεί να ανήκε κάλλιστα στην ομοεθνή ισχυρή πόλη του Θυρρείου.

⁹⁰ Βλ. πιο πάνω σημ. 50, 51. Περιγραφή των ερειπίων από τον Heuzey, ο.π.λ. 404 π.

⁹¹ Βλ. πιο πάνω σημ. 11. Σχέδιο του χώρου και των καταλοίπων βλ. στο E. Kirsten, Die griechische Polis als historisch-geographisches Problem des Mittelmeerraums, 1956, 59.

⁹² Η πόλη αναφέρεται για πρώτη φορά από τον Θουκυδίδη 2 80 ως “ἀτείχιστος κόμη”. Σε συνάρτηση με τα γεγονότα του 429 (2 102-7) λέει ότι ο Ευρύλοχος ξεκινώντας από το Πρόσχιον πέρασε από τη Στρατική, τη χώρα των Φοιτών, τα άκρα της χώρας της Μεδιώνας και μέσα από τη Λιμναία (χώρα) πέρασε στη μη ακαρνανική Αγραία. Με το διαμελισμό της Ακαρνανίας, αμέσως ή μετά από περίοδο ηπειρωτικού ελέγχου, έπεσε στα χέρια των Αιτωλών. Το 219 ο Φίλιππος Ε΄ της Μακεδονίας αποβίβαστηκε εδώ ξεκινώντας την επιδρομή του που δια της Στρατικής τον έφερε κατόπιν ως το Θέριον (βλ. Klaffenbach IG IX 1,2 Fasti Acarnanici στις αντίστοιχες χρονολογίες). Αν δεν είχε γίνει ήδη και πάλι ακαρνανική, θα έγινε με αυτή την ευκαρία. Για την ιστορία, την ταύτιση και τα κατάλοιπα καθώς και την παλαιότερη βιβλιογραφία βλ. στο Philippson-Kirsten, ο.π.λ. 331, 578, 586, 610, 616 π., 619, 630, 638π.

⁹³ Περιγραφή των ερειπίων στον Heuzey, ο.π.λ. 319 κ.π. και σχέδιο στον πιν. V.

⁹⁴ Στο τέλος του 3ου αιώνα, στη συμφωνία Ακαρνανικού Κοινού και Ανακτορίων για το ιερό του Ακτίου Απόλλωνα, γραμματέας της βουλής των Ακαρνανών μνημονεύεται ένας Φοκρέαν (G. Habicht, “Eine Urkunde des akarnanischen Bundes”, Hermes 1957, 86 κ.π.· Klaffenbach, IG² IX 1.2 σ. 73 π.) και στους υπογράφοντες την ίδια περίπου εποχή το ψήφισμα για τους αγώνες της Λευκοφρυηνής εμφανίζονται και οι [Φ]οκρείς (Klaffenbach, στο ίδιο, σ. 71· H. van Effenterre, BCH 77, 1953, 176).

⁹⁵ Αναφέρεται στην επιγραφή των θεαροδόκων, όχι όμως μεταξύ των πόλεων της Ακαρνανίας. Επιγραφή από τον Πειραιά γράφει “Θερίδας | ’Ακαρναν | ’Υπωρέα(της)”· L. Robert, Hellenica I, 108.

Τύρβειον⁹⁶ και Τειρείοι⁹⁷. Μόνο η πρώτη από αυτές είναι σίγουρα πόλη της κυρίως Ακαρνανίας. Έδωσε μάλιστα και άρχοντα του Κοινού⁹⁸. Η Φοκρέα. Οι Υπώρειες είναι γνωστές από δύο επιγραφές. Η μία είναι ο ίδιος κατάλογος των θεαροδόκων που μας απασχόλησε πιο πάνω. Εκεί πριν από τον πίνακα με τον τίτλο Ακαρνανία βρίσκεται άλλος με τον τίτλο Αιτωλία και ακολουθεί τρίτος με τον τίτλο Ήπειρος. Μετά το τέλος του και πριν αρχίσει κατάλογος με σικελιωτικές πόλεις, παρεμβάλλεται μικρός κατάλογος με τις πόλεις Άργος, Άκριπος, Υπώρειαι, Θερμινέα, Φιλεία και Πρόσχεον. Η πρώτη είναι προφανώς το Αμφιλοχικό Άργος, πόλη όμορος της Ακαρνανίας και σε διάφορα διαστήματα μέλος του Ακαρνανικού Κοινού. Η τελευταία, το Πρόσχεον, ταυτίζεται ασφαλώς με το γνωστό και από αλλού Πρόσχιον και είναι υστερότερα πόλη της Αιτωλίας στη νότια περιοχή της και κοντά στην ανατολική όχθη του Αχελώου ή στα όρια ανάμεσα στην Παραχελωίτιδα και τη λεκάνη της Τριχωνίδας⁹⁹. Αν ο κατάλογος αναφέρεται σε πόλεις της ίδιας γεωγραφικής περιοχής, θα πρέπει να γίνει δεκτό ότι αυτή απλώνεται από την Αμφιλοχία ως τα ανατολικά και νοτιοανατολικά της κατόπιν Αιτωλίας, δηλαδή την Παραχελωίτιδα. Την περιοχή αυτή διεκδικούν οι Ακαρνάνες τουλάχιστον στο τέλος του 4ου αιώνα. Στο Αγρίνιο, που το όνομά του δείχνει ότι δεν μπορεί να χωριστεί από τους Αγραίους, βορειότερα από το Πρόσχιον, οχυρώνονται οι Δηριείς και άλλοι Ακαρνάνες στα 314 και αμέσως μετά εκβάλλονται από τους Αιτωλούς¹⁰⁰. Ο Klaffenbach είχε θεωρήσει ότι η ακαρνανική κατοχή της περιοχής αρχίζει ήδη από το 338¹⁰¹. Αν μόνο αυτές ήταν οι πληροφορίες δεν θα ετίθετο πρόβλημα για το αν οι αναφερόμενες πόλεις περιλαμβάνονταν στην Ακαρνανία, τουλάχιστον με τη στενή έννοια. Όπως δεν περιλαμβάνονταν η πρώτη και η τελευταία, το ίδιο θα συνέβαινε και με τις ενδιάμεσες. Υπάρχει όμως επιτύμβια επιγραφή του 4ου αιώνα από τον Πειραιά που αναφέρει “Θεαρίδης | Ἄκαρνάν | Ὑπωρεά (της)”. Εξ αιτίας αυτής ο Robert¹⁰² οδηγήθηκε να αναζητήσει την πόλη στην ανατολική Ακαρνανία. Τα πράγματα όμως δείχνουν ότι μόνη πιθανή ερμηνεία είναι να γράφεται ο Θεαρίδης Ακαρνάν, επειδή οι Υπώρειες θα ήταν στην εποχή του μέλος του Ακαρνανικού Κοινού ή επειδή ο ίδιος θα ήταν Ακαρνάνας, πολίτης των Υπωρείων που θα ελέγχονταν από την Ακαρνανία. Οι Υπώρειες θα πρέπει να αναζητηθούν είτε στην Αμφιλοχία είτε στο παρά τον Αχελώο τμήμα της Αγραίας, δηλαδή στην ευρύτερη περιοχή του Αγρινίου. Το ίδιο θα πρέπει να συνέβαινε και με την Άκριπο που η τάξη αναφοράς της δείχνει ότι μάλλον θα βρισκόταν γενικά μεταξύ Άργους και Υπωρείων. Το πιο πιθανό είναι πως πρόκειται για πόλη Αμφιλοχική. Πάντως στην εποχή της σύνταξης του καταλόγου των θεαροδόκων ούτε αυτές, ούτε καν το Πρόσχεο δεν ανήκουν στην Αιτωλία ή την Ακαρνανία. Πιθανότερο μου φαίνεται ότι η Αγραία έφτανε ως το Πρόσχεο και οι συντάκτες της επιγραφής θεωρούσαν και τους Αμφιλόχους και τους Αγραίους Ηπειρώτες και για αυτό με τις πόλεις

⁹⁶ FdD III 3 203: “Σατύρω Νικομάχου Ἄκαρνάνι ἐκ Τυρβείου”.

⁹⁷ IG VII 2418. Αναφέρει χρηματικές συνδρομές Ακαρνάνων προς τους Βοιωτούς για τον πόλεμο εναντίον των Φοκρέων. Ένας από τους “πρισγείες” των Ανακτορίων είναι ο Άρκος Τειρείος.

⁹⁸ Βλ. τη σημ. 94· Klaffenbach, IG² IX 1.2 σ. 73 π.

⁹⁹ Philippon - Kirsten, ο.π.π. 343· E. Kirsten, “Proschion” RE XXIII 840 κ.π.

¹⁰⁰ Διοδ. 19 67.3-5, 68.1. Βλ. και Klaffenbach, IG² IX 1.1 σ. XIV· IX2 1.2 σ. XVII.

¹⁰¹ Στο ίδιο.

¹⁰² Βλ. πιο πάνω σημ. 95.

τους κλείνουν τον κατάλογο των εθνών και πόλεων της Ηπείρου. Είναι άλλωστε χαρακτηριστικό ότι το Άργος μνημονεύεται ευθύς μετά την Αμπρακία.

Το *Τύρβειον* μας είναι γνωστό από μία μόνο δελφική επιγραφή που αναφέρει Ακαρνάνα εκ Τυρβείου¹⁰³. Έχει υποστηριχθεί ότι πρόκειται για άλλη γραφή, ίσως οφειλόμενη σε διαφορά προφοράς, του Θυρρείου και επομένως ταυτίζεται με εκείνο¹⁰⁴. Ο Kirsten προτίμησε να το ταυτίσει με την Τορύβεια¹⁰⁵. Παρά ταύτα δεν αποκλείεται να είναι ορθή η γνώμη του Daux και να μην ταυτίζεται ούτε με το ένα ούτε με την άλλη¹⁰⁶. Σε αυτή την περίπτωση δεν αποκλείεται να πρόκειται για πόλη που για κάποια περίοδο ανήκει στο Κοινό των Ακαρνάνων, χωρίς όμως να είναι μέρος της κυρίως Ακαρνανίας, όπως φαίνεται ότι συμβαίνει και με τις Υπώρειες.

Τους *Τειρείους* τους γνωρίζουμε επίσης από μια μόνο επιγραφή που αναφέρει χρηματικές συνδρομές Ακαρνανικών πόλεων προς τους Βοιωτούς για ενίσχυσή τους στον πόλεμο κατά των Φωκέων¹⁰⁷. Εκεί ένας “πρισγεύς” των Ανακτορίων αναφέρεται ως Άρκος Τειρείος. Επειδή φαίνεται ότι στις άλλες περιπτώσεις οι “πρισγείες” είναι πολίτες της ίδιας της πόλης που δίνει την εισφορά, μοιάζει πιο πιθανό οι Τειρείοι να είναι κάτοικοι μάλλον μιας κώμης του Ανακτορίου, χωρίς βέβαια να αποκλείεται να πρόκειται για διακριτή Ακαρνανική πόλη, που θα ανέμενε κανείς να είναι γειτονική με το Ανακτόριον. Πάντως ενδείξεις ύπαρξης κώμης που θα πρέπει να υπαγόταν πολιτικά στο Ανακτόριο υπάρχουν στον Άγιο Νικόλαο, στο άλλοτε στόμιο της λιμνοθάλασσας Μυρτούνιον¹⁰⁸. Το πιο πιθανό παραμένει οι Τειρείοι να ήταν κώμη του Ανακτορίου.

Αλλά δώδεκα ονόματα μας είναι γνωστά από φιλολογικές, ή και μόνο λεξικογραφικές πηγές. Ο Στέφανος Βυζάντιος μόνος αναφέρει ακαρνανική πόλη *Απολλωνία* σημειώνοντας ότι βρισκόταν σε μία από τις Εχινάδες. Αν και δεν είμαστε βέβαιοι ότι όταν ο Στέφανος γράφει “πόλις” πρόκειται πράγματι για πόλη με τη θεσμική σημασία του όρου και όχι απλώς για οικισμό, επειδή οι Εχινάδες είναι πολύ μικρές για να βρίσκεται σε μία από αυτές πραγματική πόλη¹⁰⁹, μπορούμε να υποθέσουμε ότι ίσως πρόκειται για μια πόλη που υπήρχε στο νησί Κάρνος, το σημερινό Κάλαμο¹¹⁰, όπου έχει εντοπισθεί θέση σημαντικού αρχαίου οχυρωμένου οικισμού και, σε άλλα σημεία, αρχαίο φρούριο και δύο αρχαίοι πύργοι¹¹¹. Το νησί μαζί με το διπλανό του μικρότερο Καστός¹¹² είναι τα μόνα εκτός από τις Εχινάδες ακαρνανικά νησιά. Έτσι η σύγχυση στον Στέφανο φαίνεται πιθανή.

Μία από τις Εχινάδες, που δεν θα ήταν μάλλον τότε πια νησί, αλλά θα είχε ήδη ενωθεί με τη στεριά, φαίνεται ότι είδε στο έδαφός της για κάποια περίοδο μια μικρή

103 FdD III 3 203.

104 Pomtow, Syll. 417.

105 AA 1941, 103 σημ. 3, αλλά και άλλοι: Haussoulier, R. Rhil. 1894, 155 κ.π.· Frankel, IG IV σ. 357· Klaffenbach, IG IX 1.2 κερ. VII.

106 FdD III 3 203.

107 IG VII 2418.

108 BCH 84, 1960, 744 (Ch.d.F.)

109 Και ο Θουκυδίδης, 2 102.3, λέει για τις Εχινάδες “ἐρημοὶ δ’ εἰσὶ καὶ οὐ μεγάλα”.

110 Σκνλ. 34, “μετά ταῦτα πόλις Ἀλυζία καὶ κατὰ ταύτην νῆσος Κάρνος” Στεφ. Βυζ. λ.: Plin. 4 53.

111 S. Benton, ABSA 32, 1931/32, 233 π.

112 Το αρχαίο του όνομα δεν το γνωρίζουμε. Ίσως είναι το ίδιο το σημερινό. Το νησί είναι πολύ μικρότερο από τον Κάλαμο και ίχνη μόνιμης αρχαίας εγκατάστασης δεν έχουν αναφερθεί.

πόλη, όχι όμως ακαρνανική. Πρόκειται για την κατά τον Στέφανο, που εν προκειμένω παραπέμπει στον Δημήτριο, πόλη *Αθήναι*¹¹³, για την οποία σημειώνει ότι ιδρύθηκε από τους Αθηναίους στην Κουρίτιδα, δηλαδή στη νότια Ακαρνανία. Η ίδρυση συσχετίζεται με την εκστρατεία του Περικλή στην περιοχή το 453¹¹⁴ και ερμηνεύεται ως μία από τις ενέργειες που απέβλεπαν στην πίεση επί των -φιλικών τότε προς τους Κορινθίους- Οινιάδων. Περισσότερο θα πρέπει να θεωρηθεί στρατιωτική βάση που στη συνέχεια θα εντάχθηκε στην Οινιάδα. Ο Ρωμαίος την αναγνώρισε σε αρχαίο φρούριο που εντόπισε ο ίδιος στο ύψωμα Σκουπάς, στη θέση Πόρτες¹¹⁵. Ο Σκουπάς θα ήταν κάποτε βέβαια μία από τις Εχινάδες, αλλά ήδη στα μέσα του 5ου αιώνα θα πρέπει να είχε ενωθεί με τη στεριά¹¹⁶.

Το από πολλές πηγές γνωστό *Σόλλιον*¹¹⁷ νομίζω πως πειστικά απέδειξα αλλού¹¹⁸ ότι δεν ήταν πόλη, αλλά κόμη των Λευκαδίων επί της περραιάς τους, έγινε στη συνέχεια κόμη της Παλαίρου και τελικά ίσως και πάλι της Λευκάδας. Πρέπει να το ταυτίσουμε με τα ερείπια οχυρωμένου οικισμού στον Άγιο Γεώργιο, στην ακαρνανική ακτή, νότια από τη Λευκάδα.

Η *Ερυσίχη*¹¹⁹ σχετίζεται με τους Οινιάδες. Οι Ερυσιχάιοι που τους αναφέρει ήδη ο Αλκμάν κατοικούσαν κατά τον Στράβωνα στην περιοχή των Οινιάδων. Φαίνεται ότι πρόκειται για το παλιότερο κέντρο του ίδιου λαού, πριν να δημιουργηθεί το νεότερο στο Τρικαρδόκαστρο, ίσως πριν δημιουργηθεί η στεριά που έκανε το Τρίκαρδο από νησί που ήταν ακρωτήριο. Οι Οινιάδες ως πόλη συναντώνται μόνο από τα μέσα του 5ου αιώνα, ενώ ως φύλο πρέπει να έχουν πολύ παλαιά ιστορία¹²⁰. Ο Στράβωνας¹²¹ επίσης μας πληροφορεί ότι οι *Παλαιοί Οινιάδαι* βρίσκονταν ψηλότερα κοντά στο ποτάμι, στη μέση περίπου της απόστασης ανάμεσα στις εκβολές (της εποχής του βέβαια) και τη Στράτο. Εδώ όμως φαίνεται πως έχει γίνει κάποια σύγχυση. Σε αυτή περίπου τη θέση βρίσκεται η Ματρόπολη¹²², που το όνομά της μπορεί και πραγματικά να δηλώνει την μητρόπολη των Οινιάδων, ή πάντως πιθανότατα πιστεύτηκε ότι το δηλώνει. Το πραγματικό παλιότερο κέντρο των Οινιάδων, δηλαδή η Ερυσίχη, θα πρέπει να βρισκόταν νοτιότερα, κάπου στην περιοχή της Κατοχής ή του Πεντάλοφου, τουλάχιστον πριν να δημιουργήσει ο Αχελώος αρκετή γη νοτιότερα και δυτικότερα. Το ενδιαφέρον είναι ότι στους λόφους πάνω από το Πεντάλοφο βρίσκεται η θέση Μίλα, όπου παλιότερα υπήρχε ομώνυμο χωριό¹²³ και είχε κάποτε συσχετισθεί με την παραδιδόμενη κόμη της Ακαρνανίας *Μήλο*¹²⁴. Η ύπαρξη αυτής της κόμης είναι αμφίβολη και η ταύτιση με βάση

113 Δημήτριος π. Στεφ. Βυζ. λ. και Ηρωδ. 1 330.

114 Oberhummer, ο.π.λ. 34, 85 κ.π. Την εκστρατεία αναφέρουν ο Θουκυδίδης, 1 111.2 π., ο Διόδωρος, 11 85, 88.1 π., και ο Πλούταρχος, Περ. 19, χωρίς να δίνουν πληροφορίες για εγκατάσταση ή ίδρυση πόλης ή στρατιωτικού σταθμού.

115 Ρωμαίος, Δελτίον 4, 1918, 111 π. Πρβ. Kirsten, RE XVIII, 2209, 2210. Klaffenbach, IG² IX 1.2 σ. XI.

116 Για την πρώιμη ένωση των περισσότερων από τις Εχινάδες με τη στεριά εξ αιτίας των προσχώσεων του Αχελώου βλ. Θουκ. 2 102.3, Ηρωδ. 2 10, Στραβ. 10 2.19, αλλά και Πανυσαν. 8 24.11.

117 Βλ. Geyer, "Sollion" RE III A, 932π.

118 Ν. Φαράκλας, "Σόλλιον" Πρακτικά Α' Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας, Αργίνο 1988. Κάτοψη των ερειπίων που του αποδίδω βλ. στο W. Dörpfeld. Alt Ithaka, I, ει. 30 στη σελ. 270.

119 Αλκμάν, αποσπ. 13D· Απολλοδ. π. Στραβ. 10 2.22· Στεφ. Βυζ. λλ. Ερυσίχη και Οινιάδα.

120 E. Kirsten, RE XVIII, 2209 κ.π.

121 10 2.2

122 Βλ. πιο πάνω και σημ. 22, 23, 55, 56

123 Μελετίου Γεωγραφία, II, Βενετία 1807292 (Oberhummer, ο.π.λ. 39).

124 Στεφ. Βυζ. λ.

μόνο το όνομα επισφαλέστατη¹²⁵, αλλά εκεί βρέθηκε μεγάλος μυκηναϊκός τάφος¹²⁶, που φαίνεται να επιβεβαιώνει την ύπαρξη κάπου κοντά σημαντικής, ήδη μυκηναϊκής, εγκατάστασης¹²⁷.

Μόνο ο Στέφανος και ο Ευστάθιος¹²⁸ αναφέρουν την πόλη *Μάραθο*. Αν η θέση ήταν πράγματι πόλη και όχι κώμη δεν μπορούμε να το ξέρουμε, αφού μπορεί οι πηγές μας να συνάντησαν το όνομα σε κάποιο κείμενο που δεν ξεκαθάριζε τον νομικό χαρακτήρα του οικισμού, ή οι ίδιες να αδιαφόρησαν για αυτόν. Ο Oberhammer είχε προτείνει την αναγνώρισή του στον Άγιο Παντελεήμονα¹²⁹, επειδή ένας όρμος απέναντί του, στην άκρη της άλλης χερσονήσου, ονομάζεται Μαραθιάς. Όμως, εκτός από το γεγονός ότι το τοπωνύμιο είναι πολύ κοινό και ο ίδιος ο όρμος βρίσκεται σε άλλη περιοχή και όχι στην ίδια με τον Παντελεήμονα, όπως είπαμε στον τελευταίο φαίνεται ότι πρέπει να αναγνωρίσουμε τον Εύριπο που ασφαλώς ήταν πόλη¹³⁰. Η Μάραθος θα μπορούσε να ήταν κώμη, μάλλον παραθαλάσσια, αφού το μάραθο σε τέτοιες περιοχές προτιμάει να φυτρώνει, ή ακόμα και κάποιο λιμάνι. Θα μπορούσε επομένως να είναι ο ίδιος ο όρμος Μαραθιάς στο ακρωτήριο Κριθωτή. Ο όρμος φαίνεται πως έχει κάποια σημασία ως αγκυροβόλιο, αφού η μικρή απότομη χερσόνησος που τον κλείνει από τα νοτιοδυτικά λέγεται Σκοπιά ή Τουρκόβιγλα, πιθανώς επειδή εκεί υπήρχε (ή υπάρχει) κάποιο οχύρωμα ή πύργος που μπορεί και να είναι αρχαίος. Πάντως πέρα από το ότι και το Μαραθιάς και το Μάραθος και άλλα παρόμοια είναι κοινά τοπωνύμια και η παρουσία του νέου είναι πολύ ισχυρό τεκμήριο για την παρουσία και του αρχαίου στην ίδια θέση, αξίζει να επισημάνουμε ότι και η ανατολική πλευρά του κάμπου της Καντήλας (Αλυζιάς) λέγεται επίσης Μαραθιάς και δυτικά του ο Ρωμαίος είχε παρατηρήσει ερείπια παλαιοχριστιανικής βασιλικής, ενώ κοντά στα νότιά του αρχαίο πύργο με μεγάλες πέτρες που λέγεται Καστελάκι¹³¹.

Η *Ασπαλάθεια* αναφέρεται από τον Νίκανδρο ως “βοήροτος”¹³² και από τον Στέφανο ως “πόλις Ταφίων”, επομένως πρόκειται για μυθική ή προϊστορική πόλη, όπως και οι Τάφιοι είναι μυθικός ή προϊστορικός λαός¹³³. Εκτός αυτού φαίνεται ότι οι “νήσοι των Ταφίων”¹³⁴ ήταν πολλές και μόνο δύο από αυτές πρέπει στα ιστορικά χρόνια να ανήκαν στην Ακαρνανία, η Κάρονος και η Καστός.

Ως ακαρνανική πόλη αναφέρει ο Στέφανος και την *Ψωφίδα*, σωστά όμως ο

125 Bursian, Rhein. Mus. 16, 434.

126 Μαστροκώστας, Δελτίον 22, 1967, Β 322 π.

127 Είναι ενδιαφέρον ότι η θέση του τάφου, η θέση “Μίλα”, βρίσκεται “μεταξύ των χωριών Παλαιομάνινα και Πεντάλοφος (Ποδολοβίτσα)” κατά Μαστροκώστα, πράγμα που σημαίνει ότι η επικράτεια στην οποία ανήκει θα περιλάμβανε και μέρος τουλάχιστον της περιοχής της κατόπιν Ματρόπολης, άρα ο συσχετισμός της πόλης αυτής με τη μητρόπολη των Οινιάδων πιθανώς απηχεί πραγματική κατάσταση. Την ίδια εποχή βεβαιώθηκε ότι η εγκατάσταση στη θέση του ίδιου του χωριού Παλαιομάνινα έχει προϊστορικούς προδρόμους, πρωτοελλαδικούς και υστεροελλαδικούς (βρέθηκαν όστρακα), αλλά και πρωτογεωμετρικούς και γεωμετρικούς (τάφοι) και αρχαίους (επιγραφή από το ίδιο το Παλαιόμαστρο): Μαστροκώστας, στο ίδιο, 323. Πρβ. Δελτίον 17, 1961/2, Β 184 κ.π.

128 Διον. περ. 914.

129 ο.π.π. 35.

130 Βλ. πιο πάνω και σημ. 31-38.

131 Ρωμαίος, “Τό ήρψον τής Ἀλυζιάς”, ΑΕ 1930, 144.

132 Met. I. Βλ. και Στεφ. Βυζ. λ.

133 Τις αναφορές βλ. στο Oberhammer, ο.π.π., 49 κ.π.

134 Απολλοδ. 2 4.7 Βλ. και Oberhammer, στο ίδιο 20 π.

Oberhammer¹³⁵ παρατήρησε ότι πιθανότατα πρόκειται για λάθος και σύγχυση με τη γνωστή αρκαδική πόλη, οφειλόμενη στο συσχετισμό της με τον μύθο του Αλκμαίωνος. Τέλος για τις ως ακαρνανικές μόνο από το Στέφανο αναφερόμενες πόλεις *Άκρα*, *Εστιαία* και *Λάμπη*, το μόνο που μπορούμε να πούμε είναι ότι ίσως ήταν κώμες και ο λεξιμογράφος τις θεώρησε πόλεις έχοντάς τις συναντήσει σε κείμενα που δεν ξεκαθάριζαν το νομικό τους καθεστώς. Άκρα όμως μπορεί να είναι το όνομα του μικρού οχυρωμένου οικισμού κοντά στη Σκοροτού στην περιοχή των Φοιτιών. Στο γειτονικό του οχυρό του Λυκοβιτσιού ο Kirsten προσφυσώ υπέθεσε την παρουσία παλαιού ιερού του Διός, παλαιότερου από εκείνο της Στράτου και κοινού για μέρος τουλάχιστον των Ακαρνανών, όπου ο Δίας θα λατρευόταν ως καιρικός θεός, του οποίου τα ιερά σε κορυφές γνωρίζουμε από πολλά παράλληλα σε άλλες ελληνικές χώρες (Ελλάνιος Αίγινας, Απέσας Κορινθίας, Αφέσιος Μεγάρων κλπ.)¹³⁶. Το όνομα Άκρα θα ταίριαζε καλά στη θέση του ιερού και την άμεση περιοχή της, ως η κατεξοχήν “άκρα”, δηλαδή κορυφή, εκεί όπου λατρεύεται ο Δίας Ακραίος¹³⁷. Το ίδιο καλά βέβαια θα ταίριαζε το όνομα και στο φρούριο της Στέρνας¹³⁸, όπου μπορεί επίσης να υπήρχε και ιερό, αλλά εκεί δεν έχουμε στοιχεία για ύπαρξη οικισμού.

Θα μπορούσαμε περαιτέρω να υποθέσουμε ότι η κώμη της Σκοροτούς, κώμη των Φοιτιών όπως δείχνει το ανάγλυφο, δεν αποκλείεται κάποια στιγμή να απόκτησε νομικό καθεστώς πόλης, πράγμα που όπως είδαμε είναι πιθανό να έγινε και με την Ηράκλεια. Πρόκειται ακριβώς για τους μόνους δύο οχυρωμένους οικισμούς που δεν διαθέτουν γεωγραφικά διακριτή χώρα. Πολιτικοί λόγοι θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε τέτοια αναβάθμιση του νομικού τους καθεστώτος στα πλαίσια του Κοινού. Αυτό ουσιαστικά θα ενίσχυε το λόγο συμμετοχής σε κάποια όργανα των αντίστοιχων ισχυρών πόλεων από τις οποίες εξαρτιόταν ως κώμες πριν από αυτή τη ρύθμιση. Δηλαδή του Θυρρείου και των Φοιτιών.

Καταλήγουμε λοιπόν ότι αναζητείται η θέση και η περιοχή μιας πόλης, της Φοκρέας και ίσως ακόμα του Τυρβείου, των Τειρείων, της Μαράθου, της Εστιαίας και της Λάμπης. Από αυτές υπάρχουν πολύ λίγες πιθανότητες να ήταν πόλεις οι Τειρείοι, αφού όλα δείχνουν πως ήταν κώμη των Ανακτοριών. Όμοια πολύ λίγες πιθανότητες υπάρχουν να είναι το Τύρβειο πόλη και μάλιστα της κυρίως Ακαρνανίας, αν δεν πρόκειται απλώς για άλλο όνομα ή καλύτερα άλλη γραφή του Θυρρείου. Από τις υπολειπόμενες τρεις η Μάραθος αν ήταν πόλη θα πρέπει μάλλον να βρισκόταν στην παραλία.

Από την άλλη πλευρά ερείπια αρχαίας πόλης που δεν έχουμε ακόμα ταυτίσει είναι γνωστά στο Παλιόκαστρο της Κομπωτής¹³⁹, εκεί όπου ο Kirsten είχε προτείνει την αναγνώριση της Τορύβειας¹⁴⁰. Η περιοχή της, η χώρα που της αντιστοιχεί, είναι η λεκάνη του χωριού Αχυρά, αλλά η θέση των ερειπίων ακριβώς πάνω στο ύψωμα που τη χωρίζει από τη λεκάνη της Κομπωτής, την Ποδοβίντσα, δείχνει ότι η χώρα της πόλης θα μπορούσε να εκτείνεται και σε μέρος τουλάχιστον της τελευταίας.

135 Στο ίδιο, 39.

136 Philippson-Kirsten, ο.π.λ. 398, 577 π., 618, 637.

137 Και χωρίς την υπόθεση του Kirsten ο Oberhammer, ο.π.λ. 40, είχε παρατηρήσει ότι ο συσχετισμός της Σκοροτούς-Λυκοβιτσιού με το όνομα Άκρα ταίριαζε πολύ καλά.

138 Philippson-Kirsten, ο.π.λ. 382. Περιγραφή από τον Heuzey, ο.π.λ. 396.

139 Περιγραφή των ερειπίων από τον Heuzey, ο.π.λ. 350 κ.π. Βλ. και Klaffenbach, SBPrAW 1935, 722· Philippson-Kirsten, ο.π.λ. 377, 388, 577, 586, 607, 610, 638.

140 ΑΑ 1941, 108 και σημ. 3.

Υπάρχουν ακόμα δύο περιοχές, μικρότερες, που θα μπορούσαν όμως να είναι χώρες αυτόνομων κοινοτήτων, πόλεων, με τη θεσμική τουλάχιστον αν όχι και με την οικιστική έννοια του όρου. Η μία είναι εκείνη του Αρχοντοχωριού, αμέσως νότια από τον Μπουμιστό, το χώρο προς τα νότια όπως κατεβαίνει το ρέμα του Μάχα, το χώρο με τις μαλακές κλίσεις στο Κυρκοβούνι και το μικρό βύθισμα στα ανατολικά του. Γκρεμοί χωρίζουν την περιοχή από εκείνη της Αλυζίας στα δυτικά και άλλοι από τη λεκάνη των Αστακών και τη βορειότερή της των Βλυζιανών στα ανατολικά. Στα νότια ορίζεται από το βουνό Βελούτσα που σχηματίζει τον απότομο όγκο της Κριθωτής, ενώ στο νότιο μέρος της ανατολικής πλευράς της απότομες κλίσεις, γκρεμοί και άξενη ακτή της δίνουν τον χαρακτήρα εσωτερικής περιοχής, μολονότι στο χάρτη φαίνεται παραλιακή. Στην πραγματικότητα μόνη έξοδος της στη θάλασσα είναι το μικρό αγκυροβόλιο Στραβολιμιάνας¹⁴¹. Ίχνη αρχαίας εγκατάστασης υπάρχουν κοντά στο Αρχοντοχώρι σε δρόμο που πηγαίνει για τον Αετό¹⁴². Η άλλη περιοχή, όπου επίσης έχουν βρεθεί τέτοια ίχνη είναι η λεκάνη των Βλυζιανών¹⁴³, με την οποία συνάπτεται προς τα νοτιοανατολικά το επίσης μικρό υψίπεδο Δριμόνια.

Από τις πιο πάνω η σημαντικότερη όπως δείχνουν τα ερείπια και η έκταση της χώρας, εφόσον βέβαια της αποδώσουμε και μέρος ή όλη τη λεκάνη της Κομπωτής, είναι η πρώτη, εκείνη των χωριών Αχυρών και Κομπωτής. Η πόλη που βρισκόταν εκεί ήταν οικιστικά συγκροτημένη και οχυρωμένη. Μάλλον θα πρέπει να σχετισθεί με την Φοκρέα, αφού από όλες τις αναζητούμενες είναι η μόνη που οπωσδήποτε ήταν πόλη και έδωσε και άρχοντα του Κοινού, χωρίς βέβαια να αποκλείεται αυτό να είναι τυχαίο. Το πιο πιθανό είναι οι άλλες δύο μικρές χώρες να ανήκαν σε δύο από τις άλλες πόλεις με μεγαλύτερες πιθανότητες για τη Λάμπη και την Εστιαία, αφού όπως είπαμε η Μάραθος αν ήταν πόλη μάλλον θα πρέπει να ήταν παραθαλάσσια, και πραγματικά παραθαλάσσια δεν είναι καμιά από τις δύο χώρες. Αλλά δεν φαίνεται να υπάρχει και καμιά διαθέσιμη περιοχή. Αυτό θα έπρεπε μάλλον να μας οδηγήσει να συμπεράνουμε ότι δεν ήταν πόλη, αλλά λιμάνι. Μπορεί να πρόκειται για το όνομα κάποιου από τα λιμάνια που έχουμε επισημάνει και που δεν αναφέρεται το όνομά του. Μπορεί ακόμα να είναι και ο Στραβολιμιάνας, το μόνο ορμητήριο στη δυτική πλευρά της χερσονήσου της Κριθωτής, σημαντικό επειδή ακριβώς είναι το μόνο μεταξύ Αστακού και Αλυζίας και μόνη έξοδος στη θάλασσα της περιοχής του Αρχοντοχωριού, αλλά εκεί ο Leake, που θα ήθελε να τοποθετήσει στο σημείο αυτό το Σόλλιον, δεν βρήκε αρχαία ίχνη και τέτοια δεν ανέφερε και κανείς άλλος. Θα μπορούσε το ίδιο καλά η Μάραθος να είναι π.χ. το αρχαίο όνομα του λιμανιού της Ηράκλειας, δηλαδή της σημερινής Βόνιτσας.

Μπορούμε λοιπόν τώρα να συντάξουμε τον συνολικό πίνακα αντιστοιχιών αρχαίων θέσεων με πραγματικά ή φερόμενα ως ονόματα ακαρνανικών πόλεων. Αντιστοιχιών που άλλες είναι βέβαιες και άλλες έχουν διαφορετικούς βαθμούς πιθανότητας.

¹⁴¹ Η Στραβολιμιάνας κατά Leake, *Travels in North. Greece* IV 14, 18π.

¹⁴² Heuzey, ο.π.π. 418. Χρησιμοποιεί το παλιό όνομα Ζαβίτσα. Κοντά στο χωριό, σε ένα από τους δρόμους που πηγαίνουν για τον Αετό, επισήμανε τον μικρό περίβολο Καστελάκι και τον θεώρησε ακρόπολη κώμης. Στο δρόμο για το Δραγαμέστο (Αστακό) είδε θεμέλια πύργου και τάφους λαξευμένους στο βράχο.

¹⁴³ Heuzey ο.π.π. 364. Παρατήρησε μεγάλη αρχαία δεξαμενή. Ένας ναός στη θέση της εκκλησίας της Αγίας Δευτέρας βρίσκεται στα όρια μεταξύ της περιοχής των Βλυζιανών και εκείνης των Φοιτών: Philippson-Kirsten, ο.π.π. 388, 397, 637· Heuzey, ο.π.π. 363· Μαστροκόστας, *Δελτίον* 22, 1967, Β 323 π.

Πόλεις	
1. Οινιάδαι	Τρίκαρδο
2. Ματρόπολις	Παλαιομάννα
3. Δηριείς	Ρίγανη
4. Στράτος	Σουροβίγλι
5. Λιμναία	Καρβασαράς
6. Μεδιών	Κατούνα
7. Φοιτία	Πόρτα Μπαμπίνι
8. Κόροντα	Χρυσοβίτσα
9. Εύριπος	Αγ. Παντελεήμωνας
10. Αστακοί	Δραγαμέστο
11. Φοκρέα	Κομπωτή
12. Θύρρειον	Άγιος Βασίλειος
- Τύρβειον = Θύρρειον -	
13. Εχίνος	Άγιος Ηλίας
14. Τορύβεια	Λυκονίκου
15. Αλυζία	Καντήλα
16. Πάλαιρος	Κεχροπούλα
17. Ανακτόριον	Νέα Καμάρινα
18. Λευκάς	Λευκάδα
19. Απολλωνία	Κάλαμος
20. Εσιαία	Αρχοντοχώρι ή Βλυζιανά
21. Λάμπη	Αρχοντοχώρι ή Βλυζιανά.

Πόλεις μόνο για κάποιο διάστημα

1. Αθήναι	Σκουπάς
2. Ερυσίχη	Πεντάλοφο
3. Άκρα	Σκορτού
4. Ηράκλεια	Ρούγα
5. Σαυρία	Ρίγανη
- Παλαιοί Οινιάδαι = Ερυσίχη (ή Ματρόπολις)	

Κώμες

1. Σόλλιον (Λευκάδας-Παλαίρου)	Άγιος Γεώργιος
2. Ηράκλεια (Θυρρείου)	Ρούγα
3. Άκρα (Φοιτών)	Σκορτού
4. Τειρείοι (Ανακτορίου)	Άγιος Νικόλαος
5. Μάραθος	

Θα μπορούσαμε να προσθέσουμε και κάποιες πόλεις εκτός κυρίως Ακαρνανίας που, άλλες με βεβαιότητα και άλλες πιθανώς, υπήρξαν για κάποια διαστήματα ακαρνανικές:

1. Άργος Αμφιλοχικόν
2. Άκριπος
3. Υπώρειαι
4. Αγρίνιον

Από αυτές μόνο οι θέσεις της πρώτης και της τέταρτης είναι γνωστές.

WOMEN, PRIESTS AND THE JEWISH INSCRIPTIONS OF CRETE

95

Bradley Nystrom

Many ancient authorities testify to the existence of a large and vigorous Jewish community on Crete. Indeed, our literary sources indicate that the Jewish presence there dates from at least the middle of the Hellenistic age and extends throughout later antiquity.¹ It is unfortunate that, despite these testimonies, the island has thus far yielded no more than four² Jewish inscriptions, yet even these few are

¹ See, for example, *I Macc.* 15:23, which cites the Cretan city of Gortyn as one of those to which the Roman Senate is said to have sent copies of its proclamation (probably in 139 BCE, but perhaps as early as 142) warning against the molestation of Jews. The claim of the Sibylline Oracle (*Or. Sib.* 3.271) that the entire land and sea was “full of Jews” must certainly have been made with Crete in mind, given its size and central location in the eastern Mediterranean. Josephus, who married in Rome a woman from a Cretan Jewish family, considered the Jews of Crete of sufficient number to make them worth mentioning as supporters of the imposter who, after the death of Herod the Great, sought to succeed him by impersonating his son, Alexander (*AJ* 17.324-38 and *BJ* 2.101-110). Philo (*Leg. ad Gaium* 282) noted that the island was among those countries with a large Jewish population by the early years of the Roman Empire, and the fact that Tacitus (*Hist.* 5.2) records a tradition according to which the Jews originated in the vicinity of Mt. Ida in central Crete, from which they supposedly derived the names of Idaei and, later, Judaei, argues for the popular association of the island and the people in the late first and early second centuries CE. Evidence for the continuing presence of Jews in Crete includes their persecution by Theodosius II in the fifth century. For a good study of the Jewish presence on Crete see S. Spyridakis, “Notes on the Jews of Gortyna and Crete,” *ZPE* 73 (1988) 171-75.

² *IC* I.5.17 and *CII* 731c are clearly Jewish. The classification of a third (*IC* IV.509, to be discussed below) is questionable, as is that of a fourth inscription, *IC* II.13.8 (Σανθάθις Ἐρημῆ μνάμας χάρις). The latter is included in the 1975 reprint of the *CII* (731b), but is designated as “dubious” in E. Schürer, *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ*, rev. by Geza Vermes et al. (Edinburgh: T. & T. Clark, 1986) III: 71-72. On this question see S. Spyridakis, “*Inscriptiones Creticae* II.12.8: A Jewish Inscription?” *Harvard Theological Review* 82.2 (1989) 231-32. For discussions of Jewish, Christian and pagan use of the name Σανθάθις and its variant forms see V. Tcherikover, “The Sambathions,” in *CPI* (Cambridge: Harvard Univ., 1957-64) 3.44, and B. Nystrom, “A Symbol of Hope from Thessalonica,” *Harvard Theological Review* 74:3 (1981) 325-330.

noteworthy. Two in particular possess religious and social significance which has not yet been duly noted.

The first is from a sepulchral plaque which marked the tomb of a certain Sophia from Gortyn:

Σοφία Γορτυνί
α πρεσβυτέρα
κέ ἀρχισυναγώ
γισσα Κισάμου ἔν
θα. Μνήμη δικέας
ἰς ἑὼνα. Ἀμήν.³

96

This inscription was discovered at Kastelli Kissamou and assigned by L. Robert to the fourth or fifth century.⁴ Its significance lies partly in the fact that it reveals the existence of a Jewish population large enough to support a synagogue at Kisamos in the remote westernmost part of Crete. Further, the identification of Sophia as a woman of Gortyn raises the interesting question of why a resident of the island's metropolis and administrative center would have abandoned it in order to settle in faraway Kisamos. Stylianos Spyridakis has suggested the possibility that her emigration was prompted by the anti-Semitic policies of the eastern Roman emperor Theodosius II (408-50) and that the establishment of a synagogue in Kisamos was a direct consequence of official persecution elsewhere.⁵ This explanation is not without merit, for the emperor's measures are well-known for their severity and must certainly have brought about the dislocation of many who were affected by them. Still, we should not suppose that persons seeking refuge in Kisamos would have gained anything more than marginal improvement in their safety since, despite its relative isolation, the city was hardly obscure enough to escape imperial efforts to suppress Judaism.⁶

A more important consideration is the description of Sophia as πρεσβυτέρα and ἀρχισυναγωγίσσα. Instances of the application of these titles to women are rare, but not unfamiliar to students of Jewish epigraphy. Women are described as "elder" in Jewish sepulchral inscriptions from Thrace,⁷ North Africa,⁸ Apulia,⁹ and Rome,¹⁰ and as "leader of the synagogue" at Smyrna¹¹ and at Myndos in Caria.¹² But how are we to

³ A.C. Bandy, *The Greek Christian Inscriptions of Crete* (Athens: Christian Archaeological Society, 1970) appendix, no. 3 (= *CII* 731c).

⁴ *REG* 77 (1964) 215-216.

⁵ S. Spyridakis, "Notes on the Jews of Gortyna and Crete," *ZPE* 73 (1988) 174-75. For the religious policies of Theodosius II see especially J.W. Parkes, *The Conflict of the Church and Synagogue: A Study in the Origins of Anti-Semitism* (New York, 1974).

⁶ Kisamos is known to have flourished during the Roman occupation of Crete and was mentioned by Hierocles in the sixth century (*Synecdemus* 650.13), when it served as an episcopal seat (*Notitiae Graecae episcopatum* 3.450, 10.561).

⁷ *CII* 692, from Bizye.

⁸ *SEG* 27, no. 1201, from a Jewish catacomb in Oea (modern Tripoli).

⁹ *CII* 581, 590 and 597, from a Jewish catacomb in Venosa.

¹⁰ *CII* 400.

¹¹ *CII* 741.

¹² *CII* 756.

interpret such cases? Did women really exercise the authority normally associated with these titles?

The scholarly consensus has always been that they did not, that such titles were merely honorific when given to women and conferred only in recognition of a woman's marriage to a synagogue official or, perhaps, of her piety or largesse. Thus, A.C. Bandy, who first published this inscription, states that, in the case of Sophia, "the former term [πρεσβυτέρα] implies that the deceased was the wife of an 'elder' or received this as an honorary title...while the latter [ἀρχισυναγωγίσσα], either that her husband was, in addition, the 'head of a synagogue' or that she received this too as a second honorary title."¹³

But recent research indicates that the role of women in the ancient synagogue may have been more significant than has been generally assumed. Of particular importance is the work of Bernadette Brooten, who argues in her *Women Leaders in the Ancient Synagogue* that women holding religious titles such as πρεσβυτέρα, ἀρχισυναγωγίσσα, ἀρχήγισσα, and even ἱέρεια/ἱέρισα exercised real authority in the synagogues of Palestine and the Diaspora. Basing her position on a careful examination of both epigraphic and literary sources, Brooten asserts that there is no reason to suppose any of the titles associated with the ancient synagogue was honorific, that there is no evidence in ancient Judaism of the custom of wives taking on their husbands' titles, and that, even if such evidence did exist, "this would not prove that the wives in question had no functions attached to their titles, nor would it prove that all Jewish women acquired their titles in this way."¹⁴ Thus, Brooten effectively challenges the older view that women did not hold functional synagogue titles and proposes in the case of the present inscription that, like her male counterparts, Sophia of Gortyn "must have been very actively involved in the affairs of the synagogue,"¹⁵ and particularly in "administration and exhortation." It should be noted that under this interpretation Sophia, as presbyter, would most likely have been a member of the synagogue's judicial council and had a share in the management of its finances.¹⁶ As leader of the synagogue, she occupied what T. Rajak and D. Noy, in their recent study of the ancient *archisynagogoi*,¹⁷ have called "the most visible office" associated with the synagogue¹⁸ and the one which "appears to incorporate verbally the very concept [i.e., of the synagogue] itself."¹⁹

It is significant that since the publication of her book Brooten's position has received support from various quarters. Rajak and Noy state that her "claim of functional

¹³ Bandy, p. 143, no. 3.

¹⁴ B. Brooten, *Women Leaders in the Ancient Synagogue*, Brown Judaic Studies 36 (Chico, Calif.: Scholars Press, 1982) p. 10. Brooten also discusses the significance of inscriptions describing women as "leader" (ἀρχήγισσα), "mother of the synagogue" (μήτηρ συναγωγῆς) and "priestess" (ἱέρεια, ἱέρισα).

¹⁵ Brooten, p. 32.

¹⁶ Brooten, p. 55.

¹⁷ T. Rajak and D. Noy, "Archisynagogoi: Office, Title and Social Status in the Greco-Jewish Synagogue," *Journal of Roman Studies* 83 (1993) 75-93.

¹⁸ Rajak and Noy, p. 75.

¹⁹ Rajak and Noy, p. 78.

Bandy²⁵ believes that the terms ἱερεὺς and ἄρχων, the inclusion of a patronymic (if a reading of Θεο[δοῦ]λο[υ] in lines 1-2 is correct) and the absence of “customary Christian vocabulary” tend to classify this inscription as Jewish, and that, if sepulchral, it marked a double tomb: “[This burial-place belongs] to lord Satyros, a priest, son of Theodoulos, and to Moses, head of the synagogue, who sought salvation with many toils.” Halbherr and Guarducci considered it Christian, and I have elsewhere²⁶ pointed to the possibility that it was dedicated by a certain Satyros in honor of a Christian priest who, like many others, had taken a biblical name — in this case, Moses. B. Lifshitz,²⁷ editor of the 1975 reprint of the *Corpus Inscriptionum Iudaicarum*, is emphatic in describing the inscription as Christian, noting that the name Moses occurs frequently in Christian inscriptions but only rarely in Jewish ones, and also that the reference to σωτηρία is “apparently Christian.” This judgment strikes me as uncertain, however; the name Moses does occur with some frequency in Jewish epigraphy,²⁸ and there is ample evidence of the use of σωτηρία in Jewish, as well as Christian, inscriptions.²⁹ It may be that no compelling argument can be made for the classification of the stone as either Jewish or Christian, but this does not prevent us from considering its significance in each case.

99

If it is in fact Jewish, the term ἱερεὺς is of particular importance, since in this case it bears witness to the role of priests in Jewish religious life long after the destruction of the Jerusalem Temple in 70 CE.³⁰ Though it is often assumed that this event meant the end of priestly service, our sources indicate that priests (probably *kohanim* in the sense of “descendants of Aaron” or “persons of Levitical descent”³¹) continued to participate in the synagogue service and were held in high regard in Jewish communities. Both the Mishnah³² and the Palestinian Talmud³³ refer to priests, and especially to the priestly blessing. The Codex Theodosianus places priests at the head of its list of synagogue officials.³⁴ P.W. van der Horst has pointed out that in the third and fourth centuries their distinction was still so great that in the catacombs of Beth She’arim in Palestine a special room was reserved for them.³⁵ Priests are mentioned in inscriptions from Rome,³⁶

²⁵ Bandy reads: [κ]ῆρι Σατῦρω Θεο[δοῦ]λο[υ] ἱερεῦ, Μωσῆ ἄρχων [τι] / [ζητ]ήσας <ι> ἐν πόνοις / [πολλ]οῖς σωτηρίαν.

²⁶ B. Nystrom, “*Inscriptiones Creticae* IV 509: An Ancient Christian Priest?” *ZPE* 50 (1983) p. 122.

²⁷ *CII* p. 89.

²⁸ E.g., *CII* 713 and 714.

²⁹ See, for example, *CII* 806-808, 811, 816, 1438.

³⁰ Among the ancient writers who mention the existence of other Jewish temples are Tacitus (*Hist.* 5.5), Tertullian (*De ieiuno* 16.6), whose references to *templa* do not appear to describe synagogues, and Josephus (*AJ* 13.3.1), who preserves a letter written by Onias IV to Ptolemy VI Philometer and Cleopatra II asking permission to build a temple in Leontopolis. See also Michael Stone, *Scriptures, Sects and Visions: A Profile of Judaism from Ezra to the Jewish Revolt* (Philadelphia: Fortress Press, 1980), pp. 77-82, who mentions temples at Arad, Elephantine and Araq al-Emir, as well as at Leontopolis, and Stuart Miller, *Studies in the History and Traditions of Sepphoris* (Leiden: E.J. Brill, 1986), which includes interesting material about priests in Palestine after 70 CE.

³¹ P.W. van der Horst, *Ancient Jewish Epitaphs* (Kampen: Pharos, 1991) p. 96.

³² For example, *m. Ber.* 5:4, *m. Meg.* 4:5-7 and *m. Sota* 7:6.

³³ *y. Ber.* 3.1.6-8.

³⁴ Codex Theodosianus 16.8.4 (issued December, 331)

³⁵ van der Horst, p. 96

³⁶ *CII* 346, 347, 355 and 375.

ΑΡΙΑΔΝΗ

Ephesus,³⁷ Cilicia,³⁸ and in Egyptian papyri.³⁹ Yet, despite the evidence for the existence of large Jewish communities in the islands of the eastern Mediterranean and Aegean in the Hellenistic and Roman periods, the epigraphic record makes no other mention of Jewish priests there. This inscription, if Jewish, adds to the evidence of their role in Jewish life in late antiquity and lends support to those ancient authorities who described Crete as one of the flourishing centers of the Diaspora.

³⁷ *CII* 746.

³⁸ *CII* 785.

³⁹ *CPI* 120, 121 and 139.

Ο ΣΚΥΛΟΣ ΚΑΙ Ο ΚΥΝΙΚΟΣ ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΟ “ΠΙΘΑΡΙ” ΤΟΥ ΔΙΟΓΕΝΗ

101

Philippe Gouin¹

Ο Διογένης από τη Σινώπη δεν κατοίκησε ποτέ σ' ένα βαρέλι. Το ξύλινο βαρέλι, κελυκκή εφεύρεση θα λέγαμε, ήταν ασφαλώς άγνωστο στην Αθήνα την ελληνιστική περίοδο. Η σύγχυση προέρχεται αναμφίβολα από την απόσταση αρκετών αιώνων που χωρίζει τον Διογένη της Σινώπης που έζησε από το 414 έως το 323 π.Χ. και των κειμένων που διηγούνται τη ζωή του. Γιατί σχεδόν όλα όσα ξέρουμε για τον Διογένη μαθητή του ιδρυτή του κινήματος των Κυνικών, Αντισθένη, μας τα αφηγείται ένας συνονόματός του, ο Διογένης, ο Λαέρτιος. Στο συμπληρωτικό αυτόν των αρχών του 3^{ου} αι. μ.Χ. οφείλουμε την πληροφορία ότι ο ξακουστός φιλόσοφος κατοίκησε ένα διάστημα σ' ένα άδειο βαρέλι που βρισκόταν ναό του Μητρούου².

Το σύντομο ανέκδοτο εικονογραφείται σε αρχαίες σφραγίδες και γλυπτά. Από τα τελευταία το πιο διάσημο βρίσκεται στη Villa Albani στη Ρώμη³. Ανακαλύφθηκε ημιτελές στα 1726 στο Θησαυροφυλάκιο και συμπληρώθηκε από έναν γλύπτη του Μπαρόκ, σύμφωνα με το ευφάνταστο και ρεαλιστικό γούστο της εποχής. Πρόκειται για τη γνωστή εδώ και δύομισι αιώνες αναπαράσταση της περίφημης συνάντησης του Διογένη με τον Αλέξανδρο (εικ. 1). Πιστεύουμε πως η αποκατάσταση είναι απόλυτα λανθασμένη. Από την ανάλυση ενός σχεδίου του ανάγλυφου πριν τη συμπλήρωση, που φαίνεται ιδιαίτερα ακριβές⁴, καταλήγουμε να προτείνουμε μία διαφορετική ερμηνεία διότι δεν εικονίζεται η μορφή του Αλέξανδρου (εικ. 2). Στο ακρωτηριασμένο ανάγλυφο ο Διογένης είναι ο μόνος που αναγνωρίζεται με βεβαιότητα, εγκατεστημένος σ' ένα τεράστιο δοχείο, μ' ένα μικρό σκύλο επάνω. Ωστόσο, κεντρικά και προς τα δεξιά, τα τμήματα ενός σπασμένου χεριού πιστοποιούν πως ο φιλόσοφος δεν ήταν

¹ CNRS, ERA 41 του CRA. 3, rue Michelet, 75006 Paris.

² Διογένης Λαέρτιος, vol. II: 15.

³ Richter vol. I: 184 και vol. II, εικ. 1067.

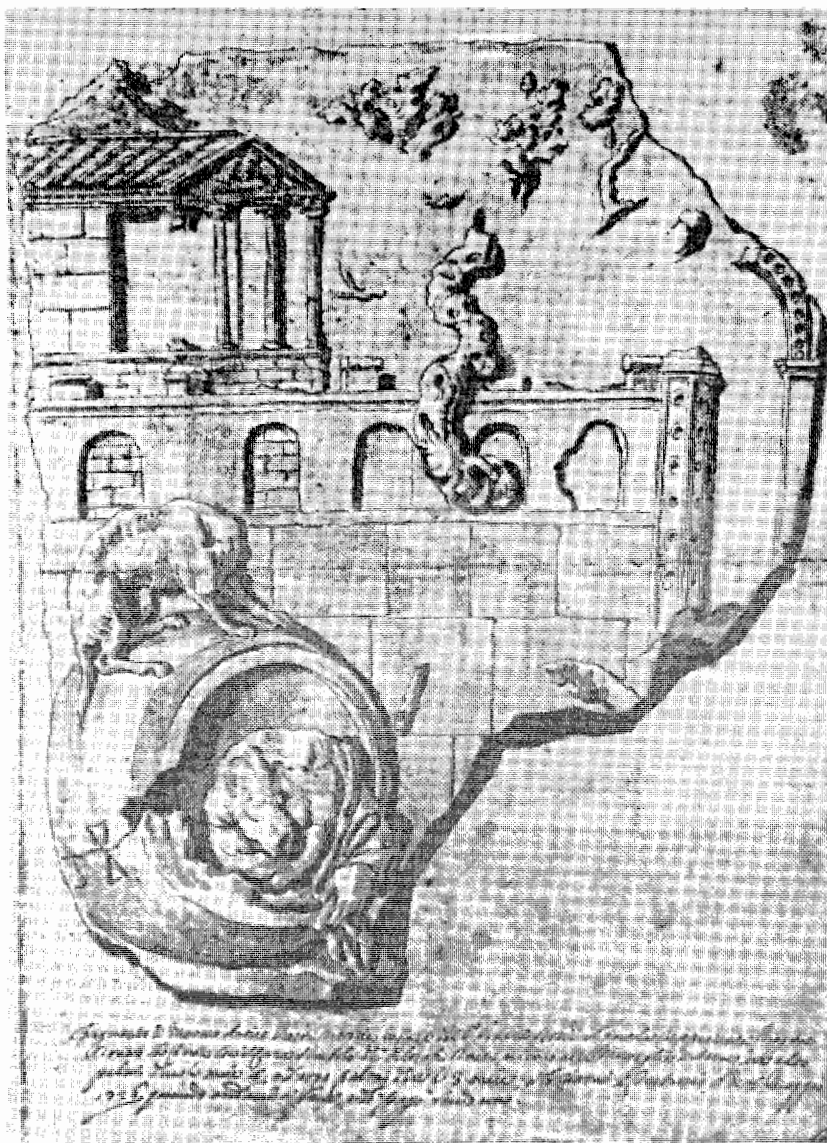
⁴ Το σχέδιο, που φυλάσσεται στη Βατικανή Βιβλιοθήκη (*Codex Ottobonus Latinus 3109*), δημοσιεύεται στην Richter vol. I: 184. Εκτελέστηκε από τον Ghezzi αμέσως μετά την

Εικ. 1. Το ανάγλυφο από τη Villa Albani μετά την αποκατάσταση (Richter 1965, vol. II, εικ. 1067).

μόνος. Στο πίσω μέρος της σκηνής διακρίνεται ένας πρόστιλος ναός με βωμό μπροστά, μέσα σε περίβολο στον οποίο έφερνε ψηλή θύρα.

Αρχικά παρατηρούμε πως το κρησφύγετο του Διογένη είναι ένας *πίθος*, ένα μεγάλο *dolium* και όχι ένα βαρέλι. Επιλέον, το δοχείο ακολουθεί τον ίδιο εικονογραφικό τύπο σε όλες τις παραστάσεις που μας διασώθηκαν, είτε πρόκειται για ανάγλυφα, για μωσαϊκά ή για σφραγίδες (εικ. 3). Γνωρίζουμε ότι αυτά τα ευρύχωρα σφαιρικά κεραμικά με διάμετρο μεγαλύτερη του μέτρου χρησιμοποιούνταν τότε ανάμεσα στα άλλα και σαν αποθηκευτικά δοχεία ή σιτοδοχεία. Τα *dolia* είναι σε κοινή χρήση στις αρχαίες κατοικίες, αλλά οι χρονολογικές αποδείξεις που μπορούν να προσφέρουν είναι περιορισμένες, γιατί ο τύπος τους εξελίσσεται αργά. Ωστόσο, ορισμένες λεπτομέρειες στο ανάγλυφο και στο αναπαριστούμενο αποθηκευτικό δοχείο έχουν τη σημασία τους καθώς αποτελούν τη βάση της παρουσιάσής μας. Παρατηρούμε αρχικά ότι το δοχείο είναι τοποθετημένο στην είσοδο του περιβόλου ενός οικοδομήματος, σε δεύτερο πλάνο. Σημειώνουμε επίσης πως θα πρέπει να

Εικ. 2. Ανάγλυφο από τη Villa Albani στη Ρώμη πριν τη συντήρηση. Σχέδιο του αποτιμήματος από τον Ghezzi (Richter 1965, vol. II:184).

είχε προηγουμένως επισκευασθεί: ένα μεγάλο ράγισμα στη ράχη συγκρατείται με μολύβδινους συνδέσμους⁵. Επιπλέον, παρατηρούμε πως λείπει μεγάλο τμήμα της περιφέρειας

⁵ Τα μεγάλα αυτά δοχεία ήσαν ιδιαίτερα ακριβά γιατί για την παραγωγή τους απαιτούνταν μεγάλη ποσότητα αργίλου και καυσίμων.

Εικ. 3. Σφραγίδα από το μουσείο Thorwaldsen με το Διογένη και ένα μαθητή του. (Richter, vol. II, εικ. 1068, d).

του λαϊμού. Είμαστε λοιπόν βέβαιοι πως πρόκειται για παραπεταμένο αγγείο που έπαψε πια να χρησιμοποιείται. Ας επιχειρήσουμε τώρα να κατανοήσουμε τους λόγους της παρουσίας του στη θέση αυτή.

Μία επιπλέον ένδειξη μας παρέχει ο νεαρός στην ηλικία σκύλος, κουλουριασμένος στην κορυφή του δοχείου. Έχοντας την ουρά χαμηλωμένη το ζώο φαίνεται τρομαγμένο ή ανήσυχο γιατί αποστρέφεται το Διογένη. Σ' αυτές τις συνθήκες μας φαίνεται δύσκολο να συνεχίσουμε να πιστεύουμε, όπως κάναμε μέχρι τώρα, ότι πρόκειται μόνο για το σύντροφο του φιλοσόφου. Δε θεωρούμε, επίσης, πως θα πρέπει να σχετίζεται με ένα από τα σύμβολα του κινήματος των Κυνικών, στο βαθμό που σχετίζονται η βακτηρία, ο τρίβωνας και η πήρα. Έτσι, ο σκύλος βρίσκεται εκεί γιατί απλά φυλά την είσοδο του οικοδομήματος στο δεύτερο επίπεδο και, σύμφωνα με μια κοινή, ακόμη και σήμερα, παράδοση στην Ελλάδα, το παλιό ραγισμένο δοχείο αποτελεί τον οικίσκο του (εικ. 4). Είναι επίσης πιθανό επαγωγικά να κατανοήσουμε για πιο οικοδόμημα πρόκειται. Πράγματι, ακόμη κι αν δεχθούμε πως ο Διογένης αυτοπροσκαλούνταν παντού, φαίνεται δύσκολο να παραδεχθούμε ότι θα μπορούσε να καταλάβει έναν οικίσκο δίχως τη συγκατάθεση των ιδιοκτητών και, κυρίως,

Εικ. 4. Οικίσκος σκύλου σε πιθάρι από το χωριό Πρινές-αρχαία Ελεύθερνα, επαρχία Άνω Μυλοπόταμου, Κρήτη (Φωτογραφία Ph. Gouin, Σεπτέμβριος 1996).

του σκύλου. Αναμφίβολα, ο τελευταίος ήταν κοντά σ' ένα από τα συνήθη καταφύγια του φιλοσόφου⁶. Επίσης, ο ναός που παριστάνεται από το γλύπτη στο δεύτερο επίπεδο του ανάγλυφου, είναι πιθανό πως ήταν ιδιαίτερα γνωστός αυτή την εποχή και πως όλοι τον αναγνώριζαν αμέσως. Πως να μη σκεφτούμε πως πρόκειται για το ναό του Μητρώου, αφού ο Δ. Λαέρτιος μας λέει πως ο Διογένης βρήκε εκεί το πιθάρι του; Θα μπορούσαν έτσι να ταυτισθούν το δοχείο, ο σκύλος και ο ναός του ανάγλυφου.

Επανεξεταζόμενο στην αρχική του μορφή, το δοχείο-οικίσκος αποκτά άλλη σημασία από την απλή απόδειξη της υλικής αυταπάραξης του φιλοσόφου. Γίνεται σύμβολο του ίδιου του κοινωνικού χαρακτήρα ενός Κυνικού, προσδιορισμός που αναφέρεται τόσο στον άνθρωπο, όσο και στο φιλοσοφικό κίνημα, δηλωτικός πιθανόν του τρόπου ζωής που διήγαγαν ο Σινωπαίος και οι φίλοι του. Δηλαδή, σε καθαρά υλικό επίπεδο, με τη ζωή ενός σκύλου.⁷ Ο λόγος λοιπόν για τον οποίο ο Διογένης επιλέγει τον οικίσκο ενός σκύλου για καταφύγιο γίνεται προφανής. Πράγματι, οι αναφορές στο σκύλο αφθονούν στα γραπτά για το βίο του φιλοσόφου και το ζώο τον συντροφεύει σε πολλά αρχαία έργα. Τα γλυπτά από τη

⁶ Ο Διογένης χρησιμοποίησε τις στοές για να φάει, να κοιμηθεί και να κουβεντιάσει. Έλεγε δείχνοντάς τα πως, “*οι Αθηναίοι τα κατασκεύασαν με πρόθεση δική του, για να μπορεί να ζει εκεί*” (Διογένης Λαέρτιος, vol. II: 14).

⁷ Ο Διογένης αναφέρει επίσης ότι είναι “*δίχως πόλη, δίχως σπίτι, δίχως πατρίδα...*”, δηλαδή στην υλική και κοινωνική θέση ενός ζώου. Για το λόγο αυτό δε φαίνεται πιθανό να αναζητήσουμε την ετυμολογία των Κυνικών στη λέξη Κυνόσαργες, τη συνοικία που δίδασκε ο Αντισθένης.

Villa Albani και τη Νέα Υόρκη, για παράδειγμα, εικονίζουν το ζώο καθισμένο κοντά σ' έναν Διογένη ηλικιωμένο να φορά μόνο τρίβωνα, να κρατά βακτηρία με ρόζους και την πήρα του ζητιάνου.⁸ Τον ξαναβρίσκουμε επίσης σε μία σφραγίδα από το μουσείο του Thorwaldsen καθώς και σε άλλα έργα (εικ. 3). Διότι το γεγονός να καταφύγει κανείς στον οικίσκο ενός σκύλου εντάσσεται στις φιλοσοφικές αναζητήσεις του μεγάλου μας εκκεντρικού φιλοσόφου. Γνωρίζουμε πως ο τελευταίος περιφρονούσε τις κοινωνικές συμβάσεις και τα πλούτη και διακήρυττε μια βαθιά καταφρόνηση για το ανθρώπινο γένος, εξαιρώντας βέβαια τον εαυτό του. Ο χρονικογράφος μας πληροφορεί επιπλέον πως ο Διογένης, γεμάτος αντιφάσεις, επιθύμησε μια μικρή κατοικία. Ο φίλος όμως στον οποίο απευθύνθηκε καθυστέρησε να απαντήσει κι ο φιλόσοφος αναγκάστηκε να εγκατασταθεί σε ένα πιθάρι. Αν και δεν μπορούμε να αποκλείσουμε την αυθαίρετη κατάληψη του ταπεινού οικίσκου ενός φύλακα σκύλου, ξαναβρίσκουμε λοιπόν στοιχεία της θεωρίας αυτού του μαθητή του Σωκράτη, που συνίσταται τόσο στην άρνηση των αγαθών αυτού του κόσμου, όσο και σε μία ευκαιριακή διάθεση απέναντι στη ζωή.⁹ Έτσι, όταν ο Αλέξανδρος του είπε: *“είμαι ο μεγάλος βασιλιάς Αλέξανδρος”*, εκείνος απάντησε: *“είμαι ο Διογένης ο σκύλος”*. Κι όταν του ζήτησε το λόγο, εκείνος εξήγησε: *“γιατί χαϊδεύω αυτούς που μου δίνουν, γαβγίζω όσους δε μου δίνουν και δαγκώνω όσους είναι κακοί”*¹⁰.

Τα έργα του Διογένη της Σινώπης δε μας διασώθηκαν. Έτσι δε γνωρίζουμε για την προσωπικότητα και τη ζωή του παρά μόνο ελάχιστα, όσα μας αναφέρει ο Διογένης ο Λαέρτιος. Σ' αυτές τις αφηγήσεις ο κυνισμός του Σινοπαίου προβάλλει πιάστερο σαν πρακτική παρά σα θεωρία. Και τούτο διότι παρουσιάζεται διαδοχικά αυθάδης και αυστηρός, ασελγής και ασκητικός. Σύμφωνα με τον ίδιο το Διογένη ένας Κυνικός οφείλει μόνο να αρέσκεται στην διατύπωση της αντιπαράθεσης του φυσικού στο συμβατικό, και να μην επιχειρεί να αναθεωρήσει την κοινωνία. Τα ανέκδοτα για τον προκλητικό αντικομπορμιστή, που αφθονούν στο κείμενο του Δ. Λαέρτιου, μας επιτρέπουν να προσδιορίσουμε το χαρακτήρα του με σχετική ακρίβεια: ένας άντρας ικανός να απαντήσει στον Κοσμοκράτορα της εποχής, τον Αλέξανδρο, πως η μόνη επιθυμία της στιγμής είναι να ξεσταθεί ήρεμα στον ήλιο, είναι ασφαλώς ασύνηθες. Όλα αυτά δηλώνουν ασφαλώς ξεκάθαρα το λόγο για τον οποίο ο φιλόσοφος επέλεξε για προσωρινό καταφύγιο έναν οικίσκο σκύλου και όχι μία οποιαδήποτε εσοχή σε κάποιον τοίχο. Όλες οι αναπαραστάσεις της σκηνης, ανάγλυφα, μωσαϊκά, σφραγιδοίλιθοι, φαίνεται να μαρτυρούν πως επρόκειτο για σημαντική φιλοσοφική αλληγορία σε όλη την ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο. Μεταγενέστερα, η σκηνή της προσωρινής διαμονής στο πιθάρι, αλλοιωμένη από το κείμενο του Δ. Λαέρτιου και το χρόνο, έχασε το ουσιαστικό της περιεχόμενο και κατέληξε να αποτελεί ένα σύντομο ανέκδοτο ανάμεσα στα άλλα.

Η εικονική αναπαράσταση του πρωτοτύπου μας δημιουργεί προβλήματα. Είδαμε πως πριν αποκατασταθεί, στο σωζόμενο τμήμα του ανάγλυφου της Villa Albani εικονιζόταν μόνο ο Διογένης. Η παρουσία όμως ενός χεριού με τεντωμένο το ένα δάχτυλο προϋπέθετε την παρουσία ενός δεύτερου συνοδευτικού προσώπου (εικ. 1, δεξιά). Ο συντηρητής της εποχής του μπαρόκ που αποκατέστησε το ακρωτηριασμένο ανάγλυφο το είχε παρατηρήσει και

⁸ Richter 1965, vol. I: 185 και vol. II, εικ. 1057 και 1058.

⁹ *“Οι Αθηναίοι τον αγαπούσαν ιδιαίτερα. Μαστίγωσαν μάλιστα το νεαρό που έσπασε το πιθάρι του και το αντικατέστησαν”* (Διογένης, Λαέρτιος, II:29).

¹⁰ Διογένης Λαέρτιος, II:29.

απειυθύνθηκε στις αφηγήσεις του Δ. Λαέρτιου. Φαντάστηκε επίσης πως η σκηνή θα έπρεπε να αναπαριστούσε την περίφημη συνάντηση του Διογένη με τον Αλέξανδρο. Πρόκειται ωστόσο για ένα χτυπητό παράδειγμα λανθασμένης ερμηνείας, διότι όλες οι υπόλοιπες αρχαίες αναπαραστάσεις του Διογένη μέσα στο πιθάρι του¹¹ τον δείχνουν να συνομιλεί με μια ανδρική καθιστή μορφή που κρατά πινάκιο (εικ. 3) και που πρόκειται αναμφίβολα για έναν μαθητή¹². Ένα δεύτερο λάθος σχετίζεται με το γεγονός ότι το αρχαίο τμήμα ήταν το ίδιο ψηλό όσο και φαρδύ με αποτέλεσμα το ύψος του να μην είναι ικανοποιητικά αρκετό ώστε να φιλοξενήσει όρθια μία δεύτερη μορφή¹³.

Ο γεμάτος ζήλο ιταλός συντηρητής το αντιλήφθηκε. Όμως, ενώ θα έπρεπε να επανεξετάσει την αναπαράσταση της σκηνής, αρκέστηκε να κερδίσει λίγο ύψος προσθέτοντας ένα μικρό βουναλάκι κάτω από το πιθάρι του Διογένη. Μόνο χάρις σ' αυτό το τέχνασμα μπόρεσε να αναπαραστήσει τον Μακεδόνα όρθιο, αν και λίγο συμπιεσμένος. Αντίθετα, η θύρα στο δεύτερο επίπεδο είναι υπερβολικά ψηλή, έστω και αν ληφθούν υπόψη τα λάθη προοπτικής της εποχής. Μπορούμε λοιπόν με βεβαιότητα να πούμε πως στο ακέραιο ανάγλυφο, ο συνομιλητής του φιλοσόφου ήταν καθιστός και ότι δεν επρόκειτο για τον Αλέξανδρο. Συνεπώς, προβάλλει αναγκαίο να απορρίψουμε το αμάλγαμα, αποτέλεσμα της ατυχούς συμπλήρωσης, της ιστορίας του πιθαριού και της συνάντησης με τον Αλέξανδρο¹⁴. Δε φαίνεται λοιπόν λογικό ο Διογένης από τον πυθμένα του πίθου να ζητά από τον Αλέξανδρο να μετατοπισθεί για να φανεί ο ήλιος. Αντίθετα, η σκηνή της συνάντησης προσεγγίζει πότερο στην πραγματικότητα αν τη φανταστεί κανείς, δίχως το πιθάρι, κάτω από την κιονοστοιχία, προσφιλές καταφύγιο του Κυνικού¹⁵. Μπορούμε λοιπόν να συμπεράνουμε πως ο συντηρητής του 18ου αι. πάντρεψε λανθασμένα δύο ανέκδοτα που στην αρχαιότητα και στα κείμενα του Δ. Λαέρτιου δεν είχαν καμία σχέση μεταξύ τους¹⁶.

Παρατηρούμε τελικά πως ο πίθος είναι πολύ μικρός, για να φιλοξενήσει το Διογένη, τόσο που για να κοιμηθεί θα' πρεπε να κουλουριαστεί. Μπορούμε λοιπόν να υποθέσουμε ότι έμεινε στο πιθάρι ένα μικρό διάστημα, όσο χρόνο χρειάζοταν για μία φιλοσοφική επίδειξη. Επιπλέον, παρατηρούμε πως υιοθέτησε μία όχι ιδιαίτερα άνετη στάση για να μιλήσει: προτάσσει το στήθος, ακουμπισμένος στο ραβδί του, ώστε το κεφάλι του να μην απέχει πάνω από ένα μέτρο από το έδαφος. Μας φαίνεται, ωστόσο, σοφά επιλεγμένη γιατί υποχρεώνει τους επισκέπτες να τον παρακολουθούν από ψηλά ή να κάθονται. Από την πρώτη κόλας στιγμή ο φιλόσοφός μας υποχρεώνει έτσι τον συνομιλητή του να επιλέξει όχι μόνο μια στάση φυσική, αλλά και μία άλλη φιλοσοφική. Επιπλέον, το να φιλοσοφεί από το βάθος ενός πίθου, αντί να κλίνει το σώμα προς τα εμπρός, πρόσδιδε αναμφίβολα ένα ιδιαίτερο βάρος στα λόγια του και ακόμη ίσως παραγόταν κι ένα ακουστικό εφέ. Η στάση εμπεριέχει ένα χαρακτηρισμό επίδειξης και η επιλογή της επιτείνει αυτόν του αγγελίου-οικίσκου σαν καταφύγιο. Επιπλέον, παραμένει ίδια σε όλες τις απεικονίσεις του φιλοσόφου.

¹¹ Richter I:184. Οι φωτογραφίες των σφραγιδόλιθων βρίσκονται στον τομ. II, εικ. 1063 και 1068-70.

¹² Δίκαια ο Lippold (:84) υποθέτει πως θα μπορούσε να παριστανόταν ο Κράτις, φίλος και μαθητής του Διογένη.

¹³ Σύμφωνα με την Richter το ανάγλυφο χωρίς το πλαίσιο έχει διαστάσεις 0,70 μ. ύψος και 0,78 πλάτος.

¹⁴ Ελάχιστοι ερευνητές ενθυμούνται πως αυτή η σκηνή είναι το προϊόν αποκατάστασης του αναγλύφου.

¹⁵ Η στοά του Δία ή το Πομπήιον για παράδειγμα (Διογένης Λαέρτιος, II:15).

¹⁶ Το Μουσείο της Villa Albani θα μπορούσε να ενσαφίσει στο πρόβλημα της αποκατάστασης και να προχωρήσει στην αντικατάστασή της γιατί αλλοιώνεται σοβαρά ο χαρακτήρας του έργου. Είναι αλήθεια πως αποτελεί για αυτή καθ' αυτή ντοκουμέντο για τις απαρχές της Ιστορίας της Τέχνης και της Αρχαιολογίας.

Η ανάλυση του ανάγλυφου από τη Villa Albani φανερώνει έτσι ότι η αποκατάσταση της εποχής του μπαρόκ είναι σε μεγάλο μέρος λανθασμένη. Τούτο δεν εμπόδισε την πασίγνωστη σκηνή να αναπαράγεται για αιώνες στα έργα που εικονίζεται ο Διογένης. Φαίνεται πως ήρθε λοιπόν η στιγμή να αντικατασταθεί με μία παράσταση και μία ερμηνεία που στέκονται περισσότερο κοντά στον πρωταρχικό μύθο. Έτσι, ένας καθιστός μαθητής παίρνει τη θέση του υποτιθέμενου Αλέξανδρου και ο οικίσκος του σκύλου αντικαθιστά την παράλογη παρουσία του πιθαριού. Οι σκέψεις που μπορεί να προκαλέσει αυτό το σπουδαίο επεισόδιο της ιστορίας της δυτικής σκέψης θα εμπλουτισθούν ασφαλώς σε ποιότητα και βάθος.

Παρίσι, Δεκέμβριος 1994.

108

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- G. Lippold.
Griechische Porträtstatuen. München 1912.
- E. Bréhier.
Histoire de la Philosophie. Paris 1931, 1991.
- Diogène Laërce:
Vies, doctrines et sentences des philosophes illustres. Paris 1965.
- G. Richter.
The Portraits of the Greeks. London 1965.
- W. Helbig, H. von Heintze.
Führer durch die öffentlichen Sammlungen klassischer Altertümer in Roma IV (Villa Albani No 3303).
Tübingen 1972.
- G. Lippold, *Griechische Porträtstatuen* (Müncher 1912).
Vies, doctrines et sentences des philosophes illustres (Paris 1965): Diogène Laërce.
- G. Richter, *The Portraits of the Greeks* (London 1965).
W. Helbig, H. von Heintze, *Führer durch die öffentlichen Sammlungen klassischer Altertümer in Rom IV*
(Villa Albani No 3303) (Tübingen 1972).
- E. Bréhier, *Histoire de la Philosophie* (Paris 1991²).

“KELIMAT”: A TURKISH-GREEK WORD LIST FOR OTTOMAN PRIMARY SCHOOLS IN CRETE

109

by *Matthias Kappler*

The Cretan Muslims have been considered as a “people without History”¹, but it would probably be more precise to say that a place in History for them has never been found. In spite of being just “Turks” for the foreigners and for the Greeks, or at best “Turko-Cretans” (Τουρκοκρήτες), they were closer to their Christian compatriots, with whom they shared language and daily life culture, than to the Ottoman Turks from other counties, with whom all they had in common was religion. The famous *çarşaf* at the trousers or around the head, dark for Christians and light-coloured for Muslims, was the only external sign which distinguished the males of the two populations². On the other hand, differences existed, syncretisms on both sides, and contrasts enough to cause hostilities. But now that this culture has completely vanished since the populations’ exchange, very few scientific attempts have been made to fix the cultural position of the Cretan Muslims within the Cretan-Greek and the Ottoman civilization. This is particularly true for research into language, since in the study of the Cretan dialect no reference is generally made to the Muslim variant, nor has ever been the supposition that such a variant exists set up. We know that the Cretan dialect with its regional modifications (generally divided in Eastern and Western Cretan, a

¹ ÖZBAYRI/ZAKHOS-PAPAZAKHARIOU 1976, p. 73.

² BERARD 1900, p. 21: “Les insurgés sont reconnaissables à leur mouchoir sombre autour de leur culotte [...]. Les musulmans [...], sauf le mouchoir clair, portent le même costume.”, and p. 28: “[...] rien ne les distingue les uns des autres, que la couleur du mouchoir autour de la tête.”. See also ÖZBAYRI/ZAKHOS-PAPAZAKHARIOU 1976, p. 72/73.

division which is being contested within the theory of isoglosses³) was spoken by both populations of the island, but the fact of writing Greek in Arabic characters and some specific features in the Muslim speech are evident peculiarities, though they have never been systematically studied⁴.

In this context we suggest the examination of the written inheritance of Muslim Greek in Crete, which was generally fixed in Arabic characters. From the linguistic point of view, the study of bilingual glossaries, grammars and conversation books seems to be the most appropriate for a first step of research, whereas the investigation of possible literary activity in Greek or Cretan dialect by Muslims and the comparison of such literature with that of the other Greek lands with Muslim cultural manifestations, first of all of Epirus, could be the following step⁵. As an attempt, we are going to present in these pages a Turkish-Greek word list, *Kelimât:türkiyye ve rûmiyye*, which includes a small grammar part and some conversation examples at the end, and which was published in Chaniá between 1291/1874 and 1312/1894 for the teaching of Turkish in the Muslim primary schools of Crete⁶.

I. The Cretan Muslims and their education at the end of the century

As pointed out above, a history of Cretan Muslims does not exist; therefore we have to stick to the few mentions in general works or to some specific articles⁷.

As to the number of population during the second half of the nineteenth century, we have, according to the different sources, in 1851 68.000 Muslims (150.231 Greek Christians), in 1881 73.234 Muslims (205.010 Orthodox Christians) and in 1900 33.281 Muslims (267.266 Orthodox Christians)⁸. The diminution of the Muslim population in the last years of the century was due to the first migration of Cretan Muslims to Turkey after the occupation of the island by the European powers in 1897 and the proclamation of its autonomy under their own protection (1898). The matter concerned above all the Muslim villagers, who since 1896 had migrated to the cities occupying the houses of the Greeks who had fled from previous massacres committed by Muslim fanatics⁹. However, the population of the chief towns was “principally composed of Mussulmans, for instance in the city of Canea the proportion was in 1851 2.700 Christians to 10.400 Mussulmans”,

³ CHARALAMBAKIS 1989, p. 380.

⁴ For the Muslim oral traditions see the only study on this subject ÖZBAYRI/ZAKHOS-PAPAZAKHARIOU 1976.

⁵ For Epirus the stage of research is comparable to that of Crete, though some short studies have been published, especially upon the so-called “ομολογίες”. As the latest works on linguistic and literary subjects we mention KAPPLER 1993 and the promising announcement of KOTZAGHEORGHIS 1993.

⁶ The glossary is mentioned by STRAUSS 1990, p. 61 n. 24 with the year of impression 1291/1874. I am deeply indebted to Dr. Oğuz Karakartal, Marmara Üniversitesi, Istanbul, who procured the booklet for me.

⁷ See the rather superficial allusions in the chapter “Εξισλαμισμοί, Τουρκοκρήτες, Κρυπτοχριστιανοί” in DHETORAKIS 1986, p. 287-290; moreover cf. STRAUSS 1990, KOLOĞLU 1987, CHIDHIROGHLU 1972 and, for former times, CHIDHIROGHLU 1969A and 1969B.

⁸ The numbers for 1851 are from an English “Memorandum relative to the Island of Candia 1821-1862” in PREVELAKIS 1969, p. 58; the numbers for 1881 and 1900 are from the Encyclopedia Britannica 6, 1963, p. 740.

⁹ BERARD 1900, p. 120, 230, 237.

while by far the largest part of the Christians lived outside the towns (143.050 of the rural population compared with 7.181 of the city population, still in 1851)¹⁰.

The years between 1889 and 1895, i.e. at the time of the publication of our booklet, were superficially rather positive for the Cretan Muslims, at least for the rich beys. In reality, those were the last flourishing years before the dramatical, for the Muslims, events of 1898. It was under the rule of Mahmud Cellaeddin that the absolute Muslim government was restored, though the Pact of Khalepa (October 1878) had obliged the Sultan to appoint a Christian Greek being an Ottoman subject as governor of the island. The General Assembly established by the Organic Statute of 1868 and composed of both Muslims and Christians lost its influence, while the island was led towards financial catastroph¹¹. The situation led to the Revolution of 1895 and to the institution of a Christian governor by the Sultan with the approbation of the foreign powers. But the hostilities grew even more and culminated in a massacre of the Christian quarter of Chania by the Muslims (February 1897)¹². The result was the intervention of the foreign powers already mentioned above and the mass emigration of thousands of Cretan Muslims to Asia Minor and Tripolitania.

The same deficiency of general information about Muslims in Crete is equally valid for the state of their schools. We can therefore only deduce from a series of edicts and laws enacted during and after the period of the *Tanzîmât* (1839-1878). These reforms, in the educational sector, aimed at a broader education and secularized school system for all Ottoman subjects regardless of their race, religion or language¹³. The lowest step in the school system were the *sibyân mektepleri*, for which our booklet was prepared, and which in that period were transformed from Kur’an oriented classes into compulsory elementary schools (*ibtidâiyye*) for both boys and girls aged from 4-7 to 10-11 years with a relatively broad teaching of alphabet and writing, Kur’an and its recitation, ethics, arithmetic, Ottoman history, geography and practical subjects (edict called *maârif-i umûmiye nizâm-nâmesi* from 1869¹⁴). As to the number of schools, we are informed that in 1892 we have 185 sibyan mektepleri (145 for boys and 40 for girls) on the island¹⁵, quite a large number due to the activities under Sultan Abdülhamîd. Of course, we little know about the real application of the reforms in the village and town schools in Crete. The Austrian traveller F.W. Sieber who visited the island in 1817 refers to the “Turkish Schools” where “reading, a little writing and Kur’an was taught”¹⁶, and probably until the eighties the situation did not change too much, since we know that the application of the central laws proceeded generally very slowly in the vilâyets¹⁷.

¹⁰ Quotation and numbers are from the cited “Memorandum” in PREVELAKI 1969, p. 58.

¹¹ BERARD 1900, p. 78-80.

¹² DHETORAKIS 1986, p. 390-394; BERARD 1900, p. 86.

¹³ See DUMONT 1989, p. 487-481.

¹⁴ See GÜNYOL 1972, p. 656 and KODAMAN 1988, p. 63-64 and *passim*.

¹⁵ Cfr. for the number of *sibyân mektepleri* STRAUSS 1995, p. 161 n. 25, according to the *Salname-i Vilayet-i Girid* from 1310/1892.

¹⁶ From SIEBER, *Reise nach der Insel Kreta*, Leipzig 1823, II. Vol., p. 103, in ZOBANAKIS 1939, p. 282.

¹⁷ KODAMAN 1988, p. 77.

An important date for Cretan educational system was 1881, when the General Assembly, composed at that time of 49 Christians and 31 Muslims, voted the “Education Law” (Νόμος περί παιδείας) which was in force until 1898 and prescribed basic education compulsory for both sexes and the foundation of new elementary schools¹⁸. The *maârif-i umûmiye nizâmnâmesi* from 1869, therefore, was probably never applied in Crete.

In Constantinople and other major cities of the Empire the educational system of the minorities was often by far better than the level of the public Ottoman schools, especially in higher education. The situation in Crete seems to be a little different, when we compare the illiteracy rate of Christians in 1881 (men: 81,75%, women: 96,5%) to that of Muslims (men: 80,8%, women: 88,2%)¹⁹. The difference, particularly amazing in the women’s rate, is usually explained by the fact that the towns, where obviously most schools were concentrated, were predominantly populated by Muslims. If this is certainly true, we should also remember that however almost 60% of the Muslims lived outside the towns (39.784 rural population compared with 28.216 city population in 1851²⁰).

Our main interest lies however in the question of language teaching. From when was Turkish taught, both in Christian and Muslim schools? According to STRAUSS 1990 already since 1878, i.e. since the Tanzîmât reforms and the institution of a General Assembly by the Pact of Khalepa, Turkish must have been introduced into the school programs, because that period saw a lively publishing activity of newspapers in Ottoman Turkish. It is very interesting that the phenomenon was due to a need of turkization on behalf of the Muslim intellectuals in the Cretan cities during these difficult years in order to justify a “Turkish” national identity, which ethnically is rather doubtful. This need, according to STRAUSS, led also to a turkization in school teaching. It may be argued, however, that only in 1895 the Ottoman government made Turkish a required subject in Greek minority schools of the capital²¹, but the specific situation of the Cretan Muslims, who naturally were not considered a “minority nation”, was probably particular enough to permit the teaching of Turkish before that date. Moreover, it seems that often (in the villages?) Christian and Muslim children went to the same school, which could lead to a participation of the pupils in subjects they were not supposed to attend because of their religion²². In addition to this information we should mention the Organic Statute of 1868 that established the Greek language as the official one on the island, which, according to a Greek scholar, “influenced the education even in the Turkish schools”²³.

Whatever this might mean, we know for sure not only that Turkish was taught in elementary schools at the end of the century, but that it was taught separately for Muslim children, since a text book in Arabic characters for Greek could certainly not be used in schools where there were also Christian pupils. In this, we differ from the opinion

18 DHETORAKIS 1986, p. 411/412.

19 DHETORAKIS 1986, p. 412.

20 From the “Memorandum” in PREVELAKIS 1969, p. 58.

21 ALEXANDRIS 1983, p. 46; in 1894 according to CLOGG 1982, p. 198.

22 According to ÖZBAYRI/ZAKHOS-PAPAZAKHARIOU 1976, p. 72.

23 Quotation from DHETORAKIS 1986, p. 410.

expressed by ÖZBAYRI/ZAKHOS-PAPAZAKHARIOU by which, in the second half of the century, the “Turkish lessons” consisted only in teaching of Kur’an and prayers “qui étaient tout sauf en turc”²⁴. In a more careful way of investigating, it should also be considered that Turkish as a subject was certainly not taught from the very first class of elementary education. Our word list, for instance, was edited for the fourth, i.e. last class (see chapter II.)²⁵.

II. Description of “*Kelimât*” and its author

The word list we are going to discuss in some linguistic detail, published in 1312/1894 (fourth edition) in Chaniá/Crete, has the title “*Kelimât*” (“Words”) and is part of a Turkish manual “*Muhtelit qavâ'id-i türkiyye*” (“Various Rules of Turkish”). The latter fact results from a postscript on the last page of the book:

“İşbu risâleniñ rumca tercümelerinde istîmâl olunan yazı ve işâretler tab' olunan “*Muhtelit qavâ'id - i türkiyye*” nâm kitâbımızda ta'rif ve beyân olunmuşdur.”

“The writing and the signs used in this booklet for the Greek translations, have been defined and described in our printed book entitled “*Various Rules of Turkish*”.)

This means also that the transcription used in the book for Greek was expressly developed by the author for this work, a fact which will interest us below.

The book has 88 pages (frontispiece included), size 18x11cm. It includes an extended list of Turkish and Greek words, classified according to semantic groups²⁶ and arranged alphabetically (starting from the Turkish words being the “target language”) within each group (p. 2-67), followed by a small grammar part with the main inflections and conjugations of Turkish nouns and verbs (p. 67-79) and some conversation phrases taken from everyday school life (“*Ba'z-ı makâlemeler*”, p. 80-88).

The frontispiece reads as follows (cf. photocopy):

Girid sıbyân mektebleriğün cem' olunan
Kelimât-ı
türkiyye ve rûmiyye
câmi'î
Hüseyin Kâmî

24 ÖZBAYRI/ZAKHOS-PAPAZAKHARIOU 1976, p. 73.

25 In the vilayet of Syria, where the linguistic situation was somewhat comparable to that of Crete, i.e. children belonging to the Muslim “nation” without any knowledge of Turkish, the teaching of Turkish language was introduced in the third class; see KODAMAN 1988, p. 87.

26 The first word is obviously “God” (Θεός/Cenâb- i Hakk”). Some examples of the following semantic groups (always only in Turkish): “About the World” (Cihâne dâir), “About Man” (İnsâna dâir), “About Time” (Zamâne dâir), “About Colours” (Elvâne dâir) “About Fruits” (Meyvelere dâir) etc. The verbs are listed separately (p. 57-67) according to their Turkish form (in *-maq*, in *-mek*, and composed verbs).

‘ilâveli olaraq def‘e-yi râbi‘e
Girid Hânya‘da Haqîqat matba‘asında tab‘ olunmuşdur
târîh-i tab‘î
1312

(“Turkish and Greek Word list collected for Cretan elementary schools, by Hüseyin Kâmî, printed with a supplement for the fourth time in Chaniá/Crete in the printing-house “The Truth” year of impression 1312”)

114

Thus, the author of the work (and also of the manual mentioned on the last page) is Hüseyin Kâmî. We can probably identify this name with that of the Cretan historiographer Hüseyin Kâmî Hanyevî (or, according to the modern Turkish texts, Hanyalı), i.e. “from Chania”, although we have no hint that he was concerned with linguistic or didactic matters, too²⁷. As to the printing-house “Haqîqat” we have no particular information; we know, however, that in 1895-96, the year after the impression of the *Kelimât*, a weekly “Ottoman newspaper” named *Haqîqat* was published in Chania under the direction of Bıçakcızâde Arîf²⁸.

III. Some observations on the Greek language variants in “*Kelimât*”

This chapter intends to describe the outstanding linguistic features of the part written in Greek in order to characterize the specific variant of Cretan Greek and possible other variants used in the word list. This interesting material in its graphic form of Arabic characters is usually not considered by scholars of Modern Greek; hence the Orientalist’s contribution²⁹. The material needs further investigation by specialists of Cretan dialectology and thus we hope for a discussion in this direction. Ottoman Turkish being the target language it is obvious that the Turkish used in the *Kelimât* is standard and has no particular regional features. As to the Greek part, the distribution of standard language and dialect and/or demotic language is discussed below.

²⁷ Hüseyin Kâmî published a History of Crete (*Girid tarihî*), Istanbul 1288 (1871/72), and a Political History of Crete (*Siyâsî Girid Tarihî*), Istanbul 1328 (1910). Cf. CHIDHIROGHLU 1980, p. 106 no. 723 and p. 107 no. 736; STRAUSS 1990, p. 61, where the author of *Kelimât* is also identified with the historiographer; see also ROSSI 1926, p. 449 and CHIDHIROGHLU 1972, p. 474; the historian’s name seems to be wrongly recorded as Husein Giami Haniewi (ROSSI) and Hanyali Hüseyin Ğami (CHIDHIROGHLU 1972).

²⁸ See KOLOĖLU 1987, p. 331.

²⁹ General discussion about Greek “Aljamiado” literature, i.e. Greek in Arabic characters, can be found in THEODORIDIS 1965 (with more bibliographical hints) and LEHFELDT 1989, p. 53-70 and bibliography. The material presented by CHIDHIROGHLU 1993 is very interesting, since it goes together with the text in Arabic letters. Unfortunately, the text is insufficiently commented and needs a serious linguistic and graphematical examination.

1. Transcription analysis

a. Vowels

Despite the fact that Arabic writing does not care about short vowels, the adapted transcription method faithfully reflects the vowel phonemes, except /o/ and /u/ both represented by the same sign و ; the other vowels conform to their word position as follows:

/a/-: آ -/a/- and -/a/: ا , ا
 /i/-: إ -/i/- and -/i/: ي and ع
 /e/-: إ -/e/- and -/e/: ع

Two subsequent vowels are divided either by *hamza* or by the letter ع : for example the word κρείος on p. 30 has the two writings قري بوس and قري ثوس.

115

b. Consonants

The following observations can be made:

– [ð] and [θ] are regularly represented by the letters ذ and ث as they sound in Arabic (not in Ottoman!);

– the allophones of /x/ in Greek ([x] before velar vowels and consonants versus [ç] before palatal vowels) and Cretan Greek ([x] versus [ʃ]) is reflected in the Arabic writing: έχω - εἴσεις (=έχεις) آخوس - آشيس ; other examples: δειμώνας (χειμώνας) شى مونامى / μαδαίρι (μαχαίρι) ماشه رى ;

– the Cretan pronunciation of τσ as [ç] and of τζ as [ǰ] is truly represented: έτσι (=έτσι) ملى جانى ; μελιτζάνες (μελιτζάνες) ملى جانى .

– to distinguish /k/ from /k'/ the grapheme ق <q> is used before velar vowels and consonants, whereas ك <k> is used before palatal vowels:

γραμματικός γραμμαطى قوسى versus the plural form γραμματικοί غراماطى كى .

The sequence κια [k'a] is therefore simply rendered as كالى كالى for κιάλι; كالى كالى for κειά (see Glossary εκά); and, very illustrative, قوكا for κουκιά (or κουκκιά), i.e. <quka> for [kuk'a].

It is interesting that the difference in pronunciation between /k/ and /k'/, the latter in Cretan Greek being pronounced almost as [ç], is not considered in the writing as it was in the cases above (χ and τσ). Probably a Cretan Muslim reader read automatically according to his speech habits as a Cretan Greek would have done reading a text written in Greek characters.

– consequently [ŋ] (γγ and γκ) are rendered according to their position: ن <nq> before velar vowels, and نك <nk> before palatal vowels; examples: آن فونى for αγρόνι; نون قارى for φεγγάρι; پارا نكه لو for παραγγέλλω; آنكه لوسى for άγγελος. In one case the sound is simply replaced by <k>: ستروكيلون ن for στρογγυλόν (if not στρογυλόν or στροκυλόν).

– the representation of /t/ is slightly fluctuating; usually the letter ط is used in [ta], [to], [tu], [ti] (طا، طو، طى) and ت in [te] (ته), but there are exceptions (e.g. مە سانى قتا for μεσάνυχτα).

Phonetic instead of graphic transcription can be furthermore noticed in the following cases:

- the pronunciation of /s/ as sonant [z] before voiced consonants is sometimes reflected in the writing: قونيزما for κόνισμα (see glossary); زولينرمة نومي for ζουλιόμενος;; زميمه نومي for συμμέμος - but also لا سمه نومه for χαλασμένος.

- [b], [mb] (μπ) and [d], [nd] (ντ) are rendered according to the actual phonemic value: آميه لي for αμπέλι; نو ب for μπαίνω; بودي نومي for βοδικός (ποντικός; cf. Glossary); آذی ئان درو بوسي for αδιάντροπος; آن دار طيبي for αντάρτης. In Sandhi position the two sounds are considered separately, e.g. ذهن طو غرا نو for δεν το γράφω (pronounced δεν do γράφω). Sometimes the use of <d> versus <nd> is fluctuating, as in آفنه ر يسي / αφένης / آفنه ر يسي / αφέννης / آفنه ر يسي / αφέννης (see Glossary αφένης).

- syncope is reflected in writing: سناري for σ(i)τάρι

In conclusion it can be said that the Arabic writing in our word list which was created on purpose, as pointed out by the author in the postscript, reflects almost all phonetic features of Greek (except o/u), rendering even phonological differentiations not considered in the Greek writing (see the “allographes” خ and ثني for χ). It can be said that each phoneme (not grapheme!) has its correspondent, as the example μπ shows. The text is therefore suitable for linguistic investigation, unlike most of the other transcription texts in Arabic characters³⁰.

2. Demotic versus Katharévousa

One of the most interesting linguistic features of the Greek part of *Kelimât* is the fluctuation in speech style level. The text is indeed composed of three levels: 1.) Cretan dialect, 2.) demotic common Greek 3.) high standard “katharévousa” Greek.

In the word list itself most of the words appear in their demotic or dialect form, only the neuter nouns are often, but not always, listed with the ending -ον: το φαγητόν [p. 24], το ρόδον [p. 26]; but το βράζο [p. 9] (nouns in -ι never appear as -ιον: το μάτι etc.). Sometimes we observe a hypercorrection, as in το μάγουλον [p. 10] or in the Cretan word φρούον [p. 23; see Glossary]. Many words of daily or local use are in Cretan dialect, such as names of plants or fruits, and months (see Glossary).

In the grammar part the situation basically changes to a predominant use of katharévousa, as can be expected from a class book, but mixed with demotic elements. Examples for the declination of nouns: (εις) την Κρήτην [p. 68], (εις) τας πόρτας [p. 69]. Often doublets occur in parentheses: η Πόλη (Πόλις) - της Πόλης (Πόλεως) [p. 67; for “Istanbul”]; ο πατέρας (πατήρ) - του πατέρα (πατρός) [p. 68]; η πόρτα (θυρ) [p. 68]; ο ξειμώνας (ξειμών) - του ξειμώνα (ξειμώνος) [p. 71]; ο πόδας (πους) - του πόδα (ποδός) [p. 71/72]³¹.

³⁰ For instance the Greek verses of Sultan Veled, see BURGUIERE/MANTRAN 1952; or the example cited in THEODORIDIS 1965. The orthography used in “*Kelimât*” coincides in its basic outlines only with that of the hitherto sole graphematically investigated Greek text in Arabic characters (from the 15th century, in LEHFELDT 1989, p. 53-70: graphematically analysis by Günther S. Henrich).

³¹ Πόδας is a Cretan word, occurring also in Erotocritos, i.e. the gap is here directly from dialect to katharévousa leaving out the demotic form τό πόδι.

The verb forms are mostly demotic, only the first person plural fluctuates in one case: *έχομεν* - versus all remaining forms in -ομε or -οιμε (*διαβάζομε* etc.) [p. 78]. The verb "to be" is mixed: *είμαι* - *είσαι* - *είναι* - *είμεθα* - *είστε* - *είναι* [p. 75], and in the past tense: *εγώ ήμουν* - *συ ήσουν* - *εκείνος ήτον* - *εμείς είμεθα* - *σεις είσθε* - *εκείνοι ήσαν* [p. 77/78]³².

In the conversation part the three speech levels coexist in a sometimes even amusing mixture. Cf. the sentence on p. 81: *από το σχολείον πηγαίνω δρέτα εις το σπίτι*. In several cases an expression does not belong to any of the speech levels, as in *εις το χωριό* (neither *katharévousa εις το χωριόν* nor demotic *΄ς το/στο χωριό*) [p. 84]. Other *katharévousa* elements in the conversation phrases: *εις τας δέκα* [p. 80], *μετά χαράς* [p. 82], *διά (τα παιδιά)* [p. 81]. Most of the text, however, is in demotic Greek with some Cretan elements.

3. Generic Cretan elements

A great number of Cretan words occur in the word list and in the conversation part and can be consulted in the Glossary below.

Many of them can be found in *Erotocritos* and other classic works of the "Cretan Renaissance" (*εδά, έτοια*, all forms of *κατέχω, γροικώ, θωρώ* and many others).

Some specific Cretan grammatical structures can also be observed:

– the use of *δα*: according to PANGALOS [vol. 1, p. 322] this particle shows that something happened or is going to happen without being too sure about it, or, as *δανά*, to mark the future; in this text however it seems even to stress a statement, cf. p. 83: *αφού είναι έτσι δα είναι εντροπή να συναναστρέφουσαι μέ έσα παιδιά* / *öyle ise böyle çocuklar ile görüşmek ayıptır - τώντι έτσι δάνα/ vâkia öyledir*; and with aorist p. 81: *εκεί δα εδούλεψα ως δύο ώρες* / *orada iki saat kadar çalıştım*;

– *έχω* + participle in -α: the Turkish reported preterite in -miş expressing uncertainty or something not witnessed is translated in Greek with a composed structure similar to the perfect tense, e.g. *έχω γραμμένα, έσεις γραμμένα...* / *yazmışım, yazmışın...* [cf. PANGALOS p. 326: *έχω γροικημένα*];

– the conditional with *ήθελα* + conjunctive, e.g. p. 80: *ήθελα γράψω* / *yazacak idim*;

– the personal pronoun *απατός* + poss. encl., e.g. p. 84: *θαρρώ πως απατός σου γράφεις ομορφήτερα* / *zann iderim ki siz daha güzel yazıyorsunuz*³³ [cf. PANGALOS vol. 5/I, p. 171: *άπατός, -ή -ό < άπ' αύτοϋ/άπαντός*, East. Crete; also in *Erotocritos*];

– the relative pronoun *οπού* (Greek *koiné που*), e.g. p. 85: *τα παιδιά οπού βρίζονται εις το χωριό* / *köyde olan çocuklar*, occurring often also in *Erotocritos*³⁴.

Some of the main features of Cretan Greek are not considered in the speech variant of our word list, as for instance the articles *το(η)* and *το(ι)* or *το(ου)* [cf. PANGALOS vol.

³² Cf. the first person plural in PANGALOS: *είμεστα* (p. 356) and past tense *ήμαστανε* (p. 358).

³³ Note the different treatment of the interlocutor: plural (courtesy form) in Turkish versus singular in Greek; the use is, however, fluctuating.

³⁴ In the Cretan Muslim texts in ÖZBAYRI/ZAKHOS-PAPAZAKHARIOU 1976 *άπου* (p. 77, 83).

1, p. 259, in the Muslim texts of ÖZBAYRI/ZAKHOS-PAPAZAKHARIOU 1976 and throughout Erotocritos], always used here in their Greek koine form της, τις طیبی and τους طوسی .

As usual in the Cretan dialect, we encounter many words of Italian, particularly of Venetian origin. For words of Turkish origin see the following chapter.

4. Elements of a specific “Muslim” speech?

118

One of the most astonishing observations that can be made is the fact that our text shows *extremely few turkisms*, in spite of the existence of many words with Ottoman Turkish origin in the Cretan dialect³⁵, and even less than in the Greek koiné, e.g. for Turkish *tenbel* “lazy” the Greek translation is *οκνηρός*, instead of the common demotic Greek *τεμπέλης* [p. 37]. In one case the Greek word is given in brackets following one of the rare turkisms: *ήμουν εις τον ισλαχανέ (ορφανοτροφείον) / islah-hanede idim* [p. 81]³⁶.

It goes without saying that some daily life expressions were probably determined by the Muslim society, first of all in religious practice³⁷, as also in some specific honorific titles, such as *πατέρας αφέδης / baba peder* [p. 10], *βάβα εφένδη / peder efendi* [p. 86] “father”; *γειτόνας βέϊζ / komşu bey* [p. 86] “neighbour”; *χότζα εφένδη / hoca efendi* [p. 80, 83] “teacher”. However, it is likely that also most Christians, at least in the towns with their predominant Muslim culture, used these expressions. It is not contradictory but the mere proof of a mingled popular culture that in the religious terms of our word list there is absolutely nothing specifically Muslim³⁸.

On the other hand there are a lot of “hidden” turkisms, i.e. semantic and syntactical structures according to Turkish models. Deciding whether these were of common use also in Cretan Greek spoken by Christians is not within our competence. Some examples for this kind of a possible “Muslim speech”:

a) lexical/semantic elements:

- *δεν έχουν ειδήσιν / haberleri yok* [p. 84];
- *εγώ ο σκλάβος σας / bendeniz* [p. 81], and as synonym to *εγώ* in brackets in the sentence *βράβο, και εγώ (ο σκλάβος σας) έξι το κάνω / aferin, bendeniz dahi böyle iderdim* [p. 85];

³⁵ See the extended word list in PAPAGHRIGHORAKIS 1951 and the great number of turkisms in CHARALAMBAKIS 1991.

³⁶ It is interesting that just this last turkism is not listed in PAPAGHRIGHORAKIS 1951. In folk literature we have sometimes two versions of the same poem, one with a lot of turkisms and one without any Turkish elements, e.g. the popular versions of Erotocritos or the Ecatologa; see ÖZBAYRI/ZAKHOS-PAPAZAKHARIOU 1976, p. 85, where the subject unfortunately is not further investigated.

³⁷ See the texts in ÖZBAYRI/ZAKHOS-PAPAZAKHARIOU 1976.

³⁸ These are the terms given on the first page of the booklet: *Θεός/Cenâb-i Hakk* “God”; *Προφήτης/Peygamber* “Prophet”; *άγγελος/melek* “angel”; *άγιος/veli* “saint”; *μάρτυς/şehid* “martyr”; *παράδεισος/cennet* “Paradise”; *κόλασις/cehennem* “Hell”; *διάβολος (δαίμονας)/şeytan* “Devil”; and on p. 86: *προσκυνώ/namazımı kılarım* “I pray”.ı.

b) syntactical structures:

– με τον babá eφένδη μου επήγαμε εις τον γείτονάν μας βέϊ / pederim efendi ile bizim komşu be ğe gitdik [p. 86], i.e. the exact syntactical parallelism Turkish-Greek according to the Turkish speech model “with *my* father *we* went to our neighbour’s” (as to the lexical elements eφένδη and βέϊ (see above);

– the word order (prolepsis without repeating the personal pronoun) in: το καλαμάρι μου αν δεν είχα αφήσει εις το σκολείον... / divitimi mektebde bırakmamış olsaydım... [p. 80];

– the use of και as conjunction (< Turkish *ki*?): γιαϊδέτε και το γαζί πως γίνεται κομματι άσκιμον / baksaniz iğneardı nasıl kabaca olur [p. 88; cf. a line of a folk song: νά σέ φυτέψω στην καρδιά ἴσω και σε κερδέψω in ÖZBAYRI/ZAKHOS-PAPAZA-KHARIOU 1976, p. 82];

– perhaps the use of the conjunction ως “as” in a parallelism to the Turkish sentence: (...) gitdiğim gibi dersimi mütâla’aya başladım / ως πάγω (...) αρζίζω να μελετώ το μάθημά μου [p. 81].

The isolated use of the accusative instead of the dative/genitive in the personal pronoun might be an influence of the Northern dialects (of Constantinople, where the author doubtless had contacts or even resided): πολύ με αρέσει / pek hoşuma gidiyor [p. 86, versus του χότζα eφένδη άρεσε το γράψιμόν μου / hoca efendi yazımı beğendi, p. 83].

A short investigation of this limited material already shows that the “Muslim speech” of Cretan Greek, if there is any, is not made of lexical elements only (turkisms penetrated into all Balkan languages without caring about the religion of their speakers...), but rather of some specific semantic and syntactical structures which often are difficult to separate from common Cretan dialect elements. Finally, it should be considered that the examined text is not a reflection of spoken Cretan dialect, but, as pointed out, reflects a mingled style of three different speech levels. Much research work must be done in this field, especially by the competent specialists in Cretan dialectology.

IV. Glossary

There is not enough space to list all the head-words of “*Kelimat*”. It might be, however, useful to make a choice of those words which by a specific phonetic, morphological or semantic feature are characteristic for the mingled speech style of the whole booklet discussed above.

The words are ordered according to the Greek alphabet, and given at first in the Greek transcription, followed by the original in Arabic characters, the indication of the page number in square brackets, e.g. [10], or [C84] if occurring in the conversation part, the Turkish equivalent in the modern orthography of Turkey Turkish and the original Arabic writing, the English translation, where convenient the word as used in common Greek (koiné) and reference if the word is listed in previous linguistic works, especially PANGALOS 1955-71, abbreviated as P volume.page, e.g. P 5/I.455, or in the lexicon ΠΡΩΪΑΣ abbreviated as LEX., or if it occurs in Erotocritos (Erotocr.).

Other abbreviations: East. Cr. - Eastern Crete; West. Cr. - Western Crete.

αβουρνέλα (η) [25] / mürdüm eriği آبورنه لا “damson plum”, cf. βουρνέλα, βαρδάτσα and ξανερίκι.

ακόμας [C80] / daha آقوماى “still, yet”, cf. σήμερης, τώρας.

αλατζέρα (η) [18] / tuzluk آلاچه را “salt-box, salt-cellar” (αλατιέρα), cf. αλάξι.

αλάξι (το) [23] / tuz آلاچى “salt” (αλάτι; P 5/I.128: αλάτσι East. Cr.).

ανιμένω [63] / beklemek آنى مه نو “to wait” (αναμένω; P 2.129: ανιμένω East. Cr.; Erotocr.).

απίδι (το) [24] / armut آرمود “pear” (P 2.138: απίδι “αχλάδι” East. and West. Cr.).

αρδάκτι (το) [19] / iğ آرداقتى “spindle” (αδράχτι; P 5/I.194: αρδάχτι East. Cr.).

αρμυρό (το) [23] / tuzlu آرمى رو “salted” (LEX. αλμυρό and demotic: αρμυρό).

αρωτώ [59] / sormak آروطو “to ask” (LEX. ρωτώ, demotic: αρωτώ).

απισιά (η) [26] / pelin آيى بيا “absinthe” (αψιθιά/αψιφιά).

ατιμώνω [65] / sönmek آلمى مونو “to dishonour, to rape, to curse” (ατιμών/ατιμάζω; P 2.189: ατιμώνω West.Cr./Rethymnon).

αυρύχωρος [51] / geniş آورى خوروس “wide” (ευρύχωρος).

αφέδης, in πατέρας αφέδης (ο) [10] / baba pedar بابا پدر “father” (P 5/I.213 αφέδης “πατήρ”; in the conversation part in the meaning “sir” is used αφένδης [C80 and elsewhere], but also εφένδης, as in babá εφένδη μουسى افندى [C86] / pederim efendi پدرم افندى “my father”).

αφρο(υ)καζούμαι or αφρο(υ)κάζομαι [64] / diñlemek آفروتازومه “to listen” (cf. Erotocr.: αφουκρούμαι “ακροάζομαι” and P 5/I.216: αφουκρούμαι “επακροώμαι, υπακούω” East. Cr.).

βάξινο (το) [24] / böğürtlen yemişi بگورتلن يمشى “blackberry” (P 2.218: βάτσινο “βατόμουρον”, East. Cr.; LEX. idiomatic: βάτσινο).

βαρδάτσα (η) [24] / (by popular etymology): bardak eriği بارداق اربكى “a very large reine-claude plum” (βαρδάσα).

βάρσαμος (ο) [24] / name ناربا موسى “mint” (LEX. βάλσαμο, idiomatic: βάρσαμος “balsam”).

βουσιά (χλωρή) [43] / mayis ووجيئا (خلورى) “fresh stabled manure, turned out in May to be kneaded, and dried for winter fuel” (P 2.254: βουτσά “η κόπρος των βοών” East. Cr.).

βουξιά (ξηρή) [40] / tezek تزك “dung dried for burning”.

βούτυρος (ο) [22] / tereyağى ووطى روسى “butter” (το βούτυρον; LEX. idiomatic: ο βούτυρος).

βενοβράκι (το) [19] / iç donu به نوراكى “drawers worn next to the body” (Andr. Et.: μπενεβρέκι “είδος πανταλονιού”).

βερσιβολον (accent?) [24] / maydanos مايدانوسى “parsley”, cf. κο(υ)δο(υ)μεδο.

βίνω [63] / içmek ايچمك “to drink” (πίνω).

βλάβον [22] / ma'i مائى “blue” (P 5/I.247: βλάβος “γαλανός” West Cr.).

βότσα (η) [18] / şişe شيشه “bottle” (P 2.243: βότσα East. and West. Cr.).

bodικός (ο) بودی قوی [29, 30] / sıçan میچان [29] fare ناره [30] "rat, mouse" and τυφλοbodικός (ο) طی فلو بودی قوی [30] / köstebek کونتیک "mole" (ποντικός; P 2.239: bodικός under bodικοκάβουλλο).

bodικός (ο) بودی قوی [29, 30] / sıçan میچان [29] fare ناره [30] "rat, mouse" and τυφλοbodικός (ο) طی فلو بودی قوی [30] / köstebek کنتیک "mole" (ποντικός; P 2.239: bodικός under bodικοκάβουλλο).

bo(υ)τίλια (η) بوتلی لیا [18]/şişe شیسه "bottle".

bouçounάρα (η) بوچونارا [16] / oluk اولوق "gutter" (P. 2.254: boutçounάρα "ύδροροή" West. Cr.).

bouρνέλα (η) بورنه لا [24] / erik اريك "plum" (P 2.253: bouρνέλα "δαμάσκηνον, κορόμηλον, κοκκόμηλον" East. and West. Cr.), cf. abouρνέλα, βαρδάξα, ξανερίκι.

121

γανακτά γανάقتا [54] / nadir نادر "seldom" (also the word used in koiné σπάνιον is mentioned).

γάστρα (η) غاسترا [41] / saksı ساقسی "flower-pot" (γλάστρα; P 2.273 East. and West. Cr.).

γερά γερά چاپك (چابوق) [52] / çarük (çabuk) چاروک "fast" (also the word used in koiné γλήγορα علی غورا is mentioned, as well as in the conversation part [C87]).

γιαϊδέτε باقنه کر [C83, 88] / baksañiz پای ده ته "look here!".

γροικώ طویق [59, 60] / duymak غری قو "to hear" (P 5/II.304 East. and West. Cr.; Erotocr.: (α)γροικώ; in the conversation part [C86] also with the meaning "to listen" / dinlemek).

ξανερίκι (το) چانه ری کی [24] / erik اريك "plum" (LEX. τζανεριά "δέντρο της προύμνης"; P 4.176: τζανερίκι "τζάνερο" East. Cr.), cf. bouρνέλα.

δακάνω ذاقنا نو (the reading daγάνω is rather improbable) [56] / ısırmaq ایصیرمق "to bite" (δαγκάνω, δάκνω; P 2.301: δακάνω East. Cr.).

Δευτερογούλης ذهفه نه روغولیس [15] / temmuz تموز "July" (also Ιούλιος ئولی ئوی is mentioned; cf. Πρωτογούλης).

Δηκέμβρης كانون اول [15] / kanun-u evvel كانون اول "December" (Δεκέμβρης).

δουλεύω ایشلmek [62] / işlemek ذوله وغو "to work" (δουλεύω).

δραστήριμος ذرامتی ری موس [37] / mukdim مقدم "persevering, assiduous" (δραστήριος).

δροσινάδα ذروسی نادا [41] / serinlik سرینلك "coolness" (δροσεράδα).

δώδω ذوزو [66] / virmek ويرمك "to give" (δίδω, δίνω, δώνω).

δρέτα ذره تا [C81] / doğru طوغری "straightly, directly" (also ευτύς آف تیسى, for koiné ευθύς, is mentioned; P 5/II.338: δρέτος East. and West. Cr.).

έça (παιδιά) اچا (یه ذیئا) [C83] / böyle (çocuklar) بویله (چو بقلری) "such (children)" (τέτοια; Erotocr.: έτοια; cf. P 2.347: ετσα πράγμα "δεν έχω τοιούτο πράγμα")

- and [C86] for öyle **اويله** “so”, otherwise **է՛չի** (έτσι).
- εδά **أذا** [53, C85] / **şimdi** **شمدي** “now” (P 5/II.347 East. and West. Cr.; Erotocr.; the word used in the koiné **ώρα** **طورا** is also mentioned in the conversation part [C81, C87]).
- εδώσε **أدوسه** (perhaps error for **أذوسه**) [51] / **işte** **اشته** “here!”, here you are!” (also the word used in the koiné **εδώ** is mentioned), cf. **επαέ**.
- εκά **أكا** [C85] **orada** **اورادا** “there” and **από κα** **آپو كا** [C81] / **oradan** **اورادن** “from there” (also the koiné word **εκεί** **أكي** is mentioned for **ορα** **اورا** “that place” and **από εκεί** **آپو أكي** for **oradan** **اورادن** “from there” [52]; furthermore **εκειδά** **أكي ذأ** is mentioned for **orada** **اورادا** “there” [51] and for **οραγα** **اورايا** “thither” [52]; cf. P 5/II.352: **εκειά** East. and West. Cr.).
- έξε **أقسه** [44] (and all the other composed numbers, such as **δέκαεξε**, **είκοσιέξε** etc.) / **altı** **التي** “six” (έξι).
- επαδά **أپا ذأ** [53] / **şurası** **شوراسی** “this or that place” (P 2.344: **επαδά**, **επά**, **επαδέ**, **επαέ** “προς τα εδώ”), cf. **επαέ**.
- επαέ **أپا** [52] / **burada** **بورادا** **burada** “here” **buraya** **بورايا** “hither” (P 2.344 and 5/II.357 East. Cr.; K 30: **έπαε-επαέ**; Erotocr.: **επά**; also **εδώ** **أذو** is mentioned), cf. **εδώσε** and **επαδά**.
- ζβράγα** (τα) **زبراغا** [39] **ikiz** **ايکينز** “twins” (P. 2.361: **ζυβραγός** < **συμπραγής** “δίδυμος”).
- ζηλεύγω** **زى له وغو** [60] / **kiskanmak** **قصانمق** “to be jealous or envious” (**ζηλεύω**).
- ζώνω** **زبونو** [C84] / **yaşamak** **يشامق** “to live” (**ζώνω**).
- ζουγλός** **زوغلوسى** [50] / **çolak** **چولاق** “paralysed or mutilated (a hand or an arm)” (P. 2.359 East. Cr.).
- θωρώ** **ثورو** [C84] / **görmek** **کورمك** “to see” (**βλέπω**; P 2.374 East. Cr.; Erotocr.).
- καβαλικεύγω** **قاولى كه وغو** [C87] / **binmek** **بنمك** “to ride” (Erotocr.: **καβαλκεύγω**).
- κάρσα** (η) **تارچا** [20] / **don** **دون** “a pair of drawers or trousers” (also **βρακί** **وراكى** is mentioned; P 2.425: **κάρσα** “εξωτερική βράκα, εσωτερική βράκα” West. Cr.).
- καρχόνι** (το) **تارچونى** [20] / **çorab** **چوراب** “sock, stocking” (**κάλτσα**).
- καρχονοδέτης** (ο) **تارچونوزه طيسى** [20] / **dizbağ** **ديزبانى** “garter” (**καλτσοδέτης**).
- κατέχω** **تاته خو** [63, C83] / **bilmek** **بيلمك** “to know” (also the word used in the koiné **ξέρω** **قسه رو** is mentioned; P 2.437 East. and West. Cr.; Erotocr.).
- κάτης** (ο) **تاطيسى** [30] / **kedi** **كدى** “cat” (LEX. idiomatic: **κάτης**).
- κο(υ)δο(υ)μεδο** (accent?) **تودومه رو** [24] / **maydanos** **مايدانوسى** “parsley”, cf. **βεροσβολον**.
- κόνισμα** (το) < **κόνιζμα** > **تونيزما** [40] / **put** **پوت** “idol; icon” (**εικόνισμα**).
- κόπα** (η) **قوپا** [18] / **kadeh** **قدح** “bowl”.
- λάδανος** (ο) **لا ذأ نوسى** [43] / **laden** **لادن** “cistrus creticus; ladanum, gum-resin” (LEX.: (το) **λάδανον**).

- μαγαῖες in: ξυλομαγαῖες (ο) قسى لوماغاچه سى [16] / odunluk "place for fire-wood" (μαγαζί; P 6/I.99: μαγατζές East. and West. Cr.).
- μαῖουράνα (η) ماچى گوران نا [26] / mercan kökü "marjoram" (μα(ν)τζουράνα).
- μαζάνες (οι) مازا نه سى [22] / badincan پاتلجانى patlican (μελι(ν)τζάνες; the koiné word is mentioned in its phonetic form μελιγάνες).
- μακρά [52] / uzak ايراق irak "far" (μακριά, μακράν).
- μανί (το) مانى نى [20] / bilezik "bracelet" (P 6/I.107: μανί West. Cr., 3.70: μανίλι "βραχιόλιον" East. Cr.).
- μούρο (το) مورنو [25] / dut "mulberry" (μούρο; P 3.122: μούρο "μούρο" East. and West. Cr.).
- ναίσκε [51, C 80] / evet "yes" (να; P 3.135: ναίσ'κε(ς) "τα μεν ναίσ'κε(ς) και όχκε(ς) επί σεβασίμων προσώπων, τα δε ναι και όχι επί παιδίων" East. and West. Cr.).
- Νεόμβρης [15] / teşrin-i sani "November" (LEX. Νοέμβρης).
νεράγι (το) نه راجى [24] / turunc "bitter orange" (νεράντζι; P 6/I.152: νεράγι "καρπός της νεραντζέας" East. Cr.).
- νηστεύω [66] / oruc tutmak "to fast, to abstain from food" (νηστεύω).
- νοιρεύομαι [66] / rüya görmek "to dream" (ονειρεύομαι).
- Οκτώμβρης [15] / teşrin-i evvel "October" (Οκτώβρης).
ομπρέλα (η) اومره لا [41] / şemsiyye "umbrella" (ομπρέλλα).
οπού [39, C84, 85] / ki "or other syntactical structures" "which (rel. pronoun)" (που; Erotocr.).
- οπροχθές [53] / geçende "lately" (P 3.212: οπροθές East. Cr.; for o- + abverb. cf. also οπίσω [54], όξω [53] and Erotocr.: ομπρός).
όσκε [C] / yok "no" (όχι; also [54]; P 6/I.187: όχκε East and West. Cr.) cf. ναίσκε.
- παισίχαρος [37] / gülec yüzlü "always laughing, merry" (P. 3.254 πασίχαρος East. Cr.; Erotocr.: πασίχαρος).
- παρασκή [14] / cuma "Friday" (P 3.247 East. Cr.; koiné: παρασκηή).
- πάσο (το) پاسو [5] / adım "step" (also the koiné βήμα is mentioned; P 6/I.202: πάσσο West. Cr.).
- παστρεύω [63, 64] / temizlemek "to clean" (παστρεύω; P 3.256).
- πε in πέ του [C82, 83] / söyleyin "tell him, say to him (imperative)" (πες; Erotocr. πέτε).
- πέφτη [15] / pencşenbe "Thursday" (πέμπτη).
- πορίζω in aor. επόρισε [C82] / sokağa çıkmak "to go out"

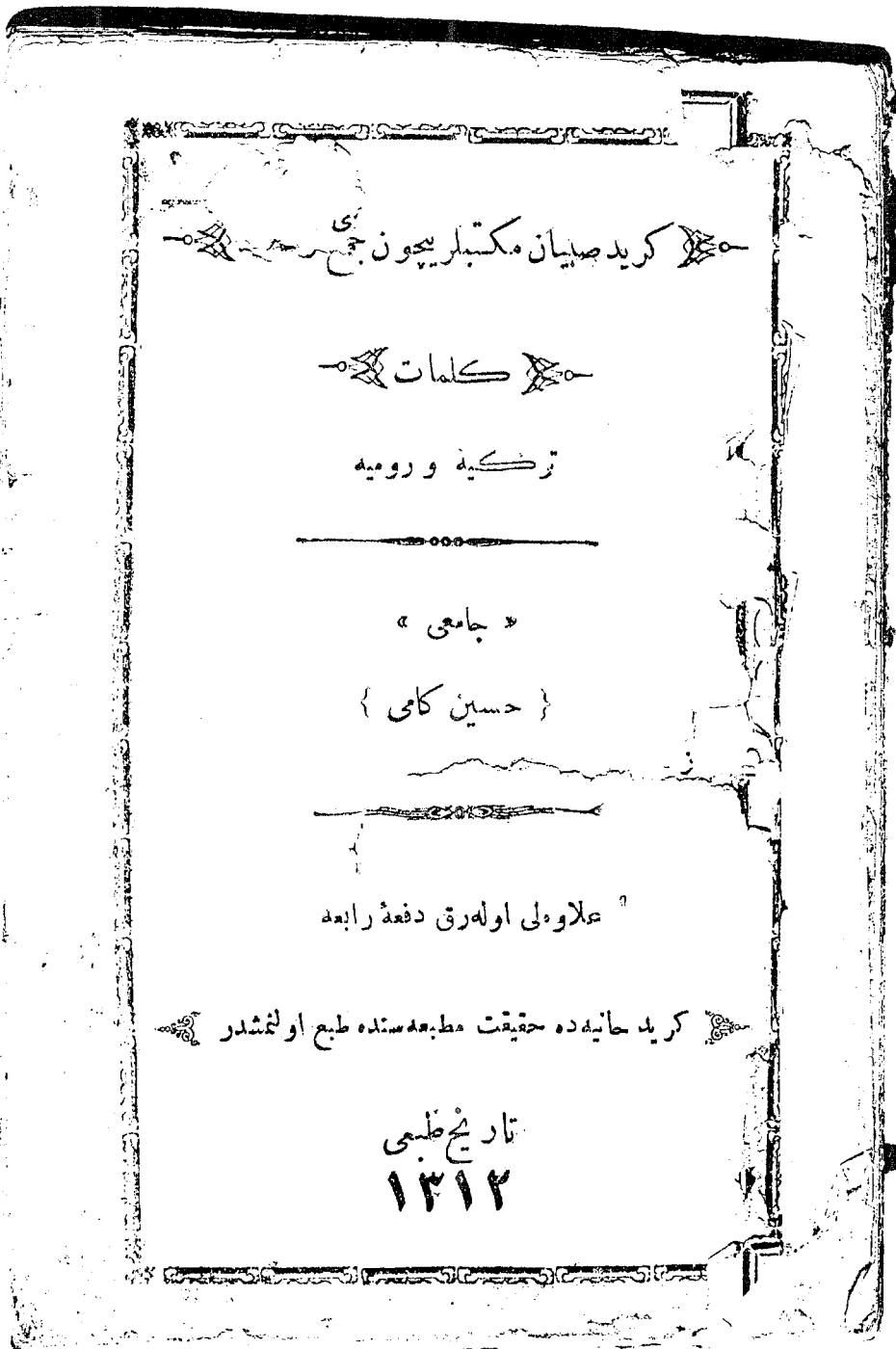
- (P 3.309 “εξέρχομαι εκ της οικίας” East. and West. Cr.).
 Πρωτογούλης جزيران توغوليس [15] / haziran “June” (also Ιούνιος ئونى ئونى is mentioned; cf. Δευτερογούλης).
- ρόγδι (το) روعدى [25] / nar “pomegranate” (ροΐδι, ρόδι).
- Σετέμβρης سته ته م برديس [15] / eylül “September” (LEX. Σεπτέμβρης).
 σήμερης بو كون سى مه ريس [13] / bugün “today” (σήμερα; the katharévousa σήμερον also in the conversation part [C80, 81]; Erotocr.: ολοσήμερης), cf. ακόμας, τώρας.
- στριφωκτός سنرى فونوس [55] / dolaşik “crooked, sinuous”.
 συχνιά سىخ نى ئا [53] / sıkça “often” (συχνά/συχνάκις).
 σφαλιπτόν سفالى قتون [42] / kapalı “closed” (Erotocr. σφαλιζω/σφαλιτός; LEX. σφαλιχτός).
- ταΐτερινός as adj. in ταΐτερινός ύπνος [C86] / sabah uykusu صباح اويقوسى “morning sleep”, cf. ταΐτέρο.
 ταΐτέρο (accent?) طاي ترو [53] / sabah صباح “morning” (also the koiné word πρωί is mentioned, but also το πρωί طو پروئى / sabahleyin صباحلين “in the morning”; P 4.170: ταχτέρου/ταΐτέρου “αύριον (το πρωί)” East Cr., i.e. with a slightly different meaning), cf. the adjective ταΐτερινός and ταΐά.
 ταΐά يارين [13] / yarın “tomorrow” (P 4.168/169: ταχεά; also the koiné αύριον آورى ئون is mentioned on p. 53).
 τετράδη چهارشنبه [15] / şaharşenbe “Wednesday” (τετάρτη).
 τραβαδάς (ο) (accent?) طراوا ذاسى [42] / salıncak “swing; cradle? (the koiné word κούνια قونيا “cradle, swing” is also mentioned).
 τράος (ο) طراؤس [29] / ergec “male goat” (τράγος/τραγί/τραϊ).
 τρευλός طره ولوسى [50] / peltek “stutterer” (τραυλός).
 τώρας in από τώρα س [53] / demin “a few moments since” (while τώρα “now” is mentioned in the conversation part; cf. από πολύس آيو پوليسى [53] / çoktan چوقدن “a long while ago”), cf. ακόμας, σήμερης and εδά.
- ύψος (ο) ايسوسى [35] / alçı “plaster” (γύψος; P 4.251 West. Cr.).
- φρύον (το) فرى ئون [23] / lahana لحنه “cabbage” (P 4.288: φρύο “λάχανο” East. Cr.).
- χαχάλη (η) غا خالى [6] / avuc “palm of the hand” (also the synonym φούχτα فوختا is mentioned; P 4.321: χαχάλα and χαχάλι East. Cr.).
 χαραμίδια or χρασιδία (τα) غرامىديا (?) [40] / bulaşik بولا شيك “unclean plates and dishes”.
 χρωμένος خرومه نوسى [40] / borclu بور جلو “indebted” (χρεωμένος).
 χωρεύγω خوره وغو [66] / hora depmek حورا ريمك “to dance” (χωρεύω).

ψιμοκαίρι (το) پسی موکله ری [14] / soñ bahar موکله بهار "autumn" and το ψιμοκαίρι
 طوبسی موکله ری [53] / güzün کوز یی "in autumn" (P 4.363/364: ψιμοκαίρι
 and ψιμοκαλοκαίρι "αί τελευταῖαι ἑβδομάδες τοῦ φθινοπώρου τῶν μηνῶν
 Ὀκτωβρίου καὶ Νοεμβρίου" West. Cr.).

BIBLIOGRAPHY

- ALEXANDRIS 1983: Alexis Alexandris, *The Greek Minority of Istanbul*, Athens 1983.
- BERARD 1900: Victor Bérard, *Les affaires de Crete*, Paris 1900.
- BURGUIERE/MANTRAN 1952: P. Burguière et Robert Mantran, Quelques vers grecs du XIIIe siècle en caractères arabes, *Byzantion* 22, Bruxelles 1952, p. 63-80.
- CHARALAMBAKIS 1989: Χριστόφορος Χαραλαμπίκης, Προβληματισμοὶ γύρω ἀπὸ τὴ σύνταξη μᾶς γραμματικῆς τῆς κρητικῆς διαλέκτου, *Αριάνη* 5 (1989), p. 375-386.
- 1991: Ἡ κρητικὴ διάλεκτος στὸ λογοτεχνικὸ ἔργο τοῦ Κονδυλάκη, *Κρητολογικὰ γράμματα* 3/4, Αύγουστος 1991, p. 154-172.
- CHIDHIROGHILOU 1972: Παῦλος Χιδίρογλου, Ἱστορικὰ τινὰ τοῦ Na'ima διὰ τὰ μουσουλμανικὰ τεμένη τῶν Χανίων, *Κρητικὰ Χρονικά* 24/2 (1972), p. 465-476.
- 1980: *Τουρκικὴ Ἑλληνογραφία*, Thessaloniki 1980.
- 1981: Εἰσλαμισμὸς στὴν Κρήτη, *Πεπραγμένα τοῦ 4ου Κρητολογικοῦ Συνεδρίου* III, Αθήνα 1981, p. 336-350.
- 1993: Ανέκδοτο χειρόγραφο ποίημα γιὰ τὴν γέννηση τοῦ προφήτη Μωάμεθ σὲ κρητικὴ διάλεκτο, *Σύμβολο στὴν ἐλληνικὴ τουρκολογία*, vol. II, Αθήνα 1993, p. 183-219.
- CLOGG 1982: Richard Clogg, The Greek Millet in the Ottoman Empire, *Christians and Jews in the Ottoman Empire* (B. Braude/B. Lewis), Vol. I, New York/London 1982, p. 185-207.
- DHETORAKIS 1986: Θεοχάρης Δετοράκης, *Ἱστορία τῆς Κρήτης*, Αθήνα 1986.
- DUMONT 1989: Paul Dumont, La période des Tanzîmât, *Histoire de l'Empire ottoman* (R. Mantran), Paris 1989, p. 459-522.
- GÜNYOL 1972: Vedad Günyol, "Mekter", *İslam Ansiklopedisi*, Vol. 7, Istanbul 1972, p. 655-659.
- KAFKALAS 1994: Μιχάλης Καυκαλάς, Ἡ γραπτὴ απεικόνιση τοῦ προφορικοῦ κρητικοῦ λόγου, *Κρητολογικὰ γράμματα* 9/10, 1994, p. 25-30.
- KAPPLER 1993: Matthias Kappler, *Turcismi nell'Alipasiadha di Chatzi Sechretis*, Torino 1993.
- KODAMAN 1988: Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eđitim Sistemi*, Ankara 1988.
- KOLOĐLU 1987: Orhan Kolođlu, Girit'te Türkçe Basın, *Tarih ve Toplum* 8/48 (1987), p. 9-12.
- KOTZAGHEORGHIS 1993: Φωκίων Κοτζαγεώργης, Ἐνα ἐλληνόφωνο Divan καὶ τὸ ἱστορικὸ τοῦ πλαίσιο, *Πρακτικά τοῦ ΙΓ' Πανελληνίου Ἱστορικοῦ Συνεδρίου*, Thessaloniki 1993, p. 265-274.
- LEHFELDT 1989: Werner Lehfeldt (editor) and others, *Eine Sprachlehre von der Hohen Pforte*, Köln 1989.
- ÖZBAYRI/ZAKHOS-PAPAZAKHARIOU 1976: Kemal Özbayri et Emmanuel Zakhos-Papazakhariou, Documents de tradition orale des Turcs d'origine crétoise, *Turcica* VIII/1 (1976), p. 70-86.
- PANGALOS 1955-71: Γεώργιος Ε. Πάγκαλος, *Περὶ τοῦ γλωσσικοῦ ἰδιώματος τῆς Κρήτης* vol. 1-6, Athinai 1955-71.
- PAPAGHRIGHORAKIS 1951: Ἰδομένεος Παπαρηγοράκης, *Συλλογὴ ξενολώσων λέξεων τῆς ὀμιλούμενης ἐν Κρήτῃ*, Chaniá 1951.
- PREVELAKIS 1969: Ελ. Πρεβελάκης, Το Κρητικὸ Ζήτημα 1821-1862, *Κρητικὰ Χρονικά* 21 (1969), p. 53-96.

- ROSSI 1926: Ettore Rossi, Gli Studi di Storia Ottomana in Europa, *Oriente Moderno* 6 (1926), p. 443-460.
- STRAUSS 1990: Johann Strauss, The Cretan Muslims and their struggle for Ottomanism: some evidence from the periodical press (Sada-yı Girid, Istikbal), *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi*, Ankara 1990, p. 55-66.
- 1995: Probleme der Öffentlichkeitswirkung der muslimischen Presse Kretas, *Presse und Öffentlichkeit im Nahen Osten* (ed. Chr. HERZOG et alii), Heidelberg 1995, p. 155-174.
- THEODORIDIS 1965: Dimitri Theodoridis, Ein griechischer aljamiadischer Zweizeiler im Diwan von Ahmed Paşa, *Zeitschrift für Balkanologie* III, Wiesbaden 1965, p. 180-183.
- ZOMBANAKIS 1939: Γ. Ζομπανάκης, 'Ο Αύστριακός περιηγητής F.W. Sieber στην Κρήτη, *Ἐπετηρίς κρητικῶν σπουδῶν*, 2 (1939), p. 269-284.

Frontispiece of "Kelimât"

ΙΣΤΟΡΙΑ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ ΚΑΙ ΑΡΧΕΙΑ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ Η ΑΛΛΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ

129

Μαργαρίτα Δρίτσα

Οι σχέσεις μεταξύ της Ελλάδας και άλλων κρατών έχουν αποτελέσει ανέκαθεν τον σχεδόν αποκλειστικό τομέα της διπλωματικής ιστορίας, ακόμη και όταν αφορούν οικονομικά θέματα. Η ιδιαιτερότητα αυτή έκανε ώστε συνήθως να εξετάζονται μόνον διπλωματικά αρχεία εις βάρος άλλων, οικονομικών, που θα μπορούσαν να διευρύνουν την οπτική προς την οικονομική διπλωματία αλλά και γενικότερα να συμβάλουν στην καλύτερη κατανόηση των οικονομικών σχέσεων και διαδικασιών όχι μόνον στο διμερές αλλά και στο διεθνές επίπεδο, σε εποχές μάλιστα κατά τις οποίες η διεθνοποίηση της οικονομίας εντατικοποιείται. Το σημείωμα αυτό αναφέρεται τόσο στα δημόσια οικονομικά αρχεία όσο και κυρίως στα ιδιωτικά αρχεία επιχειρήσεων και μάλιστα εκείνα που καλύπτουν την περίοδο του μεσοπολέμου. Θα ήθελα να αναφερθώ σε δύο περιπτώσεις ξένων αρχείων που περιλαμβάνουν χρήσιμα στοιχεία για τους Έλληνες ερευνητές και που παραμένουν ελάχιστα γνωστά στο ευρύτερο επιστημονικό κοινό. Η πρόσβαση σ' αυτά δεν πρέπει να θεωρείται πάντοτε δεδομένη μιά και εξαρτάται από τη γενικότερη στρατηγική των διαφόρων επιχειρήσεων και οργανισμών.

Τα δύο αρχεία είχαν διαφορετική τύχη: Το ένα ανήκει στην κατηγορία αρχείων που διατηρήθηκαν από την ίδια την επιχείρηση, είναι προσβάσιμα στους ιστορικούς αλλά μετά από έκδοση άδειας και για συγκεκριμένες έρευνες και χρήση· το άλλο έχει εκχωρηθεί στο Πανεπιστήμιο της Uppsala και είναι απολύτως προσβάσιμο στους καθηγητές, ερευνητές και φοιτητές του πανεπιστημίου, ιδιαίτερα στο Τμήμα Οικο-

νομικής Ιστορίας¹.

Πρόκειται για το αρχείο της Σουηδικής Εταιρείας Πυρίων (Swedish Match Company), η αλλιώς κυριότερου φορέα της Αυτοκρατορίας του Ivar Kreuger, που στο μεσοπόλεμο κατόρθωσε να επεκταθεί σ' όλο τον κόσμο, από την Αμερική μέχρι την Άπω Ανατολή, και σε ολόκληρη την Ευρώπη. Τα συγκροτήματα περιλάμβαναν βιομηχανίες, εμπορικές επιχειρήσεις, μονοπωλιακού τύπου συμφωνίες και ακόμη δάνεια προς ξένες κυβερνήσεις. Το ενδιαφέρον για την Ελλάδα, εντοπίζεται στη χορήγηση του δανείου του 1926 προς την Κυβέρνηση Παγκάλου που συνδυάστηκε με την εγκατάσταση μονοπωλίου προμήθειας σπύρων για την Ελλάδα, το οποίο μέχρι τότε ανήκε στην Αυστριακή Solo Co. Η περίπτωση του ελληνικού δανείου ήταν η πρώτη χρονολογικά σε μία σειρά παρόμοιων συμβάσεων που αποτέλεσαν ένα από τα μέσα επιβολής και επέκτασης της κυριαρχίας του Kreuger². Η Ελλάδα δεν αποτέλεσε μόνον μία ψηφίδα στο τεράστιο μωσαϊκό εταιρειών παραγωγής, επιχειρήσεων μονοπωλίου και δημοσίων δανείων των εταιρειών Kreuger, αλλά και ένα πεδίο δοκιμής μιάς στρατηγικής επέκτασης. Το δάνειο αυτό ήταν το πρώτο μιάς σειράς άλλων σουηδικών δανείων προς την Ελλάδα, και διευκολύνθηκε - παρά τους επαχθείς του όρους - από την συγκυριακή πολιτική της Κυβέρνησης Παγκάλου αλλά και γενικότερα από τις αδυναμίες της Ελλάδας εκείνη την εποχή. Οι λεπτομέρειες της τακτικής της Σουηδικής Εταιρείας και του Ivar Kreuger, προσωπικά, συνθέτουν την εικόνα ενός προτύπου οικονομικής διπλωματίας που άκμασε κατά την περίοδο του μεσοπολέμου και που ασκείτο από ιδιώτες επιχειρηματίες. Φαινόταν να κινείται στο περιθώριο των κρατικών πρωτοβουλιών αλλά είχε μακροπρόθεσμες συνέπειες τόσο για τη διείσδυση σε μια νέα χώρα όπως την Ελλάδα³ όσο και για τη γενικότερη ανασυγκρότηση της Ευρώπης μετά τον Α' παγκόσμιο πόλεμο.

Το δεύτερο Σουηδικό αρχείο ανήκει στην Τράπεζα Enskilda της Στοκχόλμης. Είναι μεγάλο, περιλαμβάνει μερικές χιλιάδες φακέλους και διατηρεί την αρχική του δομή.

¹ Τόσο στην Αμερική όσο και στην Ευρώπη, η κίνηση στο επιστημονικό πεδίο, με έρευνες που προέρχονται τόσο από κρατικούς όσο και από ιδιωτικούς φορείς, οδήγησε στη δημιουργία ιδιαίτερων θεσμών για τη διατήρηση του τιμήματος της συλλογικής μνήμης που αποτελεί η επιχειρηματική εμπειρία. Σε διάφορες χώρες έχουν θεσμοθετηθεί ιδιαίτεροι νόμοι και οργανισμοί έρευνας και διάσωσης των επιχειρηματικών αρχείων. Στην Αγγλία λειτουργεί ειδικός οργανισμός, το Business Archives Council, ο οποίος έχει εκδόσει μεταξύ άλλων και ογκώδη οδηγό για τα 1,000 και περισσότερα αρχεία επιχειρήσεων που έχουν διασωθεί, ταξινομηθεί και τεθεί στη διάθεση της έρευνας. Στη Σκωτία έχει συσταθεί αντίστοιχο όργανο το οποίο επεξεργάζεται την δράση του και στην εκπόνηση ερευνών. Άλλα αυτόνομα ιδρύματα επίσης συλλέγουν, ταξινομούν και φυλάσσουν υλικό. Στην Γερμανία, έχουν ιδρυθεί κέντρα έρευνας τα οποία ασχολούνται και με τη συντήρηση αρχείων, π.χ. το Ινστιτούτο Έρευνας Τραπεζικής Ιστορίας στη Φραγκφούρτη. Σε άλλες χώρες της Κεντρικής ευρώπης, π.χ. Δημοκρατία της Τσεχίας, Σλοβακία, η νομοθεσία ορίζει ότι τα αρχεία των επιχειρήσεων αποτελούν δημόσια περιουσία. Έτσι σταδιακά περνούν στον πλήρη έλεγχο των κρατικών αρχείων, και είναι προσβάσιμα στον ερευνητή.

² Η εταιρεία αυτή ανέθεσε την συγγραφή της ιστορίας της σε πανεπιστημιακούς και από αυτή τη πρωτοβουλία αναδύθηκε ένα ενδιαφέρον πρόγραμμα έρευνας με κέντρο την δραστηριότητα της Σουηδικής Εταιρείας Πυρίων από το 1917 μέχρι το 1939 και έμφαση στην διαδικασία διεθνοποίησης των επιχειρήσεων. Προέκυψαν και δημοσιεύθηκαν 5 μελέτες, μία από τον Καθηγητή Οικονομικής Ιστορίας του Πανεπιστημίου της Uppsala, K.G. Hildebrand, και αρκετές διδακτορικές διατριβές. Για αναλυτικότερη παρουσίαση της σημασίας του ελληνικού δανείου βλ. M. Dritsas "Swedish Capital in Greece and Entrepreneurial Strategies". *Scandinavian Economic History Review* (vol. XLIV No. 1, 1996 σ. 3-22).

³ Το σουηδικό κεφάλαιο άρχισε να εισέρχεται στην Ελλάδα κατά την περίοδο αυτή.

Μόνον ένα τμήμα του παρουσιάζεται σ' αυτό το σημείωμα, εκείνο δηλαδή που μπορεί να ενδιαφέρει την ελληνική έρευνα. Δεν είναι μικροφωτογραφημένο και μπορεί κανείς να εντυφώσει στο πρωτογενές υλικό που είναι οργανωμένο σύμφωνα με τη λογική της τράπεζας, ανάλογα με τις υποδιαιρέσεις των διευθύνσεων της σε εργασίες εσωτερικού, εξωτερικού, επενδύσεις, επιχειρήσεις και διοίκηση. Υπάρχει δακτυλογραφημένος κατάλογος για τους 922 φακέλους που περιλαμβάνει. Μιά πρώτη ματιά στον γενικό κατάλογο του αρχείου επιτρέπει να αποκομίσει κανείς μιά συνολική εντύπωση του βαθμού και της φύσης της ανάμιξης της Σουηδίας στην υπόλοιπη Ευρώπη καθώς και σε ορισμένες άλλες υπό ανάπτυξη περιοχές του κόσμου, και να εκτιμήσει την σημασία που μπορεί να είχε η Ελλάδα. Ένας μεγάλος αριθμός φακέλων αφορά αφενός τη Γερμανία, στην οποία η Σουηδία ήδη αυτή την εποχή πραγματοποιούσε σημαντικές βιομηχανικές επενδύσεις, και αφετέρου άλλες χώρες της Βόρειας Ευρώπης (Δανία και Νορβηγία), όπου υπήρχαν παλιοί δεσμοί. Για την πέραν του Ατλαντικού ακτή, εκτός από τις ΗΠΑ και τον Καναδά, περιέχονται πληροφορίες για χώρες της Λατινικής Αμερικής στις οποίες η Σουηδία είχε χορηγήσει δημόσια δάνεια και πραγματοποιήσει άμεσες επενδύσεις στη βιομηχανία. Από το σύνολο του τμήματος αυτού του αρχείου προκύπτει η σημασία των δημοσίων δανείων στην Νοτιοανατολική Ευρώπη και στα Βαλκάνια που ακόμη στη περίοδο του Μεσοπολέμου εξακολουθούσαν να αντιπροσωπεύουν μεγάλο μέρος των διακινουμένων κεφαλαίων.

131

Η Enskilda Bank είχε αναμειχθεί στην έκδοση διαφόρων ελληνικών δανείων στη περίοδο του μεσοπολέμου και το αρχείο της μας επιτρέπει να παρακολουθήσουμε αρκετά συστηματικά την είσοδο του σουηδικού κεφαλαίου στην Ελλάδα⁴. Αυτή την εποχή, η Σουηδία κατείχε την πέμπτη θέση ως δανειοδότης της Ελλάδας.

Από το αρχείο αυτό αναδύονται με αρκετή σαφήνεια οι οικονομικές σχέσεις της Ελλάδας - μιάς μικρής νέας σχετικά αγοράς με πολλές ιδιαιτερότητες - με την Σουηδία, χώρα που δεν ανήκε στους μεγαλύτερους ή στους παραδοσιακούς χρηματοδότες. Η αναδύφηση επιτρέπει στο σύγχρονο ιστορικό να εκλεπτύνει τις υποθέσεις που έχουν διατυπωθεί για το χαρακτήρα, το ρόλο και τις μορφές του εισερχομένου ξένου κεφαλαίου στις λιγότερο ανεπτυγμένες περιοχές και να φωτίσει πτυχές του διεθνούς ανταγωνισμού και/ή της διεθνούς συνεργασίας μεταξύ μεγάλων και μικρότερων δυνάμεων. Ο μεγάλος όγκος των πληροφοριών που περιλαμβάνονται στο υλικό του αρχείου Enskilda αναφέρεται στη περίοδο του μεσοπολέμου, την περίοδο δηλαδή ακριβώς κατά την οποία η Σουηδία ενδιαφέρθηκε για τοποθετήσεις κεφαλαίων σε νέες χώρες, επιχειρώντας κάποτε μάλιστα να εκτοπίσει μεγαλύτερες δυνάμεις. Οι πληροφορίες του σουηδικού αρχείου για την Ελλάδα, αν και αποτελούν μικρό τμήμα του συνόλου του υλικού, είναι αρκετά περιεκτικές. Αφορούν τις διαπραγματεύσεις για τα δάνεια μεταξύ των τραπεζιών Wallemberg, ιδιοκτητών της Enskilda και των Hambros, στο Λονδίνο, μέσο των οποίων

⁴ Μέχρι τώρα μόνον περιστασιακά έχει απασχολήσει τους Έλληνες ιστορικούς. Ίσως ένας από τους λόγους για αυτή την παράλειψη να είναι ότι η ελληνική ιστοριογραφία ενδιαφέρθηκε πάντοτε πολύ περισσότερο για τους παραδοσιακούς μεγάλους πιστωτές της Ελλάδας που προέρχονταν κυρίως από την Αγγλία, την Γαλλία και αργότερα από τις ΗΠΑ. Άλλες μικρότερες χώρες, παρά την ένταση των σχέσεων που ανέπτυξαν παρέμειναν στο περιθώριο των ενδιαφερόντων της έρευνας.

συνάπτονταν οι συναλλαγές. Ιδιαίτερα εναργής είναι η διάσταση των διεθνών τραπεζικών δικτύων που συνέδεαν την Ελλάδα με τη Σουηδία, και τα οποία εκτεινόταν σε οικονομικούς, διπλωματικούς και πολιτικούς κύκλους⁵.

Το μεγαλύτερο μέρος του υλικού αφορά τα δημόσια δάνεια, στα οποία συμμετέσχε η σουηδική τράπεζα, αλλά και σημαντικές πληροφορίες γενικού χαρακτήρα δεν λείπουν. Ιδιαίτερα χρήσιμα είναι τα στοιχεία για τη διαπραγμάτευση του ελληνικού χρέους προς τη Σουηδία μετά το χρεωστάσιο του 1932, τα οποία επιτρέπουν να αποδεσμευθεί η λογική της ξένης τράπεζας ως προς το είδος τοποθετήσεων. Αποκαλύπτονται οι λεπτομέρειες της διαδικασίας διαπραγμάτευσης - με τη χρησιμοποίηση Ελλήνων μεσολαβητών αρχικά - και την επιστράτευση αργότερα της επίσημης σουηδικής κυβέρνησης που επέτρεψε την προσέγγιση της Σουηδίας προς άλλες ξένες χώρες (ΗΠΑ, Αγγλία, Γαλλία) για μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα.

Το αρχείο περιλαμβάνει επίσης πρόσθετα στοιχεία για τα δάνεια Kreuger που συμπληρώνουν τις πληροφορίες του πρώτου αρχείου.

⁵ Στοιχεία και πληροφορίες περιλαμβάνονται σε διάφορους φακέλους, ο μεγαλύτερος όγκος των οποίων - 12 φάκελοι - ανήκε στην Γραμματεία Εξωτερικού (Utländska Sekretariatets Arkiv) με αριθμούς 62, 137, 299, 330, 337, 358, 432, 486, 576, 612, 719, 911. Άλλες σημαντικές πληροφορίες περιλαμβάνονται επίσης στους φακέλους της Διοίκησης (Direktionen) - 3 φάκελοι - καθώς και στη Σουηδική Γραμματεία της τράπεζας (Svenska Sekretariatets Arkiv) - 2 φάκελοι - με αριθμό 479 και 506. Η σειρά Investors (η Investors ήταν θυγατρική εταιρεία επενδύσεων της Enskilda) επίσης περιέχει 3 φακέλους με αριθμούς B1, H2 και H4. Το υλικό αυτών των τελευταίων φακέλων αναφέρεται στην Εθνική Τράπεζα Ελλάδος, στην Τράπεζα Hambros καθώς και στον Αγγλο-ελληνικό όμιλο Hellenic and General Trust. Χαρακτηριστικά φάκελοι για σουηδικές εταιρείες στην Ελλάδα - δηλ. άμεσες επενδύσεις - εμφανίζονται μόνον μεταπολεμικά. Φάκελος, με διακριτικά Direktionen Arkiv Register A-Ö 1951-1971, που αφορά την Σουηδική πολυεθνική εταιρεία Atlas Corco AB και τις εργασίες της στην Ελλάδα από το 1958 ως το 1973.

ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ ΤΗΣ ΑΜΕΣΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ ΚΑΙ Η ΚΥΒΕΡΝΗΤΙΚΗ*

133

Φίλιππος Νικολόπουλος

I

Άμεση και Έμμεση Δημοκρατία και οι Ιστορικές τους Αντιστοιχίες.

Μιλώντας για άμεση δημοκρατία εννοούμε πάντα εκείνο το πολίτευμα, στο οποίο ο ίδιος ο λαός ασκεί την κρατική εξουσία σε όλες τις εκδηλώσεις της και ιδιαίτερα ασκεί τη νομοθετική λειτουργία¹. Η άμεση δημοκρατία αντιπαραβάλλεται προς την έμμεση δημοκρατία, κατά την οποία η νομοθετική λειτουργία ασκείται από ιδιαίτερα όργανα, που εκλέγονται από τον λαό κατά τακτά χρονικά διαστήματα και που αποτελούν τους αντιπροσώπους του². Επίσης στην έμμεση δημοκρατία πραγματοποιείται εκλογή ή διορισμός οργάνων και για την άσκηση των άλλων δύο λειτουργιών, εκτελεστικής και δικαστικής, οργάνων που στο πλαίσιο των ισχυόντων κάθε φορά νόμων έχουν ορισμένες αρμοδιότητες με προδιαγεγραμμένα όρια.

Ότι σήμερα καλούμε δημοκρατικό πολίτευμα, στις Δυτικές κυρίως χώρες, είναι μια έμμεση δημοκρατία, της οποίας οι οργανωτικές βάσεις είναι κυρίως το αντιπροσωπευτικό σύστημα³ και η διάκριση των εξουσιών⁴. Βέβαια και μέσα στο πλαίσιο μιας έμμεσης και αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας μπορούν να λειτουργήσουν ορισμένοι άμεσα δημοκρατικοί θεσμοί (π.χ. το δημοψήφισμα), μέσα από τους οποίους ο ίδιος ο

* Σχετικά με την συγγραφή του παρόντος άρθρου θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου προς τους καθηγητές, Felix Geyer, Γραμματέα του Working Group on Sociocybernetics and Systems Theory της International Sociological Association, και Francisco Parra-Luna, πρώην Πρόεδρο του παραπάνω Working Group, για τις εποικοδομητικές συζητήσεις που είχα μαζί τους πάνω σε ειδικά ζητήματα κοινωνικοκυβερνητικής και συστημικής θεωρίας, όπως και την καθηγήτρια Φιλοσοφίας Πανεπιστημίου Κρήτης κ. Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου για τις χρήσιμες συμβουλές και παρατηρήσεις της επί της τελικής μορφής του παρόντος κειμένου και ορισμένων ειδικών σημείων του περιεχομένου του.

¹ Βλ. Αριστοβούλου Μάνεση, *Ελληνικό Συνταγματικό Δίκαιο (Πανεπιστημιακά Παραδόσεις)*, (Θεσσαλονίκη-Αθήνα, Αφοί Π. Σάκκουλα, 1963), σελ. 108.

² Αυτόθι, σελ. 109.

³ Βλ. Κ. Γεωργόπουλου, *Στοιχεία Συνταγματικού Δικαίου*, (έκδ. 2α, Αθήνα, 1971), τομ. Α', σελ. 84.

⁴ Αυτόθι, σελ. 160 επ.

λαός εκφράζει άμεσα την βούλησή του για ορισμένα μεγάλης σημασίας ζητήματα της πολιτικής και κοινωνικής του ζωής. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι ο χαρακτήρας της έμμεσης δημοκρατίας αίρεται, αλλ' απλά το ίδιο το ισχύον νομοθετικό καθεστώς μιας χώρας υποχρεώνει ή δίνει την δυνατότητα σε ορισμένα πολιτειακά όργανα να μειώσουν το στοιχείο της “εμμεσοποίησης” κατά την άσκηση της εξουσίας, όταν πρόκειται για ζητήματα μεγάλης βαρύτητας για την πορεία του έθνους και του κράτους.

Η άμεση δημοκρατία, ως πολίτευμα, είναι εφικτή, κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις. Πρώτο, όταν η κοινωνία στην οποία εφαρμόζεται δεν είναι ιδιαίτερα πολυπληθής. Δεύτερο, όταν η έκταση της χώρας στην οποία ισχύει η άμεση δημοκρατία δεν είναι ιδιαίτερα μεγάλη, και τρίτο, όταν η δομή της ίδιας της κοινωνίας δεν έχει επαυξημένη πολυπλοκότητα και τα ζητήματα που πρέπει να επιλυθούν από τον ίδιο το λαό δεν παρουσιάζουν τέτοια συνθετότητα, ώστε να χρειάζονται ιδιαίτεροι μηχανισμοί αντιμετώπισής τους και επιτελεία “επαϊόντων”, που να κατέχουν ειδικές γνώσεις.

Με άλλα λόγια για την ύπαρξη και λειτουργία του παραπάνω πολιτεύματος υπάρχουν ποσοτικοί (πληθυσμιακοί και εδαφικοί) και ποιοτικοί (η σύνθεση της κοινωνικής δομής) περιορισμοί. Η άμεση δημοκρατία ή τουλάχιστον πολίτευμα που πλησίαζε ικανοποιητικά τον ιδεότυπό της υπήρξε μεν ως ιστορική πραγματικότητα κατά την αρχαιότητα στην Ελλάδα, αλλά δεν μπορούμε να πούμε ότι υφίστατο έξω από τις παραπάνω προϋποθέσεις.

Στο νού μας έρχεται αμέσως η πόλη-κράτος της αρχαιότητας, η δημοκρατική πόλη-κράτος και ιδιαίτερα η Αθηναϊκή πολιτεία, που θεωρείτο κατά τον 5ον αιώνα π.Χ. τουλάχιστο, πρότυπο δημοκρατικής πόλης-κράτους, αν και βέβαια και εκεί οι επιρροές “των ολίγων” ή “η αρχή του πρώτου ανδρός”, όπως λέγει ο Θουκυδίδης για τον Περίκλη, δεν απουσίαζαν, αλλ' αντίθετα μειώναν με τον τρόπο τους την γνήσια άσκηση της πρωτογενούς εξουσίας από τους “πολλούς”.

Ο δήμος όμως στην αρχαιότητα δεν είχε να αντιπαλέψει με πολύπλοκους εξουσιαστικούς και κομματικούς οργανισμούς. Μέσα στην έννοια της ίδιας της κυριαρχίας του περιείχετο κάθε επι μέρους ατομικό και πολιτικό δικαίωμα, ως συστατικό στοιχείο του περιεχομένου της προηγούμενης και πάντα σε αντιπαράθεση όχι με ένα αφηρημένο εξουσιαστικό ή γραφειοκρατικό μηχανισμό, αλλά με ομάδα συγκεκριμένων ανθρώπων, των ολιγαρχικών δηλαδή, που ήταν ύποπτοι για εγκαθίδρυση τυραννίας ή σε κάθε περίπτωση για επιβολή περιορισμών στα δικαιώματά του. Εγγύηση για τον δήμο ήταν ο νόμος, τον οποίο σεβόταν ως ακρογωνιαίο λίθο του δημοκρατικού πολιτεύματος και ως θεσμική ασπίδα κατά των υποψηφίων τυράννων, και δεν τον φοβόταν ως τμήμα ενός απρόσωπου και υπερτροφικού κατασταλτικού μηχανισμού που τελικά δεν ελέγχεται.

Είναι φανερό ότι στις σύγχρονες χώρες των πολυπληθών κοινωνιών, όπου το κρατικό και πολιτικό στοιχείο διακρίνεται σαφώς από το κοινωνικό και όπου η πολυπλοκότητα των δομών και στα δύο αυτά επίπεδα δυσκολεύει σημαντικά τον έλεγχο στους μηχανισμούς αποφάσεων από πλευράς “πολλών”, η άμεση δημοκρατία καθίσταται σχεδόν ανέφικτη στη πλήρη εφαρμογή της. Στις σύγχρονες δημοκρατίες διαφόρων τύπων, η εκλογή αντιπροσώπων για τη νομοθετική λειτουργία και ο διορισμός συγκεκριμένων και μόνιμων κρατικών οργάνων για την απονομή της δικαιοσύνης είναι γνωστά και συνήθη θεσμικά υπόβαθρα βασισμένα στην αρχή της διάκρισης των εξουσιών και του αντιπροσωπευτικού συστήματος.

Από την στιγμή κατά την οποία και ο πιο δημοκρατικός κοινωνικός ή πολιτικός οργανισμός μεγεθυνθεί σημαντικά - τόσο στον αριθμό των συμμετεχόντων προσώπων, όσο και στην πολυπλοκότητα των εσωτερικών του διαρθρώσεων και λειτουργιών - εμφανίζεται πάντα ο κίνδυνος, μέσω αναγκαστικών ρυθμίσεων που σκοπεύουν στη λειτουργική λήψη αποφάσεων, να συγκεντρωθεί η δύναμη αυτού του οργανισμού σε σχετικά μικρό αριθμό ανθρώπων⁵. Είναι αποτέλεσμα των αναγκών οργανωτικών ρυθμίσεων, για να μπορεί μία μεγάλη μάζα ανθρώπων να συντονίζεται και να κατευθύνεται πάνω σε ορισμένους στοιχειώδεις άξονες δράσης από κάποιο ενιαίο μηχανισμό αποφάσεων, που θα διαθέτει κάποια στοιχειώδη αποφασιστικότητα και ικανότητα ανταπόκρισης (responsiveness) σε ανάγκες που γεννά η ίδια η κοινωνική ζωή. Ακόμα σχετικά με την γραφειοκρατική δόμηση των σύγχρονων Δυτικών δημοκρατιών ή και γενικότερα των σύγχρονων πολιτικών συστημάτων οποιουδήποτε τύπου, ο κίνδυνος που μνημονεύθηκε είναι αποτέλεσμα της διαρκώς αυξανόμενης εκλογίκευσης της κοινωνικοπολιτικής ζωής, που φυσικά έχει και τις αρνητικές της πλευρές⁶.

II

Η Κυβερνητική Επιστήμη και η Σύνδεση του Κυβερνητικού Μοντέλου με τα Κοινωνικοπολιτικά Συστήματα

Αφού αναφερθήκαμε στο πνεύμα της άμεσης δημοκρατίας και επισημάναμε τις θεσμικές διαφορές αυτού του τύπου της δημοκρατίας με την έμμεση ή αντιπροσωπευτική δημοκρατία των νεότερων χρόνων, ας εστιάσουμε τώρα την προσοχή μας στην έννοια του κυβερνητικού μοντέλου⁷. Ακόμη είναι αναγκαίο να εξηγήσουμε συνοπτικά ποιά είναι η σκοπιμότητα και η ωφελιμότητα της συγκριτικής διερεύνησης, που επιχειρείται σ' αυτό το άρθρο.

Η κυβερνητική ουσιαστικά είναι επιστήμη που έχει *πρακτικούς σκοπούς και συγκεκριμένα επιδιώκει να αυξήσει την αποτελεσματικότητα της ανθρώπινης δράσης και παρέμβασης, μέσω μιας αριότερης οργάνωσης και μεθόδευσης του περιεχομένου της*⁸.

⁵ Στο σημείο αυτό είναι σκόπιμο να υπογραμμισθούν οι θεωρητικές προσπάθειες του Crawford Brough Macpherson ν' αναβαθμίσει την έννοια και το περιεχόμενο της δημοκρατίας στις σύγχρονες πολυπληθείς κοινωνίες. Κατ' αρχήν θεωρεί την έννοια της φιλελεύθερης δημοκρατίας σαφώς πιο πλατιά και όχι αναγκαστικά ταυτισμένη με ό,τι αποκαλείται φιλελεύθερη ή καπιταλιστική οικονομία. Παραπέρα επιχειρεί να προτείνει μέτρα με τα οποία το δημοκρατικό στοιχείο θα διευρυνθεί παρά τα νέα δεδομένα της πολυπλοκότητας των κοινωνικοοικονομικών δομών. Οι σκέψεις και προτάσεις του είναι ενδιαφέρουσες, αλλά η πολυπλοκότητα και περιπλοκότητα των σύγχρονων κοινωνικοπολιτικών δομών δεν μπορούν να αντιμετωπισθούν μόνο με βάση το δικό τους περιεχόμενο. Απαιτείται παράλληλα μια πιο θετική και συνθετική μεθοδολογία δράσης και παρέμβασης που να προσφέρει μεγαλύτερες δυνατότητες ελέγχου και επικοινωνίας στα "κοινωνικοποιημένα" κέντρα αποφάσεων. Και η κοινωνικοκυβερνητική έχει δυνατότητες να προσφέρει χρήσιμες υπηρεσίες προς αυτή την κατεύθυνση, κάτω φυσικά από προϋποθέσεις που θα ξεκαθαριστούν παρακάτω. Βλ. C. B. Macpherson, *Η Ιστορική Πορεία της Φιλελεύθερης Δημοκρατίας*, (Αθήνα, Γνώση, 1986), σσ. 12-13 και σελ. 148 επ.

⁶ Για την σύνδεση του φαινομένου της γραφειοκρατικοποίησης με την διαδικασία του εξορθολογισμού βλ. Β. Ι. Φίλια, *Μαξ Βέμπερ: Συστηματική Κοινωνιολογία και Μεθοδολογία*, (Νέα Σύνορα, Χ.Χ.) σελ. 119 επ.

⁷ Βλ. John A. Busch and Gladys M. Busch, *Sociocybernetics, A Perspective For Living in Complexity*, (Social Systems Press, 1992), σσ. 150-155.

⁸ Βλ. Φίλιππου Νικολόπουλου, "Κυβερνητική, Αμερικανικός Δομολεειτουργισμός και η Μαφξιστική Εκδοχή", *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, 3, (Νοέμβριος 1990), σσ. 90-114.

Για να χρησιμοποιήσουμε πιο ειδική ορολογία είναι η *επιστήμη του ελέγχου, διεύθυνσης και επικοινωνίας έμβιων όντων και μηχανών μέσω της λειτουργίας των μηχανισμών αρνητικής*⁹ ή *θετικής*¹⁰ *ανάστροφης σύνδεσης ή ανατροφοδότησης*. Μηχανισμός ή σύστημα πάλι αρνητικής ανάστροφης σύνδεσης είναι εκείνο στο οποίο οι εκροές (αποφάσεις-ενέργειες που κατευθύνονται προς το περιβάλλον) εξαρτώνται από τις εισροές (δεδομένα που προέρχονται από το περιβάλλον), κατά τέτοιο τρόπο ώστε κάθε αύξηση της τιμής των εκροών να προκαλεί μία νέα μεταβολή αυτής της τιμής, αλλά προς αντίθετη κατεύθυνση¹¹. Με αυτό τον τρόπο ο συγκεκριμένος μηχανισμός ή σύστημα κρατά την σταθερότητά του και προσαρμόζεται με επιτυχία στο περιβάλλον του. Αν η προκαλούμενη νέα μεταβολή βρίσκεται στην ίδια κατεύθυνση, τότε ομιλούμε για θετική ανάστροφη σύνδεση, οπότε το σύστημα απομακρύνεται από την παλαιά του κατάσταση, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει αναγκαστικά δυσπροσαρμοστικότητα προς το περιβάλλον του¹².

Βασικό μέρος της κυβερνητικής είναι η πληροφορική, γιατί η λειτουργία και προσαρμογή ενός συγκεκριμένου σύνθετου μηχανισμού σε ένα πολύπλοκο και μεταβαλλόμενο περιβάλλον δεν μπορεί να επιτελεσθεί, αν δεν γίνει επαρκής συγκέντρωση πληροφοριών, με βάση την ανάλυση και επεξεργασία των οποίων θα διαμορφωθούν στην συνέχεια οι εκροές του μηχανισμού προς το περιβάλλον.

Στη βάση της θεωρίας της κυβερνητικής, που ξεκίνησε από τον αγγλοσαξονικό χώρο ως θετικιστική επιστημονική απάντηση στο μαρξιστικό αισιόδοξο ευαγγέλιο της αναπόφευκτης εγκαθίδρυσης της σοσιαλιστικής κοινωνίας¹³ υπάρχει μία απαισιόδοξη προβληματική γύρω από την πορεία του κόσμου γενικά (περιλαμβανομένου και του ανθρώπου). Αυτή η προβληματική ξεκινά από το φαινόμενο της εντροπίας - που αποτελεί και τη δεύτερη αρχή της θερμοδυναμικής - κατά το οποίο η θερμοότητα - γενικότερα η ενέργεια - ενός συστήματος δεν χάνεται αλλά υποβαθμίζεται¹⁴. Αυτή η υποβάθμιση επαληθεύεται σε επίπεδο μακροσκοπικό, ενώ δεν μπορούμε να μιλήσουμε για ακριβή εμπειρική επαλήθευση της αρχής σε επίπεδο συμπαντικό.

Η εντροπία¹⁵ είναι μέγεθος αυξανόμενο ή σταθερό γι' αυτό μας δυσκολεύει να την χρησιμοποιούμε ως έννοια, όταν πρόκειται να μετρούμε την ελάττωση της σταθερότητας μιας συγκεκριμένης ενεργειακής κατάστασης. Γι' αυτό συνηθίζεται να χρησιμοποιούμε την έννοια της αρνητικής εντροπίας που τείνει διαρκώς να μειώνεται ($N = -S$, όπου $S =$ εντροπία και $N =$ αρνητική εντροπία).

⁹ Βλ. Ζακ Γκνυωμό, *Κυβερνητική και Διαλεκτικός Υλισμός*, μεταφρ. Κ. Φυλίνη, (Ηριδανός, Χ.Χ.) σελ. 17 επ.

¹⁰ Βλ. John A. Busch and Gladys M. Busch, *οπ. παραπ.*, σσ. 184-185. Βλ. επίσης Jonathan Turner, *The Structure of Sociological Theory*, (Belmont, Wadsworth Publishing Company, 1991), σελ. 121.

¹¹ Βλ. Ζακ Γκνυωμό, *οπ. Παραπ.*, σελ. 40 επ.

¹² Βλ. Felix Geyer, *The Challenge of Sociocybernetics*, Paper presented at the 13th World Congress of Sociology, (Bielefeld, 1994), σελ. 5.

¹³ Πρβλ. Norbert Wiener, *Κυβερνητική και Κοινωνία*, μεταφρ. Ι. Ιωαννίδη, (Αθήναι Παπαζήσης, Χ.Χ.), σσ. 149 επ.

¹⁴ Βλ. Ζακ Γκνυωμό, *οπ. παραπ.* σσ. 122-126.

¹⁵ Η εντροπία ως μέγεθος εκφράζεται με τον εξής μαθηματικό τύπο (τύπος Μπόλτμαν-Πλάνκ): $S = K \log F$, όπου $S =$ εντροπία ενός απομονωμένου συστήματος, $F =$ ο αριθμός των "μικροκαταστάσεών του" και $K =$ η λεγόμενη σταθερά του Μπόλτμαν. Ως "Μικροκαταστάσεις" πάλι εννοούμε το σύνολο των "μικροσκοπικών" μεταβλητών ενός συστήματος (θέση και ταχύτητα ατομικών σωματιδίων, "κβαντικές" καταστάσεις ατόμων και μοριακών δομών κ.λ.π.), που δεν μπορούν να μετρηθούν εργαστηριακά. Ο τύπος αυτός σε μακροσκοπικό επίπεδο και πάντα στατιστικά επαληθεύεται. Σε συμπαντικό όμως επίπεδο η εμπειρική του επαλήθευση μάλλον είναι αδύνατη.

Ο άνθρωπος στηριγμένος σε ένα άρτιο σύστημα πληροφοριών προσπαθεί να ανακόψει κατά το δυνατόν την πτωτική τάση της αρνητικής εντροπίας της δράσης του και ολόκληρου του πολύπλοκου κόσμου, που ο ίδιος έχει δημιουργήσει, προσαρμοζόμενος όσο μπορεί θετικότερα και επιτυχέστερα στο περιβάλλον που έτυχε να γεννηθεί και να αναπτυχθεί. Η πληροφορία ισούται με αρνητική εντροπία πράγμα που απλά σημαίνει ότι όσο περισσότερο πληροφορημένος είσαι για τον πολύπλοκο κόσμο που σε περιβάλλει, τόσο καλύτερα καταφέρνεις να κινείσαι με οικονομία δυνάμεων και να μειώνεις την πτωτική τάση της αρνητικής εντροπίας, που περιλαμβάνεις ως σύστημα¹⁶.

Το κυβερνητικό μοντέλο σε συνδυασμό με την συστημική θεώρηση και τον λειτουργισμό πέρασε και στην θεωρία της κοινωνιολογίας και της πολιτικής επιστήμης¹⁷.

Συνοπτικά λέμε ότι ένα πολιτικό ή κοινωνικό σύστημα λειτουργεί με όρους κυβερνητικής, όταν μέσα από ένα καλό δίκτυο επικοινωνιών και πληροφόρησης λαμβάνει πληροφορίες και δεδομένα από το εξωτερικό του περιβάλλον (εισροές) - πολλές φορές πρόκειται για αιτήματα κοινωνικοπολιτικών δυνάμεων ή για μορφές υποστήριξης, που προέρχονται από τέτοιες δυνάμεις - και στην συνέχεια προβαίνει σε αποφάσεις - εκροές, που αντιστοιχούν στις εισροές και ταυτόχρονα κατ' ανάδραση διαφοροποιούν τις τελευταίες. Έτσι επιτυγχάνεται η σταθερότητα του συστήματος σε σχέση με το περιβάλλον και αυξάνεται η προσαρμοστικότητά του. Το κυβερνητικό μοντέλο εφαρμοζόμενο στα κοινωνικοπολιτικά συστήματα αποτελεί κατά κάποιο τρόπο εξειδικευμένο και τεχνοκρατικού τύπου προωθημένο μοντέλο λειτουργίας του σύγχρονου εκλογικευμένου κράτους.

Θα ήταν λάθος όμως να νομισθεί ότι το κυβερνητικό μοντέλο προϋποθέτει πάντα αμετάβλητες κοινωνικοπολιτικές δομές¹⁸. Το κυβερνητικό μοντέλο δίνει απλά την δυνατότητα σε ένα μηχανισμό αποφάσεων να προσαρμόζεται στην δυναμική των κοινωνικών περιεχομένων, που πάντα αλλάζουν και διεκδικούν τις αναφορές τους σε επίπεδο εξουσίας¹⁹.

Όταν ένα σύστημα τείνει να αποδιοργανώνεται και να περιπίπτει σε κατάσταση γενικής αταξίας μιλάμε τότε για αύξηση της εντροπίας του. Όταν αντίθετα ένα σύστημα τείνει να οργανώνεται και να λειτουργεί συγκροτημένα μιλάμε τότε για αυξημένο δείκτη της αρνητικής του εντροπίας²⁰.

Ερωτάται καταρχήν αν οι σύγχρονες δημοκρατίες ή γενικότερα τα σύγχρονα κράτη λειτουργούν με κυβερνητικούς όρους, όπως παραπάνω τους προσδιορίσαμε. Η

¹⁶ Βλ. Ζακ Γκνωμώ, *οπ. παραπ.*, σσ. 129 επ.

¹⁷ Σχετικά με σύγχρονες κυβερνητικές προσεγγίσεις επί των κοινωνικών συστημάτων βλ. Ervin Laszlo "Systems and Societies: The Basic Cybernetics of Social Evolution" in Felix Geyer and Johannes van der Zouwen (Eds), *Sociocybernetic Paradoxes: Observation, Control and Evolution of Self-steering Systems*, (London, SAGE, 1986), σσ. 145-171· Niklas Luhmann, "The Autopoiesis of Social Systems", in R. Felix Geyer and Johannes Van der Zouwen, *οπ. παραπ.* σσ. 172-192.

¹⁸ Βλ. Φιλίππου Νικολόπουλου, *Πολιτική Ανάπτυξη και Κοινωνική Δυναμική*, (Αθήνα, 1991), σελ. 202 επ.

¹⁹ Βλ. John A. Busch and Gladys M. Busch, *οπ. παραπ.* σσ. 196-200. T. Baumgartner, T.R. Burns and P. Devillé, "Actors, Games and Systems: The Dialectics of Social Action and System Structuring" in R. Felix Geyer and Johannes Van der Zouwen, *Sociocybernetics*, Vol. 1, (Leiden, Martinus Nijhoff Social Sciences Division, 1978), σσ. 27-54· M. Nowakowska, "A Theory of Social Change" in R. Felix Geyer and Johannes Van der Zouwen, *οπ. παραπ.* σσ. 79-103.

²⁰ Βλ. Π. Τερελέξή, *Το Πολιτικό Σύστημα*, (Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήνα, 1975), σσ. 301-302.

απάντηση δεν μπορεί να είναι σε κάθε περίπτωση θετική και ούτε στον αυτό βαθμό θετική. Πολλές χώρες δυστυχώς για μια σειρά από λόγους διατηρούν περισσότερο ή λιγότερο άκαμπτους πολιτειακούς μηχανισμούς εξαιτίας των οποίων δεν προβαίνουν σε ενέργειες - τόσο στον τομέα της εσωτερικής όσο και της εξωτερικής πολιτικής - που να αντιστοιχούν στα δεδομένα της δυναμικής της κοινωνικής τους πραγματικότητας ή της διεθνούς πολιτικής πραγματικότητας. Πρόσφατα αρκετά χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν τα κράτη του πρώην ανατολικού μπλόκ ή άλλα σύγχρονα δικτατορικά καθεστώτα.

138

Σε άλλες χώρες η αντιστοιχία των εκροών των πολιτικών τους συστημάτων με τις εισροές, που προέρχονται από το κοινωνικό τους περιβάλλον, είναι πιο ορατή και τότε δικαιούμαστε να μιλάμε για προσαρμοστικότητα των μηχανισμών αποφάσεων στην εσωτερική και διεθνή κοινωνικοπολιτική δυναμική. Δεν θα ήταν ανακριβές να πούμε ότι οι πολιτειακοί μηχανισμοί των σύγχρονων Δυτικών δημοκρατιών λειτουργούν έως ένα βαθμό κάτω από αυτούς τους όρους, με τη σοβαρή επιφύλαξη όμως ότι *στο πλαίσιο του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος ενεργοποιούνται ισχυροί και αδιόρατοι πολλές φορές μηχανισμοί χειραγώγησης του κοινωνικού σώματος*, που παρακωλύουν σημαντικά την γνήσια λειτουργία του συστήματος εισροών-εκροών-ανατροφοδότησης. Με άλλα λόγια το χειραγωγούμενο και αποπροσανατολιζόμενο κοινωνικό σώμα νοθεύει τα αιτήματά του ως εισροές ή διαμορφώνει άθελα του πλαστά αιτήματα, ενώ παράλληλα υφάρπασσεται η υποστήριξη του προς κατεστημένα κέντρα αποφάσεων.

Αν υποθέσουμε όμως ότι το πολιτικό σύστημα διατηρεί τελικά μια αυτονομία έναντι των πιέσεων της κυρίαρχης καπιταλιστικής τάξης και επιδιώκει πράγματι να ανταποκρίνεται στην δυναμική του κοινωνικού του περιβάλλοντος, η λειτουργία μιας σύγχρονης Δυτικής δημοκρατίας με σχετικά υψηλό βαθμό πολιτικής ανάπτυξης τείνει να συνδυαστεί με το κυβερνητικό μοντέλο, ακριβώς διότι η πολυπλοκότητα των σύγχρονων προβλημάτων σε κάθε επίπεδο δομών, σχέσεων και δράσης απαιτεί υψηλό βαθμό πληροφόρησης ώστε να επιτυγχάνεται μία αναγκαία και αποτελεσματική επικοινωνία με την πραγματικότητα. Κατά συνέπεια οι αποφάσεις - με την υπόθεση πάντα βέβαια ότι επιδιώκουν να ανταποκριθούν στο συλλογικό κοινωνικό συμφέρον - λαμβάνονται και αντιστοιχούν σ' αυτή την πληροφόρηση και ανάλογα επενεργούν πάνω στα δεδομένα στα οποία αναφέρεται η πληροφόρηση.

Από την άλλη όμως υπάρχει πάντα ο κίνδυνος - και αυτό μπορούμε να πούμε ότι συμβαίνει έως ένα βαθμό στις μεγάλες καπιταλιστικές χώρες - το κυβερνητικό μοντέλο να εφαρμόζεται προς όφελος μιας συγκεκριμένης κυρίαρχης τάξης ή κοινωνικής ομάδας, που ουσιαστικά δημιουργεί εμπόδια στον όλο μηχανισμό εισροών-εκροών-ανατροφοδότησης. Τότε η πληροφοριακή δικτύωση ενδιαφέρεται κυρίως για εντοπισμό εκείνων των σημείων του κοινωνικού περιβάλλοντος τα οποία δίνουν δυνατότητες χειραγώγησης του κοινωνικού σώματος ή των σημείων εκείνων που αποτελούν αδυναμίες του μέρους εκείνου των κοινωνικών δυνάμεων, που επιδιώκουν κοινωνικές αλλαγές, ώστε οι αποφάσεις του πολιτικού συστήματος να είναι επιτυχείς σχετικά με την διατήρηση του υπάρχοντος κοινωνικού καθεστώτος. Αλλά εδώ πρόκειται ουσιαστικά για καλυμμένη υποκατάσταση "ελεγχόμενου" πολιτικού συστήματος.

Οι αποφάσεις στην πραγματικότητα είναι αποφάσεις της κυρίαρχης καπιταλιστι-

κής τάξης, που “ελέγχει” τους μηχανισμούς αποφάσεων του πολιτικού συστήματος και το κάνει να λειτουργεί για λογαριασμό της. Παράλληλα παρουσιάζεται και μια προσαρμοστικότητα του όλου συστήματος στις διαθέσεις του ήδη αποπροσανατολισμένου κοινωνικού σώματος, ώστε να αποφορτίζεται κατά το δυνατόν περισσότερο από πιέσεις που προέρχονται από αυτό.

Με άλλα λόγια το κυβερνητικό μοντέλο δεν υπερκαλύπτει αναγκαστικά τις συγκρούσεις των κοινωνικών δυνάμεων, ούτε λειτουργεί υπεράνω συσχετισμών δυνάμεων, όπως αυτοί προσδιορίζονται μέσα από μια ιστορική πορεία, που δεν “κατασκευάζεται”, ούτε μπορεί να ελεγχθεί στη συνολική της έκβαση. Το κυβερνητικό μοντέλο μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως μέθοδος αποφάσεων και συνολικής δράσης είτε επί τα βελτίω είτε επί τα χείρω, ανάλογα με το ποιές δυνάμεις το εφαρμόζουν και ποιές δυνάμεις κυριαρχούν στο πολιτικό σύστημα.

Τώρα ας εξηγήσουμε γιατί προβαίνουμε σ’ αυτή την συγκριτική διερεύνηση ανάμεσα στους θεσμούς και το πνεύμα της άμεσης δημοκρατίας και του κυβερνητικού μοντέλου. Μπορεί να σχηματιστεί η αρχική εντύπωση ότι συγκρίνουμε ανόμοια μεγέθη και ποιότητες, χωρίς να φθάνουμε σε ορατά, χρήσιμα και εποικοδομητικά συμπεράσματα και αποτελέσματα.

Απαντάμε λοιπόν ότι αυτή η διερεύνηση διευκολύνει σημαντικά την κατανόηση της ειδοποιού διαφοράς ανάμεσα σε δύο κοινωνικούς κόσμους και εποχές. Προσπαθούμε να συμβάλλουμε στην κατανόηση της διαφοράς ανάμεσα σ’ εκείνο τον τύπο της κοινωνίας, στην οποία εμφανίστηκε και κατέστη εφικτή στο πλαίσιο του θεσμού της πόλης-κράτους η άμεση δημοκρατία και σ’ εκείνο που συγκροτήθηκε τους νεότερους χρόνους και στον οποίο εμφανίστηκε και μετεξελίχθηκε η έμμεση αντιπροσωπευτική δημοκρατία των σύγχρονων εθνικών κρατών, που η λειτουργία και η παρουσία τους στον διεθνή χώρο στηρίζεται στην αρχή της κυριαρχίας. Ιδιαίτερα δίνεται η δυνατότητα να επισημανθούν και να αναλυθούν οι ιστορικές συνθήκες και οι υλικές και μη κοινωνικές προϋποθέσεις, κάτω από τις οποίες μπορούν να αναπτυχθούν τα πλεονεκτήματα του πρώτου πολιτεύματος, που κατά πολλούς θεωρείται το ιδεωδέστερο δημοκρατικό πολίτευμα, και τα πλεονεκτήματα του συνδυασμού του δεύτερου πολιτεύματος των νεότερων χρόνων με το κυβερνητικό μοντέλο. Το ίδιο μπορεί να γίνει και για την επισημάνση των μειονεκτημάτων της πρώτης περίπτωσης και των κινδύνων και των παγίδων που ελλοχεύουν στην δεύτερη περίπτωση. Η κατανόηση πάλι ομοιοτήτων και διαφορών συναρτάται με μια ολόκληρη προβληματική γύρω από τα πιο τελικά πολιτειακά χαρακτηριστικά - και η αντίστοιχη φυσικά φιλοσοφία - *εξυπηρετούν πραγματικά τον άνθρωπο ως φορέα αυτοπροσδιοριζόμενης, ως ένα βαθμό, δράσης και ως δημιουργό αξιών και ποιιά όχι*. Ειδικότερα φωτίζονται οι νέες επιστημονικές δυνατότητες με τις οποίες μπορούν να εφοδιαστούν τα σύγχρονα δημοκρατικά πολιτικά συστήματα, δυνατότητες που πράγματι μπορούν να καλύψουν υπαρκτές ανάγκες, αλλά παράλληλα επισημαίνονται οι μεγάλοι κίνδυνοι αυτοπαγίδευσης του πολιτικού συστήματος, αλλά και ολόκληρου του ανθρώπου, μέσα από την οποία οι αλλοιώσεις των θεσμών θα βαδίζουν παράλληλα με τις μεθοδευμένες κινήσεις δυναμικών μειοψηφιών να οικειοποιηθούν προς όφελος των κατεστημένων συμφερόντων τους τις νέες επιστημονικές δυνατότητες στη λειτουργία των πολιτικών συστημάτων.

Η τελευταία προβληματική μπορεί να οδηγήσει σε ένα πλούσιο διάλογο γύρω από τη σύνδεση της ανθρωποκεντρικής πολιτικής δράσης με ορισμένα χαρακτηριστικά των μηχανισμών πολιτικών αποφάσεων και ακόμη παραπέρα γύρω από τη σύνδεση της υπόθεσης του ανθρωπισμού, στην πνευματική και ηθική έννοια του όρου, με την διαρκώς εντεινόμενη διαδικασία εκλογίκευσης - γραφειοκρατικοποίησης - τεχνολογικής ανάπτυξης των ανθρώπινων συστημάτων, διαδικασία μέσα στο πνεύμα της οποίας αποκλειστικά μπόρεσε να γεννηθεί και να προταθεί το κυβερνητικό μοντέλο για πολιτικοκοινωνικές εφαρμογές.

Στη συνέχεια με βάση αυτή την προβληματική και τις θεωρητικές επεξεργασίες γύρω από ζητήματα, που πράγματι προκαλούν αμφισβητήσεις και διχογνωμίες, μπορούν να διατυπωθούν με μεγαλύτερη επιστημονική, πολιτική αλλά και ανθρωπιστική υπευθυνότητα διορθωτικές, προληπτικές και βελτιωτικές προτάσεις για την λειτουργία των σύγχρονων πολιτικών συστημάτων, που επιδιώκουν ή βαθμιαία τείνουν να λειτουργούν κάτω από τους όρους του κυβερνητικού μοντέλου, με γνώμονα πάντα το συλλογικό κοινωνικό συμφέρον και το πνεύμα της δημοκρατικότητας στη λήψη των αποφάσεων.

140

III

Το Πνεύμα της Άμεσης Δημοκρατίας και οι Δυνατότητες του Κυβερνητικού Μοντέλου Μπροστά στην Αυξανόμενη Εντροπία της Σύγχρονης “Ποσοτικής” Κοινωνίας: Μια Συγκριτική Διερεύνηση

Οι βασικές διαφορές, που αντιστοιχούν όπως είπαμε σε διαφορετικούς ιστορικο-κοινωνικούς κόσμους, μεταξύ του πολιτειακού μηχανισμού αποφάσεων που λειτουργεί με άμεσα δημοκρατικές διαδικασίες και του πολιτικού συστήματος που λειτουργεί σύμφωνα με το κυβερνητικό μοντέλο μπορούν να καθορισθούν σε γενικές γραμμές ως εξής:

Πρώτο: Στην άμεση δημοκρατία εξ ορισμού έχουμε περιορισμένη ποσότητα βουλευομένων και δρώντων ανθρώπων, σχέσεων και αντικειμένων συζήτησης πάνω στα οποία πρέπει να ληφθούν αποφάσεις. Αυτό σημαίνει ότι παραμένουν ορισμένα χαρακτηριστικά κοινωνίας τύπου “gemeinschaft” για να χρησιμοποιήσουμε την ταξινόμηση και ορολογία του Tönnies, δηλαδή ορισμένα “κοινοτιστικά” χαρακτηριστικά. Μέσα σ’ αυτό τον τύπο κοινωνίας τα άτομα μεταξύ τους δεν γνωρίζονται, ούτε επικοινωνούν μόνο μέσα από εξειδικευμένες πλευρές (ρόλους) της κοινωνικής τους ύπαρξης, αλλά αντίθετα έχουν μεταξύ τους μία σφαιρική επικοινωνιακή προσέγγιση (συνολική προσωπικότητα απευθύνεται προς συνολική προσωπικότητα και όχι εξειδικευμένος ρόλος που απευθύνεται σε εξειδικευμένο ρόλο). Ακόμη οι επιρροές των πρωτογενών ομάδων στην κοινωνικοποίηση των ατόμων είναι ισχυρές, ενώ οι δευτερογενείς ομάδες και παράγοντες δεν είναι σε μεγάλο βαθμό ανεπτυγμένοι, ούτε διαμορφώνουν μια απρόσωπη αυστηρή ιεραρχική κλιμάκωση, που είναι ικανή να αλλοτριώσει τα άτομα. Επιπλέον δεν υπάρχουν υπερβολικά εξειδικευμένα δίκτυα ρόλων και πολιτικών υπηρεσιών, ακριβώς γιατί δεν υπάρχει ανάγκη σε μεγάλη έκταση διαφοροποιημένης και εξειδικευμένης διάρθρωσης του κοινωνικοπολιτικού οργανισμού.

Αυτά τα κοινωνικά χαρακτηριστικά διαμορφώνουν μία “ατμόσφαιρα”, που διευκο-

λύνει τα βουλευόμενα άτομα - πολίτες να γνωρίζουν καλύτερα το ένα το άλλο και να ικανοποιούνται περισσότερο από τη σφαιρικότητα της μεταξύ τους επικοινωνίας, πράγμα που τους προσδίνει και περισσότερη ατομική ψυχική πληρότητα. Ο πολίτης είναι μία συνολική προσωπικότητα και όχι μία ειδική ιδιότητα ή απλά ένας αριθμός σε ένα απρόσωπο αχανές πλήθος.

Ακόμη τα άτομα έχουν περισσότερη γνώση γύρω από πρόσωπα και πράγματα και τους είναι ευκολότερο να αποφασίσουν γύρω από τα συγκεκριμένα πολιτικά ζητήματα που τίθενται προς συζήτηση. Δεν υπάρχει ανάγκη ειδικών γνώσεων, ούτε συγκεκριμένα κυκλώματα που μονοπωλούν κάποιο είδος ειδικής πληροφόρησης μπορούν να τα χειραγωγήσουν. Έτσι, διακατέχονται από μεγαλύτερη βεβαιότητα γύρω από τη δυνατότητά τους να αποφασίζουν γύρω από κοινά προβλήματα που τους απασχολούν.

Αν όμως για παράδειγμα η ίδια η κοινωνία, που λειτουργούσε καταρχήν κατά άμεσα δημοκρατικό τρόπο, πληθυσμιακά υποστεί μια σημαντική αύξηση, πράγμα που θα επιφέρει και αύξηση της πολυπλοκότητας των δομών της, και παράλληλα επεκταθεί σημαντικά η εδαφική επικράτεια στην οποία η συγκεκριμένη κοινωνία ως πολιτειακός οργανισμός ασκεί εξουσία, αυτόματα ο μηχανισμός πολιτικών αποφάσεων θα έχει δυσκολίες, αν συνεχίζει να λειτουργεί κατά τον προηγούμενο απλό άμεσα δημοκρατικό τρόπο. Αυτόματα σχεδόν θα απαιτείται μεγαλύτερη ταχύτητα πρόσληψης πληροφοριών και λήψης αποφάσεων, ενώ θα υπάρχει ανάγκη περισσότερης ειδικής πληροφόρησης, πιο εκτεταμένης και οργανωμένης διοίκησης (γέννηση γραφειοκρατικού στοιχείου) και προπαντός πιο αποτελεσματικού μηχανισμού ελέγχου των διοικούμενων πολιτών και των υπό επικυριαρχία εδαφών. *Η αύξηση πάντα της "ποσότητας" επιφέρει μείωση της ποιότητας ζωής σε ένα συγκεκριμένο ανθρώπινο χώρο*, όπως επίσης δημιουργεί αβεβαιότητες νέου τύπου - κίνδυνοι πάντα αύξησης της εντροπίας του συγκεκριμένου χώρου ως συστήματος - που πρέπει να ξεπεραστούν με ανάλογα προσαρμοσμένη στα νέα ποσοτικά δεδομένα διοικητική και πολιτική οργάνωση.

Το κυβερνητικό μοντέλο προσφέρεται για εφαρμογή και καλύπτει κοινωνικοπολιτικές ανάγκες, στην περίπτωση κατά την οποία τα πληθυσμιακά σύνολα είναι μεγάλα, η πυκνότητα των κοινωνικών σχέσεων και αλληλεπιδράσεων αυξημένη, η ποσότητα των κατεχόμενων πραγμάτων ιδιαίτερα εκτεταμένη και τα αντικείμενα που πρέπει να χειριστούν οι μηχανισμοί αποφάσεων πολλά και πολύπλοκα. Κάτω από αυτές τις συνθήκες οι δευτερογενείς ομάδες και παράγοντες κοινωνικοποίησης και γενικότερα κοινωνικοπολιτικής ζωής είναι ισχυροί με αποτέλεσμα η σφαιρική επικοινωνιακή προσέγγιση απόμου προς άτομο να είναι μειωμένη, ενώ δημιουργείται ανάγκη εκτεταμένου δικτύου εξειδικευμένων ρόλων. Μέσα στο ίδιο πλαίσιο ομάδες, ρόλοι και μηχανισμοί αποφάσεων διαμορφώνουν απρόσωπη ιεραρχική σχέση, μέσα στην οποία ο έλεγχος των "πολλών" πάνω στους "λίγους" μειώνεται, ενώ παράλληλα βαθμιαία χάνεται η πληρότητα, που αισθάνεται η ανθρώπινη προσωπικότητα, όταν βιώνει την ολιστική επικοινωνία με τον συνάνθρωπο.

Γι' αυτό, αν θα μπορούσε να χαραχθεί μια πολιτική ισορροπίας ανάμεσα στις δυνατότητες που δίνει το κυβερνητικό μοντέλο, σε αντιστοιχία πάντα με τις ανάγκες και τις ιδιαιτερότητες της μεγάλης "ποσοτικής" κοινωνίας, και τα ανθρώπινα χαρακτηριστικά μιας άμεσα δημοκρατικής κοινωνίας, δεν θα μπορούσε παρά να περνάει μέσα από

την αντίληψη του ορθολογικά ρυθμισμένου συστήματος αποκέντρωσης και αυτονομίας υποσυστημάτων, που να πλησιάζει τα ποιοτικά χαρακτηριστικά της προηγούμενης. Παράλληλα επιβάλλεται πέρα από τα οποιαδήποτε στοιχεία εξορθολογισμού, που είναι επόμενο να χαρακτηρίζουν μία σύγχρονη κοινωνία, να καλλιεργούνται μέσα από το συνολικό σύστημα παιδείας αντιλήψεις που προωθούν το ουμανιστικό πνεύμα, με την ειδική ιστορική αλλά και την ευρύτερη ηθικοπνευματική έννοια του όρου, αλλά και τολμούν να συλλαμβάνουν “κάτι” πέρα από την παντοκρατορία της εκσυγχρονιστικής λογικής, “κάτι” βαθύτερα υπαρξιακό, “κάτι” που υπογραμμίζει την παραπληρωματική φύση της ανθρώπινης ύπαρξης.

142

Δεύτερο: Στην άμεση Δημοκρατία είναι εξ ορισμού τονισμένες η *αυτοτέλεια της προσωπικότητας, η ατομικότητα και η αξία της ελευθερίας*. Αντίθετα όπου κυριαρχεί το Κυβερνητικό Μοντέλο, η *μαζικότητα των κοινωνικών δεδομένων* - στα οποία φυσικά περιλαμβάνονται άτομα και κοινωνικές σχέσεις - με βάση τα οποία εισπράττονται οι εισροές του συστήματος αποφάσεων, όπως επίσης και η μεγάλη μάζα των ανθρώπων στην οποία απευθύνονται οι εκροές του συστήματος, διαμορφώνουν συνθήκες που εξ ορισμού πάλι **περιορίζουν** την αυτοτέλεια της προσωπικής κίνησης και κριτικής, την ανάπτυξη της ατομικότητας - η ατομικότητα δεν σημαίνει αναγκαστικά ατομικισμό με την κακώς εννοούμενη έννοια του όρου - και την αίσθηση της ελευθερίας. Η επεξεργασία των όσων στοιχείων αποκαλούνται κοινωνικά δεδομένα, μέσα στο πνεύμα πάντα του “κοινωνικού γεγονότος”, όπως και η μαζικοποίηση των ανθρώπινων χώρων, που τόσο πολύ αποζητούσε η παλιά παραδοσιακή κομμουνιστική Αριστερά, δεν είναι διαδικασίες “ανώδυνες” για την ποιότητα της κοινωνικής ζωής και της ανθρώπινης προσωπικότητας, όπως επίσης, και για την “υγεία” των κοινωνικών σχέσεων. Μέσα από αυτές τις διαδικασίες υπάρχει εξάρτηση του ατόμου, αλλά και μία γενικότερη αίσθηση ενός μηχανισμού “από τα πάνω” που ρυθμίζει, κανονίζει και επιβάλλει κυρώσεις στους μη συμμορφούμενους, χωρίς να υπάρχει μεγάλο περιθώριο - και από καθαρά τεχνική σκοπιά - συζήτησης των αντιρρήσεων ή κριτικών παρατηρήσεων του βουλευόμενου ατόμου.

Για την ακρίβεια η βαρύτητα δεν πέφτει στο βουλευόμενο άτομο, αλλά στην μαζική απόφαση, μέσα στο πνεύμα της οποίας υποτίθεται ότι περιλαμβάνεται το άτομο και το συμφέρον του, αλλά κυρίως με τη μορφή της απρόσωπης μονάδας. Εδώ δεν “μετράει”, δεν “εκπέμπει” το *πρόσωπο*, με τους ποικίλους ενδεχομένως ρόλους τους, όπως γίνεται στην άμεση δημοκρατία, αλλά ένας *απρόσωπος μαζικός μηχανισμός* που υπολογίζει ποσοτικά άτομα, συμφέροντα, διαρθρώσεις, δίκτυα σχέσεων και ποιοτικά συνδυασμούς θεσμικών και δομικών στοιχείων ή κατατάξεις και κλιμακώσεις των παραπάνω στοιχείων και της δυναμικής των συσχετισμών τους. Ο υπολογισμός όμως αυτός δεν είναι η εκτίμηση βάθους της ανθρώπινης προσωπικότητας, ως φορέα αξιών, που αναζητά διαρκώς ισχυρότερη ατομικότητα, διεύρυνση της αβίαστης έκφρασης των όποιων πνευματικών και συναισθηματικών στοιχείων την αποτελούν και αυτοτελή πρόσβαση στους οποιουδήποτε μηχανισμούς αποφάσεων έχουν την δυνατότητα να την προσδιορίσουν ή σε κάποιο βαθμό να την επηρεάσουν. Δεν αφήνονται πολλά περιθώρια εμπάθυνσης πάνω στην προβληματική γύρω από τους όρους της κοινωνικοπολιτικής ύπαρξης των ατόμων, προβληματική συναρτημένη με ενεργοποίηση του πνευματικού και συνειδησιακού κόσμου των ατόμων. Τα άτομα κινδυνεύουν να περιπέσουν σε μία αγελαία κατά-

σταση, όπου θα σύρονται σε συμμόρφωση προς τις αποφάσεις σε βαθμό ανάλογο με την ισχύ και την κατασταλτική δύναμη του κεντρικού εξουσιαστικού μηχανισμού, χωρίς να είναι πάντα αναγκαίο να συνειδητοποιούν την αναγκαιότητά τους.

Τα άτομα έτσι ετεροκαθοριζόμενα κινδυνεύουν επιπλέον να χάσουν την προσωπική τους ταυτότητα, αλλά και υπευθυνότητα, ρέποντας στο να μεταθέτουν όλη την προβληματική των προσωπικών τους ευθυνών στους “εξώθεν” και “άνωθεν” μηχανισμούς και μειώνοντας την ενεργό τους συμμετοχή σε κρίσιμες κοινωνικοπολιτικές διαδικασίες. Τα αλλοτριωμένα και παθητικά άτομα βαθμιαία αρχίζουν να αποδέχονται ένα νέου τύπου “τεχνοκρατικό πατεριναλισμό” για να μην πούμε ότι υπάρχει πάντα ο κίνδυνος να περιπέσουμε σε ένα “πατεριναλιστικό τεχνοφασισμό”, αλλά και να “βολεύονται” στην μη ανάληψη προσωπικών πρωτοβουλιών και να υποκρύπτουν αδυναμίες και ανασφάλειες πίσω από την κάλυψη του μαζικού και αγελαίου. Βέβαια κάθε “συλλογικό” δεν είναι “μαζικό”, αλλά όταν ο μηχανισμός μαζικών αποφάσεων δεν διευκολύνει την ολοκλήρωση των ατομικών προσωπικοτήτων, το “συλλογικό” τείνει να μεταβληθεί σε “μαζικό” μέσα από την πίεση των εσωτερικών ενοχών του ατόμου και την τάση για προσωρινά “θεραπεύουσα αποπροσωποποίηση”.

143

Μπροστά λοιπόν στον κίνδυνο να συνθλιβεί η ατομική προσωπικότητα και τα θεμελιώδη της δικαιώματα²¹, μέσα σε μία σύγχρονη, μαζική και από πολλές σκοπιές εντροπική κοινωνία, στην οποία οι μηχανισμοί αποφάσεων λειτουργούν σύμφωνα με το κυβερνητικό μοντέλο, που καλείται ακριβώς να ανακόψει την εντροπική της τάση, πρέπει να αναζητηθούν εναλλακτικοί τρόποι λειτουργίας του πολιτικού συστήματος που να συνδυάζουν το ορθολογικό επιστημονικό στοιχείο, στο επίπεδο κυρίως της ανταποκριτικής του ικανότητας στις “προκλήσεις” του περιβάλλοντος, με την μεγαλύτερη δυνατή συμμετοχή του πολίτη στη λήψη των αποφάσεων, αλλά ακόμη περισσότερο με την μεγαλύτερη δυνατή εναρμόνιση με την ιδέα μιας ελεύθερης, έως ένα βαθμό αυτοπροσδιοριζόμενης, ολοκληρωμένης προσωπικότητας του πολίτη.

Οφείλουμε να καταβάλουμε συστηματικές προσπάθειες, ανάλογες με εκείνες που καταβάλλονται για τον περιορισμό της εντροπικότητας μιας κοινωνίας, να στρέψουμε την επιστημονικότητα της οποιασδήποτε “κυβερνητικής” μηχανής σε κατευθύνσεις, που δεν θα εξυπηρετούν μόνο μαζικές σκοπιμότητες που πολλές φορές είναι και αόριστες, αλλά οπωσδήποτε και την διεύρυνση των δυνατοτήτων του πολίτη για περισσότερο συμμετοχή στα κοινωνικά και πολιτικά “δρώμενα”.

Αυτό στις σύγχρονες συνθήκες μπορεί να επιτευχθεί με την μεθοδική προώθηση ενός αποκεντρωτικού σχεδιασμού που βαθμιαία θα οδηγήσει σε αύξηση του δείκτη αυτονομίας υποσυστημάτων, όπως λέμε στη θεωρία της πολιτικής ανάπτυξης²², υποσυστη-

21 Ο C. B. Macpherson υποστηρίζει ότι όλα τα σύγχρονα κράτη δίνουν σημασία στα ανθρώπινα δικαιώματα, τουλάχιστον από σκοπιά επίσημης στάσης τους. Βέβαια υπάρχουν διαφορετικές θεωρητικές θεμελιώσεις. Άλλα στηρίζονται στην φιλελεύθερη-ατομιστική θεμελίωση, άλλα στην σοσιαλιστική ιδεολογία και άλλα στην “λαϊκιστική” θεωρία της γενικής βούλησης που απηχεί Ρουσσωϊκές, ως γνωστό, αντιλήψεις. Αυτή η στάση αποτελεί, τουλάχιστο, ένδειξη ότι η ηγεσία των σύγχρονων κρατών έχει αναγνωρίσει και παραδεχθεί, έστω θεωρητικά, ότι η σημερινή δομή των πολιτικών μηχανισμών πράγματι μπορεί να αποτελέσει πρόβλημα για την ανεξαρτησία και ακεραιότητα της προσωπικότητας του πολίτη. Βλ. C. B. Macpherson, *Democratic Theory: Essays in Retrieval*, (Oxford, Clarendon Press, 1973), σελ. 224 επ.

22 Βλ. Φιλίππου Νικολόπουλου, οπ. παραπ., σελ. 81 επ.

μάτων που θα έχουν έτσι μεγαλύτερη δυνατότητα να αναπτύξουν πλούσιο εσωτερικό διάλογο μεταξύ των μηχανισμών αποφάσεων τους και των επί μέρους κοινωνικών μονάδων, στις οποίες οι προηγούμενοι αντιστοιχούν. Ένα σύγχρονο πολιτικό σύστημα δεν έχει τίποτε θα φοβηθεί από την αποκεντρωτική διαδικασία, οποιασδήποτε μορφής και βαθμού - εδώ περιλαμβάνουμε όχι μόνο την περιφερειακή κρατική αποκεντρωση, αλλά και τις ποικίλες μορφές τοπικής αυτοδιοίκησης - ακριβώς γιατί διαθέτει αποτελεσματική “τεχνολογία” διοίκησης, με την οποία “ξαναμαζεύει”, όποτε κρίνεται αναγκαίο, το αποκεντρωμένο δίκτυο των συνολικών μηχανισμών εξουσίας και το συντονίζει με κατευθύνσεις που είναι σύμφωνες με κεντρικές και βασικές επιλογές του συστήματος. Ακριβώς η σύγχρονη τεχνολογία της πληροφορικής και γενικότερα της επικοινωνίας και του ελέγχου του περιβάλλοντος, μέσα στο οποίο λαμβάνονται αποφάσεις, δίνει μια τέτοια δυνατότητα στο σύστημα.

Αλλά ακόμη κρίνουμε σκόπιμο να προσθέσουμε και κάτι άλλο. Η σύγχρονη τεχνολογία της επικοινωνίας δίνει την δυνατότητα ενός “άμεσου” - σε ηλεκτρονική βέβαια γλώσσα - διαλόγου πολίτη και κέντρου αποφάσεων. Κατ’ αυτό τον τρόπο μπορεί να δημιουργηθεί ένα είδος “ηλεκτρονικής τηλεδημοκρατίας”, κατά την οποία στα εκατομμύρια διαύλων επικοινωνίας, ο πολίτης δεν θα είναι ο μόνιμα παθητικός δέκτης στην μία πλευρά του ηλεκτρονικού κυκλώματος, αλλά εναλλακτικά και ενεργητικός πομπός²³. Γιατί να μην αξιοποιηθεί και αυτή η δυνατότητα στο μέλλον;

Τρίτο: Στην άμεση δημοκρατία υπάρχει το μεγάλο πλεονέκτημα της αμεσότητας μεταξύ πολίτη και μηχανισμού αποφάσεων, πράγμα που διευκολύνει αφάνταστα την διαφάνεια στις όποιες πολιτικές διαβουλεύσεις και τον έλεγχο προς όφελος της λαϊκής βάσης των οποιωνδήποτε μηχανισμών χειραγώγησης της θέλησης και των αιτημάτων του πολίτη. Ακριβέστερα κάτω από συνθήκες αμεσότητας δεν μπορούν καν να αναπτυχθούν μηχανισμοί και τεχνικές χειραγώγησης, που στηρίζονται στην δομικά καθορισμένη ή σκόπιμα μεγενθυμένη απόσταση μεταξύ ηγέτη, ηγετικής ομάδας, ή γενικότερα κέντρων αποφάσεων και πολιτών. Στην άμεση δημοκρατία ο μηχανισμός αποφάσεων και ο δήμος ταυτίζονται ή σε κάθε περίπτωση τείνουν να ταυτιστούν. Γιατί σ’ αυτό το πολιτεύμα ο πολίτης δεν έχει απλά άμεση δυνατότητα κριτικής, ελέγχου, εκλογής, ή καταψήφισης των όποιων έχουν εξουσιοδοτηθεί από αυτόν στα πλαίσια συγκεκριμένων αρμοδιοτήτων να προβούν σε συγκεκριμένες ενέργειες ή συζήτησης και ψήφισης προτεινόμενων νόμων, αλλά περιοδικά αποκτά ο ίδιος αξιώματα που τον καθιστούν ικανό να ελέγχει οτιδήποτε και τον οποιονδήποτε, άσχετα από τον πλούτο, τη φήμη ή άλλες ιδιότητες που ο τελευταίος έχει²⁴.

Μέσα σε μια πολιτική κοινωνία τέτοιου τύπου “τα πράγματα λέγονται με το όνομά τους”, τα πρόσωπα δεν μπορούν εύκολα να κρυφθούν και δεν χρειάζονται πάντα ειδικές γνώσεις για να ασκηθεί μία εξαντλητική κριτική και έλεγχος των οποιωνδήποτε αποφάσεων και ενεργειών.

Είναι μία κοινωνία ανοικτής, διαυγούς και σφαιρικής επικοινωνίας πολιτών και

²³ Βλ. C. B. Macpherson, *Η Ιστορική Πορεία της Φιλελεύθερης Δημοκρατίας*, σπ. παραπ. σελ. 146.

²⁴ Βλ. Αριστοτέλη, *Πολιτικά*, ΣΤ 1, 1317α, 40-1, 1318α, 1 όπου γίνεται μία από τις κλασικότερες αναλύσεις του άμεσα δημοκρατικού πολιτεύματος.

ιδιαίτερα πολιτών που αποφασίζουν με πολίτες που ελέγχουν. Απουσιάζει σαφώς το επικίνδυνο στοιχείο των “παράσιτων”, που υπεισέρχονται στα πολύπλοκα συστήματα επικοινωνίας και στους μηχανισμούς χειραγώγησης.

Βέβαια δεν μπορούμε να αρνηθούμε δυνατότητες χειραγώγησης ακόμη και σε μία άμεση δημοκρατία. Η χειραγώγηση όμως εδώ δεν στηρίζεται σε πολύπλοκους και ανεξέλεγκτους μηχανισμούς και τεχνικές, που ουσιαστικά προϋποθέτουν και επαυξάνουν το χάσμα απόστασης μεταξύ κέντρων αποφάσεων και λαϊκής βάσης, αλλά κυρίως σε επιρροή προσώπων, δηλαδή ισχυρών ηγετικών προσωπικοτήτων ή ακόμη και δημαγωγών.

Αντίθετα όμως στις σύγχρονες αντιπροσωπευτικές δημοκρατίες το στοιχείο της εμμεσότητας κυριαρχεί, ξεκινώντας από την εκλογή αντιπροσώπων για την άσκηση κυρίως της νομοθετικής λειτουργίας και φθάνοντας μέχρι την αποδοχή ενός ολόκληρου ιεραρχημένου δικτύου κρατικών επιτροπών και ρόλων, που αντιστοιχεί στις τρεις κρατικές λειτουργίες και στον τομέα γενικά της πολιτικής επικοινωνίας. Σε περίπτωση εφαρμογής του κυβερνητικού μοντέλου το στοιχείο της εμμεσότητας αυξάνεται. Ουσιαστικά τα πάντα τείνουν να μεταβληθούν σε πληροφορία και οι μεταβολές στις αποφάσεις παρακολουθούν όχι ακριβώς τις μεταβολές των πραγματικών αντικειμενικών μεγεθών, αλλά τις μεταβολές της πληροφορίας. Έτσι τα περιεχόμενα και τα αιτήματα της κοινωνικής δυναμικής, η προθετικότητα των συνειδήσεων, η βούληση των ατόμων, κάθε πτυχή του παλμού της κοινωνικής ζωής τείνει να μεταβάλλεται σε πληροφορία και η μελέτη των αλλαγών τους τείνει να διαμορφώνεται σε μελέτη και επεξεργασία των μετασχηματιζόμενων πληροφοριών.

Ελαττωματικότητα κατά την λήψη των πληροφοριών, νόθευση των πληροφοριών, παρέμβαση ομάδων συμφερόντων κατά την επεξεργασία των πληροφοριών και γενικότερα παρεμβολή “παράσιτων” στο συνολικό σύστημα επικοινωνίας μπορεί να οδηγήσει σε λαθεμένες αποφάσεις και ιδιαίτερα σε αποφάσεις που δεν ωφελούν το συνολικό κοινωνικό οργανισμό. Μπροστά σ’ αυτή την κατάσταση το άτομο-πολίτης δεν μπορεί να αντιδράσει, γιατί χρειάζεται το λιγότερο, τεχνική παρέμβαση, που μπορεί να γίνει μόνο πάλι από κάποια ομάδα “επαϊόντων”. Η εμμεσοποίηση φέρνει εμμεσοποίηση και η πυραμίδα των ιεραρχημένων διαμεσολαβημένων γνώσεων και αρμοδιοτήτων διαρκώς υψώνεται και διογκώνεται. Όσο ασφαλές είναι το σύστημα εισροών-εκροών-ανατροφοδότησης για την προσαρμογή ενός οργανισμού στο περιβάλλον του, εφόσον λειτουργεί χωρίς σοβαρές αλλοιώσεις των προσλαμβανόμενων μηνυμάτων, τόσο προβληματικό μπορεί να καταστήσει για ένα κοινωνικό περιβάλλον από την στιγμή που τα κέντρα αποφάσεων είναι ουσιαστικά “ελεγχόμενα” από κοινωνικές ομάδες ή δίκτυα προσώπων που συνειδητά αλλοιώνουν ή αποκρύπτουν τα μηνύματα ή μονομερώς χρησιμοποιούν μόνο εκείνα που διευκολύνουν την δική τους επιρροή. Δημιουργείται ένας “καφκαϊκός” πύργος, στην είσοδο του οποίου παραμένει ο πολίτης πάντα γεμάτος απορία και δέος. Τα “παράσιτα” και οι αλλοιώσεις των μηνυμάτων μπορούν να πραγματοποιηθούν χωρίς την συνειδητή πάντα δράση συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας ή δικτύου προσώπων, γιατί απλούστατα η εντροπία ενός μηνύματος αυξάνεται κατά τη διάρκεια της μετάδοσής του²⁵. Όσο περισσότερο λοιπόν έχουμε πολύπλοκα συστήματα επικοινωνίας - και

²⁵ Βλ. Γ. Ιωαννίδη, “Πρόλογος του Μεταφραστού”, σελ. XII, στο έργο του Norbert Wiener, *Κυβερνητική*, όπ. παραπ.

συμβαίνει έτσι όσο περισσότερο βυθιζόμαστε στον λαβύρινθο των διαμεσολαβήσεων - τόσο μεγαλύτερη έχουμε πιθανότητα να εμπλακούμε σε ένα κυκεώνα παρερμηνειών και αλλοιώσεων. Υπάρχει ανάγκη συνεχούς ελέγχου και ο έλεγχος τείνει να ασκείται πάλι από κλειστά κυκλώματα επαϊόντων.

Μπροστά στον ανεξέλεγκτο λαβύρινθο των διαμεσολαβήσεων μια σύγχρονη κοινωνία πρέπει να απαντά με διαρκή *επαγρύπνηση* με σκοπό πάντα την *κάθε δυνατή διεύρυνση του συνολικού τρόπου ελέγχου* των συστημάτων επικοινωνίας και των μηχανισμών αποφάσεων που λειτουργούν σύμφωνα με το κυβερνητικό μοντέλο. Αυτό που απαιτείται δεν είναι ο περιορισμός του ελέγχου, αλλά η *“η κοινωνικοποίησή του”*.

Τέταρτο: Ύστερα από όσα έχουμε επισημάνει ως διαφορές μεταξύ άμεσων δημοκρατιών και “κυβερνητικών” μηχανισμών είναι φανερό ότι στην δεύτερη περίπτωση τα κέντρα αποφάσεων βασισμένα στην πληροφορική και στις μεθόδους ελέγχου του κοινωνικού περιβάλλοντος, μέσω αυτών έχουν δυνατότητες να *αυτονομηθούν* απέναντι στο κοινωνικό σώμα. Τότε δεν προσαρμόζονται ακριβώς στην υπάρχουσα κοινωνική δυναμική και στα πραγματικά αιτήματα, που διαμορφώνονται μέσα από αυτήν, αλλά σε όλα τα στοιχεία - μετασηματισμένα και συμπυκνωμένα αποτελούν πληροφορίες - του κοινωνικού περιβάλλοντος, που μπορούν να υποβοηθήσουν τον έλεγχο του προηγούμενου μέσω τεχνικών χειραγώγησης ή στην ανάγκη, ακόμη και μέσω κατασταλτικών μεθόδων. Και ακριβώς εδώ είναι το σημείο στο οποίο θα θυμηθούμε τις έντονες ανησυχίες ακόμη και αυτού του WIENER, που θεωρείται τυπικά ο ιδρυτής της Κυβερνητικής γύρω από το χάσμα, που υπάρχει στον σύγχρονο άνθρωπο, ανάμεσα στο “KNOW-HOW” και στο “KNOW-WHAT”²⁶. Και συμμεριζόμαστε απεριόριστα την προβληματική του γύρω από τους μεγάλους κινδύνους, που μπορούν να γεννηθούν για την ανθρωπότητα, όταν μία “κυβερνητική” μηχανή χρησιμοποιηθεί από ομάδα ανθρώπων, που έχουν καθαρά ιδιοτελή κίνητρα και επιδιώκουν τον πλήρη έλεγχο μεγάλο πληθυσμιακών συνόλων για επιτέλεση καθαρά δικών τους σκοπών²⁷.

Μπροστά λοιπόν σ’ αυτούς τους κινδύνους που παραπάνω περιγράψαμε, είναι αναγκαίο να εμπλουτιστεί η σύγχρονη αντιπροσωπευτική δημοκρατία και γενικότερα τα σύγχρονα πολιτικά συστήματα με όσο το δυνατόν *περισσότερους άμεσα δημοκρατικούς θεσμούς* (π.χ. δημοψηφίσματα τοπικά και γενικά, τοπικές λαϊκές συνελεύσεις, εναλλαγή των προσώπων σε ορισμένες εξουσιαστικές θέσεις, συμμετοχή του πολίτη σε επιτροπές αυτοδιοίκησης). Παράλληλα μέσω εκτεταμένων *προγραμμάτων λαϊκής επιμόρφωσης* πρέπει να επιδιώκεται η *αύξηση της μορφωτικής στάθμης των πολιτών*, ώστε να είναι σε θέση να στηρίζουν μία βαθμιαία “κοινωνικοποίηση” του κυβερνητικού μοντέλου, στην περίπτωση που αυτό ακολουθείται από το πολιτικό σύστημα. Δεν πρέπει ποτέ να μας διαφεύγει ότι η οποιαδήποτε “κυβερνητική” μηχανή δεν πρέπει να δουλεύει για λογαριασμό της ή για λογαριασμό κλειστής ομάδας συμφερόντων. Ο απώτερος πάντα σκοπός των “κυβερνητικών” υπηρεσιών δεν μπορεί παρά να είναι η ανάσχεση των εντροπικών τάσεων μέσα στο κοινωνικοπολιτικό σύστημα, που αργά ή γρήγορα επιφέρουν αποτελέσματα βλαπτικά για την ίδια την ποιότητα της κοινωνικοπολιτικής ζωής, ζωής που ανή-

²⁶ Βλ. Norbert Wiener, *Κυβερνητική*, όπ. παραπ. σελ. 143.

²⁷ Αντόθι, σελ. 139.20.

κει, διαμορφώνεται και βιώνεται από το σύνολο των πολιτών και όχι από περιχαρακωμένες μειοψηφίες²⁸.

Πέμπτο: Συμπερασματικά και σε κατακλείδα θα μπορούσαμε να πούμε ότι η μεν άμεση δημοκρατία διέπεται από ένα πνεύμα ανοικτού διαλόγου και ελεύθερης διακίνησης θέσεων, ιδεών και απόψεων, ενώ το πολιτικό σύστημα που λειτουργεί σύμφωνα με το κυβερνητικό μοντέλο, από ένα πνεύμα περισσότερο “τεχνοκρατικό” ή ακριβέστερα ρέπει προς τα εκεί ή ακόμη χειρότερα έχει τον κίνδυνο να πέσει στον κίνδυνο της “θεοποίησης” των τεχνοκρατικών μεθόδων. Αλλά η απόλυτη προσήλωση στο πνεύμα των τεχνοκρατικών μεθόδων σημαίνει δέσμευση της ανθρώπινης σκέψης και δραστηριότητας σε οριοθετημένα πρότυπα και υποβάθμιση της ελεύθερης πνευματικής δημιουργικότητας ή πολιτικής κινητικότητας. Μια τέτοια προσήλωση υπονοεί εργαλειοποίηση του ορθού λόγου και γενικότερα των οποιωνδήποτε παραγωγικών πνευματικών και ψυχικών ιδιοτήτων διαθέτει ο άνθρωπος. Σ’ αυτή την περίπτωση έχεις τον κίνδυνο να πέσεις σε ένα “φαύλο κύκλο” διεργασιών μέσα στις οποίες αυξάνεται μεν η παραγωγικότητα σου, αλλά παράλληλα και η υποδούλωσή σου στις ίδιες εκείνες μεθόδους που αυξάνουν την παραγωγικότητα. Και αυτός ο “φαύλος κύκλος” διαμορφώνει τελικά μία πορεία, που είναι αμφίβολο αν στηρίζει ένα “ορθό” ελεύθερο άνθρωπο. Υπάρχουν βάσιμες ενδείξεις ότι βαθμιαία διαμορφώνει ένα εξαρτώμενο άνθρωπο από τα “δεκανίκια” της τεχνικής. Και τότε ο άνθρωπος, τόσο ατομικά όσο και συλλογικά, δεν είναι ακριβώς “ορθός, αλλά ορθούμενος”, για να χρησιμοποιήσω τη γνωστή φράση του Μάρκου Αυρηλίου²⁹. Το νόημα ενός βωμού αφιερωμένου “σε ένα άγνωστο θεό” - και γιατί όχι σε ένα “άγνωστο πολιτικό θεό” - ταιριάζει περισσότερο σε συνθήκες άμεσης δημοκρατίας παρά απόλυτης προσήλωσης στο τεχνοκρατικό πνεύμα.

147

Και το παραπάνω νόημα πρέπει συμβολικά να διατηρηθεί, αν πιστεύουμε τελικά στον “ορθό” ελεύθερο άνθρωπο, που δεν “στριμώχνει” τις προοπτικές του μέσα σε πολύπλοκα συστήματα δεσμεύσεων κλειστών κοινωνιών.

Ο ανθρωποκεντρισμός της άμεσης δημοκρατίας είναι φανερός και το δίδαγμα, που προέρχεται από ένα πνευματικό και κοινωνικο-πολιτικό κόσμο έτσι σημασιοδοτημένο, πρέπει να διατηρηθεί ζωντανό και στον σύγχρονο άνθρωπο³⁰. Κάτω από τις σύγχρονες συνθήκες το να προσδώσουμε στο κυβερνητικό μοντέλο την ίδια ανθρωποκεντρική διάσταση είναι εξαιρετικά δύσκολο. Μπορούμε όμως να δρομολογήσουμε μία πορεία αγώνων, μέσα στους οποίους θα αντιπαραθέτουμε αυτή την διάσταση στην “μηχανοκεντρική” στην οποία ρέπει το κυβερνητικό μοντέλο.

²⁸ Βλ. C.B. Macpherson, *όπ. παραπ.*, σελ. 137 επ., όπου αναπτύσσεται το μοντέλο της συμμετοχικής δημοκρατίας.

²⁹ Βλ. Μάρκου Αυρηλίου, *Εις Εαυτόν*, Γ 5, 4.

³⁰ Βλ. C. B. Macpherson, *όπ. παραπ.*, σελ. 157 επ., όπου αναπτύσσεται το μοντέλο μιας συμμετοχικής δημοκρατίας “πυραμιδοειδούς” χαρακτήρα. Ο Macpherson προσπαθεί να σχεδιάσει ένα σύγχρονο πολιτειακό οικοδόμημα, στο οποίο μπορούν να διατηρηθούν μερικά από τα πλεονεκτήματα της άμεσης δημοκρατίας. Έτσι σύμφωνα με το μοντέλο του υπάρχει άμεση δημοκρατία στη βάση και αντιπροσώπευση σε κάθε άλλο επίπεδο αποφάσεων πάνω από αυτήν. Βέβαια πρέπει να παρατηρήσουμε ότι στην πράξη τα πράγματα δεν είναι τόσο απλά. Πέρα από “τυπικά σχήματα” η δημοκρατική αμεσότητα μπορεί να παρακαμφθεί με ανεπίσημους αλλά αποτελεσματικούς μηχανισμούς. Είναι γνωστό π.χ. ότι ο Συνταγματάρχης Καντάφι στο “Πράσινο Βιβλίο” του ομιλεί για άμεση δημοκρατία των μαζών. Ουσιαστικά όμως το καθεστώς του από πολιτική άποψη, μέχρι τώρα τουλάχιστον, έχει δικτατορικό χαρακτήρα, ανεξάρτητα από το κοινωνικοοικονομικό έργο που μπορεί να έχει επιτελέσει.

Αυτό προϋποθέτει την πίστη σε ένα “ορθό” άνθρωπο, που στέκεται πάντα μπροστά από την “μηχανή”, όσο πολύπλοκη και αποτελεσματική και αν είναι η τελευταία. Πρέπει σταθερά και αμετακίνητα να αγωνιζόμαστε για τον *εξανθρωπισμό* και τον *εκδημοκρατισμό* του κυβερνητικού μοντέλου, όπου και όταν αυτό εφαρμόζεται. Και αυτή η προσπάθειά μας είναι πολύ πιθανό πολλές φορές να έρχεται σε σύγκρουση με κλειστές ομάδες συμφερόντων και με επιλογές ολιγαρχικών διευθυντηρίων. Όμως πρόκειται για καταξιωμένη προσπάθεια που σε τελευταία ανάλυση προσλαμβάνει ένα γνήσιο ηθικό περιεχόμενο, αφού σχετίζεται με την *διαχρονική προβληματική γύρω από την πάλη των δυνάμεων της δικαιοσύνης και της ελευθερίας κατά των δυνάμεων της αδικίας και της τυραννίας, πάλη που δεν αναιρείται από τον οποιονδήποτε εκσυγχρονισμό των μηχανισμών διακυβέρνησης*, όσο προχωρημένος και να είναι.

148

Ακριβώς σ’ αυτόν τον αγώνα για συγκερασμό και συμπόρευση των ανθρωπιστικών ιδεωδών με το κυβερνητικό μοντέλο, αγώνας που σε τελευταία ανάλυση εμπνέεται από την ανάγκη για περισσότερη σύγχρονη “κοινωνικοποίηση” της εξουσίας, μπορούν να συνεισφέρουν ιδέες, αρχές και θεσμοί, που πηγάζουν από τη φιλοσοφία της άμεσης δημοκρατίας.³¹

Δεν είναι βέβαια ρεαλιστικό το να διακηρύξουμε ότι μπορούμε να επιτύχουμε μία πλήρη “αμεσοποίηση” των δημοκρατικών διαδικασιών σε ένα σύγχρονο πολιτικό σύστημα που λειτουργεί με όρους κυβερνητικής, ωστόσο μπορούμε να αποπειραθούμε να το μπολιάσουμε με άμεσα δημοκρατικά στοιχεία και θεσμούς, με την πεποίθηση ότι αυτά τα στοιχεία και θεσμοί είναι κατ’ εξοχήν πρόσφοροι να διευκολύνουν την επικοινωνία του με την αυθεντική φωνή της κοινωνικής βάσης, ώστε να συλλαμβάνει και να ανταποκρίνεται έγκαιρα στα πρωτογενή μηνύματά της.

³¹ Αυτόθι, σσ. 145-146 και 148 επ. Ο Macpherson υποστηρίζει ότι κάθε αποτελεσματική προσπάθεια για διεύρυνση της δημοκρατίας στην σύγχρονη κοινωνία πρέπει να προϋποθέτει μείωση της κοινωνικοοικονομικής ανισότητας και σαφή συνειδησιακή αλλαγή πολιτών και πολιτικών.

REPRESENTATION AND IDEOLOGY OF REPRESENTATION IN MODERN EMPIRICISM

149

George Roussopoulos

1. In this essay we investigate the alleged foundational *crisis* faced by modern epistemology during the first half of the twentieth century;¹ in particular, we are concerned with construing an interpretation of the foundational crisis usually associated with logical empiricism.² Previous attempts at understanding the alleged crisis faced by modern epistemology focused either on a presumed radical or moderate ‘alienation’ of epistemology from its own tradition as set out by the Kantian critical project;³ or on a disorientation of epistemology’s goals which amounted to overlooking the possibilities offered by alternatives such as coherentism and holism.⁴ In contrast to these interpretations, we focus on the

¹ For the question of *crisis* cf. I.M. Bochenski, *Contemporary European Philosophy*, University of California Press 1969, J. Habermas, *Knowledge and human interests* (1968), Beacon Press 1971, Ch. Taylor, “Overcoming Epistemology”, in *After Philosophy, End or Transformation?*, K. Baynes, J. Bohman and Th. McCarthy (eds), The MIT Press 1987, (AP, thereafter), 478-490, T.S. Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions*, The University of Chicago Press 1962, Lyotard, J.F., *The postmodern condition*, University of Minnesota Press 1984, R. Rorty, *Philosophy and the mirror of nature*, Blackwell 1979.

² Concerning logical empiricism (also logical positivism or neopositivism), cf. T. Uebel, (ed.), *Rediscovering the Forgotten Vienna Circle: Austrian Studies on Neurath and the Vienna Circle*, Kluwer 1991, M. Friedman, “The Re-evaluation of Logical Positivism”, *The Journal of Philosophy* 88 (1991), 505- 519, A. Coffa, *The semantic tradition from Kant to Carnap*, Cambridge UP 1992, and S. Toulmin, “From logical Analysis to Conceptual History”, in P. Achinstein, S. Barker, (eds), *The Legacy of logical Positivism*, The Johns Hopkins Press 1969.

³ Cf. Habermas 1971, Taylor 1987.

⁴ Cf. L. Bonjour, *The Structure of Empirical Knowledge*, Harvard UP 1985, J. Dancy, *An Introduction to Epistemology*, Blackwell 1986, E. Sosa, *Knowledge in perspective*, Cambridge UP 1991, S. Haack, *Evidence and inquiry*, Blackwell 1993.

historical character of epistemology qua philosophical discipline: we propose the notions of *representation* (*Vorstellung*), *analytico-referentiality* and the *Analytic of Representations* as fundamental components around which the project of modern epistemology is articulated. Moreover, we speak of the *ideology of representation* and the *ideologization of representation* as powerful conceptual tools that emerge within the perspective of a historicized epistemology. We claim that these tools along with their interpretative framework can be of considerable importance in evaluating and re-evaluating the modern epistemological project and its role within the philosophical practice.

2. Ever since Frege remarked that “the question of *How we arrive at the content of a judgement* should be kept distinct from the other question, *Whence do we derive the justification for its assertion?*”⁵, modern epistemology posed to itself a *foundational project* for the knowledge produced. The *foundational project* concerns the construction of ‘foundations’ for a sentence, a group of sentences or even for a new discipline: the sought construction is of a conceptual character and involves some kind of *justification* of the means and techniques implicated in the project. The project involves also answering a *legitimation demand*: the task now is to develop appropriate discourses (arguments, practices, strategies) which will show that the sentence, the set of sentences or the subdiscipline can be accommodated (without causing too much friction and resistance!) within a dominant discipline / practice. (In the case of a new discipline, the task becomes that of justifying this newly established practice.)

3. The project of grounding knowledge involved dealing with the following three questions: (i) there is the question of securing the epistemological discourse from logical circularities (contradictions, inconsistencies, gaps); (ii) there is, then, the question of avoiding a *regressus ad infinitum*. (iii) Finally, there is the question of seeking absolute certainty with respect to the whole edifice of knowledge.⁶ These questions are expressed on the level of a *system as a whole*: knowledge is explicitly organised along systematic, logical considerations where the minimal units of meaning are sentences, texts, science as a whole: the foundational project now becomes the issue of connecting individual sentences with each other within a system, and answering the questions “What makes *this system* a system representing our knowledge?” and “How can we ground the system as a whole?”.

4. The first two questions (i, ii above) came out of ‘local’ concerns (e.g., arithmetic, geometry, theory of relativity, etc.), and the answers given afforded us with only *relative* certainty (certainty within a particular area, a special science, etc.).⁷ Logico-systematic considerations open up new ways of dealing with the above questions: we can organise our (informal) knowledge by means of logical, formal systems thereby aiming at

⁵ G. Frege, *The Foundations of Arithmetic*, (1884), Blackwell 1980, 3.

⁶ A reconstruction of the above questions, expressed as insurmountable obstacle faced by modern epistemology, is often called the *Trilemma of Münchhausen* (Cf. H. Albert, *Treatise on Critical Reason*, Princeton UP 1985, 18). The historical developments referred to require explicit documentation, a task that cannot be undertaken here. Some important though references are given below in the footnotes.

⁷ Cf. Frege 1980, B. Russell, *Our Knowledge of the External World*, Open Court 1914, R. Carnap, *Der logische Aufbau der Welt*, (1928), Hamburg 1961, M. Schlick, *Allgemeine Erkenntnislehre*, Berlin 1918, L. Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*, London 1922, K. Popper, *The Logic of Scientific Discovery* (1934), Hutchinson 1959.

systematic unity of knowledge. We are thus forced to facing the third question (seeking absolute certainty), which can be now rephrased as: Can a logical-formal system represent *all* of our knowledge? And, how is this system going to be grounded? It seemed that the only way out was to construct a universal system / language which would be able to supply *its own grounding*.⁸ Meta-discursive considerations, along with usual discursive ones, did not help: despite the highly technical apparatus employed, the results, though interesting, are mostly negative – there are *no final* or *absolute warranties* to be given; the systems we can construct are faced with *intrinsic limitations*, at least with respect to the epistemological task of securing foundations for knowledge.⁹

5. This is a schematic reconceptualization of some major developments in epistemology from the end of the 19th century to the first half of the 20th century, with modern empiricism and logical empiricism, in particular, occupying centre stage. The general feeling among epistemologists and philosophers is that epistemology did not succeed in carrying out its foundational project: the task was left unfinished; epistemology thus entered into a long and continuous crisis.¹⁰ Our concern in the rest of this paper is not to fulfil the task left unfinished but, more modestly, to understand the problems that arose: by employing subtler and more refined conceptual tools, we hope to contribute to a possible re-orientation of the dominant epistemological practice.

6. Among the influential interpretations of the above mentioned crisis we would have to include the following two.

(i) Epistemology, in its effort to deal with the foundational project, reduced itself into a mere methodology of *scientific* knowledge (theory, history and methodology of science), thereby abandoning its critical and self-examining attitude toward its own practice. Thus, the task of seeking *self-reflexively* a foundation for knowledge was left incomplete and unfinished.¹¹

(ii) Modern epistemology focused almost exclusively on the question of foundations for knowledge (foundationalism): it thus disoriented itself by directing its attention on a project that had no future. Instead, an adequate answer to the questions of the foundations can be given by *coherentism*. By searching for its progenitors in the beginnings of the 20th century (Duhem, Poincaré, conventionalism), later on in Neurath, the later philosophy of Wittgenstein and the holism of Quine, coherentism can overcome the obstacles faced by foundational epistemology.¹²

⁸ This move follows after the protocol debate in the Vienna Circle in the 1930s; its results can be seen in R. Carnap, *The Logical Syntax of Language*, Kegan Paul 1937, M. Schlick, "On the Foundation of Knowledge", *Erkenntnis* 4 (1934), 79-99, O. Neurath, "Unified Science and its Encyclopedia", *Philosophy of Science* 4 (1937), 265- 277.

⁹ I am referring to the incompleteness of arithmetic and similar metalogical restrictive results. Cf. J. van Heijenoort, *From Frege to Goedel: A Sourcebook in Mathematical Logic*, Harvard UP 1967, S.G. Shanker, *Goedel's Theorem in focus*, Croom Helm 1988, S. Rosen, *The limits of analysis*, Yale UP 1980, H. Wang, *Beyond Analytic Philosophy*, The MIT Press 1988.

¹⁰ This feeling is enhanced by writings such as L. Wittgenstein, *Philosophical Investigations*, Routledge 1953, Kuhn 1962, P. Feyerabend, *Against Method: Outline of an Anarchist Theory of Knowledge*, University of Minnesota Press 1970, W.V. Quine, "Two Dogmas of Empiricism" (1951) in *From a logical point of view*, Harvard UP 1953, Toulmin 1969, 1976.

¹¹ Cf. Habermas 1971, Taylor 1987.

7. Both approaches, in so far as they offer an understanding of the calamities of modern epistemology, are not very promising (each one for different reasons): the first one, motivated by *external* concerns, blames epistemology for not being up to the standard formulated by the transcendental critique of knowledge. With respect to this standard, modern epistemology, being unable to be sufficiently self-reflexive, is found lacking. However, this critique of modern epistemology, even if justified from the perspective given by its supporters, does not originate from an examination of the *internal affairs* taking place within epistemology itself: *a critique of modern epistemology must originate from an understanding of its own internal dialectic as exemplified in modern empiricism and manifested especially clearly in logical empiricism*. Philosophy of science, in particular, being just a fragment of epistemology, must be criticised along criteria formulated *within* epistemological practice. The second approach, despite the interesting efforts of coherentists to overcome the obstacles faced by foundationalism, is not of much help either: the foundational project that developed by the logical empiricists involves also a coherentist project; in addition to that, the notion of *justification*, as a general social strategy underlying the epistemological project, remains a formidable problem in itself.¹³

8. We have briefly looked at two interpretations of the epistemological crisis, and we have come to the realisation that in order to understand the crisis we would have to look elsewhere: for a deeper understanding of the issues involved we could turn our attention to some basic categories that permeate the whole project of epistemology since post-renaissance times. Among these we would include *representation*, the *Analytic of Representations* and *analytico-referentiality*. In what follows, we will argue that the aforementioned crisis can be understood as *crisis of the dominant epistemological pattern of analytico-referentiality* and it can be expressed as *ideology of representation*.

9. It is widely assumed that in post-renaissance epistemological projects *representation* plays a very central role.¹⁴ There are two fundamental components of representing: *referentiality* and *analyticity*. By means of the referential component, the observer (Galileo) is capable of perceiving and thus conceiving the objects, the world (the remote stars). By means of the analytic component of representing, the subject obtains knowledge by transforming, synthesising / analysing and manipulating represent-ations.

¹² Cf. Bonjour 1985, Dancy 1986, Sosa 1991, Haack 1993.

¹³ This problem is quite evident in Quine's attempt to cope with the dogmas of empiricism and with Carnap's ideas about founding knowledge. Cf. Quine 1953, and Carnap's reactions to Quine's views in P.A. Schilpp (ed.), *The philosophy of Rudolf Carnap*, Open Court 1963. Cf. also footnote 4.

¹⁴ Cf. Galileo Galilei, *Sidereus Nuncius*, (1610), The University of Chicago Press 1989, John Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, (1690), Oxford UP 1969, I. Newton, *Optiks*, (1704), Dover 1958, A. Arnauld, P. Nicole, *Logic or the Art of Thinking*, (1662), Cambridge UP 1996, R. Descartes, *Rules for the Direction of the Mind*, (1701), Cambridge UP 1985-91. For the overall development of modern science and the history of ideas in modern thought, F.L. Baumer, *Modern European Thought. Continuity and Change in Ideas, 1600-1950*, Collier Macmillan 1977, E.A. Burt, *The metaphysical foundations of modern physical science* (1924), Routledge 1972, E. J. Dijksterhuis, *The mechanization of the world picture* (1950), Princeton UP 1986, A. Koyre, "Galileo and the scientific revolution of the seventeenth century", *Phil. Review*, (1943), 333-348, S. Drake, Galileo, Oxford UP 1980, A. Ayers, *Locke, Volume I: Epistemology*, Routledge 1991. T. Reiss, *The Discourse of Modernism*, Cornell UP 1982, M. Foucault, *The Order of Things*, Sage 1973.

There is formed, thus, a discourse involving represent-ation, represent-ing and represent-ed (that may be called the *Analytic of Representations*). We may view modern epistemology as an analytico-referential epistemology, as an epistemology that centers on the various aspects of representation and the Analytic of Representations.¹⁵

10. There is little doubt that representation and the Analytic of Representations contribute to the constitution of the particular character that modern thought and epistemological practice in particular acquire. Within this practice (viewed as social practice) one may legitimately speak of *ideology*; in particular, we can speak of the *ideology of representation* as a state of affairs within the field of social practice that issues from the involvement of the Analytic of Representations in epistemology. The ideology of representation is generally linked with partial, incomplete or non-exact understanding or analysis of reality, or with argumentation procedures that end up distorting or concealing truth, etc.. Indeed, ideology is often conceived as “any system of ideas produced as the effect of a situation doomed from the start to misunderstand its real connection to reality.”¹⁶

153

11. We can formulate now a first notion of the ideology of representation: we mean the situation arising in epistemological practice by virtue of the concrete contribution of the representation in the formation (establishment, development) of the dominant ideology. Although as already noted, all forms of social practice mobilise forms of representation and these, in turn, are mobilised further within the frame of the dominant ideology, the ideology of representation as a conceptual tool is too general to be of real help for our task. On the one hand, the ideology of representation is usually and normally associated with procedures of partial understanding, incomplete argumentation or distorted representation of reality; thus, speaking of the ideology of representation will facilitate the task of conceiving the incomplete, unfinished, partial character that the Analytic of Representations attributes to reality. On the other hand, the epistemological practice that developed around the turn of the century was not marred with these ‘negative’ features: indeed, Frege, Russell and others contributed considerably toward the dissolution of logical bugs (inconsistencies, contradictions and circularities), the rigourisation of arguments and the clarification of the discourse of representations. In a word, one could claim that they contributed toward an Analytic of Representations

¹⁵ We do not claim that the epistemological projects that developed in post-renaissance times were analytico-referential; what we are trying to point out is the common substratum that lies underneath them all. Indeed, this common substratum can be found not only in epistemology but also in such diverse activities as art, communication, science, education, etc.. (Cf. B. Latour, “Visualization and cognition: thinking with eyes and hands”, in *Knowledge and Society: Studies in the Sociology of Culture Past and Present*, vol. 6 (1986), 1-40.) At this point we should draw attention to the linguistic dimension of the analytico-referential epistemology. The need to utilize language or to call words to our aid is quite clear ever since Locke and the Port Royal logicians: language is to be thought of as telescope, a mechanism that mediates between sign and signified, concept and object.

¹⁶ G. Canguilhem’s wording in G. Gutting, *Michel Foucault’s archaeology of scientific reason*, Cambridge UP 1989, 43. For the topic of ideology cf. U. Eco, *A Theory of Semiotics*, The Indiana University Press 1979, 428, 446, 457, F. Rossi-Landi, *Ideologia* (1982), translated into english as *Marxism and Ideology*, Clarendon Press, Oxford UP 1990, J.B. Thompson, *Studies in the Theory of Ideology*, Polity Press 1984 and M. Foucault, *The Archaeology of Knowledge* (1969), Sage 1972, and “Questions of method” (1977) in AP, 108-109.

without ideological distortions.

12. Hence, this first notion of the ideology of representation needs to be supplemented; one ought to speak of the *ideologization* of representation as procedure taking place *within* the Analytic of Representations (involving all three aspects of representation / -ing / -ed). Within the Analytic of Representations various epistemological practices may develop – some of them may cause distortions; others may issue in statements that are valid, true, or invalid, false, etc.. The specific character of these practices is not our concern at this stage; what is our concern here is the *general type* of concepts formed, of sentences enunciated, of strategies of signification developed within the Analytic of Representations: these are the tools of the ideology of representation and the kind of the *ideologized representation* that we should focus on. Thus, the ideology of representation does not consist simply in attributing correct or incorrect truth values to statements, in distorting reality or in validating the argumentation techniques; it really consists in developing strategies by virtue of which we associate generally sentences to truth values, or strategies by means of which we form concepts or formulate sentences with claim to validity. We are now interested in *modalities of signification* as strategies that establish, support and further propagate the dominant epistemological practice.¹⁷

13. Among the theoretical possibilities of ideologization in the epistemological practice of representation we should mention the following type. It may occur in adopting an ontological stance toward the components of represent-ing / -ation / -ed: the represent-ing mechanism (telescope, theory, formal system, text, language, etc.) represents the underlying reality by assigning a certain autonomy (for ontological or methodological reasons) to the represent-ed world: this procedure, whereby knowledge is legitimated via the ontological determinateness of the Analytic of Representations, is a case of ideologization. Of course, in the present case of ideologization, the discursive formation that allows the emergence and establishment of the specific ontological stance toward the components of representation may be tacitly presupposed, or assumed as ‘given’.¹⁸

14. But the above mentioned type of ideologization can be reduced to a more general and more important type. Ideologization now may take the form of establishing and supporting *asymmetrical meaning relations* between the components of representation – independently of the above mentioned ontological stance.¹⁹ We should not forget that the Analytic of Representations is an epistemological field of mobilised socio-cognitive and signifying practices; within this field, the role of language becomes important: language is *the vehicle* by means of which various strategies are implemented in order to establish and further propagate unequal, asymmetrical meaning relations between represent-ing / -ation / -ed. The emphasis now should be placed on the

¹⁷ Cf. Foucault 1972.

¹⁸ Cf. Russell’s ‘ideal’ language in his philosophy of logical constructionism (*Lectures on the Philosophy of Logical Atomism*, Mind 1918-9) and Wittgenstein’s conception of (an ideal) language as picturing somehow the world (in the *Tractatus*). These ideas are implicit, if not explicit, in Frege (and in Leibniz), and are integral elements of the conception of modern epistemology as an analytico-referential epistemology.

¹⁹ Thompson 1984, 4, 5, S. Woolgar, “The ideology of representation and the role of the agent” in *Dismantling Truth*, H. Lawson, L. Appignanesi (eds), Weidenfeld and Nicolson 1989, 131-142 and Woolgar 1988.

represent-ing mechanism, as this is pregnant with power to mobilise the subject to form representations. However, within the Analytic of Representations, all the components involved are utilised in order to accomplish the targets of the analytico-referential project. More specifically, there are established among the components of representation *dominating* and *hierarchized* meaning relations since what is sought is the grounding of *one* of the components by means of the *other*. Thus, what seemed at first as a transparent, immediate correlation between represent-ation, represent-ing and represent-ed is now transformed into a right of, and practice of, *domination* among the components of the representation.

15. Now, to witness such phenomena of ideologization we would have to retort to the epistemological practice of the 20th century. The domination of represent-ation over the represent-ed and the represent-ing takes the form of ontological priority: recognising the autonomy of the ontological realm of the representations produced, it is hoped, will help us with effectively treating both the problem of the logical contradictions and inconsistencies in the logical discourse and the problem of a *regressus ad infinitum* faced by the epistemological project. Wittgenstein (in the *Tractatus*) held a version of ontological atomism – thereby showing preference for the ontological determinateness of the represented world. Ontological atomism along with a general theory of representation (as the one exhibited in the *Tractatus*) make up the basic tenets of the early Wittgenstein's picture of philosophy (and epistemology): (ideal) universal language, in so far as it is capable of picturing the world, is a represent-ing mechanism that establishes and sustains unequal, asymmetrical ontological relations – relations that have tremendous implications for the epistemological project (as the later philosophy of Wittgenstein so well shows).²⁰ The epistemological project of the twentieth century, as already claimed, was led to an impasse, which now we associate to the ideologization noted in the representational practice of the period under discussion. This ideologization is not due simply to the intervention of representation: rather, it is due to the hierarchized, one-way relations running through the represent-ation, the represent-ing, and the represent-ed on the discourse of the Analytic of Representations.

16. The development of logical empiricism is the most interesting case of ideologization. During the prime time of logical empiricism the ideologization of the Analytic of Representations is quite evident: what is sought is absolute certainty of the knowledge produced; and the means to secure such high demands are to come from the active role attributed to logical considerations and formalization of the informal, intuitive epistemological practice.²¹ Subtle distinctions on language frames, and questions recognised as belonging to and characterising the corresponding frames (internal - external questions)

²⁰ The philosophy of *Tractatus* may not show epistemological concerns; the above remarks prove extremely relevant to the manner in which the *Tractatus* was received by the Vienna Circle.

²¹ This demand was not possible within the *Tractatus* framework, due to Wittgenstein's insistence that "What *can* be shown, *cannot* be said" (*Tractatus* 4.1212, and similarly 4.121). But, this all changed thanks to Goedel's work; and Carnap showed in his *Logical Syntax of Language* how this can be accomplished. This is the insight behind the demand for unified knowledge and the carrying out of the demand for absolute certainty of knowledge with means that the system itself (i.e., the system that expresses our knowledge) is going to supply.

are expected to help in dealing with the foundational problem. In particular, linguistic conventionalism and the *Principle of Tolerance* force on us, in principle, distancing ourselves from taking sides on particular language systems or frames.²² Pragmatic considerations and non-philosophical commitments are supposed to help us also in facilitating our decisions to choose among competing systems. Carnap claims that the philosopher qua semanticist should only concern himself with the internal questions, with questions that reflect the organisational level of a system. Getting rid of the external questions we rid ourselves of extra ontological baggage – we implement thus a de-ideologization of the Analytic of Representations. However, while enmeshed in semantic and meaning-theoretic considerations, we cut ourselves off the world, the ‘non-semantic’ world.²³

156

17. Indeed, what is constantly missing from Carnap’s analysis, despite its technical ingenuity, is the establishment of a bridge between the severed parts of the world (representations – represented – representing): earlier on, the represented world passed through the dark tube of the telescope; now, it seems, it cannot cross the boundary – the glass is too thick to trespass. And the relations among the components are not just ‘given’, ‘evident’ or what have you; instead, they are hierarchized, asymmetrical relations proceeding from one direction to the other; and, as such, they *invoke* particular ways of dealing with and answering the problems of justification of knowledge. This is why we called this phenomenon also an ideologization of representation. It comes, then, as no surprise to us that on the level of ideologization, the historical, social and constructive character of knowledge (and, thus, of epistemology itself) is for ever expelled from the representational discourse: what seemed at first a simply methodological demand for the constitution of modern knowledge and of epistemology as philosophical discipline (separation of the frameworks) becomes now an absolute, ‘natural’ regime, a regime that finally lies over and above the socio-historical conditions that produce it.

²² “It is not our business to set up prohibitions, but to arrive at conventions..

In *Logic there are no morals*. Everyone is at liberty to build up his own logic, i.e. his own form of language, as he wishes. All that is required of him is that, if he wishes to discuss it, he must state his methods clearly, and give syntactical rules instead of philosophical arguments.” (Carnap 1937, 51-2).

²³ R. Carnap, “Empiricism, Semantics, and Ontology” (1950), and “Meaning and synonymy in natural languages” (1955) in *Leaning and Necessity*, University of Chicago Press 1956, and Schilpp 1963.

ΑΦΗΓΗΣΗ ΣΕ
ΔΕΥΤΕΡΟ ΠΡΟΣΩΠΟ.
ΜΙΑ ΙΔΙΑΙΤΕΡΗ
ΜΟΡΦΗ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ
ΜΟΝΟΛΟΓΟΥ:
Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ
ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑΤΟΣ
ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΗ ΤΣΙΡΚΑ
Η ΛΕΣΧΗ

157

Μαρίτα Παπαρούση

Η μελέτη του μυθιστορηματικού έργου του Στρατή Τσίρκα καταδεικνύει ότι ο συγγραφέας προχωρεί στην κατασκευή του υλικού του κάνοντας χρήση συγκεκριμένων αφηγηματικών τεχνικών: πολλαπλασιασμός των αφηγηματικών φωνών και των προσληπτικών πρισμάτων, εναλλαγή των κεφαλαίων σε συνάρτηση με την εναλλαγή των αφηγηματικών φωνών, πολυεπίπεδη χρονική δομή και εκτεταμένη χρήση του συνειρμικού χρόνου, κατακερματισμός της πλοκής, αποσπασματική σύνθεση της πραγματικότητας μέσα από τη σύνθεση επιμέρους ψηφίδων, ιδιαίτερες περιπτώσεις εσωτερικών μονολόγων¹. Πρόκειται, αναμφισβή-

¹ Βλ. Κ. Πλασσαρά, *Στρατής Τσίρκας. Βιβλιογραφία 1926-1978* (Αθήνα), 1979· Χ. Προκοπάκη (επιμ.), *Οι Ακυβέρνητες Πολιτείες του Στρατή Τσίρκα και η κριτική 1960-1966* (Αθήνα), 1980· Ντ. Μπλο, *Χρονικές δομές στις Ακυβέρνητες Πολιτείες* (Αθήνα), 1980· Α. Τζούμα, "Ακυβέρνητες Πολιτείες. Ανάγνωση πρώτη. Από τη μορφολογία των σημαινόντων", *Παρουσία* 7(1991), 277-95, καθώς και τα αφιερώματα στα περιοδικά *Ο Πολίτης* 32(1980), 39-60, *Αντί* 148(1980), 22-40 και *Διαβάζω* 171(1987), 9-76.

τητα, για επαναλήψεις, για δομικές ομοιότητες που συντελούν όχι μόνο στη δημιουργία αφηγηματικών σταθερών μέσα στο έργο του συγγραφέα, στη δημιουργία του προσώπου του σίγματος, αλλά και στη δημιουργία του νοήματος.

Ο Στρατής Τσίρκας, στην προσπάθειά του να συνθέσει μια επιβλητική τοιχογραφία της μοίρας του αριστερού κινήματος στη Μέση Ανατολή, επέλεξε τη χρήση μιας πολυφωνικής/πολυεστιακής² αφηγηματικής τεχνικής. Η συνάντηση του ανθρώπου με την ιστορία, οι ιδεολογικοί και ηθικοί προβληματισμοί των ανθρώπων που αγωνίζονται για την πραγμάτωση του ιστορικού γεγονότος, ο έρωτας σε όλη του την ποικιλία, η περιπέτεια του ελληνομού στις παροικίες, μια ολόκληρη κοσμοπολίτικη συνάθροιση σκεπτικισμού, παρακαμής και φθοράς παρουσιάζονται μέσα από μια εναλλαγή φωνών και προσληπτικών πρισμάτων, σε μια απόπειρα απόδοσης όλων των διαφορετικών, και συνήθως αντιφατικών, πλευρών της πραγματικότητας³. Η εναλλαγή των φωνών, συνδυαζόμενη με παράλληλη εναλλαγή των γραμματικών προσώπων, έχει ως αποτέλεσμα την παρουσίαση των γεγονότων μέσα από μια αφήγηση σε α' πρόσωπο για την εστίαση του Μάνου, μέσα από μια αφήγηση σε γ' πρόσωπο για την εστίαση της Έμμης, της Αριάγνης, του Ρούμπυ και της Νάνου και, τέλος, μέσα από μια αφήγηση σε β' ενικό πρόσωπο για την εστίαση της Άνας και του Παράσχου⁴. Αυτή τη συγκεκριμένη μορφή αφήγησης σε β' ενικό πρόσωπο⁵ θα εξετάσω στις σελίδες που ακολουθούν, όχι μόνο γιατί αποτελεί ένα από τα πιο ενδιαφέροντα (και καινοτόμα) στοιχεία, σε επίπεδο μορφής, στο μυθιστορηματικό έργο του Στρατή Τσίρκα, αλλά και γιατί θεωρώ ότι ο συγκεκριμένος αυτός τρόπος παρουσίασης των γεγονότων σε επίπεδο γραφής είναι ο μετεγγραφείας συγκεκριμένων ψυχικών και κοινωνικών καταστάσεων - έχοντας, τελικά, μια βαθύτερη λειτουργική σχέση με την αξιολογική στάση του κειμένου και τον τρόπο θέασης του κόσμου και του ανθρώπου.

Η απόφαση του συγγραφέα να χρησιμοποιήσει το β' πρόσωπο όχι αποσπασματικά, αλλά να θεμελιώσει πάνω σε αυτό την αφήγηση ολόκληρων κεφαλαίων, η αξιοποίηση της τεχνικής αυτής ύστερα από τη *Λέσχη* και στη *Νυχτερίδα* καθώς και στη *Χαμένη Άνοιξη*, η αγωνία του για την αρμονική σύζευξη περιεχομένου και μορφής⁶, δεν αφήνουν καμιά αμφιβολία για τον μη τυχαίο χαρακτήρα της επιλογής. Τι σημαίνει, όμως, ακριβώς αυτή η επιλογή του β' ενικού προσώπου ως φορέα νοήματος; Στο ερώτημα

² Πιο συγκεκριμένα, στις *Ακυβέρνητες Πολιτείες* όσον αφορά τη "φωνή" οι αφηγήσεις είναι τόσο ομοδιηγητικές όσο και ετεροδιηγητικές και όσον αφορά την "εστίαση" εφαρμόζεται η τεχνική της "πολλαπλής εσωτερικής εστίασης" (focalisation interne multiple). Βλ. G.Genette, *Figures III* (Paris), 1972, 207.

³ Χάρης σ' αυτή την πολυφωνική/πολυπρισματική εικόνα των πραγμάτων ο αναγνώστης έχει τη δυνατότητα και μιας κριτικής αντιπαραβολής των δεδομένων της ιστορίας, έτσι όπως παρουσιάζονται μέσα από τις διαφορετικές κοσμοαντιλήψεις των προσώπων (καθώς επίσης και τη δυνατότητα κριτικής και αυτών των ίδιων των κοσμοαντιλήψεων). Για το θέμα αυτό βλ. Ν. Χαραλαμπίδου, "Η ειρωνεία στις *Ακυβέρνητες Πολιτείες* του Στρατή Τσίρκα", *Διαβάσω* 171 (1987), 42-55.

⁴ Χρησιμοποιώ τον όρο αφήγηση σε α', β' ή γ' πρόσωπο, επειδή στη συνέχεια θα με απασχολήσει η σημασία της επιλογής του γραμματικού προσώπου όσον αφορά τη ρηματική αναπαράσταση της εσωτερικής εμπειρίας. Για το σύστημα των φωνών και των εστιάσεων στις *Ακυβέρνητες Πολιτείες*, βλ. Α. Τζούμα, *ό.π.*, 277-95.

⁵ Για μια θεώρηση της αφήγησης σε β' πρόσωπο, βλ. B.Morrissette, "Narrative You in contemporary Literature", *Comparative Literature Studies* II (1)1965, 1-20· F.van Rossum-Guyon, *Critique du roman. Essai sur "La Modification" de Michel Butor* (Paris), 1970· F.Weissman, "Le monologue intérieur: à la première, à la seconde ou à la troisième personne?", *Travaux de Linguistique et de Littérature* XIV(2)1976, 291-300.

⁶ Βλ. Σ.Τσίρκας, *Τα ημερολόγια της Τριλογίας*. "Ακυβέρνητες Πολιτείες" (Αθήνα), ³1981, 38-39 και 66-68.

αυτό θα προσπαθήσω να απαντήσω εστιάζοντας το ενδιαφέρον μου στο πρώτο από τα μυθιστορήματα που συνιστούν την Τριλογία του Σ. Τσίρκα, τη *Λέσχη*. Στην απόφασή μου να ασχοληθώ μόνο με αυτό το συγκεκριμένο μυθιστόρημα, και παρόλο που σ'αυτό το στάδιο της μελέτης αναλόφευκτη συνέπεια θα είναι η απουσία μιας συγκριτικής θεώρησης του θέματος και η αδυναμία εξαγωγής συμπερασμάτων για μια ενδεχόμενη εξέλιξη της τεχνικής του συγγραφέα, οδηγήθηκα για δυο συγκεκριμένους λόγους: [α] για να υλοποιηθεί μια όσο το δυνατόν πιο αναλυτική εξέταση των στοιχείων που μας επιτρέπουν να μιλήσουμε για μια ιδιαίτερη μορφή εσωτερικού μονόλογου σε εκείνα τα κεφάλαια της *Λέσχης*, στα οποία η αφήγηση γίνεται σε β' πρόσωπο⁷ - επιμένοντας ιδιαίτερα στη σχέση εσωτερικού μονόλογου, ή τουλάχιστον αυτής της συγκεκριμένης μορφής εσωτερικού μονόλογου, και φωνής⁸. Η αφήγηση σε β' πρόσωπο, ακριβώς λόγω του ιδιότυπου χαρακτήρα της και της όχι συχνής παρουσίας της, μας θέτει αντιμέτωπους με μια πληθώρα ερωτημάτων που αφορούν τα ιδιαίτερα μορφολογικά χαρακτηριστικά της: τρόπος μετάδοσης και θεώρησης του αφηγηματικού υλικού, χρονική δομή, συντακτική οργάνωση του κειμένου. Μέσα στο πλαίσιο αυτό, βέβαια, το κυρίαρχο ερώτημα είναι ένα: υπάρχει όντως διαφοροποίηση του β' προσώπου από τα άλλα γραμματικά πρόσωπα ή είναι άνευ σημασίας μια τέτοια αντιμετώπιση του θέματος; τι το διαφορετικό έχει να προσφέρει η χρήση του β' προσώπου; είναι δυνατόν, τελικά, να μιλάμε για μονόλογο σε β' πρόσωπο; [β] για να διερευνηθεί, μέσα από μια μορφολογική προσέγγιση, ο τρόπος εγγραφής στο κείμενο των αντιλήψεων του συγγραφέα σχετικά με την αποδιοργάνωση της ψυχολογικής δομής του προσώπου, τη σχέση σκέψης και γλώσσας, τη στάση του απέναντι στις ιδεολογικές μορφές που μέσω του κειμένου μεταφέρει. Επειδή τα μορφολογικά χαρακτηριστικά δεν είναι κενές μορφές, που στερούνται νοήματος, αναγκαία είναι η παράλληλη συνεξέταση θεμάτων, όπως η εξερεύνηση της συνείδησης του "εσύ" ως δρώντος προσώπου/αφηγητή. Η ψυχική και διανοητική κατάσταση, ο τρόπος που αντιμετωπίζει την πραγματικότητα, το χρόνο, τον ίδιο του τον εαυτό και τους άλλους, το πρόσωπο που παρουσιάζεται ως φορέας της αφήγησης σε β' πρόσωπο, θα βοηθήσουν στη διατύπωση κάποιων παρατηρήσεων σχετικά με την ψυχολογική υφή της εσωτερικής γλώσσας, τη σχέση της με τη σκέψη και την αποτύπωσή της σε ιδιαίτερες γλωσσικές μορφές. Τέλος, δεν μπορεί να μην αναρωτηθεί κανείς πώς αυτές οι συγκεκριμένες γλωσσικές μορφές, η ως ένα σημείο αιρετική γραφή σε β' πρόσωπο, προβάλλο-

⁷ Δεν μπορώ, βέβαια, να μην αναφέρω ότι το έναυσμα και η αφορμή μου δόθηκε από τα ερωτήματα, που ο ίδιος ο συγγραφέας θέτει στον εαυτό του σχετικά με τη μορφή και το είδος της αφήγησης σε β' πρόσωπο: "Απόψε άρχισα το τρίτο κεφάλαιο. Εσωτερικός μονόλογος της Φέλντμαν σε δεύτερο πρόσωπο. Δεν ξέρω αν στέκεται κι αν θα τ' αφήσω έτσι. Στο γράψιμο είναι νερό, πολύ εύκολο. Αλλά έλα: ποια σχέση μπορεί να έχει μ'ένα πραγματικό εσωτερικό μονόλογο; Και η ποίηση που πρέπει να βγαίνει από μέσα, η λυρική εγκατάλειψη; Στην αρχή του μονόλογου πρόσεχα κι έβαλα κάτι από το χαρακτήρα της: μεγαλοστομία, δραματοποίηση. Ύστερα τον συνέχισα στεγνά, ωφελμιστικά. Και διαβάζεται άραγε από τον αναγνώστη ή είναι τόσο μπλεδωμένος που θα τον πηδήσει; Ολα αυτά χρειάζονται σκάκισμα, μελέτη." (Σ.Τσίρκα, *ό.π.*, 38-39)

⁸ Για το θέμα αυτό βλ. G. Genette, *Figures III*, *ό.π.*: του ίδιου, *Nouveau discours du récit* (Paris), 1983· D.Cohn, *La transparence intérieure. Modes de représentation de la vie psychique dans le roman*, [μετ. από τα αγγλικά από τον A.Bony], (Paris), 1981· G. Genette-D. Cohn, "Nouveaux nouveaux discours du récit", *Poétique* 61(1985),101-09. Βλ. επίσης τις ενδιαφέρουσες απόψεις που εκφράζει ο M. Peri στο κείμενό του "Άμεσος λόγος ή αυτόνομος μονόλογος;" *Δοκίμια Αφηγηματολογίας* (Ηράκλειο), 1994, 139-57.

νται μέσα στην ιδεολογική πραγματικότητα στην οποία εγγράφονται.

Μέσα στο σύνολο των κεφαλαίων που συνιστούν τη *Λέσχη* και στο συγκεκριμένο πλαίσιο της εναλλαγής τριών διαφορετικών φωνών/εστιών αφήγησης (Μάνος Σιμωνίδης, Έμμα Μπόμπρετσπεργκ, Άννα Ρόξενταλ-Φέλντιμαν), που διαδέχονται η μια την άλλη παρουσιάζοντάς μας το μυθιστορηματικό κόσμο από διαφορετική η κάθε μια “προσληπτική/κοσμοαντιληπτική” γωνία, τα τέσσερα κεφάλαια (III, VIII, XII, XVI), στα οποία η Άννα Ρόξενταλ-Φέλντιμαν, ως εστιάζον πρόσωπο, μας δίνει τη δική της εκδοχή της πραγματικότητας μέσα από τη ροή του εσωτερικού της λόγου, φαίνονται να έχουν έναν εντελώς ξεχωριστό χαρακτήρα - μοιάζουν περίπου να αυτονομούνται, να χειραφετούνται από οποιαδήποτε αφηγηματική εξάρτηση⁹, αν προς στιγμήν ξεχάσουμε ότι και αυτά αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι μιας πολυφωνικής/πολυπρισματικής σύνθεσης. Από την πρώτη στιγμή, και χωρίς την ύπαρξη οποιουδήποτε αφηγηματικού περιεχομένου (καμιά εισαγωγική πρόταση), βρισκόμαστε αντιμέτωποι με τον εσωτερικό λόγο της Άννας, ένα λόγο που κυριαρχεί σε όλη την έκταση του κειμένου εκμηδενίζοντας κάθε εντύπωση αφηγηματικής διαμεσολάβησης. Φυσικά, δεν θα μπορούσε ποτέ κανείς να ισχυριστεί ότι η Άννα είναι ένας αφηγητής που καταγράφει ό,τι συμβαίνει εκείνη ακριβώς τη στιγμή, που μεταφέρει σε γραπτό κείμενο τη ροή της σκέψης της ή τις αναμνήσεις της. Πρόκειται για την πλέον ανεξαρτητοποιημένη μορφή αναφερόμενου λόγου, για τη φωνή μιας συνείδησης που αφήνεται σε μια εντελώς ελεύθερη, άμεση, ανεπεξέργαστη απόδοση σκέψεων, συναισθημάτων, αναμνήσεων, περιστατικών, ακυρώνοντας οποιαδήποτε αναρώτηση σχετικά με την αναμετάδοσή της. Όπως συμβαίνει, λοιπόν, και στις υπόλοιπες περιπτώσεις εσωτερικών μονολόγων, αφού αναμφίβολα η παράμετρος αυτής της περίπου μυστηριωδώς άμεσα αναμεταδιδόμενης ροής του εσωτερικού λόγου αποκλείει το χαρακτήρα του αφηγήματος (*récit*), το πρόβλημα της γραπτής αναμετάδοσης απλώς δεν υφίσταται· δεν αναρωτιόμαστε πώς και πότε καταγράφηκαν οι σκέψεις της Άννας, αφού η ίδια η φύση του είδους απαιτεί την εξαφάνιση οποιασδήποτε σχέσης μεταξύ εσωτερικού λόγου και γραπτού κειμένου¹⁰.

Η Άννα θυμάται, σκέπτεται, ονειρεύεται, επιθυμεί, οργίζεται, λυπάται, και όλες οι αναμνήσεις από το παρελθόν, τα όνειρα για το μέλλον, οι κρίσεις για τη συμπεριφορά των άλλων αλλά και όλα τα ασήμαντα περιστατικά της καθημερινότητας έρχονται στην επιφάνεια μέσω της ροής του εσωτερικού της λόγου. Φυλακισμένος, λοιπόν, ο αναγνώστης από την πρώτη στιγμή στα όρια της συνείδησης της Άννας - σαν σε “δοχείο ερμητικά κλειστό”¹¹-, παθαδομένος στο συνειρμικό λογισμό της και τη νευρωτική “φλυαρία” της, προσπαθεί να ανασυστήσει το πρόσωπό της, έτσι όπως αυτό παρουσιάζεται διαλυμένο μέσα στα θραύσματα της εσωτερικής γλώσσας. Δεν θα αναρωτηθώ εδώ για την

⁹ Για το θέμα αυτό και την πρόταση χρήσης του όρου “άμεσος λόγος” (*discours immédiat*), βλ. G.Genette, *Figures III*, ό.π., 163.

¹⁰ Για το θέμα αυτό βλ., μεταξύ άλλων, M.Butor, “L’usage des pronoms personnels dans le roman” στο *Essais sur le roman* (Paris), 1992, 78· G. Genette, *Figures III*, ό.π., 240· D.Cohn, ό.π., 201. Ο M.Butor αναφέρεται, σε παρόμοιες περιπτώσεις, στην ύπαρξη ενός “εσωτερικού μαγνητοφώνου” (M.Butor, *Intervalle* (Paris), 60).

¹¹ Χρησιμοποίησα μια έκφραση (“vase clos”) του Leo Spitzer από τη μελέτη του για το έργο του M.Butor, *Modification*. Βλ. L.Spitzer, “Quelques aspects de la technique des romans de M.Butor” στο *Etudes de style* (Paris), 1970, 508.

“αξιοπιστία” του προσώπου αυτού, για την τυχόν παραμορφωμένη εικόνα της πραγματικότητας που μας δίνει¹². Αυτό που με ενδιαφέρει είναι ακριβώς αυτή η έστω παραμορφωμένη πραγματικότητα, που συνιστά την προσωπική της “αλήθεια”, προσφέροντας τη δυνατότητα διερεύνησης και του τρόπου με τον οποίο η Άννα αντιμετωπίζει τον ίδιο της τον εαυτό. Ποια είναι, λοιπόν, η Άννα Ρόζενταλ-Φέλντμαν, για την οποία ο Σ. Τσίρκας αποφάσισε να χρησιμοποιήσει το “εσύ”;

Η Άννα Ρόζενταλ-Φέλντμαν¹³ - Γερμανίδα, κάποτε πλούσια, που ζει πλέον στην Ιερουσαλήμ ως ιδιοκτήτρια πανσιόν - στερημένη από τον άνδρα της και από το γιο της και μη έχοντας μέσα στην πανσιόν ουσιαστική επαφή με κανέναν, βιώνει μια κατάσταση απόλυτης, τραγικής μοναξιάς. Οι “άλλοι”, οι ένοικοι της πανσιόν, αντιμετωπίζονται από την Άννα πάντοτε με μια αίσθηση ανωτερότητας, με δυσπιστία και αρνητική διάθεση. Μέσα από τα κύματα του βωβού παραμιλητού της αναδύονται, στα νησίδες αρνητικότητας, αρρωστημένης σχολαστικότητας, μικροπρέπειας και εμμονών, όλα εκείνα τα ασήμαντα συμβάντα της καθημερινότητας και οι μικρές λεπτομέρειες της ερωτικής τους ζωής, που τους καθιστούν, με ελάχιστες εξαιρέσεις, ανάξιους συναναστροφής, μια πηγή φασαρίας και προβλημάτων.

Επιπλέον, η συναισθηματική/ερωτική στέρηση και οι συνεχείς απογοητεύσεις έχουν σπγατιάσει την ύπαρξη της Άννας. Γι’αυτήν η ζωή είναι μια αλυσίδα από παρόμοιες απογοητεύσεις και προδοσίες: ο ξανθός Γερμανός των νεανικών της χρόνων, ο σύζυγός της που την απατούσε, ο Μάνος που δεν της δίνει καμιά σημασία προτιμώντας την Έμμη ή τη Ραπέσκου¹⁴. Η ερωτομανία της, για να χρησιμοποιήσω την έκφραση του Τσίρκας, η ερωτική της στέρηση βρίσκει διέξοδο στην παθιασμένη προσήλωσή της στο Μάνο, ενώ καθίσταται πρόδηλη και μέσα από τις συνεχείς της αναφορές στην ερωτική ζωή των υπόλοιπων ενοίκων. Η στέρησή της στον τομέα αυτό, και η συνακόλουθη νευρωτική συμπεριφορά της, πρέπει να ιδωθεί αντιστικτικά με τα επιμόνως αναφερόμενα ερωτικά σιγμύδτυπα, αλλά και σε συνεχή αντιδιαστολή με τη Ραπέσκου - γυναίκα με έντονη σεξουαλικότητα, στην οποία η Άννα προσπαθεί, κατά τρόπο κωμικοτραγικό και, φυσικά, χωρίς καμιά επιτυχία, να μοιάσει. (Χαρακτηριστική από την άποψη αυτή είναι η τελευταία αναφορά στην Άννα, που καθώς φαίνεται αποξενώνεται τελείως από το “εγώ” της, ταυτιζόμενη, τουλάχιστον εξωτερικά, με τη Ραπέσκου¹⁵.)

Η Άννα Ρόζενταλ-Φέλντμαν είναι, αναμφίβολα, μια στερημένη ερωτικά και συναισθηματικά, απολύτως μοναχική γυναίκα. Θα μπορούσε, όμως, κανείς να συσχετίσει την ψυχοσύνθεση του προσώπου αυτού με τη χρήση του β’ προσώπου; Η Ντ. Μπλο το έχει επιχειρήσει, διατυπώνοντας την άποψη ότι το “εσύ” υποδηλώνει το διχασμό της προσω-

¹² Ενδιαφέρουσα θα ήταν, στα πλαίσια μιας άλλης μελέτης, η αντιπαραβολή του τρόπου με τον οποίο κάθε μια από τις διαφορετικές αφηγηματικές εστιασίες “αντιλαμβάνεται” τον κόσμο, τις καταστάσεις, τα πρόσωπα. Για το θέμα αυτό βλ. και Ν. Χαραλαμπίδου, ό.π.

¹³ Για τον τρόπο με τον οποίο ο ίδιος ο Τσίρκας σκιαγραφεί την ηρωίδα του, βλ. Σ. Τσίρκας, ό.π., 33.

¹⁴ Χαρακτηριστική είναι η σύνδεση όλων αυτών μέσα από τη ροή της σκέψης της Άννας: “(...) Απότηνες Άννα. Τη ζωή σου όπως και με τη ντοματόσουπα. (...) Ερρικ μαλλάκια μου ξανθά που τ’ ανεμίζανε τα μαϊστράλια. Φέλντμαν διπρόσωπε εραστή άπιστε σύζυγε. Καλογιάννο άκαρδε ξένε. (...)” (Σ. Τσίρκας, *Η Λέσχη* (Αθήνα), ¹²1980, 161-62).

¹⁵ Βλ. *Η Λέσχη*, ό.π., 310-11.

πικότητας της Άννας και την απόλυτη προσήλωσή της σε ό,τι ήταν κάποτε¹⁶. Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της Άννας, όμως, δεν είναι κατά την άποψή μου τόσο ο διχασμός μεταξύ παρόντος και παρελθόντος, αλλά η αίσθηση απομόνωσης τόσο στο παρελθόν όσο και στο παρόν. Η Άννα είναι ένα ον “απροσάρμοστο” σε όλες τις φάσεις της ζωής της¹⁷. Πρέπει, λοιπόν, να επισημανθεί, από τη μια πλευρά, αυτή η διάστασή της από όλον τον υπόλοιπο κόσμο¹⁸ και, από την άλλη πλευρά, δεν είναι δυνατόν να περάσει απαρατήρητη και η εκδήλωση της επιθυμίας της για την υπέρβαση αυτής της μοναξιάς¹⁹ - γεγονός που υποδηλώνεται και από την ανάγκη που αισθάνεται για αποδοχή και εκτίμηση του εαυτού της και των πράξεών της. Θεωρώ, λοιπόν, ότι ακριβώς στο συλλογιστικό σχήμα “διάσταση από τον υπόλοιπο κόσμο/επιθυμία υπέρβασης της απομόνωσης” βρίσκεται το κλειδί για την κατανόηση της διαταραγμένης προσωπικότητας της Άννας, αλλά και για την κατανόηση της χρήσης του β’ προσώπου.

162

Στοιχείο λειτουργικό, λοιπόν, η μοναξιά της Άννας, αφού αυτή γεννά, σε κάποιες στιγμές ιδιαίτερης ψυχολογικής έντασης, την ανάγκη έκφρασης όλου του υλικού που κατακλύζει τον ψυχισμό της· στοιχείο λειτουργικό, όμως, και γιατί ακριβώς εξαιτίας αυτής της απομόνωσης, της διάστασής της από όλους τους “άλλους” και, κατά συνέπεια, της ανεπαρκούς κοινωνικοποίησης, ο λόγος της Άννας παραμένει σε ένα υπο-λεκτικό επίπεδο: ο αναγνώστης έρχεται αντιμέτωπος όχι με μια γλώσσα μεγαλόφωνη, αλλά με μια γλώσσα βουβή, που, καθώς δεν απευθύνεται σε κάποιον άλλον, μένει πάντοτε έγκλειστη μέσα στα όρια της συνείδησης της Άννας²⁰. Αν στη συγκεκριμένη περίπτωση ενδοφασίας η ροή του εσωτερικού λόγου της Άννας δημιουργεί την αίσθηση της επικοινωνίας με κάποιον άλλον, αυτό είναι αποτέλεσμα της χρήσης του β’ προσώπου: το “εγώ” απευθύνεται μέσω του “εσύ” στον ίδιο του τον εαυτό - γεγονός που μας επιτρέπει, νομίζω, να την αντιμετωπίσουμε ως μια μορφή επικοινωνίας, έμμεση ίσως, αλλά αναμφίβολα τραγική μέσα στον παραπλανητικό της χαρακτήρα. Οπωσδήποτε πρόκειται για μια επικοινωνία ενδοπροσωπική, η οποία για να επιτευχθεί απαιτεί από την Άννα να κρατά ταυτόχρονα το διπλό ρόλο του πομπού και του αποδέκτη του μηνύματος, του μονολογούντα και του ακροατή του εσωτερικού της λόγου. Ένας “εσωτερικός διάλογος” διαμορφώνεται με αυτόν τον τρόπο, μόνο που τώρα δεν απευθύνεται ένα “εγώ” σε ένα “εσύ”,

¹⁶ Ντ. Μπλο, ό.π., 37-39. Για τη συνάρτηση γραμματικού προσώπου και κοσμοαντιληπτικής αφετηρίας/ψυχολογίας των προσώπων, βλ. επίσης Ν. Χαφαλαμπίδου, ό.π., 50.

¹⁷ Συνεχείς είναι οι αναφορές της Άννας στο θέμα αυτό: “Μόνη σου Άννα. Κατάμηση από μικρή.”(94), “Και συ πλαγιάζεις πάλι στο κρεβάτι του έρωτα. Μόνη.”(162), “Ποιος σε κατάλαβε ποτέ. Άννα εσύ που κάνεις και βουβαίνονται τ’ αηδόνια.”(240)

¹⁸ Η Άννα προσπαθεί να αποστασιοποιηθεί και από όλους αυτούς που διαμένουν στην πανσιόν αλλά και από την ίδια την καθημερινή της πραγματικότητα. Έχει υψώσει ένα φράγμα που τη διαχωρίζει από όλους τους “άλλους”: η Άννα του “φημισμένου οίκου των Ρόζενταλ, που ήταν υφαντουργοί, τραπέζιτες και μαϊκήνες της Κολωνίας”(32) θεωρεί ότι είναι θύμα του χαμηλού επιπέδου, του κακού χαρακτήρα και των παράλογων απαιτήσεων των προσφύγων που “φιλοξενεί” και, γενικότερα, της ίδιας της ζωής που της φέρθηκε πάντα σκληρά.

¹⁹ Συχνά εκφράζει την επιθυμία ύπαρξης κάποιου ανθρώπου δίπλα της, επιθυμία που συνήθως συγκεκριμενοποιείται στο πρόσωπο του Μάνου. Σπαρακτική είναι, άλλωστε, και η ανάκληση των συναισθημάτων και των αντιδράσεων που προκάλεσε η αναχώρηση του Μάνου από την πανσιόν (155-56).

²⁰ Ο εσωτερικός μονόλογος είναι εξ ορισμού ένας λόγος που δεν απευθύνεται σε κάποιον ενδεχόμενο δέκτη, μια ρηματική δραστηριότητα απόλυτα στραμμένη στον ίδιο της τον εαυτό και χωρίς καμιά επικοινωνιακή σκοπιμότητα. Σύμφωνα με το γνωστό ορισμό του Ed. Dujardin ο εσωτερικός μονόλογος είναι “ένας λόγος χωρίς ακροατή και μη προφερόμενος.” (E.Dujardin, *Le monologue intérieur*, (Paris) 1931, 59)

αλλά μέσω της χρήσης του β' προσώπου δύο πλευρές του "εγώ" τίθενται η μία απέναντι στην άλλη²¹, εντείνοντας ακόμη περισσότερο την αίσθηση της μοναχικότητας της Άννας.

Η Άννα/"εγώ", διαλεγόμενη με τον εαυτό της, διαμορφώνει ένα πλέγμα σχέσεων τόσο με το αντικειμενοποιημένο "εγώ"/"εσύ"²² όσο και με τον εξωτερικό κόσμο, με τους "άλλους". Μονολογώντας σε β' πρόσωπο δημιουργεί ένα είδος αφήγησης, όπου η ίδια παρουσιάζεται ταυτόχρονα όχι μόνο ως υποκείμενο και αποδέκτης αλλά και ως αντικείμενο της αφήγησης. Η Άννα μονολογεί για να αφηγηθεί τον εαυτό της στον ίδιο της τον εαυτό. Μέσα στα πλαίσια αυτού του "αυτοπαθούς" λόγου, η Άννα φαίνεται σα να διχάζεται, σα να αποξενώνεται από το ίδιο της το "εγώ" για να εκφράσει τη συναισθηματική της αντίδραση απέναντί του. Η λειτουργία του λόγου αυτού, άλλωστε, είναι καθαρά "εκφραστική"/"συναισθηματική"²³ και ο απόλυτος προσανατολισμός του προς τη μονολογούσα συνείδηση καθίσταται ακόμη πιο εμφανής τόσο από την έντονη παρουσία της επιφωνηματικής σύνταξης²⁴, όσο και από την ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα παρουσία του ερωτηματικού τύπου.

Και τα τέσσερα κεφάλαια βρίθουν από φράσεις που υποδηλώνουν ένα επιφώνημα ή που περιορίζονται σ' αυτό: "ω φρίκη"(35), "ω γιατί να μη μπορεί ο άνθρωπος να πεθαίνει παρ'ετούς όταν το ζητήσει."(95) Η Άννα, αποκομμένη από το περιβάλλον της, κυριολεκτικά δοσμένη στη δική της πραγματικότητα, παράγει ένα λόγο απόλυτα αυτάρκη· εκφράζει τη συναισθηματική της αντίδραση απέναντι στο περιεχόμενο του λόγου της, σε μια προσπάθεια συναισθηματικής αποφόρτισης χωρίς καμιά επικοινωνιακή σκοπιμότητα. Το πλέον χαρακτηριστικό παράδειγμα, όμως, του επιφωνηματικού τόνου αποτελεί η συχνότατη αναφορά (στο κεφάλαιο III εμφανίζεται περίπου 11 φορές) "ω Άννα", που σημαδεύει σα μόνιμη επωδός το κείμενο, συνοδευόμενη συνήθως και από έναν τόνο αυτοοικτιρμού και αυτοεπιβεβαίωσης: "ω Άννα ω αθώα ύπαρξη τι δεν είχε ρωτήσει."(95), "Άννα ω πόσο είσαι καλή"(97). Η μοναχικότητα της Άννας, η ανυπαρξία ψυχολογικής επαφής με τους άλλους, συμπυκνωμένες σ' αυτήν τη δραματική επίκληση του "εγώ" στον ίδιο του τον εαυτό, σ' αυτό το λυρικό σχόλιο στην ίδια της την ύπαρξη, αποτελούν μια σαφή ένδειξη "εγωκεντρισμού"²⁵ στη σκέψη και, κατά συνέπεια, στο λόγο της γυναίκας αυτής. Απόλυτη κυριαρχία, θεοποίηση ή μάλλον αγιοποίηση του αντικειμενοποιημένου "εγώ" από τον ίδιο του τον εαυτό, αφού η κοινωνική σύνδεση είναι ανύπαρκτη. Αυτήν την αίσθηση "εγωκεντρισμού" του λόγου της Άννας έρχονται να ενδυναμώσουν και οι ερωτηματικού χαρακτήρα προτάσεις²⁶, αφού στην περίπτωση

²¹ Για τον επικοινωνιακό χαρακτήρα του εσωτερικού μονολόγου βλ. L.Francoeur, "Typologie du monologue intérieur", *Neohelicon* IV(3-4)1976, 138-43.

²² Για το θέμα αυτό βλ. A.Joly, "Personne et temps dans le récit romanesque", *Recherches anglaises et américaines (RANAM)* 7(1974),112-13.

²³ Βλ. R.Jakobson, *Essais de linguistique générale* (Paris), 1963, 214-15.

²⁴ Για τον T.Todorov ο μονόλογος είναι "μια προβολή, στο επίπεδο του εκφωνήματος, της επιφωνηματικής συντακτικής μορφής." ("Les registres de la parole", *Journal de psychologie* 64(1967),278)

²⁵ Για τον "εγωκεντρικό λόγο" βλ. Λ.Βυγκότσκι, *Σκέψη και Γλώσσα* [μετ. Α.Ιόδη], Αθήνα, 1993, 355-436.

²⁶ Πρέπει να σημειωθεί ότι αυτές δεν είναι ασύμβατες με το είδος του κειμένου, από τη στιγμή που και ο εσωτερικός μονόλογος αποτελεί μια μορφή επικοινωνίας ενδοπροσωπικής. Η πρακτική αυτή, άλλωστε, είναι αρκετά συνηθισμένη στην ενδοσκοπήση: το "εγώ" θεωρεί ως συνομιλητή του τον ίδιο του τον εαυτό και η παρουσία ερωτηματικών προτάσεων επιτείνει την αίσθηση της ύπαρξης μιας δεύτερης φωνής, της φωνής της συνείδησης ή του αυνεϊδητού, που απευθύνεται στον ίδιο της τον εαυτό σαν σε ένα δεύτερο πρόσωπο, έστω και αν δεν περιμένει από αυτό μια πραγματική απάντηση.

αυτή [α] είτε δεν αναμένουν απάντηση όντας, στην ουσία, θαυμαστικές, στραμμένες αποκλειστικά και μόνο σ' αυτήν την ίδια τη συνείδηση, από την οποία εκπηγάζουν: "Πότε πια θα χορτάσεις ύπνο, τα μάτια σου καίνε ολημέρα και παραπατάς"(35), [β] είτε αποτελούν την πλέον έκδηλη ένδειξη αυτού του συνεχούς παιχνιδιού ενδοπροσωπικής επικοινωνίας μέσω, περισσότερο ή λιγότερο προφανών, ερωταποκρίσεων που αποδίδουν ποικίλες ψυχικές διεργασίες: επιθυμία πληροφόρησης ή λήψης μιας απόφασης, αμφιβολία, υπόθεση, επιβεβαίωση.

Ο εσωτερικός λόγος της Άννας, σε μια σφαιρική θεώρησή του, πρέπει, άλλωστε, να θεωρηθεί ως η έκφραση της προσπάθειας αποδοχής και επιδοκιμασίας του εαυτού της από τον ίδιο της τον εαυτό - και, είναι προφανές, αυτή η αναζήτηση της επιδοκιμασίας δεν καθίσταται τελικά εφικτή παρά μόνο μέσω μιας εν δυνάμει απάντησης, μιας αντίδρασης απέναντι σε μια δεδομένη κατάσταση. Η Άννα δίνει αναφορά στον ίδιο της τον εαυτό των ενεργειών και των δραστηριοτήτων της, έτσι ώστε στη συνέχεια να αυτοεπαινεθεί ή να αυτοοικτιρθεί για τη συμπεριφορά των άλλων απέναντί της. Στη διαδικασία αυτή έρχονται να προστεθούν και οι αναφορές των πεπραγμένων των υπολοίπων, γεγονός που θυμίζει ανασκόπηση των γεγονότων της ημέρας, ένα είδος "αναμασήματος" στη συνείδηση ενός όχι απόλυτα ισορροπημένου ατόμου όλων εκείνων των στοιχείων που σπινάρισαν την ημέρα του ή το συναισθηματικό του κόσμο²⁷. Η πρακτική αυτή επαναλαμβάνεται συνεχώς: στο κεφάλαιο III με όσα αναφέρει η Άννα για τη συμπεριφορά της Ραπέσκου απέναντί της, με την αναρώτησή της για τη στάση που κράτησε απέναντι στους Μπόμπρετομπεργκ ή για το αν κάνει καλά που ξαγρυπνά για το Μάνο, με τη στάση της απέναντι στο μαίτζορ Φάροαν. Στο κεφάλαιο VIII έντονο είναι το στοιχείο του αυτοοικτιριμού εξαιτίας της συμπεριφοράς όλων των υπολοίπων απέναντί της: η Άννα, που είναι τόσο καλή, μένει πάντα μόνη, αφού όλοι την προδίδουν. Και, βέβαια, κάτι παρόμοιο συμβαίνει και στο κεφάλαιο XVI, αφού, όπως φαίνεται από το απόσπασμα του τέλους, η Άννα αναβιώνει όλη τη σκηνή της ανάκρισης προσπαθώντας να αυτοδικαιολογηθεί για τα όσα είπε για το Μάνο.

Περιορισμένη στα όρια της ψυχωσικής της ατομικότητας, προσβλέποντας με τρόπο απόλυτο και απελπισμένο στη δική της πραγματικότητα, η Άννα παράγει έναν εσωτερικό λόγο που τον χαρακτηρίζουν όλα τα ιδιαίτερα γνωρίσματα της "εγωκεντρικής γλώσσας": "φαινομενική έλλειψη συνοχής, αποσπασματικός χαρακτήρας και σύντμηση της εσωτερικής γλώσσας σε σύγκριση με την εξωτερική."²⁸

Καταρχάς, και παρόλη την προσπάθεια να δημιουργηθεί η αίσθηση ενός αβίαστου, ανεμπόδιστου, συνεχούς ξετυλίγματος του εσώτερου λόγου της Άννας²⁹ - αίσθηση που ο συγγραφέας καταφέρει ως ένα σημείο να δημιουργήσει εξοβελίζοντας από το κείμενο οποιοδήποτε άλλο σημείο στίξης εκτός από την τελεία³⁰ -, τα συστατικά του μέρη έχουν συχνά ένα χαρακτήρα αποσπασματικό, θραυσματικό, αφού σε συντακτικό

²⁷ Η κατάσταση εξωτερικής ηρεμίας, άλλωστε, η στιγμή λίγο πριν από τον ύπνο, λειτουργεί ως το καταλληλότερο σκηικό για την ανασκόπηση της ημέρας ή του παρελθόντος.

²⁸ Λ. Βυγκότσκι, ό.π., 399.

²⁹ Ο εσωτερικός μονόλογος θεωρείται ότι συνιστά την έκφραση των πλέον ενδόμυχων και αυθόρμητων σκέψεων, αυτών που φαίνεται ότι διαμορφώνονται ερήμην της συνείδησης και προηγούνται κάθε λογικής οργάνωσης του λόγου.

³⁰ Η ύπαρξη παραγράφων καταστρέφει, σε αρκετά μεγάλο βαθμό, αυτή την επιθυμητή αίσθηση συνέχειας.

επίπεδο κυρίαρχη είναι μια τάση προς την έλλειψη, με κυριότερη έκφραση τη βραχυλογία - τάση που, ως ένα σημείο βέβαια, μπορεί να θεωρηθεί ότι έχει τις ρίζες της και στην ελλειπτικότητα που χαρακτηρίζει τον προφορικό λόγο³¹, αλλά κατά κύριο λόγο οφείλεται στην έλλειψη του παράγοντα της επικοινωνίας, τουλάχιστον σε διαπροσωπικό επίπεδο. Πράγματι, καθώς για την Άννα δεν υπάρχει άλλος αποδέκτης του λόγου της από τον ίδιο της τον εαυτό, δεν της είναι απαραίτητο να δομεί το λόγο της με τον τρόπο που θα το έκανε αν το περιεχόμενό του έπρεπε να γίνει κατανοητό από κάποιον τρίτο. Το μόνο που ενδιαφέρει στην προκειμένη περίπτωση είναι η αβίαστη, αυθόρμητη έκφραση όλων εκείνων των στοιχείων του ψυχικού κόσμου που συνιστούν τον εσωτερικό λόγο. Έτσι, οι φράσεις της είναι συχνά ημιτελείς. Άλλοτε, η Άννα δεν αναφέρει στοιχεία που της είναι επώδυνα· άλλοτε, δημιουργεί την εντύπωση ότι το μυαλό της προσκολλάται σε κάποιον ή σε κάτι και “σκαλώνει”³² σ’ αυτό αφήνοντας μια αίσθηση εκκρεμότητας - ή υποδηλώνοντας έτσι τη συναισθηματική της ένταση.

Αυτές οι ελλειπτικές προτάσεις δεν αποτελούν, όμως, και το μοναδικό χαρακτηριστικό του λόγου της Άννας. Έτσι, από τη μια πλευρά, παρατηρείται μια σαφής τάση απλοποίησης των προτάσεων, με αποτέλεσμα να μένουν ανέπαφοι μόνο οι απαραίτητοι όροι (άλλοτε το υποκείμενο, άλλοτε το κατηγορημα): από την άλλη πλευρά, όμως, έντονη είναι και μια τάση συνένωσης, χωρίς να χρησιμοποιηθεί κανένα σημείο στίξης, περισσότερων προτάσεων (κύρια/ δευτερεύουσα, δύο ή περισσότερες κύριες): “Και γιατί ο κύριος Μανέ να μην τον έχει αντιγράψει από μας στην Κολωνία συχνά δεχόμαστε Γάλλους.”(33) Όσον αφορά δε την αναμετάδοση διαλογικών μερών, αξίζει να επισημανθεί και ένα ιδιαίτερο υφολογικό χαρακτηριστικό (το θεωρώ ως τέτοιο λόγω της συχνότητας εμφάνισής του): η συνεχής αναφορά λεκτικών ρημάτων “και συ του είπες”, “κι αυτός είπε”³³, με ταυτόχρονη παράλειψη είτε των διακριτικών εισαγωγικών σημαδιών - εισαγωγικά, άνω κάτω τελεία - του ευθέως λόγου, είτε των στοιχείων που χρησιμοποιούνται στην υποτακτική σύνδεση προτάσεων.

Τελικά, ο μονόλογος της Άννας διανθίζεται από σχήματα λόγου, που έχουν όλα την ιδιότητα να υποδηλώνουν την έλλειψη αλληλουχίας, την ασυνέχεια ή την πολλαπλότητα των επιπέδων σημασίας³⁴. Πράγματι, επαναλήψεις, ανακολουθίες, βραχυλογίες, θα μπορούσαν εκτός του πλαισίου αναφοράς τους να θεωρηθούν ως δείγμα έλλειψης αλληλουχίας, μέσα όμως στο πλαίσιο του μονολόγου της Άννας συνιστούν το ιδιαίτερο ύφος του λόγου αυτού. Ενός λόγου που θα μπορούσε να πει κανείς πως, στην ουσία, θεμελιώνεται πάνω σε δύο “λέξεις-κλειδιά”³⁵: τη μόνιμη επωδό “ω Άννα”-σύμβολο της αυτοαναφορικότητας του λόγου και τη λέξη “μπουρμπουλήθρες”-ένδειξη της διάστασης της Άννας από την πραγματικότητα και την αλήθεια όλων των “άλλων”.

³¹ Βλ. Α. Βυγκότσκι, ό.π., 400-05.

³² Για τα “σκαλώματα” του λόγου της Άννας βλ. Ντ.Μπλο, ό.π., 39.

³³ Τις αντιρρήσεις του για την τεχνική αυτή του Τσίρκα, που τη θεωρεί παρωδία των τεχνικών του Ουίλλιαμ Φώκνερ, διατύπωσε με έντονο ύφος ο Μ.Χαλβατζάκης στο άρθρο “Ουίλλιαμ Φώκνερ και απομιμήσεις”, *Διαγώνιος*, περίοδος Β, 2(1965),123-29.

³⁴ Για την παρουσία παρόμοιων σχημάτων λόγου στον εσωτερικό μονόλογο βλ. R.Humphrey, *Stream of Consciousness in the Modern Novel* (Berkeley), 1954 και L.Francoeur, ό.π., 155.

³⁵ Για τη σημασία του όρου αυτού βλ. L.Francoeur, ό.π., 155.

Η διάρθρωση του λόγου της Άννας αφήνει, λοιπόν, σε συντακτικό επίπεδο μια αίσθηση χαλαρότητας, έλλειψης συνοχής³⁶. Όλοι οι συντακτικοί τρόποι που χρησιμοποιούνται σκοπό έχουν να δημιουργήσουν την αίσθηση ότι το υλικό της συνείδησης αποδίδεται, προτού η σκέψη βρει το χρόνο να προχωρήσει σε μια απόλυτα οργανωμένη συντακτική διευθέτησή του. Και η παρατακτική σύνδεση του λόγου, άλλωστε, που χαρακτηρίζει το κείμενο, εξυπηρετεί παρόμοιο σκοπό: επιτρέπει στα συναισθήματα να εκδηλωθούν τη στιγμή ακριβώς που αναδύονται στην επιφάνεια της συνείδησης, και πριν από οποιαδήποτε λογική, αιτιακή οργάνωσή τους. Ωστόσο, η διατύπωση δεν παραβιάζει κατά τρόπο ακραίο το νόμο του κανονικού λόγου. Ο συγγραφέας απλώς χαλαρώνει τη σύνταξη της φράσης, ποτέ δεν φτάνει στο σημείο να την καταργήσει εντελώς. Ελευθερώνει, βέβαια, τη διαδοχή των παραστάσεων από μια αυστηρά λογική δομή, χωρίς να αμφισβητήσει όμως καταλυτικά τα κοινώς αποδεκτά λογικά σχήματα: τα συστατικά στοιχεία του λόγου της Άννας δεν επαναστατούν απέναντι στην κοινή λογική, που αποβλέπει στο “νόημα”. Η αντικειμενική πραγματικότητα εσωτερικοποιείται (η ροή του εσωτερικού λόγου συμπαρασύρει ένα πλήθος μικροσυμβάντων της καθημερινότητας στην πανσιόν, ακόμη και την πιστή αναμετάδοση διαλογικών μερών) σε μια προσπάθεια συνειδητοποίησής της, ή μάλλον συνειδητοποίησης του ρόλου της Άννας μέσα σ’ αυτήν. Μέσα στο πλαίσιο αυτό ο μονόλογος της Άννας είναι, βέβαια, η έκφραση της πλέον ενδόμυχης σκέψης της, περιορισμένη στο ελάχιστο της σύνταξης, αποσπασματική και ακατάσχετη, χωρίς όμως να αποτελεί μια ακολουθία ασύνειδων στοιχείων· γιατί δεν είναι, βέβαια, ασύνειδη όλη αυτή η θεώρηση συμβάντων, συμπεριφορών, λόγων που στιγμάτισαν την ημέρα της Άννας. Το ακατάσχετο, νευρωτικό παραμλητό της “είναι η ίδια η άγρυπνα αυτοθεωρούμενη συνείδησή”³⁷ της, που το παραμικρό της χαλάρωμα αντανακλάται στο χαλάρωμα της δομής του λόγου, στην απελευθέρωση από τη λογοκρατική ακολουθία των γεγονότων και στην κυριαρχία των συνειρμών· των συνειρμών που, μέσα από τις μετακινήσεις τους στα πεδία βάθους και επιφάνειας της συνείδησης, αποκαλύπτουν την αίσθηση μιας “τάξης” που έχει διασαλευτεί, μιας σύγχυσης που αφήνει τα σημάδια της τόσο στην έννοια του Προσώπου όσο και του Χρόνου.

Ο μονόλογος της Άννας, από την άποψη της χρονικής δομής, συνιστά ένα μωσαϊκό του οποίου οι ψηφίδες αντιστοιχούν σε περιστατικά, σκέψεις, συναισθήματα που ανάγονται σε διαφορετικές χρονικές διαστρωματώσεις της συνείδησης του προσώπου αυτού: στο χρονικό επίπεδο του παρόντος της Άννας, με την εντελώς προσδιορισμένη έννοια της ενεστώσας “στιγμής”, στη διάρκεια της οποίας λαμβάνει χώρα η μονολογική διαδικασία· στο πολύ κοντινό παρελθόν των όσων συνέβησαν στην πανσιόν τις αμέσως προηγούμενες ώρες ή ημέρες· στο απώτερο παρελθόν, που αναφέρεται στη ζωή της Άννας στη Γερμανία³⁸. Με άλλα λόγια, ένας καταγισμός αναμνήσεων και αισθημάτων,

³⁶ Οι παρατηρήσεις αυτές αφορούν κυρίως τα κεφάλαια III και VIII, αφού στα κεφάλαια XII και XVI παρατηρείται μια σημαντική αλλαγή στο ύφος έκφρασης σε σχέση με τα προηγούμενα: δεν παρουσιάζονται ημιτελείς προτάσεις, η σύνταξη δεν είναι πλέον ιδιαίτερα χαλαρή, τόσο “ελεύθερη” που να θυμίζει προφορικό λόγο.

³⁷ Γ. Χειμωνάς, *Εξι μαθήματα για τον λόγο* (Αθήνα), 1984, 31.

³⁸ Η Άννα μονολογεί κατά τη διάρκεια μιας συγκεκριμένης στιγμής, που συνιστά το “παρόν” της ιστορίας. Στο εσωτερικό αυτού του “πρώτου αφηγήματος”, που στην ουσία είναι και το μοναδικό, εμπεριέχονται αναδρομές στο παρελθόν ή “αβέβαιες” αναφορές στο μέλλον (μέσω εικασιών, ευχών, φόβων) καθώς αποτελούν, όμως, συστατικό στοιχείο αυτής της συνείδησης που μονολογεί είναι, στην ουσία, ενταγμένες στη χρονολογική σειρά της ιστορίας και δεν θα μπορούσαν να θεωρηθούν “αναχρονίες”, παρά μόνο σε μια ευρύτατη χρήση του όρου αυτού.

μνήμες του παρελθόντος και φαντασιώσεις του μέλλοντος, κατακλύζουν τη διαταραγμένη συνείδηση της Άννας, αλλοιώνοντας όχι μόνο την εικόνα της υποκειμενικότητάς της αλλά και την αίσθηση της ροής του χρόνου. Οι ώρες της αϋπνίας της διογκώνονται, για να συνωστιστούν σ' αυτές στιγμές της ημέρας που πέρασε, θραύσματα της παρελθούσας ζωής, ονειροπολήσεις· σε ένα περίπου αχρονικό παρόν, στο παρόν μιας συνείδησης που δεν μπορεί να αντισταθεί σε όλες αυτές τις εικόνες και τα συναισθήματα που την κατακυριεύουν, διασταυρώνεται το παρελθόν και το μέλλον.

Πώς πραγματοποιείται, όμως, η διαπλοκή όλων αυτών των στοιχείων; Η σημαντικότερη διαπίστωση είναι ότι το έναυσμα για την έναρξη της μονολογικής διαδικασίας δίνεται κάθε φορά από τα ίχνη που έχει αφήσει στη συνείδηση της Άννας ένα περιστατικό, συνήθως δυσάρεστο, που έχει συμβεί λίγο πριν στην πανσιόν· το περιστατικό αυτό, στο οποίο πρωταγωνιστικό ρόλο κρατά, συνήθως, η Ραπέσκου ή ο Μάνος (π.χ., ο μπλε καναπές του Μανέ στο κεφ. III, η ερωτική επαφή του Μάνου και της Ραπέσκου στο κεφ. VIII), λειτουργεί σα γενεσιουργό κύτταρο για όλα τα υπόλοιπα στοιχεία του μονολόγου. Ως σύνηθες³⁹ σχήμα διαπλοκής του συνειδησιακού υλικού της Άννας θα μπορούσε να παρουσιαστεί το παρακάτω: “άμεσος λόγος”⁴⁰ της Άννας για να αποδοθεί η συναισθηματική κατάσταση της στιγμής/ ανάκληση του δυσάρεστου περιστατικού/ ανάκληση περιστατικών από τη ζωή στη Γερμανία/ “άμεσος λόγος” για να αποδοθεί η κατάσταση της Άννας αλλά και τι συμβαίνει στην πανσιόν ακριβώς εκείνη τη στιγμή/ αναφορά στη ζωή των υπόλοιπων ενοίκων της πανσιόν/ “άμεσος λόγος”.

Σχολιάζοντας το σχήμα αυτό πρέπει, καταρχάς, να επισημανθεί ότι ακόμη και όταν τα περασμένα περιστατικά οργανώνονται στη συνείδηση της Άννας με τη μορφή ενός επεισοδίου με κάποια στοιχειώδη συνέχεια, η απόδοσή του διανθίζεται συνήθως από ενεστωτικές εκφράσεις των συναισθηματικών αντιδράσεων της Άννας ή άλλων σκέψεων που εκπηδούν με συνειρμικό τρόπο⁴¹. Η Άννα στρέφεται στο παρελθόν έχοντας

³⁹ Εξαιρέση αποτελούν τα κεφάλαια XII και XVI, που διαφοροποιούνται αισθητά από τα δύο προηγούμενα ως προς τη χρονική δομή. Καταρχάς, τα αποσπάσματα με τα οποία κλείνουν και τα δύο αυτά κεφάλαια δεν αφήνουν καμιά αμφιβολία ότι οι προηγούμενες σελίδες συνιστούν μια μεταγενέστερη αφήγηση περιστατικών που συνέβησαν στην Άννα λίγο πριν, με τη διαφορά ότι πλέον το κέντρο βάρους δεν βρίσκεται στη στιγμή της μονολογικής διαδικασίας, αλλά στην ανάκληση των περασμένων περιστατικών - αίσθηση ιδιαίτερα έντονη κυρίως στο κεφ. XVII. Στα δύο αυτά κεφάλαια λείπουν τόσο οι διάσπαρτες ενδείξεις “άμεσου λόγου”, όσο και η πολυεπίπεδη χρονική διάρθρωση. Η ανάκληση των περιστατικών ακολουθεί, σε γενικές γραμμές, μια ευθεία χρονολογική σειρά και η απόλυτη επικέντρωση στο συγκεκριμένο κάθε φορά περιστατικό δεν αφήνει κανένα περιθώριο για παιχνίδια συνειρμών. Εντύπωση προκαλεί και η ύπαρξη επιτομών και επεξηγήσεων, που είναι ενδεικτικές της μεταγενέστερης αφήγησης και καταρρίπτουν την αίσθηση έλλειψης οργάνωσης και λογικής επεξεργασίας. Είναι εμφανής η διαφορά από τα δύο προηγούμενα κεφάλαια, γιατί, ενώ και σ' εκείνα γίνονταν αφηγήσεις περασμένων περιστατικών από την Άννα, η “φωνογραφικής” πιστότητας αναμετάδοση διαλόγων δημιουργούσε μια ψευδαίσθηση συγχρονικότητας.

⁴⁰ Χρησιμοποιώ τον όρο αυτό, πιστεύοντας ότι στην προκειμένη περίπτωση αποδίδει πιο εύγλωττα από ό,τι ο “εσωτερικός λόγος” την αίσθηση της συγχρονικότητας ανάμεσα στη βίωση ενός γεγονότος και στην απόδοσή του. [Για τη χρήση και την έννοια του όρου αυτού - *discours immédiat* - βλ. G. Genette, *Figures III*, ό.π., 193] Ο “άμεσος λόγος” της ενεστώσας κατάστασης της Άννας λειτουργεί ως περιεχόμενο, σαν ένα είδος πλαισίου που περιβάλλει όλα τα υπόλοιπα και στο οποίο ενσωματώνονται αναδρομικές αφηγήσεις δράσης και αναδρομικοί διάλογοι - παρουσιασμένοι, όμως, με τη μορφή μονολόγου, εξαιτίας φυσικά αυτού του μονολογικού περιεχόμενου που αποτελεί και την πηγή προέλευσής τους.

⁴¹ Αυτές οι εκδηλώσεις του “λόγου”(discours) μέσα σε κομμάτια που, λόγω του αόριστου, προσλαμβάνουν έναν “αφηγηματικό” χαρακτήρα(récit), έχουν ως αποτέλεσμα την τελική αδυναμία επικράτησης οποιουδήποτε αφηγηματικού στοιχείου, αφού το ενδιαφέρον στρέφεται πάντοτε στην παροντική στιγμή.

πάντοτε ως σημείο εκκίνησης την παροντική στιγμή και την παρούσα συναισθηματική κατάσταση. Ομως, δεν πρέπει κανείς να παραγνωρίσει και τη σημασία των περιστατικών που ανακαλεί, αφού αυτά είναι καθοριστικά για το παιχνίδι της μνήμης και των συνειρμών. Πρόκειται πάντοτε για περιστατικά που την έχουν πληγώσει και που, και αυτά με τη σειρά τους, της δίνουν αφορμές για συνειρμικές αναφορές σε ένα εξίσου επώδυνο απώτερο παρελθόν. Ετσι παρατηρείται ένα συνεχές πήγαινε-έλα σε διαφορετικές παρελθοντικές στιγμές, που όλες συνιστούν ένα οδυνηρό ταξίδι στο χρόνο. Π.χ., η αντιπαράθεση για το γαλάζιο καναπέ του Μανέ οδηγεί στην ανάμνηση του πλαστού πίνακα του Ντύρερ αλλά και στην απιστία του συζύγου της(33-34)· οι συνήθειες της Σράμεκ μετά την ερωτική πράξη στο ζευγάρι των ζώων στους στάβλους του θείου της στη Γερμανία(36), κλπ.

168

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον από την άποψη αυτή παρουσιάζουν τα αποσπάσματα που αφορούν το παρελθόν της Άννας στη Γερμανία. Εδώ παρατηρείται μια σύζευξη στοιχείων που ανήκουν σε διαφορετικά χρονικά επίπεδα, σε διαφορετικές περιόδους της ζωής της Άννας (νεανική ηλικία, έγγαμος βίος), και τα οποία, συνδυαζόμενα⁴², μας δίνουν θραύσματα πληροφοριών και, τελικά, μια αποσπασματική εικόνα του παρελθόντος της⁴³ - απολύτως δικαιολογημένη ή μάλλον “επιβεβλημένη”, αφού δεν έχουν σημασία τα δεδομένα αυτά καθεαυτά (που είναι, άλλωστε, γνωστά στην Άννα), αλλά ο αντίκτυπός τους στη συνείδησή της και ο τρόπος συναρμογής τους. Και ο αντίκτυπος δεν είναι άλλος από την αίσθηση της μόνωσης και της προδοσίας⁴⁴, μια αίσθηση α-χρονική, με διάρκεια ενεστώτος και εκβολές τόσο στην αφετηρία της ύπαρξης όσο και στο σκοτεινό μέλλον, που φαίνεται τελικά πως συνιστά τον ενοποιό παράγοντα όλης αυτής της συνειρμικής “αταξίας” των μνημονικών εικόνων και της εναλλαγής τους με ασυνεχείς εικόνες του παρόντος. Αν υπάρχει λοιπόν αλληλουχία στο κείμενο αυτό, αυτή ακολουθεί τους συνειρμούς και τους μαιάνδρους μιας συνείδησης που αποκολλά από το ψηφιδωτό του παρελθόντος της μόνο τις ψηφίδες εκείνες που διατρανώνουν την αποτυχία της ύπαρξής της. Γιατί η Άννα γυρνά στο παρελθόν όχι για να βρει παρηγοριά σ’ αυτό, αλλά για να ξαναβρεί όλα τα θλιβερά περιστατικά που την έκαναν να στραφεί στον ίδιο της τον εαυτό. Παρελθόν και παρόν χάνουν μ’ αυτόν τον τρόπο τα όριά τους, συγχέονται σε μια παραπλανητική, ανησυχητική ενότητα, υποδηλωτική της σύγχυσης του Προσώπου αλλά και του ιδιαίτερου ρόλου που παίζει η χρήση του β’ προσώπου στην προσέγγιση του Χρόνου. Αν η Άννα βιώνει αυτή την α-χρονική κατάσταση οδύνης, είναι γιατί, μέσα στο κυρίαρχο πλαίσιο διάσπασης του “εγώ” της, τα συστατικά στοιχεία του άμεσου και απώτερου παρελθόντος φαίνεται πως αντιμετωπίζονται ταυτόχρονα με μια αίσθηση αποστοσιοποίησης, που τους προσδίδει μια ιδιότυπη οργάνωση και συνοχή, και με μια αμεσότη-

⁴² Συνήθως χρειάζεται να συνενωθούν στοιχεία από διαφορετικά κεφάλαια.

⁴³ Παρόλο τον κρυπτικό τρόπο, γίνεται εμφανές το πλούσιο οικογενειακό υπόβαθρο, η απογοήτευση από τη συζυγική ζωή της και, γενικότερα, από τους ανθρώπους.

⁴⁴ Η συχνή χρήση του παρατατικού, όσον αφορά την απόδοση στιγμών από τη ζωή της Άννας στη Γερμανία, προσδίδει μια αίσθηση διάρκειας, που άλλοτε μετατρέπει το χρόνο σε χώρο/περιγραφή μέσα από μια περίπου αχρονική κατάσταση “συνέχειας”, που αφήνει να διαφανεί έντονα και μια διαφορούμενη νοσταλγία για τα περασμένα, και άλλοτε επιτείνει το αίσθημα της μοναξιάς και της προδοσίας: μέσα από περιστατικά και καταστάσεις που μοιάζουν να επαναλαμβάνονται, η Άννα μένει μόνη και προδίδεται από όλους.

τα που φανερώνει την αδυναμία απελευθέρωσης από το βάρος αυτού του παρελθόντος.

Θραύσματα εικόνων, περιστατικών, συναισθημάτων που παρατίθενται κατακερματίζοντας την έννοια μιας αυστηρής λογοκρατικής αλληλουχίας. Σύγχυση παρελθόντος/παρόντος σε μια α-χρονική κατάσταση τραγικής μοναξιάς και διάστασης από τον υπόλοιπο κόσμο. Τρομερή αγωνία ενός λόγου αποσπασματικού, ασυνεχούς, εν συγχύσει, να αποτυπώσει τη συνάλληλη αγωνία της ψυχής του Προσώπου, τη στιγμή που αυτό προσπαθεί να προσδιορίσει τη θέση του μέσα στον κόσμο, ανάμεσα στους “άλλους”. Ολα αυτά τα χαρακτηριστικά του εσωτερικού λόγου της Άννας καθίστανται, κατά την άποψή μου, ιδιαίτερα έντονα χάρις στη χρήση του β’ προσώπου. Και, σε όλα αυτά δεν μπορώ να μην προσθέσω ότι η συγκεκριμένη τεχνική συντελεί αποφασιστικά και στην επίλυση του προβήματος της περιγραφής κινήσεων του σώματος και, γενικότερα, της εξωτερικής δραστηριότητας του προσώπου.

Η Άννα μονολογεί, χωρίς όμως να παραβλέπει και την άμεση, ενεστώσα εμπειρία⁴⁵. Η σκέψη του προσώπου, για να χρησιμοποιήσω τη γνωστή έκφραση του J.Joyce, μέσα στην εξέλιξή της “μας μαθαίνει τι κάνει το πρόσωπο και τι του συμβαίνει.”⁴⁶ Όσα συμβαίνουν, όσο μικρά και ασήμαντα και αν είναι, ακριβώς τη στιγμή που λαμβάνει χώρα η μονολογική διαδικασία, δεν είναι αδιάφορα, η ροή της σκέψης δεν εξελίσσεται ερήμην τους· παίζουν σημαντικό ρόλο στη δημιουργία του κειμένου, αφού αυτά δημιουργούν το πλαίσιο, τις συνθήκες μέσα στις οποίες ο μονόλογος βρίσκει πρόσφορο έδαφος για να αναπτυχθεί. Και αυτά αποδίδονται, βέβαια, μέσω της ίδιας μονολογούσας συνείδησης, ως “λόγος”(discours), όμως, σε χρόνο ενεστώτα - και πιο συγκεκριμένα, σε στιγμιαίο ενεστώτα, το ρηματικό τρόπο ενέργειας που θεωρείται ως η κατεξοχήν ένδειξη του εσωτερικού μονόλογου⁴⁷, αφού χάρις σ’ αυτόν επιτυγχάνεται η ψευδαίσθηση της συγχρονίας, της ταυτόχρονης διάρθρωσης της σκέψης του προσώπου και της λεκτικοποίησής της - και όχι στον αόριστο ή στον ιστορικό ενεστώτα (όπως θα συνέβαινε, π.χ., σε μια αυτοβιογραφική αφήγηση).

Ιδιαίτερα στα κεφάλαια III και VIII, τα αποσπάσματα σε στιγμιαίο ενεστώτα αποδίδουν τόσο τι κάνει η Άννα εκείνη τη στιγμή, όσο και τι συμβαίνει στην πανσιόν τη στιγμή ακριβώς που αποδίδεται η ροή της σκέψης της Άννας. Βέβαια, από το σύνολο των αποσπασμάτων αυτών γίνεται φανερό ότι η δράση της Άννας είναι μάλλον ανύπαρκτη⁴⁸, οι αισθητήριες εντυπώσεις που εγγράφονται στη συνείδησή της είναι σπάνιες, ενώ και η δραστηριότητα στην πανσιόν δεν είναι ιδιαίτερα έντονη (περιορίζεται σε κάποιους θορύβους⁴⁹: από ταξί ή από ενοίκους που έρχονται, από τραγούδια ή από κλάματα). Όσο, όμως, και αν ο Τσίρκας προσδίδει ένα ακίνητο σώμα σ’ αυτή τη συνείδηση που μονολογεί και ένα περιβάλλον ήρεμο, έτσι ώστε να στραφεί ολοκληρωτικά προς τα

⁴⁵ Η E.Hohnisch διακρίνει, στην περίπτωση του εσωτερικού μονόλογου, μεταξύ του “χρόνου του σώματος” (συγχρονική απόδοση της παρούσας στιγμής) και του “χρόνου του πνεύματος” (το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον, έτσι όπως αποδίδονται από τη συνείδηση που μονολογεί). Βλ. E.Hohnisch, *Das gefangene Ich: Studien zum inneren Monolog in Modernen französischen Romanen* (Heidelberg), 1967, 20.

⁴⁶ Έκφραση του J. Joyce, που αναφέρει ο V. Larbaud στον πρόλογο του *Les lauriers sont coupés* (Paris), 1968, 9.

⁴⁷ Για το θέμα αυτό βλ. D.Cohn, ό.π., 218.

⁴⁸ Το ξετύλιγμα της σκέψης της Άννας πραγματοποιείται σε μια κατάσταση εξωτερικής ηρεμίας και αμηνοσίας: η Άννα είτε προσπαθεί, ανεπιτυχώς, να κοιμηθεί, είτε πίνει.

γεγονότα του εσωτερικού κόσμου και να υποταχθεί σ' αυτά, αλλά και να αποφύγει με τον τρόπο αυτό μια από τις κύριες δυσκολίες του εσωτερικού μονόλογου, την απόδοση δηλαδή των σωματικών δραστηριοτήτων του προσώπου που μονολογεί⁵⁰, υπάρχουν αρκετές περιπτώσεις στις οποίες πρέπει να βρεθεί ένας πρόσφορος τρόπος αποτύπωσης της εξωτερικής δράσης. Αν προσπαθούσε, λοιπόν, κανείς, να ξαναγράψει το κείμενο αυτό σε α' ή σε γ' πρόσωπο, θα αντιμετώπιζε σοβαρά προβλήματα όσον αφορά την απόδοση της ενεσώσας κιναισθητικής εμπειρίας της Άννας. Δεδομένου ότι το πρόσωπο που ενεργεί έχει μόνο προ-λογική συνείδηση των κινήσεών του⁵¹, είναι προφανές ότι η διχοτόμηση μέσω του β' προσώπου, ταυτόχρονα, σε υποκείμενο κι αντικείμενο της παρατήρησης επιτρέπει την περιγραφή της εξωτερικής δραστηριότητας χωρίς να διασπαστεί η συνέχεια της ροής της συνείδησης - π.χ., σε προτάσεις όπως: "Άννα κοιμάσαι" (34), "Γιόμισέ το πάλι μη θα τη ντραπείς" (90), "Βάλε ακόμη ένα.(...)Βάλε βάλε." (97), κλπ⁵².

Θα μπορούσε, βέβαια, να ισχυριστεί κανείς ότι περιπτώσεις όπως οι προηγούμενες, καθώς επίσης και οι επιφωνηματικές εκφράσεις της Άννας προς τον ίδιο της τον εαυτό, θα μπορούσαν κάλλιστα να εμφανίζονται σε νησίδες σε β' πρόσωπο μέσα στο γενικότερο πλαίσιο μιας πρωτοπρόσωπης μονολογικής διαδικασίας. Μια παρόμοια πρακτική, όμως, θα περιόριζε το βεληνικές των παρατηρήσεων, που τώρα αφορούν το σύνολο του κειμένου, σ' αυτές τις συγκεκριμένες νησίδες - που θα διασπούσαν, άλλωστε, με την ξαφνική τους ανάδυση την ενότητα του κειμένου. Το σημαντικότερο, η αποσπασματική παρουσία του β' προσώπου σ' αυτές τις λυρικές επικλήσεις της Άννας στον ίδιο της τον εαυτό θα αναίρουμε το χαρακτήρα της εξομολόγησης εις εαυτόν· θα κατέστρεφε αυτήν την ιδιότυπη προσπάθεια υπέρβασης της μοναξιάς μέσω ενός οιονεί διαλόγου, που έχει την ιδιότητα να μη διασπά σε καμιά περίπτωση το κέλυφος της ατομικότητας του προσώπου με άνοιγμα προς τους "άλλους".

Επιπλέον, η χρήση του α' προσώπου θα καθιστούσε πολύ δύσκολα ανιχνεύσιμη την αγωνία της διχοτομημένης υπόστασης, που προσπαθεί να βρει αποδοχή και επιβεβαίωση από τον ίδιο της τον εαυτό. Ένας πρωτοπρόσωπος μονόλογος, μέσω της αναπόφευκτης ενότητας που υποδηλώνει το α' πρόσωπο, θα προσέδιδε στο λόγο της Άννας έναν τόνο βεβαιότητας και σιγουριάς, καταστρέφοντας ταυτόχρονα τόσο την αίσθηση

⁴⁹ Ο περιορισμός στο άκουσμα κάποιων θορύβων μόνο συνάδει απόλυτα με την κατάσταση στην οποία βρίσκεται η Άννα και στους περιορισμούς της εσωτερικής εστίασης: η Άννα μπορεί μόνο να ακούει και να πιθανολογεί. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί, στο κεφάλαιο ΙΙΙ, το συμπέρασμα, βασισμένο στο θόρυβο υποδημάτων, για την ταυτότητα κάποιου που μπαίνει στην πανσιόν και το οποίο μετά από λίγο αναίρεται: "Αρβυλα είναι ο φαντάρος της Σράμεκ δεύτερη νύχτα στη σειρά. (...) ω Άννα όχι γελάστηκες είναι ο μαϊτζορ." (36)

⁵⁰ Βλ. F. van Rossum-Guyon, ό.π., 156-59 και D. Cohn, ό.π., 251.

⁵¹ Για το θέμα αυτό βλ., μεταξύ άλλων, M. Merleau-Ponty, *La phénoménologie de la perception* (Paris), 121· F. van Rossum-Guyon, ό.π., 156-59· S. Chatman, "The structure of narrative transmission", στο *Style and Structure in Literature* (έκδ. R. Fowler), 238-39.

⁵² Στην προκειμένη περίπτωση, βέβαια, στη λύση αυτού του προβλήματος βοηθά σημαντικά και η προστακτική έγκλιση, που συνήθως χρησιμοποιεί ο συγγραφέας. Σύμφωνα με τον H. Weirich, άλλωστε, η χρήση της προστακτικής υποδηλώνει ένα παιχνίδι εσωτερική διαμάχης, μια "ψυχομαχία", αφού κάποιος προστάζει τον εαυτό του να πράξει κάτι, αντί να προχωρήσει αμέσως στην πράξη. (H. Weirich, "Les temps et les personnes", *Poétique* 39(1979), 343)

αποστασιοποίησης από τον ίδιο της τον εαυτό, όσο και την αίσθηση της απεγνωσμένης αναζήτησης επιβεβαίωσης από αυτόν. Η Άννα μονολογεί, λέγοντας στον εαυτό της αυτά που λένε ή που κάνουν οι άλλοι, σε μια προσπάθεια να καταστήσει αυτήν την ίδια αυτουργό της προσωπικής της ιστορίας και του κόσμου της. Σε μια τέτοια περίπτωση η χρήση του β' προσώπου είναι προτιμότερη από αυτήν του α' προσώπου, γιατί, διασπώντας αυτήν την απόλυτη ταυτότητα μεταξύ της μονολογούσας συνείδησης και του περιεχομένου της συνείδησης αυτής αλλά και του αποδέκτη (που χαρακτηρίζει τον παραδοσιακό εσωτερικό μονόλογο⁵³), καθιστά πιο έντονη την αίσθηση διχοτόμησης του "εγώ" σε δυο πλευρές που διαλέγονται - ακόμη περισσότερο, καθιστά πιο έντονη την αίσθηση αποδιοργάνωσης μιας συνείδησης που ενώ προσπαθεί να αυτοπροσδιοριστεί, ταυτόχρονα θρυμματίζεται στην επαφή με την πραγματικότητα των "άλλων". Χάρης στο β' πρόσωπο ο εσωτερικός μονόλογος της Άννας, ρευστός, αβέβαιος, διφορούμενος - θα έλεγε κανείς ότι, τηρουμένων των αναλογιών, το β' πρόσωπο προσδίδει στο λόγο μια αίσθηση ρευστότητας, δυαδικότητας, παρόμοια με αυτή του ελεύθερου πλάγιου λόγου - αφήνει να αναδυθεί στην επιφάνεια όχι μόνο η εικόνα που το ίδιο το πρόσωπο θέλει (η Άννα της μοναξιάς και των λυρικών επικλήσεων στον εαυτό της), αλλά και ένα είδωλο σχολαστικότητας, υπολογισμών, νοσηρής περιέργειας, εμμονών και αρνητικότητας. Η ετερότητα της μονολογούσας συνείδησης, μέσω μιας εσωτερικής, συνειδησιακής, διαλογικότητας, είναι προφανής και το τελικό αποτέλεσμα δεν είναι άλλο από την καταστροφή της ατομικής ταυτότητας του Προσώπου.

Μονόλογος σε β' πρόσωπο, λοιπόν; Πρόκειται, αναμφίβολα, για μια ιδιαίτερη μορφή εσωτερικού μονόλογου, που, ακριβώς λόγω της διχοτόμησης του "εγώ" μέσω της παρουσίας του "εσύ", προσφέρεται για την απόδοση του εσωτερικού λόγου ατόμων με διαταραγμένη προσωπικότητα - ατόμων όπως η Άννα Ρόζενταλ-Φέλντμαν που, απομονωμένα καθώς είναι από το κοινωνικό σύνολο και το ιστορικο-πολιτικό γίγνεσθαι, βιώνουν μια κατάσταση απόλυτης ενδοστρέφειας σε μια προσπάθεια αυτο-αναγνώρισης, χωρίς όμως να βρίσκουν στήριγμα ούτε στον ίδιο τους τον εαυτό. Όταν ο παραδοσιακός μονόλογος σε α' πρόσωπο παρουσιάζεται ως ο προσφορότερος τρόπος απόδοσης του συνειδησιακού υλικού στην πλέον άμεση, αδιαμεσολάβητη μορφή του, ο μονόλογος σε β' πρόσωπο, και πάλι μέσω της ενδοσκόπησης και της απόδοσης της ροής της συνείδησης, έρχεται να αποτυπώσει την αγωνιώδη προσπάθεια και την τραγική αποτυχία αυτοπροσδιορισμού του προσώπου.

Σε μια κρίσιμη εποχή, όπως αυτή στην οποία εκτυλίσσονται τα γεγονότα της *Λέσχης*, όταν το αίτημα της αυτοαναγνώρισης και της ολοκλήρωσης θεωρείται ότι δεν μπορεί να ικανοποιηθεί παρά μόνο μέσω της ένταξης σε ένα συλλογικό αγώνα και της υπέρβασης της ατομικότητας, ο ερχομός στο προσκήνιο ατόμων όπως η Άννα Ρόζενταλ-Φέλντμαν υποδηλώνει βέβαια τη συντριβή, την αποτυχία όσων βρίσκονται σε κατάσταση ιδεολογικής ανισορροπίας. Παράλληλα, όμως, υποδηλώνει και την πεποίθηση ότι ο κίνδυνος συντριβής του Προσώπου συνεχώς ελλοχεύει. Μέσω του αποσπασματικού, ασυνε-

⁵³ Μέσω του "εσύ" έρχεται ξανά στο προσκήνιο η διφύια της ομοδιηγητικής αφήγησης, αυτή η διφύια που στις περιπτώσεις εσωτερικού μονόλογου σε α' πρόσωπο εξαφανίζεται εξαιτίας της ανύπαρκτης αφηγηματικής απόστασης.

χούς, λόγου της Άννας, ενός λόγου χαλαρού που βρίσκεται στα όρια της λογικής τάξης, η αίσθηση του ατομικού θρυμματισμού παρουσιάζεται κυρίαρχη, παραπέμποντάς μας σε μια φιλοσοφία απόγνωσης. Θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι ο λόγος της Άννας, ως φορέας και αυτός ιδεολογίας, δημιουργεί ένα διαλεκτικό παιχνίδι με την κυρίαρχη ιδεολογία του κειμένου· ένα παιχνίδι που δε φτάνει βέβαια ως τη ρήξη, αφήνει όμως να διαφανεί η αμφιβολία, υποδηλώνοντας την ύπαρξη μιας πολύπλοκης, αντιφατικής πραγματικότητας, που τονίζει την πολυπρισματική όψη της ζωής, την υποκειμενική διάλυση και τη σχετικοποίηση της αλήθειας σε έναν “ακυβέρνητο” κόσμο. Η Άννα με την κατακερματισμένη της συνείδηση συναντά έναν κατακερματισμένο κόσμο, έναν κόσμο όπου κάθε έννοια ισορροπίας έχει διασαλευτεί. Το “εγώ” μέσω του “εσύ” γίνεται τελικά κάποιος “άλλος” μέσα σε έναν κόσμο, όπου δεν είναι πλέον δυνατόν να επαναπροταθεί καμιά συμπαγής και σταθερή θεωρία για την αντίληψή του.

Ο ΧΩΡΟΣ ΩΣ ΠΑΡΑΜΕΤΡΟΣ ΤΟΥ ΜΟΥΣΙΚΟΥ ΕΡΓΟΥ

Νικόλαος Αθ. Μάμαλης

173

Η παρουσίαση ενός μουσικού έργου, απαιτεί ως τόπο απόδοσης μία αίθουσα συναυλιών, ή μία θεατρική σκηνή. Η Δυτική μουσική έχει καθιερώσει τις αίθουσες κυρίως σαν κάδρο αναπαράστασης και όχι συνυφασμένες με το μουσικό έργο. Μέχρι τον XXο αιώνα ο ήχος ενός συγκεκριμένου ύψους και η νότα του (ο ήχος της χρωματικής συγκερασμένης κλίμακας από τον XVIIο αιώνα) “κατά κάποιο τρόπο υποστασιοποιημένος και θεωρούμενος ως μία πραγματικότητα καθεαυτή”¹, υπήρξε το κύριο υλικό της μουσικής. Ωστόσο η αναπροσαρμογή του μουσικού υλικού, ο ρόλος του ηχοχρώματος καθώς και το νέο τεχνολογικό υλικό συνετέλεσαν στην τροποποίηση των μορφών έκφρασης αποκαλύπτοντας νέες δυνατότητες.

Η εντόπιση της ηχητικής προέλευσης γίνεται πριν ακόμη το αυτί εντοπίσει την φύση του ήχου που δέχεται. Ο J. Blauert (1974) έδειξε ότι υπάρχει μία σαφής σχέση μεταξύ φάσματος συχνοτήτων και της κατεύθυνσης του ηχητικού γεγονότος. Ο Von Besev έδειξε ότι η γωνιακή εντόπιση ορίζεται άλλοτε ως διαφορά του χρόνου άφιξης του ηχητικού σήματος στο κάθε εξωτερικό αυτί και άλλοτε ως διαφορά έντασης των σημάτων που φθάνουν στο αυτί.²

Αλλά θα ήταν απαραίτητο κατ’ αρχήν να ξεχωρίσουμε την έννοια του Ακουστικού χώρου από την έννοια του μουσικού Χώρου (espace sonore) η οποία αναπτύσσεται κατά την δεκαετία του 50 κυρίως στην παράμετρο του τονικού ύψους, δίνει μία Γεωμετρική διάσταση, προκειμένου ένα μουσικό έργο να έχει Οπτικές ή Ακουστικές αναλογίες, ένα είδος εσωτερικού χώρου, καθορισμένου από την διάταξη που έχουν οι νότες στην παρτιτούρα. Αυτό όμως που ορίζεται ως Ακουστικός χώρος ενός μουσικού έργου είναι παράμετρος καθοριζόμενη από την τοποθέτη-

¹ ADORNO THEODOR.W. Quasi una fantasia Γαλλική μετάφραση του J.J.Leuleu Παρίσι Gallimard 1982 σελ.202

² FATUSCLAUDE:Λεξικό των νέων μουσικών τεχνικών. Παρίσι εκδ. Minerve 1994 σελ.78

ση και διάδοση των ήχων στον Φυσικό Χώρο της ερμηνείας και διάδοσης του μουσικού έργου.

Η διδιάστατη πλαισίωση του ορχηστρικού συνόλου απετέλεσε την βάση παρουσίας όχι μόνον της μουσικής σύνθεσης από τον XVIIο αιώνα αλλά και την θεσμοθέτηση του μουσικού όγκου στις αναγκαίες για τον σκοπό αυτό συνθήκες. Η μουσική πλάθεται στον χώρο και φέρνει το ηχητικό αποτέλεσμα στο θεατή ως το ελαστικό μέσο διάδοσης του ήχου προς δημιουργία του ζητούμενου αισθητικού αποτελέσματος. Είναι πίο σπάνιο η μουσική να “παίζει”, με τον χώρο, να τον αξιοποιεί σύμφωνα με τις προτιμήσεις του συνθέτη, και τούτο διότι ενώ αποτελεί αναγκαιότητα για την μετάδοση της μουσικής, ο χειρισμός της ως παραμέτρου προκαλεί μία σειρά προβλημάτων όπως:

174

1) Προβλήματα αρχιτεκτονικής συνδεδεμένα με την κατασκευή των χώρων ακρόασης και τις απαιτήσεις της σύγχρονης μουσικής (καταλληλότητα της αίθουσας, ιδιαίτερα ηχητικά αποτελέσματα, για την ερμηνεία ενός “χωρικού” έργου).

2) Ιδιαίτερα τεχνικά προβλήματα που τίθενται στους μουσικούς που πρόκειται να ερμηνεύσουν τέτοια έργα, για παράδειγμα το πρόβλημα του συγχρονισμού ανάμεσα σε διαφορετικούς ερμηνευτές, της έντασης σε σχέση με την απόσταση που ο ερμηνευτής βρίσκεται ως προς το κοινό και τα άλλα μέλη της ορχήστρας.

3) Αισθητικά προβλήματα που προκύπτουν από τις ιδέες του συνθέτη και την προσπάθεια υλοποίησης μίας συγκεκριμένης ακουστικής πραγματικότητας. Σε αυτό το θέμα πρέπει να σημειώσουμε την άμεση σχέση του σύγχρονου μουσικού χώρου με τον ακουστικό χώρο.

Κατά συνέπεια αυτής της “τοποθέτησης στο χώρο” της μουσικής, ορίζεται ένα πεδίο από πολυδιάστατες έρευνες οι οποίες για να μελετηθούν απαιτούν μία συμπληρωματική εργασία του Φυσικού Ακουστικού, του Τεχνικού του ήχου, βλέπε ακόμη και του Αρχιτέκτονα καθώς και του συνθέτη. Πρόκειται λοιπόν περισσότερο για το πως θα αξιοποιηθούν οι ακουστικές πηγές και ο όγκος ιδιαίτερα του χώρου ακρόασης με προοπτική την επίτευξη ιδιαίτερων ηχητικών εφέ.

Η ιστορική αναδρομή της 3-διάστατης χωρικής παραμέτρου μας ανάγει πρώτα και κύρια στις παραδοσιακές μουσικές των λαών όπου λαμβάνεται υπ’ όψιν από πολλούς εθνομουσικολόγους ο ρόλος του περιβάλλοντος και η σύνδεσή του με τον μουσικό χαρακτήρα, τα χρησιμοποιούμενα όργανα, και την ιδιοσυγκρασία της εκάστοτε κοινωνίας. Στην ελληνική παραδοσιακή μουσική διακρίνεται ο διαχωρισμός ανάμεσα στα τραγούδια της ηπειρωτικής και της νησιώτικης Ελλάδος, όπου η γεωγραφική θέση και η φυσική διαμόρφωση επιδρούν στα τραγούδια³ αλλά και ως προς τον χώρο ερμηνείας των, όπως στην ύπαιθρο, στον εκκλησιαστικό ναό, σε κλειστούς χώρους (τραγούδια του αργαλειού, μοιρολόγια) κλπ. Όλα αυτά βέβαια μέσα σε ένα καθαρά εμπειρικό πλαίσιο καθώς η μουσική συνδέετο με τις εκάστοτε τελετουργίες και τον τόπο πραγμάτωσής τους.

Ωστόσο κατά την διάρκεια των αιώνων και μέσα στα πλαίσια της ιστορικής εξέλιξης, ο Ακουστικός χώρος αντιμετωπίζεται κυρίως στην Δυτικοευρωπαϊκή μουσική

³ ΑΓΙΣ ΘΕΡΟΣ Τα τραγούδια των Ελλήνων περιοδ. Ελληνική Δημιουργία τόμος 9ος, 1952, Αθήνα επανεκδ. Ν. Παπαδήμα σελ.207

περισσότερο ως παράμετρος προδιαμορφωμένη από τον αρχιτέκτονα και με προοπτική αποκλειστικά την βελτιωμένη απόδοση της μουσικής εκτέλεσης. Η μουσική ερμηνευμένη σε έναν κλειστό χώρο αντηχεί μ' έναν εκφραστικό τρόπο, οι τοίχοι, αντανακλούν περισσότερες φορές τους ήχους, και φθάνουν στο αυτί σαν μία ηχητική εικόνα που αποκτά τις ιδιαιτερότητες του εκάστοτε χώρου αντίχησης. Η μελέτη λοιπόν του χώρου και της επίδρασης του στη μουσική σε όλη την εξέλιξη της Δυτικοευρωπαϊκής μουσικής εντοπίζεται συνεπώς κυρίως στην μελέτη των ακουστικών ιδιαιτεροτήτων των χρησιμοποιούμενων αιθουσών. Έτσι ο Jacques Lejeune⁴ ξεχωρίζει τους δύο τοπογραφικούς τύπους διάδοσης για κλειστούς χώρους: τόν χώρο με τάσεις μάτ δηλαδή χαμηλής αντίχησης (αίθουσα συναυλιών, θέατρο κ.λ.π.) που ταιριάζει τόσο σε ήχους αφ' ενός λεπτούς και βαθείς αλλά και σύνθετους (πολυφωνίας), σε πρότυπο σχήμα Ιταλικής αίθουσας με την σκηνή μπροστά ευρισκόμενη ενόπιον του κοινού και τον χώρο με μεγαλύτερη αντίχηση όπως εκείνο των εκκλησιών όπου αναδυνκνείονται εντονότερα απλές φράσεις μονωδίας αργές και οργώδεις.

Ήδη από το 1936 ο Edgar Varese οραματίζετο την χρήση του χώρου μέσα στις συνθέσεις του δίνοντας μία νέα αντίληψη προφητεύοντας και μία μελλοντική λειτουργικότητά του. “Η μουσική σήμερα, αναφέρει, γνωρίζει 3 διαστάσεις: μία οριζόντια, μία κάθετη και μία αύξανόμενη και ελαττούμενη κίνηση. Θα μπορούσα να προσθέσω μία 4η, την ηχητική προβολή (αυτή την εντύπωση που μας αφήνει ότι δεν θα ξαναγυρίσει, μία εντύπωση που μοιάζει σ' αυτό που προκαλούν οι φωτεινές ακτίνες εκπεμπόμενες από έναν ισχυρό προβολέα): ένα αίσθημα προβολής, ταξιδιού στο διάστημα, για το αυτί, όπως και για το μάτι.”⁵

Οι ιδέες του Varese βρήκαν μεγάλη απήχηση στην εξέλιξη της μουσικής σκέψης ωστόσο είναι προτιμότερο να σταθούμε σε κάποια χαρακτηριστικά παραδείγματα κάνοντας μία ιστορική αναφορά πως η χωρική παράμετρος έχει χρησιμοποιηθεί από διάφορους συνθέτες, κάνοντας μια σύντομη αναδρομή η οποία μας βοηθά να παρακολουθήσουμε καλύτερα την διαφοροποίηση της Αισθητικής αντιμετώπισης των μουσικών έργων.

1. Ο χώρος ως διακοσμητικό στοιχείο

Η πρώτη ενεργή αξιοποίηση του χώρου ανάγεται στα μέσα του XVIου, αιώνα,⁶ στην φόρμα για χορωδίες και όργανα, του πολυχωρικού έργου. Σύμφωνα με τον προτεινόμενο ορισμό⁷ στην θεωρία και την πρακτική του XVIου αιώνα ένα πολυχωρικό έργο είναι ένα σύνολο διαμερισμένο σε περισσότερες ομάδες (σε εναλλαγή) όπου η καθεμία διατηρεί την ταυτότητά της και οι ερμηνευτές τραγουδούν είτε χωριστά είτε ως σύνολον, σαν σύνθεση όπου η αντιφωνία είναι μία θεμελιώδης συνθετική βάση. Κυριότεροι

⁴ LEJEUNE JACQUE: La forme dans la paysage στο περιοδικό L'espace du son, Ohain, εκδ. Musique et Recherche, 1991, 77

⁵ VARESE EDGAR :συνέντευξη που δόθηκε στην Santa fe το 1936.

⁶ Ίσως θα πρέπει να λάβουμε υπ' όψιν μας τον διαχωρισμό του χορού στην Αρχαία τραγωδία καθώς και την αναφωνική ψαλμωδία στην Βυζαντινή παράδοση.

⁷ HARVARD DICTIONARY OF MUSIC APPEL. “Ακουσματικές ιδέες Harvard, P. Manning.

συντελεστές ανάπτυξης αυτής της φόρμας υπήρξαν οι συνθέτες της Βενετσιάνικης Σχολής ο Santa Croce, ο Willaert, ο Zarlino, ο Orlando Lassus και ο Andrea και Giovanni Gabrielli. Η μουσική αυτή είναι γνωστή από ένα χαρακτηριστικό διαλόγου που συνδεόταν άμεσα με την αρχιτεκτονική της Βασιλικής του Αγίου Μάρκου, με τα δύο όργανα αντικρουστά βοηθώντας αυτήν την φόρμα (χρησιμοποιείται και 3ο μερικές φορές βοηθητικό) με μεγάλο χωροδιακό σύνολο και μεγαλύτερο ακόμη οργανικό. Οι δύο χωρωδίες ήσαν στις δύο πλευρές ανάμεσα στις 2 στοές όπως στην Βυζαντινή εκκλησία. Οι μουσικοί ήσαν έτσι τοποθετημένοι ώστε να υπάρχει πλήρης ορατότητα με τους χορωδούς, ενώ στα έργα αυτά που μερικές φορές έφθαναν την κατανομή 3 και 4 χορωδιών η αρμονία έμενε απλή ενώ η αντίστιξη ήταν αρκετά επιδέξια.⁸ Μερικές φορές η μία από τις χορωδίες αποτελείτο μόνο από τις ανώτερες φωνές και τα μέρη του μπάσσου εκτελούντο συνηθώς από όργανα. Ωστόσο θα πρέπει να σημειωθεί η άποψη του Denis Harold ότι “θα ήταν καταστροφικό να προσπαθήσουμε να δώσουμε μία ερμηνεία αυτών των πολυχωρικών καθαρά μουσικής φύσεως”⁹ υπονοώντας τον διακοσμητικό και εντυπωσιακό χαρακτήρα τέτοιων έργων και αφ’ ετέρου το ότι πολλές φορές το χορωδιακό τραγουδί σε 3 μέρη με διαφορετικούς στίχους έκανε δυσδιάκριτη την παρακολούθησή του.

Μια άλλη περίπτωση ένταξης της χωρικής παραμέτρου στο χωρικό έργο είναι εκείνη του Hector Berlioz.

Ο Hector Berlioz στο “Δοκίμιο ενοργάνωσης και ενορχήστρωσης”¹⁰ θέτει μία σειρά από αναζητήσεις με μεγάλα σύνολα. Η Πένθιμη θριαμβευτική μουσική και απαιτεί για την ερμηνεία της δύο ορχήστρες και χορωδία, ενώ το Ρέκβιεμ προβλέπει μία γιγαντιαία ορχήστρα με 4 ομάδες από πνευστά (που προαναγγέλλουν τις 4 δευτερεύουσες ορχήστρες). Οι περιγραφές του για μία τεράστια ορχήστρα με 827 ερμηνευτές δείχνουν τα μεγαλεπίβολα σχέδιά του που βρίσκονται ανάμεσα στο πραγματικό και το φανταστικό αλλά η εποχή του δεν του επέτρεψε να πραγματοποιήσει τις ιδέες του.

2. Ο Χώρος στην ηλεκτροακουστική μουσική. Ο “Προκατασκευασμένος χώρος”

Εκείνο που ενδιαφέρει ιδιαίτερα την έρευνά μας είναι οι διαφορετικοί τρόποι χειρισμού αυτής της παραμέτρου εφ’ όσον οι προτεινόμενες ιδέες (μοντέλα) είναι αρκετές και ο εκάστοτε προβληματισμός οδηγεί σε άλλου είδους αντιμετώπιση και εφαρμογή. Κάθε παραμετρος που βρίσκει μία εφαρμογή μέσα στην μουσική δημιουργία ακολουθείται και από συγκεκριμένες δεσμεύσεις, περιορισμούς που επιβάλλουν τους δικούς τους νόμους. Έτσι η αντιμετώπιση του χώρου ως στοιχείου του μουσικού υλικού μας ανάγει και στην αντίστοιχη υπάρχουσα προβληματική.

⁸ Για περισσότερες πληροφορίες επάνω σε αυτό το εκτενές θέμα βλέπε στο βιβλίο του, CARVER ANTONY “The development of sacred polychoral music to the time of Schutz, Cori spezzatti”, Cambridge University Press, 1988

⁹ ARNOLD DENIS Giovanni Gabrielli, Λονδίνο, Oxford University Press 1974, σελ 37

¹⁰ BERLIOZ HECTOR: Δοκίμιο ενοργάνωσης και ενορχήστρωσης, Παρίσι Εκδ. H. Lemoine 1884.

Η σύγχρονη μουσική και η τεχνολογία που την αναπαράγουν αναζητούν μία νέα αντίληψη των ηχητικών παραμέτρων, βασιζόμενοι σε μία θεωρητική σχετικιστική οργάνωση του μουσικού υλικού μέσω μίας αντικειμενικότερης γνώσης του ήχου. Έτσι η θεωρία της ηλεκτροακουστικής μουσικής αναπτύσσει μία μέθοδο που ορίζει την κατάκτηση του ακουστικού χώρου (τυπολογία των αντικειμένων), ως προς την χρονική έκταση (ώθησις, διαμόρφωση ως προς την κρούση/κυρίως ηχητικό σώμα/πτώση, ομογενής πληροφορία) όπως και ως προς την έκταση (από τον βαρύ ως τον ψηλό ήχο ή σε παραλλαγή)¹¹. Επίσης αυτή η θεωρία πρότεινε την μορφολογική αντιμετώπιση των πρωταρχικών συμπεριφορών των φυσικών ηχητικών οντοτήτων (θόρυβοι) καθώς και των τεχνητών κατασκευών ακουστικών και ηλεκτροακουστικών ήχων.¹² Μία από τις συνέπειες αυτών των μουσικών και των τεχνικών δυνατοτήτων εγγραφής από την εμφάνιση της στερεοφωνίας είναι ακριβώς το να φέρει την παράμετρο του χώρου στις ασχολίες των συνθετών. Στην περίπτωση της μουσικής συναυλίας που μεταδίδεται μέσω ηχείων ο τρόπος ακούσματος είναι εντελώς διαφορετικός. Φαίνεται να κόβεται το νήμα ανάμεσα σε ακροατές που θα έπρεπε να ενώνει και να δονεί από κοινού: τους απομονώνει και θέτει τον καθένα αντιμετώπιζε με τον εαυτό του για μία προσωπική εμπειρία.¹³

177

Τα ηχεία αποτελούν αυθεντικές πηγές σχεδόν ορχηστρικές, ομοιάζουσες με όργανα ορχήστρας των οποίων γνωρίζουμε τις αναλογίες και τον αριθμό των μουσικών καθώς και την θέση τους και αυτό το μοντέλο που συνοδεύει έναν αυξημένο αριθμό ηχητικών πηγών πολύ διαφορετικών, μας κάνει να βλέπουμε με ανάλογο τρόπο τον χειρισμό του προβλήματος του συνόλου των ηχείων θεωρούμενων αυτήν την φορά ως ηχητικές πηγές. Η ενορχήστρωση των ηχητικών πηγών γίνεται με βάση τον συνδυασμό των ποικίλων ηχητικών πηγών, ανοίγει τους ήχους στον χώρο και τους χειρίζεται αξιοποιώντας τους υπό διαφορετικές γωνίες. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η περίπτωση των έργων του F. Bayle και η Ακουσματική μουσική.

Το Ακουσμόνιο

Με αυτό τον όρο που εισήγαγε ο F. Bayle θέλει να ορίσει την διάταξη ή τον τόπο μίας τέτοιας συναυλίας που θέλει να πραγματοποιήσει την ανάπτυξη και την εξέλιξη των ακουστικών εικόνων. Κάθε τι είναι διαφορετικό και καινούργιο σ' αυτήν την εμπειρία, το ορχηστρικό μοντέλο μη υφιστάμενο καμμία βοήθεια εκτός από εκείνη που αποτελεί τον αριθμό και την διάταξη των ηχητικών σωμάτων.¹⁴

Αλλάζει την έννοια του ηχείου με την πιό ενεργή και γενική έννοια του Δονούμενου Πομπού, κάτι που τον βοηθάει να επινοήσει μία σειρά από διαφορετικά είδη ως προς την ποιότητα την απόκριση, τις διαστάσεις, και την ισχύ. Αυτή η έννοια συνεπάγει

¹¹ SCHAEFFER PIERRE Δοκίμιο μουσικών αντικειμένων Παρίσι, εκδ. Seuil 1952

¹² BAYLE FRANCOIS "υποστήριγμα-χώρος" στα Τετράδια Μουσικής Έρευνας, No 5, Παρίσι I.N.A. G.R.M., 1977, σελ.20

¹³ M.CHION GUY REIBEL: Οι ηλεκτροακουστικές μουσικές, Παρίσι, I.N.A. G.R.M. 1976 σελ.289

¹⁴ BAYLE FRANCOIS: οπ.αν. σελ.30

άλλες δύο, αυτή του Ανακλαστήρα με σώματα από διαφορετικά υλικά (τοίχος, πλάκες, σωλήνες) χρησιμοποιούμενα για να εξαπλώσουν, να αντανakλούν, να κατευθύνουν το ακουστικό αποτέλεσμα. Ακόμη εισάγει τις Συσκευές Αντίχησης, κατάλληλες ώστε να δημιουργούν ένα συνοδευτικό δονούμενο όγκο. Οι Πομποί, οι Ανακλαστήρες και οι Συσκευές Αντίχησης, τοποθετούνται σε καιρία σημεία μέσα στην αίθουσα, οργανώνονται και δονούν τον Ακουστικό χώρο. Φυσικά οι όγκοι και τα υλικά διαφοροποιούνται από αίθουσα σε αίθουσα, κανένα σχήμα δεν μπορεί να ταιριάζει. Ωστόσο κάθε αίθουσα μπορεί να αναλυθεί υπό όρους όπως διαγώνιος, μεσαίος, εμπρός επίπεδο, πίσω επίπεδο, πίσω-βάθος μακρινό ή κοντινό, πλάγια, από ψηλά, από κάτω ή από τον διάδρομο. Η οργάνωση μίας τέτοιας ακουστικής συναυλίας γίνεται ξεκινώντας από αυτήν την διαταξη όπου ορισμένα σημεία μπορεί να έχουν σημαντικότερο ρόλο. Η συγκρότηση σε “ζεύγη” των Πομπών σε αριθμό και ποικιλία, απευθυνόμενα σε στερεοφωνικά ζεύγη, (σε δύο ζεύγη για τετραφωνικό σύνολο) αποτελεί ένα από τα κλειδιά του Ακουσμόνιου εξασφαλίζοντας έτσι σε πλάτος, ύψος και βάθος την κινητικότητα και το ανάγλυφο των ακουστικών εικόνων μέσα στον χώρο. Πολλά είναι τα έργα που έχουν χρησιμοποιήσει το Ακουσμόνιο όπως το Κρύσταλ του F. Bayle (1977) με 10 ομάδες από ηχεία, η Θεία Κωμωδία των Bayle Parmegiani (1974), στην εκκλησία St Severin στο Παρίσι, το Ρέκβιεμ του M. Chion(1974), Ακουστική εμπειρία με διαφορους προτεινόμενους χώρους.

Εκτός από την σημαντική χρήση του Ακουσμόνιου ως προτεινόμενου μοντέλου πρέπει να αναφερθεί και το Gmebarone του οποίου βασική αρχή είναι πρώτα η διαίρεση και κατόπιν η ηλεκτρονική άθροιση των ήχων από ένα σύνολο ειδικών φίλτρων από τις πολύ χαμηλές στις πολύ υψηλές συχνότητες, σε εγγραφές ηχοχρωμάτων που στην μετάδοσή τους εκπέμπονται από ειδικά ηχεία τα οποία μη έχοντας λειτουργία ανεξάρτητη αποτελούν για την αναπαραγωγή τα στοιχεία βάσης του ακουστικού συνθετητή που είναι το Gmebarphone, συνθετητής που λαμβάνει υπ’ όψιν τις ακουστικές ιδιαιτερότητες των διαφορετικών χώρων της συναυλίας.

Συμπερασματικά θα λέγαμε ότι η αξιοποίηση του χώρου απετέλεσε μία ενεργή σημαντική παράμετρο στην ηλεκτροακουστική μουσική. Η εκτέλεση της “χωρικής” ηλεκτροακουστικής μουσικής αποτελεί μία απάντηση των συνθετων, αλλά αυτή στέκεται δεσμευμένη από το τεχνολογικά και ιστορικά διαθέσιμο υλικό καθώς και την εξοικείωση του συνθέτη με τους βαθμούς της εκάστοτε “τεχνικής” ελευθερίας του. Είναι λοιπόν οι “χωρικές” κατασκευές που εμπεριέχουν τις διαφορές ανάμεσα στους χρησιμοποιούμενους χώρους και όχι οι ίδιοι οι παράμετροι της μουσικής. Ακόμη και αν η θέση της ηχητικής πηγής χρησιμοποιείται σαν μία διαφορετική παράμετρος, η χρήση της ως 5ης παραμέτρου ίσης προς τις άλλες βρίσκεται στις απόψεις που αναπτύσσουν ο Stockhausen και αργότερα ο Xenakis.

3. Η Θεατρικοποίηση του Μουσικού Χώρου

Συνεχίζοντας την έκθεση διαφορετικών αντιλήψεων του χώρου και της σύνδεσης τους με την μουσική παρουσιάζουμε μία άλλη εκδήλωση της μουσικής του XXου αιώνα από έναν σημαντικό αριθμό συνθετών που αξιοποιούν την θεατρική σκηνή. Ο Elliot

Carter προτείνει ορισμένες από τις παριτούρες του ως “σενάρια” απευθυνόμενα σε μουσικούς που δεν είναι μόνο οργανοπαίχτες αλλά και ηθοποιοί. Το Διπλό Κονσέρτο γραμμένο για κλειδοκύμβαλο, πιάνο και 2 ορχήστρες δωματίου, ξεκινάει από την ιδέα της αντίθεσης ανάμεσα στις 2 ορχήστρες, διευθυνόμενη η καθεμία από έναν σολίστ. Οι δύο ομάδες είναι χωρισμένες στον χώρο και η καθεμία κατέχει τον ρυθμικό και αρμονικό της τομέα, κάτι που παράγει τρόπους έκφρασης τέλεια διαχωρισμένες. Ο Mauricio Kagel υπήρξε ένας από τους συνθέτες που ανέδειξε με τον πιο αυστηρό τρόπο τα σκηνικά στοιχεία του μουσικού φαινομένου.¹⁵ Η έννοια της μουσικής στον Kagel δεν περιορίζεται στο ακουστικό επίπεδο μ’ έναν κλασσικό τρόπο. Η μουσική σκέψη εμφανίζεται σαν έκφραση μίας αισθητικής, επικεντρωμένης στην πραγματική φύση του αντικειμένου.

Είναι ορθότερο να μιλάμε για “οργανικό θέατρο” προκειμένου να ξεχωρίζουμε από το “μουσικό θέατρο” της Όπερας. Τα απαραίτητα στοιχεία ενός “ενόργανου θεάτρου” είναι: η εξέδρα των μουσικών δεν διαφέρει εκείνης ενός θεάτρου, ώστε ο μουσικός να μπορεί να δημιουργήσει την “σκηνική του ζωή”. Τα μέσα ενός θεατρικού παιγνιδιού δεν προκαθορίζονται διότι το είδος δεν διαθέτει ούτε παράδοση ούτε ρεπερτόριο.

Η κίνηση είναι αναπόσπαστο στοιχείο του “ενόργανου θεάτρου” και καταγράφεται στην μουσική σύνθεση επάνω στην σκηνή, η κίνηση αναδεικνύει την ουσιαστική διάκριση από τον στατικό χαρακτήρα μίας κανονικής μουσικής ερμηνείας. Η χρήση της κίνησης οφείλει να θεωρηθεί εξ ίσου ως μία δημιουργία μίας συσχέτισης του μουσικού χώρου (με παραμετρους δηλαδή τονικό ύψος, ένταση, ηχοχρώμα και διάρκεια) με τον πραγματικό χώρο. Οι κινήσεις εκτελούνται κατά βάσιν από τον μουσικό και γι’ αυτό αποτελεί το ιδανικό όργανο. Μπορούμε να φανταστούμε και άλλες μεθόδους (όπως περιστρεφόμενες σκηνές).¹⁶

Μία κίνηση-δράση στον χώρο επιβάλλει μία σωματική γραφή που συναντά την διαδικασία της αναπαράστασης. Η κίνηση-δράση επιβάλλει την σωματική εκφραστικότητα¹⁷, την μουσικότητα της φυσικής κίνησης μέσα στην διαδικασία της χωροχρονικότητας της. Το έργο *Pas de cinq* (βήματα σε 5) είναι μία παρτιτούρα μουσικής δωματίου γραμμένη για 5 μέρη όπου είναι σχεδιασμένοι οι ρυθμοί των βημάτων καθώς και τα βήματα και τα χτυπήματα από μπαστούνια που κάνουν να ηχούν το πάτωμα, το οποίο λειτουργεί σαν ηχείο. Στην κατεύθυνση των ρυθμικών σχημάτων εγγράφεται μια πορεία που οφείλει να ακολουθήσει ο κάθε συμμετέχων ηθοποιός. Η φόρμα είναι αυστηρή και εναλλάσσει στιγμές μεγάλων κινήσεων και παύσεων στο χώρο.

Μία από τις σημαντικότερες ωστόσο συνθέσεις του Mauricio Kagel υπήρξε το Staatstheater. Πρόκειται για μία ιδέα πολυδιάστατη όπου η παρτιτούρα δίνει συγκεκριμένες οδηγίες, για την μεξή μουσικο-σκηνικής δράσης (σε 395 σελίδες περιγράφει 360 μουσικο-σκηνικά στοιχεία), που ατομικοποιεί την ιδέα του συνόλου και την παρουσιάζει σ’ ένα μακρύ λεπτομερή κατάλογο. Τα φωνητικά μέρη μπορούν να συνδυάζουν και την σκηνική δράση η οποία με την σειρά της παράγει ακουστικά φαινόμενα. Καθένα από τα 9 μέρη εισάγεται από σύντομες εξηγήσεις ακολουθούμενη στα Repertoire, Saison,

¹⁵ BOSSEUR DOMINIQUE ET JEAN YVES: Μουσικές επαναστάσεις. Παρίσι εκδ. Minerve 1993 σελ.118

¹⁶ KAGEL MAURICIO: Tam-tam, Παρίσι, εκδ. C. Bourgois, 1983, σελ. 105

¹⁷ BERNARD M. Η εκφραστικότητα του σώματος, Παρίσι εκδ. Delarge 1976.

Spielplan, Parkett, με μία λίστα από όργανα που χρησιμοποιούνται, καθώς και μία σχηματική τους αναπαράσταση. Πολλές φορές οι οραματισμοί του M. Kagel και του D. Schnebel διασταυρώθηκαν δίνοντας προτεραιότητα στις χωρικές ιδιότητες της μουσικής ερμηνείας. Το Visible Music (1960-62) που έχει γραφεί για έναν διευθυντή ορχήστρας και έναν ερμηνευτή εναλλάσσει τους ρόλους όπου ο ερμηνευτής εξεγείρεται ή δίνει την προοπτική μίας συνεργασίας ανάμεσα στους δύο. Το οργανικό θέατρο έγινε ένα πεδίο αρκετά γόνιμο, μία ομαδική εμπειρία χωρίς να απευθύνεται αποκλειστικά σε επαγγελματίες μουσικούς ή σε ηθοποιούς, ενώ οι δημιουργίες των M. Puig, και G. Apergis παραμένουν καθαρά φωνητικές.

Έτσι μπορούμε να επισημάνουμε ότι ο σκηνικός χώρος λαμβάνει ενεργό αξιοποίηση στην περίπτωση του μουσικού θεάτρου χωρίς όμως κάτι τέτοιο να τον επιβάλλει και ως ενδογενή παράμετρο του μουσικού υλικού, παραμένοντας όμως μία αναπόσπαστη αξιοποιήσιμη αναγκαιότητα, διευρύνοντας το μουσικό έργο και προσδίδοντάς του νέες σκηνικές διαστάσεις.

180

4) Ο Σειραϊσμός και η “Χωρική αντίληψη”

Αν η παράμετρος του χώρου “συνοδεύει” πολλές σύγχρονες συνθέσεις είναι λίγες οι περιπτώσεις προσπάθειας αφομοίωσης της σε ένα ομογενές σύστημα με διακριτά στοιχεία όπως το προτινόμενο από τον Karlheinz Stockhausen στο άρθρο του “Η μουσική μέσα στο χώρο”¹⁸. Ο Stockhausen θεωρεί απαραίτητη την υπαρξη νέων αιθουσών για την αξιοποίηση του ακουστικού χώρου, και προτείνει σαν μοντέλο τον σφαιρικό χώρο.

Θεωρώντας την σύνθεση σαν μία οργάνωση των μουσικών παραμέτρων με ακουστικούς μετασχηματισμούς μπορούμε να αποδείξουμε ότι κάθε βαθμός τροποποίησης, που μπορούμε να αναπαραστήσουμε σε μία από τις παραμέτρους μπορεί επίσης να τροποποιήσει τις άλλες. Ακολουθώντας την σειραϊκή οργάνωση λοιπόν του τονικού ύψους ο συνθέτης όχι μόνον προτείνει την οργάνωση και των παραμέτρων της έντασης, του ηχοχρώματος αλλά ακόμη και του σημείου εκπομπής της ηχητικής πηγής εφ’ όσον η απόσταση ευαισθητοποιεί και αποτελεί λειτουργικό στοιχείο της ανθρώπινης αντίληψης. Προτείνει δε:

“Όπως για τις παραμέτρους του ύψους του ηχοχρώματος και της έντασης όταν πρόκειται για ηλεκτρονική μουσική, θα ήτο εφικτό στις περιπτώσεις των τοπικών ηχητικών πηγών να αντικαταστήσουμε τις μεταβολές από αναλογίες σε μεταβολές με συγκεκριμένο βαθμολογικό σύστημα.

Ο τρόπος βαθμολόγησης και συνεπώς κατηγοριοποίησης του χώρου εφαρμόσιμος όμως για συγκεκριμένη σφαιρική αίθουσα μπορεί να υλοποιηθεί.

Πρέπει να βρεθεί γι’ αυτό εμπειρικά, το μικρότερο αντιληπτό διάστημα ανάμεσα σε δύο ηχητικές πηγές κείμενες σε έναν κύκλο 360⁰, δηλαδή την πλέον μικρή αντιληπτή γωνία, φτιαγμένη από τις ευθείες που ενώνουν την θέση του ακροατή με δύο γειτονικά σημεία εκπομπής. Επιτυγχάνουμε έτσι μία κλίμακα των σημείων εκπομπής που αντιστοι-

¹⁸ STOCKHAUSEN KARLHEINZ: Η μουσική μέσα στον χώρο στο τεύχος No 9 του Contrechamps Παρίσι εκδ.L’ age d’ homme 1988, σελ.78-100.

χει σε εκείνες του ύψους της διάρκειας, και της έντασης.¹⁹

Η άποψη αυτή οργάνωσης του χώρου, θεωρώντας τον ως 5ο στοιχείο ισοδύναμο του μουσικού υλικού κατευθύνεται κυρίως από το πνεύμα της Σειραϊκής δομικής αντίληψης του μουσικού χώρου και επέκτασής του στον Ακουστικό χώρο, “μία γενίκευση της Σειραϊκής αρχής που συνίσταται στο να μειώσει το φάσμα των δυνατών συναρτήσεων στις ιδιαιτερότητές τους ουτως ώστε να εντείνει την νέα σταθερά κατάσταση, την σειρά”²⁰. Βρίσκει εφαρμογή σε σφαιρική αίθουσα καλυμμένη από ηχεία (Οζάκα 1970). Ωστόσο είναι σημαντική η προσπάθεια αξιοποίησης σε άμεση οργανική και δομική βάση εξέτασης του χώρου που πραγματοποιεί στο έργο Gruppen για 3 ορχήστρες όπου η τοποθέτησή τους σε τρίγωνο αποτελεί μία επέκταση στο Ακουστικό επίπεδο των δομικών αρχών της “φόρμας των ομάδων”, καθώς και η τοποθέτηση σε τετράγωνο στο έργο Cage είναι μία επέκταση στο Ακουστικό επίπεδο των δομικών αρχών του Momentum.²¹

Η περίοδος του Σειραϊσμού έχει να αναδείξει και άλλους συνθέτες με διαφορετικές αντιλήψεις για την αντιμετώπιση της χωρικής παραμέτρου ως πεδίο υφιστάμενο φορμαλιστικούς μετασχηματισμούς. Το έργο του Pierre Boulez “Repons”²² παραμένει ένα από τα πλέον αντιπροσωπευτικά εφ’ όσον δημιουργεί τέτοιες προϋποθέσεις ώστε να συνυπάρχουν διαδικασίες μετασχηματισμού σε όλες τις μουσικές παραμέτρους πραγματοποιώντας τις θεωρητικές ιδέες του συνθέτη²³ Το κοινό του έργου Repons τοποθετημένο στο εσωτερικό ενός χώρου περιστοιχιζόμενου από ηχεία, ενώ οι σολίστες τοποθετούνται χωριστά. Το ορχηστρικό σύνολο τοποθετημένο στο κέντρο από 24 μουσικούς διευθύνεται από τον συνθέτη. Στο έργο αυτό αξιοποιούνται οι κάθε δυνατοί τρόποι διαλόγου ανάμεσα σε σολίστ και το σύνολο, ανάμεσα σε μετασχηματισόμενες ηχητικές μάζες και μή. Σχεδόν όλα τα φαινόμενα της μουσικής δεσμεύονται σ’ αυτά τα παιγνίδια απαντήσεων. Ο μετασχηματισμός όμως υπάρχει και στον χώρο (με την μετατόπιση από το ένα ηχείο στο άλλο ή την μεταφορά της ηχητικής δράσης από την ορχήστρα σε μία περιβάλλουσα το κοινό μουσική απόκριση που διαμορφώνεται από τα ηχεία), αλλά και στο τονικό ύψος (εφ’ όσον υπάρχει μετασχηματισμός της συχνότητας), της διάρκειας (ένα είδος καθυστέρησης μέσω αξιοποίησης του ηλεκτροακουστικού εξοπλισμού) καθώς και του ηχοχρώματος. Η μετατόπιση του ήχου γίνεται με τέτοια ταχύτητα ώστε να αποδίδει την αίσθηση του συνεχούς και ασυνεχούς.

181

5) Η μαθηματικοποίηση του χώρου στον I. Ξενάκη

Η περίπτωση του I. Ξενάκη αποτελεί ένα ιδιαίτερο φαινόμενο του τομέα της σύγχρονης μουσικής και αυτό διότι έχει μία ξεχωριστή θεωρητική αντίληψη της μουσικής

¹⁹ STOCKHAUSEN K.:οπ. ανωτ. σελ.99

²⁰ DARBELLAY ETIENNE: Μία ανάγνωση του “ wie, die Zeit vergent...” του Stockhausen. Στο Contrechamps, Νο9, Παρίσι, εκδ.L’ Age d’ homme Ιούνιος 1988, σελ 163.

²¹ BAYER FRANCIS: Από τον Schonberg στον Cage. Παρίσι εκδ.Klincksieck, 1981,σελ.15

²² Έργο για οργανικό σύνολο σολίστ και ηλεκτροακουστικό σύνολο. Repons I παρουσιάστηκε στις 18 Οκτωβρίου 1981 στο Douaneschingen υπό την διεύθυνση του συνθέτη (19’ 30”)

Repous II: παρουσίαση στις 6 Δεκεμβρίου 1982 στο Royal Horticultural Hall του Λονδίνου, υπό την διεύθυνση του συνθέτη.

Repous III: παρουσίαση τον Σεπτέμβριο 1984 στο Τορίνο, και τον Οκτώβριο στο Παρίσι (περίπου 45’).

τέχνης. Αυτό οφείλεται σε μία “επιτακτική αναγκαιότητα ενός φορμαλισμού των μεθόδων σύνθεσης”²⁴.

Στο έργο Μεταστασις του 1954 για μεγάλη ορχήστρα δεν χειρίζεται τις μουσικές δομές γραμμικά αλλά με έναν ολικό τρόπο, στη σχέση τους με τις μάζες προστρέχοντας στους νόμους πιθανοτήτων των ηχητικών πυκνοτήτων, και στηρίζεται στην κινητική θεωρία των αερίων “η οποία επιλύει το πρόβλημα των μοριακών κατανομών της ταχύτητας σε ένα δεδομένο αέριο χρησιμοποιώντας με γενικό τρόπο την θεωρία των πιθανοτήτων”.²⁵ Δημιουργεί μία ισοδυναμία ανάμεσα στα μουσικά *glissanti* και τις γεωμετρικές ευθείες.

Με βάση αυτή την παρατήρηση ανέπτυξε και τις επιφάνειες στο Διεθνές Περίπτερο της Philips στις Βρυξέλλες. Η σκέψη εδώ πηγαιίνει από την μουσική προς την Αρχιτεκτονική.²⁶

Σε πολλά από τα έργα του δίνει διάφορους τρόπους αξιοποίησης του εκάστοτε χώρου είτε προσφεύγοντας σε κυκλικά ορχηστρικά σχήματα, με τους ακροατές ενδιάμεσα των μουσικών (Τερετέκτορ, κατά την Ν. Matossian εδώ επιρεάζεται περισσότερο από μία θεατρική αντίληψη παρά μία καθαρά ακουστική)²⁷ είτε σε ανοικτούς χώρους με τα περίφημα “Πολύτοπα” διευρύνοντας τις ακουστικές εμπειρίες. Παρ’ όλο που η χωρικότητα δεν αποτελεί προτεραιότητα για την μουσική του Ξενάκη όσο πρώτα και κύρια η προβολή του Ευκλείδειου χώρου στον ακουστικό χώρο, οι ιδέες του συνθέτη συγκεκριμενοποιούν τις χωρικές δυνατότητες με ηχητικά σημεία με ανάλογο τρόπο των Γεωμετρικών σημείων της Στερεομετρίας.

“Κάθε τι που μπορεί να εκφραστεί στον Ευκλείδειο χώρο μπορεί να μεταφερθεί στον Ακουστικό.”²⁸ Ορίζοντας την έννοια της στατικής στερεοφωνίας(ορίζοντας ένα ακουστικό επίπεδο μέσω ευθειών, ή επιφανειών μέσω καμπυλών), και της κινηματικής στερεοφωνίας (μετατοπίσεις ήχων με την εισαγωγή της ταχύτητας και της επιτάχυνσης του ήχου) η μουσική διευρύνεται σε έναν “ηχητικό χειρισμό”, όχι μόνον θέτει σε σύνδεση τις διάρκειες, τα ηχοχρώματα, τις δυναμικές που είναι αχώριστες με κάθε ηχητική δομή, αλλά επιπλέον είναι ικανή να χειριστεί τον Μαθηματικό χώρο και τις αφηρημένες σχέσεις του που μπορούν να γίνουν υπέροχα ακουστικά αντιληπτές στο αυτί χωρίς να περνούν από την όραση ή από φυσικά όργανα μέτρησης”.²⁹

Οι φορμαλιστικές του έρευνες τον οδηγούν να χρησιμοποιεί στοχαστικές εξισώσεις όπως αυτή της κατανομής του Poisson, με τις οποίες χειρίζεται ηχητικά σύννεφα, εφαρμόζοντας τα στα έργα του. Αυτό που είναι αξιοσημείωτο στις ιδέες του επάνω στις δυνατότητες επέκτασης του ήχου στον χώρο είναι ότι δεν προβάλλει απλά μία ηχητική φόρμα αλλά προχωρά σε πιά σύνθετους μετασχηματισμούς, της τοπολογίας και της Γεωμετρίας βασιζόμενος σε θεωρίες των ομάδων. Αυτός ο μαθηματικός φορμαλισμός ο οποίος προκαλεί μία στυλιστική ενότητα ανάμεσα στον χώρο και τις άλλες ιδιότητες του

²⁴ BAYER FRANCIS: όπ. ανωτ. σελ 91

²⁵ ΞΕΝΑΚΙΣ Ι. Μουσική Αρχιτεκτονική. Παρίσι Casterman, 1971.

²⁶ D' ALLONES OLIVIER REVAULT: Ξενάκης Τα Πολύτοπα, Παρίσι Ballard, 1975 σελ.12

²⁷ MATOSSIAN I. Iannis Xenakis Παρίσι εκδ.Fayard σελ.226

²⁸ ΞΕΝΑΚΙΣ Ι.,όπ. ανωτ. σελ.143.

²⁹ ΞΕΝΑΚΙΣ Ι.όπ. ανωτ. 148-49

μουσικού έργου στα Πολύτοπα, οφείλεται στο ότι εφαρμόζει φόρμουλες και γεγονότα πολύ διαφορετικά σε όλες τις ηχητικές και χωρικές ιδιότητες. Το έργο “Νομος Γάμμα” είναι μία επέκταση στον Ακουστικό χώρο των αρχών των “ηχητικών νεφών”.³⁰

Ο Olivier Revault d’ Allones επίσης αναφέρει “Όταν μία φόρμουλα αφηρημένη αλλά γενική έχει βρεθεί, για παραδειγμα εκείνη της κατευθυνόμενης εξέλιξης από μία μάζα από ανεξάρτητα γεγονότα, μπορούμε να αποφασίσουμε να την εφαρμόσουμε σε γεγονότα πολύ διαφορετικά ως προς την απόκρισή τους: τονικό ύψος, ή διάρκεια, η ένταση, ή ηχοχρώματα, ή ακόμη και γεγονότα στον χώρο, όπως σημεία, γραμμές, επιφάνειες, ή σημειακά γεγονότα ή διαρκείας ευρισκόμενα εδώ ή εκεί, τώρα ή αργότερα, κ.λ.π

Η βασική υπόθεση είναι ότι εάν η γενική φόρμουλα είναι αρκετά απλή και ευκρινής, αυτή η φόρμουλα αυτός ο θεμελιώδης νόμος θα περάσει καθαρά. Θα καταστεί πνευματικά κατανοητό, ή τουλάχιστον αξιοποιείται έτσι ώστε να γίνει αντιληπτό.³¹

Αναφερόμενοι εν συντομία την μουσική γλώσσα του Ξενάκη επισημαίνουμε την ένταξη της χωρικής παραμέτρου όχι μόνον ως στοιχείο οργάνωσης του Μουσικού χώρου αλλά και επέκτασης του μουσικού έργου στον Ακουστικό χώρο δημιουργώντας τις κατάλληλες ιδιαιτερότητες, συνυφαίνοντάς τον με τις εκάστοτε μαθηματικές φόρμουλες.

6) Η έρευνα μέσω υπολογιστή και ο “χώρος προσομοίωσης”

Οι λειτουργίες του υπολογιστή μπορούν να αποδώσουν αποτελέσματα ξεκινώντας από ένα πρόγραμμα, τα στοιχεία ενός συμβολικού ρεπερτορίου όντας συγκεντρωμένα με βάση καθορισμένους κανόνες εκ των προτέρων. Αυτά τα αποτελέσματα κατόπιν αποκοδικοποιούνται και εγγράφονται με βάση τις νόρμες του υπάρχοντος τρόπου συμβολισμού: έτσι ώστε να μπορεί κανείς να εισέρχεται κατ’ ευθείαν στην παρτιτούρα να αποδίδει την μουσική πραγμάτωση κατευθύνοντας τις αντίστοιχες ήχητικές μονάδες. Ο ηλ. υπολογιστής εξασφαλίζει επίσης έναν λεπτότερο χειρισμό και σ’ ένα πολυσύνθετο σύστημα των ηχητικών πηγών εξασφαλίζει καλύτερη απόδοση εκείνης που πετυχαίνουν τα ηλεκτροακουστικά στούντιο.

Ο ηλεκτρ. υπολογιστής επίσης μπορεί να καταφέρει να ελέγχει την τροχιά του ήχου μέσα στον χώρο. Συνδυάζοντας το φαινόμενο Doppler με τον βαθμό έντασης, τους χρόνους αντίληψης, ο Chowing προσπαθεί να εξομοιώσει την νοητή κίνηση (virtuel) ενός στερεοφωνικού ήχου σε 4 πίστες, να προκαλέσει εντυπώσεις μετατόπισης, κάτι που δίνει μία νέα διάσταση στην κίνηση του ήχου.³² Επίσης η προσομοίωση των ηχητικών εφέ (αντίληψης κ.λ.π) από τον Moogex αποτελούν σπουδές από στοιχεία χωρικότητας του ήχου που θα ήτο αδύνατη χωρίς την χρήση των συνθετικών μεθόδων του υπολογιστή. Έτσι ο συνδυασμός διαφόρων προγραμμάτων μπορεί να συνεισφέρει σε μέσα έκφρασης αφομοιώνοντας τους τεχνικούς όρους και θεωρώντας τους ως “συνιστώσες” της δικής του μουσικής γλώσσας.

³⁰ D’ ALLONES O.R.όπ. ανωτ. σελ.12

³¹ D’ALLONES OLIVIER REVAULT :όπ. ανωτ. σελ.33

³² BOSSEUR J.Y. οπ. Ανωτ. σελ.216

Το πρόγραμμα SPACE αποτελεί την εφαρμογή σε έναν υποθετικό χώρο μεγαλύτερο από την πραγματική αίθουσα ακρόασης της μετατόπισης μίας επίσης νοητής ηχητικής πηγής και με βάση την εκάστοτε θέση της, το πρόγραμμα υπολογίζει ταυτόχρονα τις κατάλληλες συνιστώσες προκειμένου το ακουστικό αποτέλεσμα να είναι τέτοιο ώστε να δημιουργείται και η αντίστοιχη ηχητική εικόνα της απόστασης και της μετατόπισης στην αντίληψη του ακροατή. Ανάλογα λοιπόν με μία σειρά από σύνθετες διαδικασίες επιλυόμενες μέσω προγράμματος μπορούμε να επιτύχουμε την διαδικασία χωρικότητας και την ηχητική εικόνα για τον εκάστοτε προτεινόμενο νοητό χώρο καθώς και τις εκάστοτε νοητές ηχητικές πηγές.³³ Ο συνθέτης Roger Reynolds κάνει χρήση του προγράμματος SPACE του R. Moore, στα έργα του *Vertigo* δημιουργώντας πολύπλοκες σχέσεις μετασχηματισμού στις παραμέτρους του μουσικού υλικού (διαφορετικές διάρκειες με λογαριθμικές σχέσεις και 4 διαφορετικές τροχιές), το *Vanity of the words* (1985-86)³⁴ καθώς και το *Study* του Joji Yuasa.³⁵

Η μουσική για υπολογιστές θέτει λοιπόν την προβληματική της και τα μοντέλα της (υπό μορφή προγράμματος) επάνω στον έλεγχο των χωρικών παραμέτρων των συνθετικών ήχων η ψηφιακών. Αυτή η χωρικότητα των ήχων προσπαθεί να αποκαλύψει πώς ο μηχανισμός της αντίληψης, δημιουργεί εντυπώσεις ως προς την διεύθυνση και την απόσταση της ηχητικής πηγής, με τρόπο που θα μπορούσε να αφομοιώσει τα μοντέλα της εκάστοτε επιλογής. Αυτό επιτρέπει στην ιδιαιτερότητα της νοητής διεύθυνσης και της απόστασης να αποτελέσουν ένα μέρος του μουσικού φαινομένου.³⁶

Οι “χώροι” της μουσικής

Ο χειρισμός τις χωρικής παραμέτρου στην σύνθεση, επίκαιρος στην μουσική του XX ου αιώνα, δημιουργεί μία σειρά από εφαρμόσιμα μοντέλα τα οποία έχοντας διαφορετική θεωρητική βάση αποτελούν συστατικά στοιχεία του μουσικού υλικού.

Μερικές σύντομες παρατηρήσεις θέλουμε να επισημάνουμε επάνω σ' αυτό το εκτενές και επίκαιρο θέμα.³⁷

Παρατηρείται ότι ο χώρος αποτελεί έναν από τους τομείς διεύρυνσης της μουσικής σύνθεσης, και η προσπάθεια σύνδεσης του με το μουσικό υλικό, αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα στις συνθέσεις του XX ου αιώνα θεωρούμενος για πολύ καιρό ως “δεδομένος”, τώρα θεωρείται ως “κατασκευάσιμος”.

Όποια και αν είναι η επιστημονικο-μουσική αξία των σχέσεων και των χρησιμοποιούμενων μεθόδων για την εφαρμογή του στην μουσική σύνθεση, (η Μ. -E. Duchez επισημαίνει ως επιστημονικο-μουσική αξία την ποιοτική και ποσοτική σχέση της μουσι-

³³ RICHARD MOORE *Elements of computer music*, New Jersey, εκδ. Prentice Hall 1990.

³⁴ REYNOLDS ROGER: Πέρα από τις γνωστές διαστάσεις στο “Το ηχώχρωμα μεταφορά για την σύνθεση” Παρίσι εκδ. Christian Bourgeois, 1991, σελ. 467

³⁵ RICHARD MOORE: οπ. ανωτ. σελ. 394

³⁶ Μία εκτενέστερη μελέτη στο θέμα αυτό και στα συμπεράσματα παρουσιάζω στην Διδακτορική Διατριβή ΜΑΜΑΛΗΣ ΝΙΚ: *Η μουσική και ο χώρος. Ο χώρος στην μουσική*. Παρίσι Σορβόνη 1993 σ.σ.444

³⁷ DUCHEZ M. E. “Δοκίμιο για μία επιστημολογική προσέγγιση των στοιχειωδών κριτηρίων της μουσικής έρευνας” στο *Quoi, Quand, Comment la recherche musicale*, Παρίσι εκδ. C. Bourgeois, 1983, σελ.72

κής γνώσης ως προς την επιστημονική γνώση που χρησιμοποιείται), αυτές, δεν αποτελούν παρά απλές λογικές σχετικιστικές εγγυήσεις, τεχνικές στις οποίες θεμελιώνεται η μουσική έρευνα. Δεν φέρουν καμμία εγγύηση αισθητικής και καλλιτεχνικής τάξεως.³⁸

Οι διαφορετικοί τρόποι εφαρμογής του χώρου μέσα στην μουσική εφαρμογή μπορεί να μας οδηγήσουν στον κατωτέρω διαχωρισμό των μουσικών έργων:

1. Έργα που αποδέχονται τον χώρο ως παράμετρο *sine qua non*, ως δηλαδή τόπο, μέσον διάδοσης του μουσικού έργου χωρίς καμμία άλλη πρόσθετη λειτουργία οπότε αναπόφευκτα συνδέεται μόνον με τον Αρχιτεκτονικό χώρο και τις ιδιότητές του για την καλύτερευση της απόδοσης.

2. Έργα που αξιοποιούν τον χώρο υπό διάφορους τρόπους, αποτελώντας και αυτός παράμετρος του έργου, χωρίς όμως μία ενδογενή (δομική) σχέση με τις παραμέτρους του μουσικού υλικού. Έτσι μπορούμε να εντάσσουμε έργα με διαφορετικό χαρακτήρα αξιοποίησης (ακουστικός, σκηνηκός, ανοικτός, προκατασκευασμένος, μη καθορισμένος, κ.λ.π.)

3. Έργα που αξιοποιούν τον Ακουστικό χώρο ως ενδογενές στοιχείο του μουσικού υλικού συμμετέχοντας σε αλγοριθμικούς μετασχηματισμούς με τις άλλες μουσικές παραμέτρους, (τονικό ύψος, διάρκεια, ένταση, ηχόχρωμα). Οι δομικές σχέσεις που αλληλοεπιρεάζουν τις παραμέτρους εξισώνουν τον τρισδιάστατο Ακουστικό χώρο ως μία ισοδύναμη με τις άλλες μουσική παράμετρο, λαμβάνοντας υπ' όψιν τις ιδιαιτερότητες του και χρησιμοποιώντας διακριτά στοιχεία κατάλληλα για τα αντίστοιχα μοντέλα. (Σειραϊκός χώρος, Φορμαλιστικός χώρος, Προσομοιωτικός).

Η τέχνη του χώρου έδωσε μία μουσικότητα σε μία κατηγορία που είναι λειτουργική στις εμπειρίες της ψυχοακουστικής όπως και στην θεωρία του ήχου που χειρίζεται, ανάγοντας και εντάσσοντάς την ταυτόχρονα σε μία προβληματική του μουσικού υλικού.³⁹

Μία πρωτεριάδιτητα συνολικής μεθόδευσης ενός ιεραρχημένου κατηγοριακού προσδιορισμού δεν ανταποκρίνεται όμως μόνον σε μία μεθοδολογική ανάγκη αλλά και παρακολουθεί το φυσικό πρότυπο της ακρόασης, η οποία, σύμφωνα με την ψυχολογία της συμπεριφοράς, η πρωτεριάδιτητα της ιεράρχησης των κατηγοριών του μουσικού υλικού καθοδηγείται από ένα σύνολο επίκτητων σχημάτων αντίληψης ή σύμφωνα με την μορφοψυχολογική οπτική γωνία, προχωρεί από το συνολικό προς το ιδιαίτερο και από το αφηρημένο προς το συγκεκριμένο.⁴⁰

Η σημαντική άποψη του Κου Ξανθουδάκη για την λειτουργικότητα του μουσικού υλικού ως: “συνόλου ενοτήτων που καθορίζονται και υποστασιοποιούνται μέσω της αναγνώρισης ενός ιεραρχημένου πλέγματος κατηγοριών διακριτών στοιχείων κάποιου φυσικού φαινομένου (ηχητικού συνεχούς), υποθέτει την ύπαρξη μίας συστηματικής μουσικής πρακτικής η οποία επεμβαίνοντας στο φυσικό φαινόμενο το τεμαχίζει σε διακεκριμένα

³⁸ DUFORT Hugues: Ηχόχρωμα και χώρος. Στο “Το ηχόχρωμα μεταφορά για την σύνθεση” Παρίσι εκδ. C. Bourgeois. I.R.C.A.M. 1992 σελ.281

³⁹ POLAND WILLIAM. “ Theories of Music and Musical Behavior” στο Journal of Music TheorieVII , 1963 σελ.161

⁴⁰ SCHAEFFER P. Guide des objets sonores, σελ. 33, στο άρθρο του ΞΑΝΘΟΥΔΑΚΗ Χ: Μία λειτουργική θεώρηση του μουσικού υλικού. Στο περιοδικό “Μουσικολογία” 1/86, Αθήνα, σελ. 113

μέρη (σήματα) των οποίων οι ιδιότητες επιτρέπουν την χρησιμοποίησή τους για την πραγματοποίηση του στόχου της συστηματικής πρακτικής⁴¹ δεν μπορεί να εφαρμοστεί άμεσα στην περίπτωση του χώρου, μιάς και το χωρικό φαινόμενο δεν μπορεί να αποσυντεθεί σε διακριτά στοιχεία, μονάδες των οποίων οι ιδιότητες επιτρέπουν σε μία μετάβαση πέρα από την χρήση.⁴² Η παρουσίαση των χωρικών έργων και των μοντέλων χωροποίησης δείχνει μία έλλειψη ιεραρχίας του πολυσύνθετου χωρικού φαινομένου ως προς την χρήση σημείων διακριτών και καθορισμένων, έλλειψη μίας αρχικής δομής και συνεπώς μίας “σύνταξης”.

Παρ’ όλα αυτά όμως δεν μπορούμε να αγνοήσουμε την χρήση του χώρου ως συνιστώσα μέσω μίας πρακτικής έχοντας αισθητικά κριτήρια καθώς και ιδιαίτερα μορφολογικά κριτήρια.

186

Η έλλειψη ενός κοινού παρονομαστή και συνεπώς μίας παγκόσμιας γλώσσας ομογενούς μας επιτρέπει να αποδεχτούμε τις χωρικές διαδικασίες που ήδη αναλύσαμε ως λειτουργικές διαδικασίες και αντιπροσωπευτικές με πρακτικές που έχουν τις δικές τους αρχές που προκύπτουν κατόπιν μίας εμπειρίας και μίας αναθεώρησης των ήδη προϋπαρχουσών πρακτικών.

Αντί λοιπόν να αντιμετωπίζουμε μία λύση πρέπει να “αντιμετωπίσουμε” ένα σύνολο δυνατών λύσεων. Ο τομέας της ηχητικής χωρικότητας θα διερευνηθεί σε σχέση με μία οργάνωση των δυνατών πρακτικών και ακολουθώντας τις αναγκαιότητες που επιβάλλονται από συγκεκριμένες συνθήκες. (Ιδιαιτερότητες της σάλας, χρησιμοποιούμενα τεχνικά μέσα κ.λ.π.). Έτσι κάθε νεότερη “στρατηγική” είναι η συνέπεια μίας εμπειρίας ήδη προϋπάρχουσας και διερευνημένης. Μπορούμε να θεωρήσουμε λοιπόν όλες τις διαδικασίες ως ένα σύνολο από πρακτικές που ξεετάζονται με βάση τους ιδιαίτερους δεσμούς τους με τους άλλους μουσικούς παράγοντες. Μία τέτοια αντίληψη δεν σημαίνει μία οποιαδήποτε προτεραιότητα αλλά περισσότερο μία διερεύνηση των ήδη υπαρχόντων τρόπων χειρισμού. Έτσι οι νέες ιδέες προκύπτουν από την ήδη παρούσα εμπειρία ενώ μπορεί να μας εκπλήττει η αιφνίδια αλλαγή κατεύθυνσης προβληματισμού από την εμφάνιση άλλων επινοήσεων.

Οι πολλαπλοί άτραποι πραγματοποίησης ενός “χωρικού” έργου είναι οι ίδιοι οι δρόμοι της επινόησης. Χάρη σ’ αυτούς τα έργα παίρνουν ένα νόημα, μία συγκεκριμένη εφαρμογή, που αντιστοιχεί σε ένα ποιητικό σύμπαν που, αυτό είναι ο σκοπός, η ολοκλήρωση.

⁴¹ ΞΑΝΘΟΥΔΑΚΗΣ Χ. όπ. Ανωτ. σελ. 118

⁴² BARRIERE Jean Baptiste “Problematique de la mutation”, στο Inharmoniques No 8-9 Παρίσι I.R.C.A.M.1991, σελ 149.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΟ ΦΥΣΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ ΓΙΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΟΥΣ

Αναγνώστης Π. Αγγελαράκης

189

Προλεγόμενα

Ο αρχαιολόγος, ο φυσικός ανθρωπολόγος και ο συντηρητής υποχρεούνται να παρουσιάσουν μια περιεκτική, συστηματική και ισορροπημένη ανάλυση της θεωρητικής και πρακτικής γνώσης σε αντικειμενική αντιπαραβολή με διαφορετικές μεθόδους και στρατηγικές κατάλληλες για την συντήρηση και τη διαχείριση των αρχαιολογικών και ανθρωπολογικών υλικών. Μια ομάδα σχετικών επιστημόνων με την εξειδικευμένη επιστημονική κατανόηση της μέγιστης ευαισθησίας των ευρημάτων, θα έπρεπε να λειτουργήσει ως υπέρμαχος για την τεχνική συντήρηση αυτών των υλικών προκειμένου να προάγει ορθές λύσεις ώστε να αυξηθεί με ασφάλεια ο ρόλος τους και η προσιτότητά τους ως βαρύτιμες, μη ανανεώσιμες πολιτιστικές πηγές (Agelarakis, 1992a).

Για μεγάλο διάστημα, με έχει απασχολήσει η εφαρμογή κατάλληλων μεθόδων και τεχνικών, για την ερευνητική σχεδίαση αρχαιολογικών προγραμμάτων, σχετικών με την ανασκαφική διαδικασία, την επί του αρχαιολογικού χώρου τεκμηρίωση και ανάκτηση πληροφοριών, όπως και την εργαστηριακή ανάλυση του ανθρώπινου οστεολογικού υλικού. Μάλιστα έχω δώσει ιδιαίτερη βάση στην ακαδημαϊκή εκπαίδευση των φοιτητών, κατά τη διάρκεια ανασκαφικών προγραμμάτων, εργαστηριακών μελετών, αλλά και των πανεπιστημιακών μου μαθημάτων στην προϊστορική αρχαιολογία, φυσική ανθρωπολογία και παλαιοπεριβάλλοντα (Agelarakis, 1987a; 1989; 1989a; 1990a; 1992; 1993; 1994b; 1995a; 1995b). Εν τω μεταξύ, παρόλον βέβαια ότι υπήρξαν ραγδαίες εξελίξεις στην εφαρμογή νέων μεθόδων, θεωριών, και τεχνικών στο χώρο της αρχαιολογίας και φυσικής ανθρωπολογίας σε σύγκριση με τα τελευταία 20 χρόνια (Agelarakis, 1996; Herman, and Hummel, 1993; Huss-Ashmore, 1982; Iscan, and Kennedy, 1989; Krogman, and Iscan, 1986; Ortner, and Aufderheide, 1991; Steinbock, 1976; Stewart, 1979; Ubelaker, 1989) παραμένω έκπληκτος, από το γεγονός ότι η περισυλλογή, και η αναλυτική έρευνα του ανθρωπολογικού υλικού εξακολουθεί να λαμβάνει ελάχιστα

στο από το σεβασμό που της οφείλει η επιστημονική και ακαδημαϊκή κοινότητα, παρά το γεγονός ότι το ανθρωπολογικό υλικό και οι σκελετικές συλλογές, μας παρέχουν θεμελιώδη στοιχεία για τους προγόνους μας, καθώς και μια εξαιρετική ευκαιρία να συνάγουμε πληροφορίες, για ένα σύστημα στοιχείων, σχετικών με την μελέτη και την ερμηνεία του υπόλοιπου αρχαιολογικού υλικού. Αυτά τα στοιχεία περιλαμβάνουν, ένα εκτεταμένο φάσμα της δημογραφίας ενός πληθυσμού, με έμφαση στις οργανωτικές και τεχνοοικονομικές ικανότητές του, μέσω της σφαίρας της παλαιοεπιδημιολογικής καταγραφής που σχετίζεται με παράγοντες σχετικούς με την οικολογία, τη διάδοση και την κατανομή των ασθενειών αλλά και με το ανθρώπινο κοινωνικό περιβάλλον σε συνδυασμό με αντανάκλασεις του φυσικού και διαμορφωμένου παλαιοπεριβάλλοντος (Agelarakis, 1994a; Angel, 1960, 1968, 1969a, 1969b, 1975; Brothwell and Sandinson, 1967; Butzer, 1989; Ericson, Sullivan, and Boaz, 1981; Hassan, 1981; Meiklejohn, et al 1992; Selye, 1976) .

Προκειμένου να διατηρηθεί ένα τόσο μοναδικό και μη ανανεώσιμο αρχαιοανθρωπολογικό υλικό, το θέμα αυτού του άρθρου σχετίζεται ιδιαίτερα, με τους απαραίτητους κανόνες της μεθόδου και της θεωρίας, που απαιτούνται για τη κατάλληλη περισυλλογή, τεκμηρίωση και συντήρηση του ανθρωπολογικού υλικού, που ανασκάφηκε από τον αρχαιολόγο και τον φυσικό ανθρωπολόγο. Ο σκοπός αυτού του οδηγού είναι διπλός: α) Να εντείνει τις δυνατότητες των διαθέσιμων σχεδίων για την πραγματοποίηση των βασικών συστατικών ενός συναφούς ανασκαφικού και εργαστηριακού πρωτοκόλλου, και β) να παράσχει διεπιστημονικές υποδείξεις στους συνάδελφους, συνεργάτες και σπουδαστές που έχουν αφιερωθεί στην μελέτη της ανθρώπινης κατάστασης, από το προϊστορικό παρελθόν μέχρι την πρόσφατη αρχαιότητα. Γι' αυτό το λόγο, τούτο το άρθρο παρουσιάζει ένα κορμό κειμένου σχετικό με τη φύση του οστίτη ιστού αντιμετωπιζόμενου ως αρχαιολογικό υλικό μέσα στο σύνολο της ανασκαφής καθώς και στο εργαστήριο και το αποθηκευτικό περιβάλλον. Επιπλέον, μια επιλεκτική παρουσίαση ανασκαφικών εντύπων, που παρουσιάζεται ως επίμετρο, σκοπεύει στο να επιμείνει στην σωστή συλλογή και τεκμηρίωση των πιο βασικών βιοαρχαιολογικών στοιχείων, που αφορούν τη συλλογή ανθρώπινου σκελετικού υλικού κατά τη διάρκεια της ανασκαφής.

Εισαγωγή

Κατά την εργασία στο χώρο της ανασκαφής ή στο εργαστήριο, με ξηρά ή και αποτεφρωμένα ανθρώπινα σκελετικά κατάλοιπα, καθώς και με μουμιοποιημένους ή και τιμηματικά απολιθωμένους ανθρώπινους ιστούς, είναι επιτακτική η ανάγκη, να ξεκινήσει κανείς με μια εξαντλητική φυσική μελέτη των καταλοίπων, προκειμένου, να αξιολογήσει πλήρως τις ειδικές ανάγκες συντήρησης κάθε ταφής. Μια τέτοια σε βάθος μελέτη, θα απαιτούσε να ερευνηθούν πλήρως οι φυσικές, χημικές και βιολογικές συνθήκες, που κυριαρχούν σε κάθε ταφή και να υποστηριχθούν από την απαραίτητη δειγματοληψία, αναγνώριση και συστηματικό χαρακτηρισμό όλων των παρόντων υλικών. Εξαιτίας της πολύπλοκης φύσης κάθε διατηρημένου ανθρώπινου ιστού, οι υπερβολικές περιπλοκές της ανασκαφής τάφων θα πρέπει να διεξάγονται με ύψιστη φροντίδα και με τη σκέψη ότι κάθε ταφή, πιθανότατα θα παρουσιάσει ένα μοναδικό περιβάλλον, που θα χρειαστεί ιδιαίτερη μεταχείριση.

Ωστόσο, προκειμένου για τους σκοπούς του σχεδιασμού ενός πρωτοκόλλου εργα-

σιακών δραστηριοτήτων, μπορούν να γίνουν αξιόπιστες και απαραίτητες υποδείξεις, σχετικές με την περισυλλογή, τον καθαρισμό, την στερέωση, τη συσκευασία και τις προσωρινές αποθηκευτικές ανάγκες του ανθρωπολογικού υλικού, πριν από την περαιτέρω επιστημονική ανάλυση. Προκειμένου να μεγιστοποιηθούν τα οφέλη από ένα τέτοιου είδους πρωτόκολλο, αρκεί κανείς να συνειδητοποιήσει ότι πρόκειται, για κάτι περισσότερο από μια απλή συνταγή κι επομένως απαιτείται μεγαλύτερη διερεύνηση των αρχών του (Bordens, and Abbott, 1991; Bernard, 1994).

Η βάση γ' αυτές τις υποδείξεις παρέχεται από τρία πεδία:

1. Αναλυτική έκθεση για την κατάσταση που αντανάκλα τις βασικές ανάγκες του ανθρώπινου υλικού και τις αποθηκευτικές προϋποθέσεις.
2. Ερμηνεία των χαρακτηριστικών συμπεριφοράς και των περιορισμών στους οποίους υπόκεινται τα περισυλλεγμένα ανθρώπινα κατάλοιπα.
3. Συγκριτική ανάλυση των αρχών συντήρησης και των μεθόδων που εφαρμόστηκαν σε παρόμοια προγράμματα.

191

Το υπόβαθρο και η φύση της αρχαιολογικής συντήρησης

Κατά τη διάρκεια των τελευταίων 50 χρόνων, η συντήρηση των αρχαιολογικά περισυλλεγμένων υλικών, έχει αναβαθμιστεί από υπερ-απλουστευμένη διαδικασία σε αναγνωρισμένο πεδίο μελέτης. Αυτή η διεπιστημονική ενασχόληση, προϋποθέτει την σε βάθος επιστημονική κατανόηση και διαχείριση των πολύπλοκων φυσικών και ταφονομικών συνθηκών¹ (Shipman, 1981) που επηρεάζουν τα αρχαιολογικά διατηρημένα κατάλοιπα και οφείλονται κυρίως στον τομέα των βιολογικών επιστημών και ιδιαίτερα αυτών που σχετίζονται με τη γνώση των υλικών, τα επιτεύγματα της διαθέσιμης και υψηλής τεχνολογίας, καθώς και την απαίτηση της κοινωνίας για την κατανόηση του παρελθόντος. Στην εποχή μας, με την ταχεία ανάπτυξη, στις φυσικές επιστήμες, οι σύγχρονες αρχές της συντήρησης, και οι νέες μεθοδολογίες έχουν πολύ γρήγορα αντικαταστήσει κάποιες πεπαλαιωμένες αρχαιολογικές μεθόδους και πρακτικές ανασκαφικής διαχείρισης.

Δυστυχώς, μόνο πρόσφατα προσφέρονται πανεπιστημικά μαθήματα και εργαστήρια που βασίζονται στην συντήρηση και τα οποία είναι προσιτά σε αρχαιολόγους και φυσικούς ανθρωπολόγους, προκειμένου να τους βοηθήσουν στο να μεγιστοποιήσουν την περισυλλογή και τη συντήρηση ενός αυξημένου φάσματος, εύθραυστων και χημικά αντιδραστικών υλικών. Επομένως, μέχρι να καλυφθεί η καθυστέρηση αυτής της πληροφόρησης και η επικοινωνία αυτού του είδους στην ακαδημαϊκή εκπαίδευση, θα εξακολουθήσουν να υπάρχουν δυσκολίες, σε ανασκαφικές εργασίες μεγάλης κλίμακας, όπου ο όγκος του περισυλλεγμένου υλικού και το μέγεθος των ομάδων που πρέπει να εκπαιδευθούν σ'αυτές τις ειδικές μεθόδους, μπορούν να υπερβούν την ενέργεια και τα μέσα ενός συγκεκριμένου ειδικού, που βρίσκεται στην ανασκαφή, ανεξάρτητα από το πόσο ειδικός, ή πρόθυμος μπορεί να είναι.

¹ Οι διαδικασίες διάβρωσης αρχαιολογικών υλικών, ιδίως οργανικών, μετά τη σκόπιμη ή μη εναπόθεσή τους, ή ταφή τους στο έδαφος ή το υπέδαφος.

Η σύγχρονη ακτίνα δράσης της συντήρησης, περιλαμβάνει δύο βασικά πεδία ενδιαφέροντος και επιρροής. Κατ'αρχάς, η συντήρηση ασχολείται με τη μελέτη και τη διαχείριση τριών ομάδων περιβαλλοντολογικών παραγόντων προκειμένου να ελαχιστοποιήσει την αλλοίωση των υλικών, εξαιτίας φυσικών, χημικών και βιολογικών φθοροποιών μηχανισμών. Κάθε υλικό, ανόργανο ή οργανικό, είναι ευαίσθητο στους παραπάνω παράγοντες αποσύνθεσης. Ο βαθμός της αλλοίωσης θα εξαρτηθεί από τη φύση του περιβάλλοντος, τη φύση του ίδιου του υλικού καθώς και από τη δυναμική σχέση μεταξύ των δύο, που βασίζεται στην αρχή της συμβιωτικής ισορροπίας.

192

Η δεύτερη άποψη της σύγχρονης συντήρησης, με την οποία οι περισσότεροι έχουν εξοικιωθεί, είναι η αλληλεπιδραστική εργασία, που εκτελούν οι ειδικοί επί των αντικειμένων. Το γνωστικό υπόβαθρο και οι τεχνικές στρατηγικές γι'αυτή τη δουλειά έχουν αλλάξει δραματικά τα τελευταία 50 χρόνια, μια και η πρόοδος στις επιστήμες των υλικών, έχει δώσει τη δυνατότητα για μεγαλύτερη κατανόηση των φθοροποιών μηχανισμών (Shipman, 1981) καθώς και την ικανότητα να κάνουμε διάγνωση προβλημάτων και να αναπτύσσουμε στρατηγικές μεταχείρισης. Τόσο η δραστική όσο και η παθητική διαχείριση, έχουν σχεδιαστεί κατ'αρχάς για να σταματούν την αλλοίωση, να στερεοποιούν τα χημικά και φυσικά υλικά, και στη συνέχεια, να εδραιώνουν διαδικασίες διατήρησης και ελέγχου, ώστε να τα προφυλάξουν από περεταίρω φθορά. Η πιο κρίσιμη φάση αυτών των λειτουργιών έχει σχέση με την αρχική εκτίμηση και το διαγνωστικό στάδιο. Έτσι, επιβάλλεται να αξιολογήσουμε ορθά τις ειδικές συνθήκες που επικρατούν σε κάθε αρχαιολογικό-φυσικό ανθρωπολογικό έργο, προτού προ-επιλέξουμε την ανάγκη για μια συγκεκριμένη μεταχείριση των υλικών.

Ο αρχικός σκοπός, είναι να μεγιστοποιήσουμε τις δυνατότητες συντήρησης των αρχαιο-ανθρωπολογικών υλικών και κατά συνέπεια, να μεγιστοποιήσουμε την περιουλογή επιστημονικών στοιχείων. Αυτό θα επιτευχθεί, αν εργαστούμε με σκοπό να κερδίσουμε, ένα αυξημένο επίπεδο ελέγχου επί του ποσοστού φθοράς, σε κάθε υλικό σταθεροποιώντας το περιβάλλον του ή την αντίδρασή του σε ένα νέο περιβάλλον, ακόλουθο της αποκάλυψης των υλικών.

Διασφαλίζοντας τις ανάγκες συντήρησης των ανθρώπινων καταλοίπων, το ζήτημα δεν είναι αν υπάρχουν διαθέσιμες κατάλληλες μέθοδοι στερεοποίησης, αλλά σχετίζεται με την αποδοχή των πραγματικών ορίων αυτών των τεχνικών, εκτιμώντας το μέγεθος της συλλογής, την πολυπλοκότητα των προβλημάτων, τον περιορισμό του χρόνου, τους χρηματικούς πόρους, τα μέσα και το διαθέσιμο ειδικευμένο προσωπικό. Τέτοιου είδους σκέψεις σε σχέση με την πρακτική γνώση για το πεδίο της συντήρησης, έχουν ληφθεί υπόψη στο σχεδιασμό ενός περιεκτικού πρωτοκόλλου συντήρησης, για την επεξεργασία του ανθρωπολογικού υλικού.

Περί της συντήρησης οστών στον αρχαιολογικό χώρο και το εργαστήριο

Πρέπει να υπογραμμιστεί, ότι για την επί του αρχαιολογικού χώρου τεκμηρίωση κάθε ταφής, η ανασκαφική διαδικασία και η μεθοδολογία του ανασκαφικού χώρου, πρέπει να πραγματοποιηθούν με τον υψηλότερο βαθμό επιδεξιότητας και ευαισθησίας ως προς τα ευαίσθητα και εύθραυστα αρχαιο-ανθρωπολογικά υλικά, καθώς και με

σεβασμό απέναντι στις ικανότητες του προσωπικού της ανασκαφής και του εργαστηρίου (Agelarakis, 1987; 1990c; 1995e; Grossman, and Agelarakis, 1987).

Ωστόσο, θα μπορούσαν να προκύψουν δυσκολίες καθώς επιταχύνονται οι διαδικασίες - ιδιαίτερα στα προγράμματα διάσωσης - στον ανασκαφικό χώρο και εφόσον πολλαπλασιάζονται οι ταφές, που ανακαλύπτονται ή/και εκτίθενται για ανασκαφή χωρίς διοικητικές προετοιμασίες και οικονομικές προοπτικές. Ποικίλα κοινωνικά πλαίσια, σχετικά με την φύση του αρχαιολογικού προγράμματος, όπως οι πολιτικές πιέσεις ή η ασφάλεια της περιοχής, συχνά προδικάζουν και αποσπούν την άμεση επικέντρωση του προγράμματος, στην μεθοδολογική περισυλλογή (Agelarakis, 1986). Επιπλέον, τα αρνητικά αποτελέσματα από δυσμενείς καιρικές συνθήκες είναι δυνατό να ενταθούν, σε αστικές θέσεις, εξαιτίας της απειλητικής στενότητας και της έντονης μηχανοποίησης του χώρου, που συχνά έχει σχέση, με τις κατασκευαστικές δραστηριότητες. Εν συντομία, φαίνεται ότι σε σωστικές ανασκαφές οι διαδικασίες περισυλλογής μπορεί να δυσκολευτούν σημαντικά, από μια ποικιλία δυσχερών συνθηκών, που επηρεάζουν αρνητικά την προσπάθεια διατήρησης των αρχαιολογικών καταλοίπων (Agelarakis, 1986a).

Για να εκτιμηθεί ευθέως το φάσμα των αναγκών συντήρησης μιας συλλογής, ανασκαμμένων ανθρώπινων καταλοίπων, θα πρέπει να επιχειρηθεί έρευνα, που θα εξετάσει φυσικά ένα δείγμα ταφών αντιπροσωπευτικό των συνθηκών που βρέθηκαν εντός της οριζόντιας και κάθετης (αξονομετρικής) κατανομής της περιοχής, τους διαφορετικούς τύπους ενταφιασμών, σύμφωνα με τα ταφικά έθιμα και τις πρακτικές, καθώς και τα ειδικά χαρακτηριστικά των ταφών, π.χ ενήλικες σε αντίθεση με τα παιδιά, διαταραγμένες ταφές σε σχέση με αδιατάρακτες καθώς και εκείνες των οποίων τα ανασκαφικά δεδομένα, θα έπρεπε να δηλώνουν την ποικιλία των ταφονομικών συνθηκών π.χ καλές συνθήκες, μέχρι κακές συνθήκες.

Μολονότι είναι πάντα καλύτερο να εξετάζουμε τις συνθήκες συντήρησης, ολόκληρης της συλλογής, σε περιπτώσεις φανερών περιορισμών, ακόμα και ένα μικρό δείγμα από το σύνολο, θα μπορούσε να είναι αρκετά αντιπροσωπευτικό για τις συνθήκες της περιοχής. Παρενθετικά, συναφείς πληροφορίες, θα πρέπει επίσης να συλλέγονται από τα ιζηματογενή χαρακτηριστικά και τις ιδιότητες, καθώς και τα γεωμορφολογικά στοιχεία, που συνάγονται από κάποιες βαθιές τομές στην περιοχή - διαλεγμένα τόσο τυχαία, όσο και επιλεκτικά για διερεύνηση, προκειμένου για τους σκοπούς της τεκμηρίωσης των στρωματογραφικών συσχετισμών και της πληρότητας- καθώς και πληροφορίες σχετικές με τη διαμόρφωση του χώρου και τις καταστροφικές διαδικασίες που τον επηρεάζουν (Agelarakis, 1990; 1990b; Grossman, and Agelarakis, 1990).

Στην περίπτωση που οι άνθρωποι σκελετοί έχουν ανασκαφεί και περισυλλεγεί, τα κιβώτια με το ανθρωπολογικό υλικό θα πρέπει να ανοίγονται και να εξετάζεται το περιεχόμενο για την δομική του αριότητα, την χημική του μεταβλητότητα, την παρουσία υγρασίας, μούχλας, ανασκαφικών τραυμάτων (για επεξήγηση δες σελίδα αρθ. 187: τελευταία παράγραφος, του ίδιου κεφαλαίου) και ενδείξεων προβλημάτων εκ της περισυλλογής και μεταφοράς. Στη συνέχεια θα πρέπει να δοθεί προσοχή στις λεπτομέρειες της διαχείρισης, της συλλογής, όπως ο έλεγχος της απογραφής και η ύπαρξη επαρκούς αναγνωριστικής πληροφόρησης και ετικετών.

Θα πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι τα ανθρωπολογικά ευρήματα, όφειλαν να είναι

σε καλή κατάσταση οργάνωσης, αν είχαν συσκευαστεί ξεχωριστά, σε αρχειακής ποιότητας υλικά (σε μη όξινο λεπτό χαρτί, σε ανοξειδωτα ντουλάπια ασφαλείας που περιέχουν δοχεία, με κρυστάλλους σιλικόνης και συσκευές ελέγχου της υγρασίας και θερμοκρασίας). Κάθε ανθρώπινη σκελετική δομή ή και μουμιοποιημένος ιστός όταν είναι τυλιγμένα, απαιτούν προσεκτική μεταχείριση κατά το ξετύλιγμα. Βέβαια, η περιτύλιξη παρέχει τέλεια προστασία από το γρήγορο στέγνωμα και από μετά-ανασκαφικές θραύσεις, σχετικές με τις πιέσεις που δέχονται αυτά τα υλικά κατά τη μεταφορά τους, απο τον ανασκαφικό χώρο στο εργαστήριο.

Τεχνικά, ο βαθμός της αποσύνθεσης των οστών, μπορεί να αναλυθεί σε αρκετές χημικο-βιολογικές φάσεις, όπου οι αλλαγές του ιστού και της χημείας χαρτογραφούνται. Η ακριβής ταξινόμηση του ανθρωπολογικού υλικού, για την εφαρμογή αυτού του συστήματος, θα απαιτούσε φυσική δειγματοληψία, εμποτισμό με χημικά υλικά και εξέταση με μικροσκόπιο. Προσεκτικές μακρο- και μικρο-οπτικές διερευνήσεις επιτρέπουν ωστόσο, να γίνουν χονδροειδείς αλλά αρκετά ακριβείς υπολογισμοί, βασισμένοι στα χαρακτηριστικά συμπεριφοράς εντός των οστέινων δομικών στοιχείων, σε σύγκριση με φυσιολογικές αναλογίες βάρους, με την υφή της επιφάνειας, συμπεριλαμβανομένων των απολεπισμάτων, των ρωγμών, των σπασμάτων, της διαστρέβλωσης, και άλλων παραμορφώσεων.

Σύμφωνα με τα ιδιαίτερα γεωλογικά χαρακτηριστικά και τις ιδιότητες της περιοχής, καθώς και τους ιδιαίτερους φυσικούς και πολιτιστικούς στρωματογραφικούς συνδυασμούς, θα ήταν αναμενόμενο η “χωρική” κατανομή των καταλοίπων, να εκτείνεται σε ένα ευρύ φάσμα διάφορων ιζηματικών τύπων, υδροφόρων οριζόντων, και μικροπεριβαλλόντων (οξειδωτικός παράγοντας, pH, θερμοκρασία ιζήματος, πανίδα χώματος, δραστηριότητα ριζών, ανθρωπογενής επίδραση). Τέτοιες συνθήκες, αναφερόμενες ως ταφονομικές συνθήκες, έχουν ως αποτέλεσμα, μια ανάλογη κατάταξη των επιπέδων διατήρησης, η οποία εκτείνεται από καλή σε άσχημη ή και ανύπαρκτη. Είναι σήνηθες ότι οι άνθρωποι ενταφιασμοί που βρέθηκαν σε αναερόβιους (χαμηλός παράγοντας οξειδωσης) μη όξινους αποθέτες, θα διατηρηθούν σε σχεδόν άψογες φυσικές και χημικές συνθήκες. Εφόσον ανεσκάφησαν σωστά και προετοιμάστηκαν, ανάλογα για την προσωρινή εργαστηριακή αποθήκευση, πριν την ανάλυση, τέτοιου είδους ανθρωπολογικά δείγματα, θα πρέπει να παρουσιάζουν ελάχιστα ορατά στοιχεία διάσπασης, ή παραμόρφωσης. Ωστόσο, σ' αυτή την κρίσιμη στιγμή το ανθρώπινο οστεολογικό υλικό, υφίσταται μία έντονη διαδικασία, η οποία θα αλλάξει πολλά από τα χαρακτηριστικά της σταθερότητας του, που είχε όταν ενταφιάστηκε, και η οποία αρχικά παρατηρείται στη σκλήρυνση των συστατικών, που οφείλεται στην ξηρότητα. Μια πιο αργή διαδικασία αποξήρανσης, είναι πάντα προτιμότερη. Επιπλέον, οι αναμενόμενες σκελετικές αναλογίες βάρους, ελαττώνονται κάτω από το κανονικό, οδηγώντας το σκελετικό υλικό, στο να χάσει την μετρήσιμη δομική του ακεραιότητα και ανθεκτικότητα. Εάν τα οστά εκτεθούν στον ανασκαφικό χώρο έστω και για ελάχιστο χρονικό διάστημα μερικών ωρών, (και μάλιστα ακάλυπτα), οι επιφάνειες των οστών θα γίνουν αρχικά, σχετικά μαλακές, αποκαλύπτοντας περιοχές με φθορές του φλοιού, μικροθραύσματα, και ακολούθως τραχύτητα των ιστών, και ακανόνιστες κηλίδες μιας μικρής κιμωλιοποίησης. Επιπλέον, αυτές τις αλλαγές θα τις υποστούν οι ακμές των οστών, διευκολύνοντας έτσι την έκθεση της εσωτερι-

κής δομής του οστού και έχοντας σαν αποτέλεσμα μια επικίνδυνη και καταστρεπτική διαδικασία ξήρανσης. Ακόμα, μαρτυρίες δείχνουν ότι μια σχετική απώλεια στο συστατικό του κολλαγόνου, θα έκανε αυτά τα αντιπροσωπευτικά δείγματα : α) πολύ αντιδραστικά σε αλλαγές της σχετικής υγρασίας και ευαίσθητα, στην υπερβολική μεταχείριση και τα τραντάγματα, β) ανεπαρκή για ισοτοπικό διαχωρισμό των ραδιο-ισοτοπικών στοιχείων των οστών προκειμένου για αρχαιομετρικές εκτιμήσεις σχετικές με το διαιτολόγιο (Krueger, 1985; Krueger, and Sullivan, 1984), και γ) ακατάλληλα για έρευνες DNA (Herman, and Hummel, 1993; Rogan, and Salvo, 1990; Schoeninger, 1981).

Οι οπτικές μακροσκοπικές εκδηλώσεις τέτοιων ανεπιθύμητων αλλαγών του συστατικού του κολλαγόνου, μαρτυρούνται από τα αβαθή απολεπίσματα των επιφανειών του φλοιού και των αρθρώσεων και από την έντονη απώλεια βάρους. Οι επιφάνειες, θα μπορούσαν εύκολα να αποξεστούν και να έχουν μια μεγαλύτερη τάση, να κιμωλιοποιηθούν. Ελαφρές μετακινήσεις, θα μπορούσαν να προκαλέσουν έντονη διάσπαση των θρυμματισμένων ακμών, προκαλώντας συνολική δομική ευθραυστότητα. Αυτά τα δείγματα, θα πρέπει να θεωρούνται εξαιρετικά ευπαθή και πρέπει να αποτελέσουν τους πρώτους “υποψήφιους” για διορθωτική στερεοποίηση από ένα φυσικό ανθρωπολόγο, ή εκπαιδευμένο αρχαιολόγο, αφού ολοκληρωθεί ο καθαρισμός τους.

Συχνά, πολλά από τα πιο εύθραυστα ή έντονα θραυσμένα οστά, τα αφήνουμε να διατηρούν τμήμα του χωμάτινου υποστηρίγματος με το οποίο αφαιρέθηκαν και μεταφέρθηκαν απο τον ανασκαφικό χώρο. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα για τα κρανία, τα οστά της λεκάνης και τις διαφύσεις των μακρών οστών που έχουν υποστεί μεγάλη καταστροφική εξαιτίας της πίεσης του υπερβολικού βάρους του χώματος. Μολονότι ο όγκος του χώματος που έχει αφαιρεθεί μαζί με τα οστά συνήθως ελαττώνεται, προκειμένου να διευκολυνθεί η αποθήκευση, επιβάλλεται να αφαιρεθεί εξ'ολοκλήρου, όσο το δυνατόν γρηγορότερα, κατά τη διάρκεια της εργαστηριακής διαδικασίας. Τα ιζήματα των χωμάτων αντιδρούν πολύ διαφορετικά στο νέο τους περιβάλλον, σε σύγκριση με τα οστά. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα όταν ο όγκος του χώματος είναι πηλώδης, εκδηλώνοντας τις κολλώδεις ιδιότητες του. Τα συστατικά του πηλού στεγνώνουν και συμπιέζονται επικίνδυνα γρήγορα. Κατά τη διάρκεια αυτής της αντίδρασης εισάγεται μια επιταχυνόμενη διασπαστική ενέργεια προς διάφορες διευθύνσεις, πάνω στις οστέινες επιφάνειες όπου βασίζεται ο πηλός.

Αυτά τα ανθρωπολογικά δείγματα, απαιτούν μια πιο πολύπλοκη τεχνική που συνδυάζει τον καθαρισμό με την στερέωση, προκειμένου να απομακρυνθεί με ασφάλεια ο όγκος του χώματος και να ξεκινήσει η μελέτη των σκελετικών δομών και επιφανειών που πρόκειται να συντηρηθούν και να αναλυθούν περαιτέρω. Εξαιτίας του μεγάλου βαθμού των πλαστικών στρεβλώσεων που υφίστανται τα οστέινα συστατικά, πριν την τελική τους θραύση, το πιθανότερο είναι ότι θα συμβούν μόνιμες παραμορφώσεις στο σκελετικό υλικό, που μπορούν: α) να βάλουν σε κίνδυνο τις δυνατότητες μέτρησης και ανασύνθεσης, και β) να μιμηθούν παλαιοπαθολογικές-τραυματικές εκδηλώσεις προ του θανάτου ή και γύρω από τη στιγμή του θανάτου. Τέτοιου είδους ταφονομικές συνθήκες δεν θα πρέπει να παραγνωρίζονται, προκειμένου να γίνεται διάκριση μεταξύ των πραγματικών παλαιοπαθολογικών συμπτωμάτων σε αντίθεση με τις ψευδείς εκδηλώσεις τους.

Συνεχίζοντας για τις ταφονομικές επιδράσεις, θα πρέπει να υπογραμμιστεί ότι όλα τα οστά θα κηλιδωθούν σε κάποιο βαθμό, κατά τη διάρκεια των ταφονομικών διεργασιών. Το οστό είναι ένα πορώδες υλικό και απορροφά διαλυτά στο νερό υλικά από το έδαφος ή και από το περιβάλλον, σύμφωνα με τις συνθήκες που ευνοούνται από την θέση του τάφου και τον τύπο της ταφής. Χαρακτηριστικά, τα αστικά περιβάλλοντα, προκαλούν ένα ευρύ φάσμα αλλοιώσεων, εξαιτίας της παρουσίας οργανικών αποβλήτων και βιομηχανικών καταλοίπων που υπάρχουν στα υπόγεια νερά. Τα κατάλοιπα αυτά τυπικά παρουσιάζουν σίδηρο, χαλκό και μερικές οργανικές αλλοιώσεις, που, ίσως να βασίζονται στην ταννίνη. Εξαιτίας της λεπτεπίλεπτης φύσης του οστού, θα είναι απερίσκεπτα να προσπαθήσουμε ν' απομακρύνουμε αυτές τις κηλίδες, εφόσον αυτό θα βάλει σε κίνδυνο την χημική και φυσική αριότητα του υλικού.

196

Σχετικά πρόσφατα ανασκαμμένα σκελετικά κατάλοιπα θα επιδείξουν κατά την εξέτασή τους, κάποια κατακράτηση μικρών ποσοτήτων υγρασίας του εδάφους. Κατά την πρόχειρη αξιολόγηση τέτοιων συνθηκών, ο αρχαιολόγος θα βρει ότι κάθε χάρινο κιβώτιο που θα περιέχει οστά, θα είναι λίγο ψυχρό κατά την αφή και ότι τα χάρινα περιτυλίγματα θα είναι πολύ νωπά. Αν χρησιμοποιηθούν χάριτες σακκούλες, σε συνδυασμό με κρυστάλλους σιλικόνης σε κάθε ντουλάπι αποθήκευσης, τα υλικά θα στεγνώσουν αργά, και έτσι θα εμποδιστεί η διάσπαση και η θραύση των πιο ευαίσθητων οστών κάτι που θα ήταν το αποτέλεσμα της απότομης ξήρανσης τους.

Ωστόσο, όπως πάντα παρούσα, στα κατάλοιπα του περιβαλλοντός μας, υπάρχει ένα χαμηλό επίπεδο αύξησης της δραστηριότητας της μούχλας, η οποία είναι επίσης χαρακτηριστική στα αρχαιολογικά περισυλλεγμένα οργανικά κατάλοιπα. Αρχικά γίνεται αντιληπτή ως μια ελαφρά, γλυκιά οσμή, καθώς ανοίγει η πόρτα ενός αποθηκευτικού ντουλαπιού, ή καθώς περιφέρεστε στον αποθηκευτικό χώρο. Πρόκειται για μια τυπική αντίδραση ενός υγροσκοπικού οργανικού υλικού που κρατήθηκε σε κλειστό ντουλάπι, χωρίς ανακύκλωση του αέρα. Αυτό ελέγχεται εύκολα με μια σταδιακή μείωση των επιπέδων υγρασίας μέσα στα ντουλάπια μέχρι το ελάχιστο σημείο της προτεινόμενης κλίμακας (βλέπε το κεφάλαιο Υγρασία), με το ολοκληρωτικό στέγνωμα του δείγματος με αλκοόλη κατά τον καθαρισμό και την αλλαγή του υλικού συσκευασίας, σε κάθε ντουλάπι καθώς τα περιεχόμενά του μελετώνται. Στερεότυπος έλεγχος θα πρέπει να γίνεται κάθε εβδομάδα, προκειμένου να ελέγχεται το επίπεδο της δραστηριότητας της υγρασίας, τόσο στα μελετημένα υλικά, όσο και σ' αυτά που πρόκειται να μελετηθούν κατά τη διάρκεια της εξέλιξης του προγράμματος. Υποδεικνύεται ότι τα ξηρά σκελετικά κατάλοιπα θα πρέπει να καθαρίζονται με φαρμακευτική, καθαρή αλκοόλη (7 μέρη αλκοόλης σε 3 μέρη αποσταγμένου νερού). Αυτός είναι ο ισχυρότερος και ο πιο κατάλληλος βιοκτόνος παράγοντας που χρησιμοποιείται για τον έλεγχο της μούχλας σε οστέινες επιφάνειες. Επίσης αυτός ο τύπος αλκοόλης είναι λιγότερο επιβλαβής για το περιβάλλον και για το προσωπικό του εργαστηρίου. Επιπλέον βρίσκεται και στις πλέον απομακρυσμένες περιοχές και δεν είναι ιδιαίτερα ακριβό. Αν παρόλη την προσεκτική παρακολούθηση και τον περιβαλλοντολογικό έλεγχο, μετά από τους δύο πρώτους μήνες της "θεραπευτικής" δραστηριότητας η υγρασία εξακολουθεί να υπάρχει -παρόλο που είναι ασύνηθη- θα πρέπει να συζητηθούν με χημικούς, πιο αυστηρές μέθοδοι ελέγχου που θα μπορούσαν να γίνουν αποδεκτές. Σε ειδικές περιπτώσεις ο συγγραφέας έχει χρησιμοποιήσει

μικρές ποσότητες φαινυλφενόλης (< 0,4 %) μαζί με αιθανόλη (>84,6 %) ως δραστικά συστατικά κατά της συνεχούς και ασύστολης μούχλας.

Για να επιμεληθεί κανείς συνθήκες, με σοβαρές συνέπειες στη διατήρηση των οστών, θα πρέπει να μελετήσει περιπτώσεις μετακίνησης δραστικού, διαλυτού άλατος και καταστροφής οστών σε ταφές που ανασκάφηκαν από πλημμυρισμένες μονίμως ή εποχιακά τομές ενός ανασκαφικού χώρου. Αν εκτεθούν έστω και μια φορά στις καιρικές συνθήκες, μετά την ανασκαφή, αυτά τα σκελετικά κατάλοιπα υφίστανται μια επιταχυνόμενη διαδικασία στεγνώματος. Κάθε επιπλέον μέθοδος που εφαρμόζεται για να επισπεύσει την ξήρανση προκειμένου να διευκολυνθεί η μεταφορά ή η συσκευασία, θα πρέπει να εγκαταλείπεται ως μη αποτελεσματική και καταστροφική. Ωστόσο, σ'αυτά τα ιδιαίτερα δείγματα, ο αυξανόμενος ρυθμός αφαίρεσης υγρασίας, προκαλεί μετακίνηση των διαλυτών αλάτων του νερού στις ανώτερες επιφάνειες των οστών, όπου συγκεντρωμένοι κρύσταλλοι εμφανίζονται ως μια λεπτή, λευκή απόχρωση απλωμένη παντού. Αυτό μπορεί να ελαττωθεί με τον καθαρισμό, ενώ η περεταίρω καταστροφή μπορεί να μετριαστεί με αυστηρό περιβαλλοντολογικό έλεγχο των αποθηκευτικών ντουλαπιών. Ωστόσο, αυτό δε σημαίνει ότι τα διαλυτά άλατα δεν θεωρούνται παρόντα σε πρόσφατα ανασκαμμένες συλλογές. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα ταφικά περιβάλλοντα είναι επιφορτωμένα με διαλυτά άλατα, η σχετική παρουσία των οποίων εξαρτάται από ποικίλες συνθήκες. Παρ' όλα αυτά τα διαλυτά άλατα είναι παρόντα, αν και όχι πάντα άμεσα ορατά σε όλα τα αρχαιολογικά υλικά και θα πρέπει να αποτελούν μέλημα της συντήρησης, ανεξάρτητα από το αν είναι προφανή ή όχι. Επίσης, εξαιτίας της εξαιρετικά εύθραυστης φύσης τέτοιων οστών, ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια εσπευσμένων διαδικασιών στον ανασκαφικό χώρο, οι προσπάθειες που γίνονται για την πραγματοποίηση τεχνικών συντήρησης στο χώρο με την εφαρμογή αραιωμένου διαλύματος πολυβινυλικού οξικού άλατος, θα πρέπει να χαρακτηρίζονται από ύψιστη προσοχή. Το ποσοστό επιτυχίας μιας στερέωσης κάτω από αυτές τις ιδιαίζουσες συνθήκες είναι λιγότερο από 50% και παρόλο που συστήνεται ότι πρέπει να γίνεται ένας πειραματισμός με επιλεκτική δειγματοληψία, το μεγαλύτερο μέρος των δειγμάτων (60%) που εξετάστηκαν από τον συγγραφέα σε Ασιατικές, Ευρωπαϊκές και Αμερικανικές συλλογές απέδειξαν, ότι τέτοιου είδους εφαρμογές ήταν αρκετά δύσκολες έως και άκαρπες.

Κατά τη διάρκεια ανασκαφής υλικών τόσο μαλακών όσο τα θαμμένα κόκκαλα συμβαίνει συχνά αυτό που οι ειδικοί ορίζουν ως "ανασκαφικό τραύμα". Συμβαίνει στα σημεία όπου τα ανασκαφικά εργαλεία αφήνουν μικρές χαραγές στην επιφάνεια του οστού, κατά τη διάρκεια της τελικής προσπάθειας καθαρισμού, πριν από την επί του αρχαιολογικού χώρου φωτογραφική τεκμηρίωση, το σχέδιο και τη φυσική ανθρωπολογική εκτίμηση. Τα σκελετικά κατάλοιπα θα έπρεπε να φέρουν τόσο ελάχιστα ανασκαφικά τραύματα, ώστε και να αντικατοπτρίζουν την επιτηδειότητα του ανασκαφέα και να καθίστανται ασήμαντα για τη συντήρηση αλλά κυρίως για τους στόχους των φυσικών ανθρωπολογικών μελετών.

Θεμελιώδη και απαιτούμενα στοιχεία του πρωτοκόλλου

Από τη στιγμή που μικροσιμένα μιστράκια και οδοντιατρικά εργαλεία, αλλά και

άλλα που μοιάζουν με εργαλεία γλυπτικής, αρχίζουν να αποκαλύπτουν ανθρώπινα αρχαιολογικά κατάλοιπα μέχρι το τελικό στάδιο της ανάλυσης της “αρχαιοϊατροδικαστικής” φύσης τους στο εργαστήριο, προτείνονται οκτώ βασικά στοιχεία που απαιτούνται για την επιτυχή διαμόρφωση ενός πρωτοκόλλου συντήρησης, που στοχεύει στην στερέωση και διατήρηση αρχαιολογικά περισυλλεγμένων οστών:

1. Επί τόπου προσδιορισμό της κατάστασης διατήρησης των σκελετικών σωμάτων.

2. Επί τόπου τεκμηρίωση του φάσματος της σκελετικής διατήρησης σ'όλη την έκταση της συλλογής, κατά τη διαδικασία της περισυλλογής.

3. Επί τόπου καθαρισμό σε συνδυασμό με τις διαδικασίες καθαρισμού στο εργαστήριο του ανασκαφικού χώρου.

4. Επανεξέταση των συνθηκών διατήρησης στο εργαστήριο του ανασκαφικού χώρου και πιθανή βελτίωση των μεθόδων που χρησιμοποιούνται για να επηρεάσουν προς το καλύτερο τη διάσωση και συντήρηση των επιφανειών των οστών.

5. Στερέωση του υλικού στο εργαστήριο του ανασκαφικού χώρου και στο καθ'αυτό εργαστήριο ή τον αποθηκευτικό χώρο (μέσω περιβαλλοντολογικού ελέγχου, στερέωσης ή συνδυασμού και των δύο).

6. Σύνδεση και αποκατάσταση των οστέινων δομών, στο εργαστήριο του ανασκαφικού χώρου και στο καθ'αυτό εργαστήριο ή τον αποθηκευτικό χώρο.

7. Συσκευασία αρχαιολογικών προδιαγραφών της σκελετικής συλλογής στο εργαστήριο του ανασκαφικού χώρου και στο καθ'αυτό εργαστήριο ή τον αποθηκευτικό χώρο.

8. Μελέτη αποθήκευσης στο καθ'αυτό εργαστήριο ή τον αποθηκευτικό χώρο.

Θα πρέπει να γίνει κατανοητό ότι αυτές οι υποδείξεις συνιστούν εργαστηριακές διαδικασίες που κανονικά, εκτελούνται από το ανασκαφικό / αρχαιολογικό προσωπικό μετά από κατάλληλη εκπαίδευση και τεχνική διδασκαλία από έναν ειδικό αρχαιολόγο / φυσικό ανθρωπολόγο ή συντηρητή. Επίσης, αυτό αποτελεί μόνο ένα μικρό μέρος του συνολικού θέματος της διαχείρισης της συλλογής και της επιμέλειας, που πρέπει να πραγματοποιηθεί. Επιπλέον, προκειμένου να κατανοήσουμε τους περιορισμούς τόσο αυτού του πρωτοκόλλου όσο και της συντήρησης των σκελετικών καταλοίπων, θα πρέπει να κατανοήσουμε την αρχική δομή του οστού, τις αλλαγές που επέφερε η ταφή σ'αυτήν τη δομή (ταφονομικές επιδράσεις), και τα επακόλουθα χημικά και μηχανικά χαρακτηριστικά συμπεριφοράς.

Περί της δομής του οστού

Κατά τη διάρκεια της ζωής το οστό είναι ένα εύκαμπτο όργανο που εύκολα ανταποκρίνεται στις διαδικασίες ανάπτυξης του οργανισμού, τις εξωτερικές και εσωτερικές φυσιολογικές πιέσεις, καθώς και στις συνθήκες παθογένεσης και παθολογίας. Στα μετά θάνατον περιβάλλοντα τα συστατικά του οστού παραμένουν πολύπλοκες και ποικίλες δομές που περιέχουν οργανικές πρωτεΐνες και ανόργανα στοιχεία. Τα σπονδυλωτά σκελετικά υλικά βασίζονται σε πρωτεϊνικά ικρίωματα ινιδίων κολλαγόνου, άκαμπτων, εξαιτίας της συγχωνευτικής καθίζησης κρυσταλλικού ασβεστούχου ανθρακικού άλατος και φωσφορικών αλάτων, γνωστών ως υδροξυαπατίτη. Υπάρχει επίσης ένα μικρό ποσοστό πρωτεϊνικού-πολυζαχαρικού ζαχάρου, ως βασική ουσία. Όλα αυτά ενυπάρχουν στην

παρουσία του νερού και άλλων υγρών, μερικά από τα οποία χάνονται με τον θάνατο, οδηγώντας σε αρχική σκλήρυνση. Οι αναλογίες των παραπάνω συστατικών ποικίλουν και εξαρτώνται από τον οργανισμό από τον οποίο προέρχεται το οστό, καθώς και από παράγοντες όπως π.χ. το φύλο, η ηλικία, η υγεία και η θέση του οστού στο σώμα (Currey, 1984; Goodman, and Armelagos, 1984; Levi, 1972; Park, 1964; Rose, Armelagos, and Lallo, 1978; Scrimshaw, 1964; Zarek, 1966).

Εκτός από το κολλαγόνο και τον υδροξυαπατίτη, το οστό συνίσταται επίσης από ιχνοστοιχεία και αδιάλυτες οργανικές ουσίες που μπορούν να δράσουν ως καταλύτες ή ανασταλτικοί παράγοντες των χημικών αντιδράσεων. Η ξεχωριστή δομή, λειτουργία και χημική σύσταση κάθε οστού, είναι χαρακτηριστικά που αποτελούν απαραίτητες πληροφορίες, προκειμένου να υπολογίσουμε πώς αυτό θα επηρεαστεί από μελλοντικά ταφονομικά αλλά και εργαστηριακά περιβάλλοντα.

Υπάρχουν δύο βασικοί τύποι όσον αφορά στη δομή των οστών (Creager, 1983; Brand, and Isselhard, 1993; Cate, 1994). Ο ελαφρύς δικτυωτός ιστός ή αλλιώς σπογγώδες οστό, βρίσκεται στο εσωτερικό του οστού και επιτρέπει: α) τη δομική υποστήριξη της κίνησης των συστατικών των οστών, που σχετίζεται με ορισμένες πιέσεις—σχετικά με την ανατομική τους θέση, και ανάλογα με τη δομική υποστήριξη οστικών τμημάτων, τα οποία υπόκεινται σε πολυμορφικού χαρακτήρα φυσιολογικές και παθολογικές πιέσεις λόγω της λειτουργίας τους (Currey, 1984; Zarek, 1966), [μάάλιστα πρέπει να σημειωθεί ότι υπάρχουν τέσσερα είδη οστών: τα επίπεδα, ακανόνιστα, μακρά, και κοντά], και β) τη διατήρηση των κυττάρων σχηματισμού του μυελού και των αιμοσφαιρίων. Περικυκλώνοντας το ελαφρύ δικτυωτό και σπογγώδες οστό, υπάρχει η βαρύτερη, εξωτερικά κείμενη, συμπαγής οστική μάζα η οποία αποτελείται από απατίτη. Αυτός ο τύπος οστού ποικίλει στο πάχος και την πυκνότητα, ανάλογα με την ανατομική θέση, καθώς και το είδος και τη λειτουργία της οστέινης δομής που παρέχει προστασία και δομική υποστήριξη στις μαλακές ίνες του ανθρώπινου σώματος, και ιδιαίτερα στο μυϊκό σύστημα. Τα μακρά οστά τείνουν να έχουν ελασματοειδή δομή στην εξωτερική τους επιφάνεια, ιδιαίτερα δε στα νεαρά άτομα. Αυτό το χαρακτηριστικό θα επηρεάσει έντονα την ικανότητα των αρχαιολογικών μακρών οστών, να αντισταθούν στη θραύση, τη διάσπαση και την καταστροφή, εξαιτίας της μετακίνησης των αλάτων μετά την ανασκαφή. Κατά τη διάρκεια της ζωής του οργανισμού, το συμπαγές οστό καλύπτεται από μια επιφανειακή μεμβράνη που ονομάζεται περιόστεο (αυτό από μόνο του, κατά τη διάρκεια της ζωής, έχει οστεο-γενετικές ιδιότητες κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες που επηρεάζονται από φυσικές και παθολογικές πιέσεις), το οποίο αλλοιώνεται γρήγορα μετά το θάνατο και σπάνια διατηρείται σε αρχαιολογικά υλικά.

Επίσης, το φλοιώδες στρώμα, διαπερνάται από ένα μικροσκοπικό πλέγμα πολύ μικρών σωληνώσεων τα οποία μαζί με ένα αριθμό μεγαλύτερων οπών, επιτρέπουν στα αιμοφόρα αγγεία να εισχωρήσουν στο οστό. Αυτό το χαρακτηριστικό της αρχιτεκτονικής του οστού, θα συμβάλλει στον καθορισμό της ευπάθειας του οστού, απέναντι σε καταστροφικές συνθήκες τόσο κατά τη διάρκεια της ταφής όσο και μετά την περισυλλογή του. Αυτές οι ιδιαιτερότητες της επιφάνειας έχουν την ικανότητα να δημιουργούν μικροσκοπικά κοιλώματα, εκεί όπου θα πραγματοποιηθούν οι αρχικές ταφονομικές δραστηριότητες, δρώντας ως κίνητρα για σπασίματα και ρωγμές στην περίπτωση που

αρχίσουν αλλοιώσεις κατά την μετά-ανασκαφική φθορά του υλικού, καθώς τα συστατικά του οστού αρχίζουν να στεγνώνουν.

Τα οστά έχοντας σπογγώδη ή πλεκτά χαρακτηριστικά σε σχέση με τα συμπαγή, ελασματοειδή, συστατικά του φλοιού, κατατάσσονται στα ανισότροπα υλικά, πράγμα που σημαίνει ότι έχουν διαφορετικά μηχανικά χαρακτηριστικά στις διαφορετικές επιφάνειες, περιοχές, και συνδέσεις (αρμούς) της δομής τους. Αυτό σημαίνει επίσης ότι αυτές οι περιοχές θα αντιδράσουν διαφορετικά σε περιβαλλοντολογικές αλλαγές, όπως οι αυξομειώσεις της σχετικής υγρασίας, προκαλώντας έτσι αξιοσημείωτες εσωτερικές πιέσεις σε μία εύθραυστη δομή. Τα μακρά οστά για παράδειγμα τείνουν να “σχίζονται” σύμφωνα με τις ιδιότητες της λεπιδοειδούς δομής τους.

Ξεχωριστά, τα στοιχεία που βρίσκονται μέσα στα οστά έχουν συγκεκριμένες μηχανικές ιδιότητες και ο συνδυασμός τους κάνει τους σκελετικούς ιστούς εντυπωσιακά ανθεκτικούς, ως δομικά υλικά. Το οστό παρουσιάζει βαθμούς ελαστικότητας και θραύσης, ανάλογα με το μέσο όρο των χαρακτηριστικών και ιδιοτήτων των δύο βασικών του (οργανικών & ανόργανων) δομικών υλικών. Η αναγνώριση της ελαστικής δύναμης από το πλέγμα κολλαγόνου και της συμπιεστικής δύναμης από τους μεταλλικούς κρυστάλλους, παρέχει μια περιορισμένη γνώση της βαθύτερης και συμπληρωματικής συμπεριφοράς μεταξύ των δύο υλικών. Δυστυχώς, αυτό το βιοχημεικο-μηχανικό θαύμα αναιρείται τη στιγμή που αρχίζουν οι αποσπαστικές διαδικασίες μετά την ταφή, οπότε καταστρέφεται γρήγορα, η χημική και φυσική ανθεκτικότητά του.

Φθορά του οστίτη ιστού

Εάν θεωρήσουμε ότι από τη στιγμή που θάπτονται τα ανθρωπολογικά υλικά, σκοπίμως ή μη, και μετά τη σύψη των μαλακών ινών οι περιβαλλοντολογικές συνθήκες είναι σταθερές, τα σκελετικά υλικά θα αλλοιωθούν μέχρι ενός βαθμού, καθώς προσεγγίζουν προς μία σταθερή σχέση προσαρμογής με το άμεσο περιβάλλον τους, κάτι που θα μπορούσε να θεωρηθεί σαν μία σχέση συμβιωτικής ισορροπίας. Από τη στιγμή που προσεγγίζεται το σημείο ισορροπίας, η φθορά ελαττώνεται και, θεωρητικά, θα σταματήσει μόλις επιτευχθεί η ισορροπία. Το χαμηλό επίπεδο της αλλοίωσης μπορεί να παραμείνει σταθερό, για χιλιάδες χρόνια ορίζοντας ότι το συγκεκριμένο περιβάλλον παραμένει αμετάβλητο. Από τη στιγμή που η περιβαλλοντολογική ισορροπία αναστατώνεται, όταν αλλάζουν οι συνθήκες της περιοχής, είτε εξαιτίας φυσικών εξελίξεων ή ανθρωπογενών δραστηριοτήτων, είτε στην περίπτωση αρχαιολογικής μετατόπισης, το οστέινο υλικό αρχίζει ξανά να αλλοιώνεται, συχνά με ταχύτατους ρυθμούς. Τα σκελετικά κατάλοιπα κατατάσσονται μεταξύ των πιο ευπαθών υλικών για αυτές τις διαδικασίες, και ιδιαίτερα μετά την μετακίνησή τους από τα πρωταρχικά αρχαιολογικά τους σύνολα.

Το αρχαιολογικά περισυλλεγμένο οστό, υφίσταται πολύπλοκες χημικές και φυσικές αλλοιώσεις που εξαρτώνται από την ποιότητα και τον τύπο του, καθώς επίσης και από το είδος, το ποσοστό και τις ιδιότητες των ιζηματογενών αποθέσεων και των περιβαλλοντολογικών συνθηκών, στις οποίες εξετέθη κατά την διάρκεια της ταφής. Πολύ λίγα περιβάλλοντα συντελούν στη τέλεια συντήρηση των οστών. Περισσότερο χαρακτηριστικό είναι ότι θα υπάρχει σχεδόν σε όλα τα αρχαιολογικά περιβάλλοντα σκελετικό

υλικό, που θα έχει διατηρηθεί σε ποικίλα επίπεδα αλλοίωσης. Τυπικά, τα μακρά οστά ενός σκελετού, και ιδιαίτερα εκείνα των ενήλικων και των γεροντότερων ατόμων διατηρούνται καλύτερα σε σύγκριση με άλλους τύπους οστών, που περιλαμβάνουν μικρότερα οστά, (διότι η σχετική σκελετική περιοχή που προσβάλεται από ταφονομικές φθορές είναι μικρότερη σε σχέση με τον όγκο της οστικής μάζας), καθώς και απο τις οστέινες δομές των εφήβων και των παιδιών, διότι ο παιδικός σκελετός και συγκεκριμένες σκελετικές περιοχές των εφήβων, παρουσιάζουν ημιτελή στάδια ανάπτυξης, όσον αφορά την εμπύωση και την οστεοποίηση των σκελετικών δομών (π.χ. την συγκόλληση και οστεοποίηση των επιφύσεων στις διαφύσεις).

Γενικά, μερικά καλοδιατηρημένα οστά που βρέθηκαν “μαλακά” στο “ποτισμένο” με υγρασία εδαφος, θα σκληρύνουν κατά το στέγνωμα. Θεωρούμε θετικό στοιχείο τη περίπτωση που η υγρασία δεν περιέχει παρά μόνο ελάχιστες ποσότητες οργανικών περιβαλλοντολογικών καταλοίπων. Στην αντίθετη περίπτωση τα οστά θα “μάζευαν” περισσότερο απο το κανονικό κατά το στέγνωμα τους, προκαλώντας αλλαγές στις διαστάσεις τους. Ωστόσο, τα περισσότερα σκελετικά υπολείματα επειδή περιέχουν συγκεκριμένο ποσοστό ινιδίων κολλαγόνου και θα συσπασθούν και θα σπάσουν και θα παραμορφωθούν, καθώς αυτά συστέλονται κατά τη διάρκεια του στεγνώματος. Αυτή η φθορά επιδεινώνεται άμεσα ή και με το χρόνο, αν τα οστά εκτεθούν, χωρίς προφυλακτική περιτύλιξη στο νέο περιβάλλον και στις καιρικές συνθήκες- ιδιαίτερα κάτω από το φως του ήλιου. Θεωρούμε ότι μία ώρα έκθεσης νεο-ανασκαφέντων ανθρώπινων οστών στον ήλιο, επιφέρει τέτοια καταστροφική αποσάθρωση, θεωρητικά ανάλογης αυτής των χιλίων περίπου χρόνων στο σταθερό γεωλογικό και στρωματογραφικό τους περιβάλλον όπου είχαν προσαρμοστεί σε μία συμβιωτική ισοροπία. Περαιτέρω φθοροποιές επιπτώσεις, μπορούν να επέλθουν από την μη κατάλληλη αποθήκευση των οστών σε χώρους που μαίνονται από δραστηκώς αυξομοιούμενα επίπεδα σχετικής υγρασίας και θερμοκρασίας του περιβάλλοντος.

Όπως ήδη έχει υποστηριχθεί, οι διαδικασίες αλλοίωσης έχουν τέσσερες βασικές κατηγορίες επιδράσεων:

1) Φυσικά/Μηχανικά αποτελέσματα (εξαρτούμενα από την πωρώδη κατάσταση και τη διαπερατότητα, τη σύσταση του νερού, τη θερμοκρασία, κ.τ.λ., των ταφικών γεωλογικών υλικών.

2) Χημικά αποτελέσματα (εξαρτούμενα από μη βιογενείς παράγοντες, τη σύνθεση και τη χημική σύσταση του εδάφους, τη αντιδραστικότητα των συστατικών στοιχείων των ιζηματογενών αποθέσεων, κ.τ.λ.).

3) Βιολογικά αποτελέσματα (εξαρτούμενα από ενδογενείς και εξωγενείς βιογενείς παράγοντες).

4) Ανθρωπογενείς παράγοντες

Οποιαδήποτε απο τις ανωτέρω διαδικασίες αλλοίωσης, που εξηγούνται λεπτομερώς παρακάτω, ξεχωριστά ή και σε συνδιασμό περισσότερων απο μια, πιθανά θα οδηγήσουν σε μετασχηματισμό και σμίκρυνση της οστικής μάζας, και στην περίπτωση συγκεκριμένων περιβαλλοντολογικών καταστάσεων, μπορεί να οδηγήσουν σε μερική ή ολική απολίθωση, μέσω μίας διαδικασίας ανταλλαγής των βασικών συστατικών του οστού με εξωγενή συστατικά και υλικά του άμμεσου περιβάλλοντος.

1) *Φυσικά αποτελέσματα*

Η εναλλαγή ξήρανσης - ύγρανσης, παγώματος-ξεπαγώματος προκαλεί έντονες φυσικές καταστροφές, που εκδηλώνονται με σπασίματα, ρωγμές, απολεπίσεις και θραύσεις των οστέινων δομών. Τα υγροσκοπικά διαλυτά άλατα, ακόμα και σε μικρές ποσότητες, αντιδρούν στις αλλαγές της σχετικής υγρασίας και δημιουργούν τοπικά προβλήματα, επιταχύνοντας τα συστήματα χημικής αλλοίωσης και οδηγώντας στη φυσική διάσπαση της ανόργανης δομής του οστού, που οφείλεται στις επαναλαμβανόμενες εκδορές του κρυσταλλικού σχηματισμού.

Η μηχανική δράση στα οστά κατά τη διάρκεια της ταφής περιλαμβάνει πιέσεις από την οριζόντια και κάθετη συσώρευση ιζημάτων, επιδράσεις της χλωρίδας, και της πανίδας του χώματος, η οποία κάτω από αυτή τη συγκεκριμένη διαδικασία αλλοίωσης περιλαμβάνει μα δεν περιορίζεται σε: α) τρύπες στο χώμα από σκουλήκια, β) μυρμηγκια και άλλα έντομα που υποβοηθούν στην εισαγωγή και εναπόθεση νέων ιζημάτων και εξωγενών στοιχείων στις γεομορφολογικές στρώσεις του χώρου, γ) των τρωκτικών τα οποία μετακινούν αλλά και διαβρώνουν τα οστά ροκανίζοντας τα με τα δόντια τους, δ) το πάγωμα και ξεπάγωμα του άμμεσου ιζηματογενούς περιβάλλοντος και των επιφανειών των οστών, κ.τ.λ. Ένας επιπρόσθετος παράγοντας είναι η μεταχείριση του υλικού κατά την ανασκαφή, καθώς αυτή θα ορίσει πολλές από τις μετα-ανασκαφικές δυνατότητες και περιορισμούς, στερέωσης και συντήρησης.

Τα δόντια είναι δυνατόν να υποστούν βλάβες, από τη θραύση που προκαλείται από φυσικούς παράγοντες περιλαμβανομένων των διαλυτών αλάτων. Ωστόσο, οι επιφάνειές τους που προστατεύονται από την αδαμαντίνη, εξασφαλίζουν μεγαλύτερες δυνατότητες διατήρησης. Οι ανατομικές οδοντικές επιφάνειες (τα μέρη της ρίζας των δοντιών) είναι ευπαθείς στις ίδιες αλλοιώσεις με το περιβάλλον φατνιακό οστό των κυψελών των άνω και κάτω γναθικών. Καταυτό το τρόπο εφόσον τα δόντια αποκολληθούν, χάνοντας τις αμοιβαίες ελαστικές και στερεωτικές τους ιδιότητες με τα ριζώματα τους στο οστό των γναθικών, ακόλουθο της αποσύνθεσης των ούλων και της περιοδοντικής μεμβράνης, βρίσκονται συχνά διασκορπισμένα στα σκελετικά κρानιο-θωρακικά, και ιζηματογενή κοιλάματα στο μικροπεριβάλλον του τάφου. Ωστόσο, θα μπορούσαν να υπάρξουν κάποιες εξαιρέσεις καθώς η οδοντική παθογένεση, και όχι απαραίτητα οι ταφονομικές διαδικασίες φθοράς, είναι δυνατό να οδηγήσουν στη προ- και μετά θάνατο απώλεια των δοντιών από τα κυψελοειδή διαμερίσματά τους εξαιτίας ποικίλων παθογόνων παραγόντων (Brothwell, 1963; Darling, 1970; Grahn, 1967; 1969; Molnar, 1971; Pinborg, 1970; 1982; Rose, Condon, and Goodman, 1984).

2) *Χημικά αποτελέσματα*

Όταν η φλοιώδης επιφάνεια του οστού διαβρωθεί και σπάσει, χημικοί παράγοντες αρχίζουν να επιταχύνουν την αλλοίωση και προς το εσωτερικό του συμπαγούς ιστού, μέχρι και του ενδόστεου, σπογγώδους, ιστού.

Εφόσον το οστό είναι ένα σύνθετο οργανικών και ανόργανων συστατικών, είναι ευαίσθητο σε κάθε χαρακτηριστικό του pH των ιζημάτων. Τα οργανικά συστατικά, όπως

το κολλαγόνο, διασπώνται αρχικά από οξέα και ένζυμα που εκκρίνονται από μύκητες της σήψης και βακτήρια (μικροοργανισμοί αποσύνθεσης στο πλέγμα της τροφικής αλυσίδας), εκτριμματίζοντας τους αρμούς του οστίτη ιστού σε περισσότερο διαλυτά πεπτίδια και αφήνοντας τους εύθραυστους κρυστάλλους του υδροξυαπατίτη να θρυμματιστούν κατά την ξήρανση των οστών. Τα αλκαλικά αποθέματα οδηγούν το κολλαγόνο, στο να υδρολύει στην επιταχυνόμενη επίθεση των βακτηριδίων, εξουδετερώνοντας την ικανότητα των οστών να αντιμετωπίζουν διάφορες φυσικές πιέσεις π.χ. απορροφώντας τυχόν κραδασμούς κατά την ανασκαφή ή την μεταφορά. Σε όξινες συνθήκες, παρόλο που οι δραστηριότητες των βακτηριδίων έχουν ανασταλεί, τα ανόργανα συστατικά του οστού διασπώνται από υδρολυτικές αντιδράσεις, με ανθρακικό οξύ από το νερό του εδάφους, αφήνοντας το οργανικό κολλαγόνο που είναι μαλακότερο, να συρρικνωθεί και να παραμορφωθεί κατά την ξήρανση με ανάλογες επιπτώσεις στην οστική μάζα του οστού.

Κάτω από λιγότερο έντονες συνθήκες pH, υπάρχει μια απάλυνση της επιφάνειας του οστού που πιθανά οφείλεται σε μια ελαφρά απώλεια κολλαγόνου. Συγκεκριμένοι αρχαιολογικοί χώροι με υψηλά ποσοστά ανθρακικού ασβεστίου, με ουδέτερο προς αυξημένο pH (>7pH) παράγουν τις καλύτερες συνθήκες για τη συντήρηση των οστέινων ινών.

3) Βιολογικά αποτελέσματα

Αυτή η κατηγορία περιλαμβάνει, την αλληλεπίδραση του ανθρωπολογικού υλικού με άλλους οργανισμούς από τους οποίους το οστό υποβάλλεται σε καταστροφική αλλοίωση διότι αντιμετωπίζεται από την χλωρίδα και την πανίδα ως πηγή τροφής. Φυτά, μούχλα, μύκητες, έντομα, μικρά τρωκτικά (πανίδα του χώματος), όλα έχουν επιδράσει στα όσα (είτε ως ανθρώπινο μουμιοποιημένο ή σκελετικό υλικό, είτε υπό τη μορφή εργαλείων φτιαγμένα από οστά ζώων, ή και οστά ζώων κατάλοιπα απορριμμάτων λάκων) που έχουν συλλεχθεί κατά την ανασκαφή.

Αυτές οι επιδράσεις περιλαμβάνουν επίσης τα αποτελέσματα από την διαδικασία περισυλλογής και κάθε άλλη πιθανότητα καταστροφής προερχόμενη από την ανθρωπογενή αλληλεπίδραση, με τα υλικά. Εξαιτίας του ότι το αρχαιολογικά περισυλλεγμένο οστό είναι εύπαθές και χημικά ενεργό, η ανάγκη να εργαστούμε με το υλικό κατά τη διάρκεια της ανασκαφής, και της εργαστηριακής μελέτης, μπορεί να προκαλέσει πραγματικό κίνδυνο για την διάσωσή του ή την καταλληλότητά του για αρχαιομετρικές αναλύσεις υψηλής τεχνολογίας. Ένα σχετικό παράδειγμα που μπορεί να αναφερθεί, είναι ο παρατεταμένος κίνδυνος για μόλυνση των ανθρώπινων ξηρών οστέινων υλικών, από το σύγχρονο DNA του προσωπικού της ανασκαφής και του εργαστηρίου υπό μορφή π.χ. σταγονιδίων σάλιου, υδρώτα, και απολεπισμάτων πιτυρίδας και ξηρού δέρματος.

4) Ανθρωπογενείς παράγοντες

Δύο επιπρόσθετοι παράγοντες, που συχνά αντιμετωπίζονται ως οι πλέον ασταθείς και απρόβλεπτοι παράγοντες αλλοίωσης μετά την ανασκαφή και την περισυλλογή, είναι

η δική μας επιστημονική και συναισθηματική αντιμετώπιση, ιδιαίτερα όταν έχουμε να κάνουμε με αρχαιο-ανθρωπολογικά υλικά. Αυτά τα δύο πολύ ανθρώπινα χαρακτηριστικά, συχνά αγωνίζονται να συνυπάρξουν ιδιαίτερα σε κοινωνικά περιβάλλοντα που είναι πλούσια σε πολιτιστικές ενότητες, συχνά με συγκρουόμενους σκοπούς, κρίσεις, και φιλοδοξίες που επιβάλλουν περιορισμούς στις ακαδημαϊκές, και ερευνητικές μας ικανότητες. Τα συγκρουόμενα κοινωνικά συμφέροντα που ποικίλουν από τα ενδιαφέροντα της επιστημονικής κοινότητας, οι οικονομικοί περιορισμοί, μέχρι και οι πολιτικές πιέσεις αποτελούν τις μεγαλύτερες προκλήσεις ενάντια της καλά μεθοδευμένης ανασκαφής, τεκμηρίωσης, ανάλυσης και διατήρησης των ανθρώπινων σκελετικών καταλοίπων. Συχνά, γι' αυτούς τους λόγους οι ανθρωπολογικές συλλογές και μαζί με αυτές και οι “απολιθωμένες” λειτουργείες συμπεριφοράς της ανθρώπινης κατάστασης που διατηρούνται σαν μόνιμα σημάδια κρυπτογραφημένα στα ανθρώπινα οστά υποφέρουν το πιο πολύ, και μαζί με αυτά οι γνώσεις μας για το παρελθόν μας (Agelarakis, 1987; 1986; 1986a; Turkel, et al., 1994).

Εισαγωγή στις προτεινόμενες τεχνικές

Κάθε πρωτόκολλο ανασκαφικής και εργαστηριακής διαδικασίας είναι τόσο αξιόπιστο, όσο εκείνοι που το εφαρμόζουν στο συγκεκριμένο περιβάλλον και στις ανάγκες κάθε αρχαιολογικού έργου. Είναι δε πολύ δύσκολο να αναλάβει ένας/μια ειδικός μια τέτοιου είδους εργασία αν δεν έχει εκ των προτέρων εκτιμήσει τις αρχές, πάνω στις οποίες είναι βασισμένο το εκάστοτε έργο, αν δεν έχει δεχτεί τους φυσικούς περιορισμούς και αν δεν έχει δείξει επαρκή σεβασμό στη φύση κάθε αρχαιο-ανθρωπολογικού προγράμματος και στην ικανότητά μας να δεχόμαστε τις μακροπρόθεσμες συνέπειες δραστηριοτήτων, που πραγματοποιούνται ή προτείνονται.

Δεδομένης της συζήτησης των προηγούμενων κεφαλαίων, σχετικά με την ευθραυστότητα των οστών και την ευπάθεια τους στις περιβαλλοντολογικές μεταβολές που έπονται της διαδικασίας της ανασκαφής, δε συνίσταται η μεταφορά του σκελετικού υλικού από τον εργαστηριακό χώρο της ανασκαφής μέχρις ότου διεξαχθεί μια φυσική σταθεροποίηση και ειδική συσκευασία, με κατάλληλη προστασία για την απορρόφηση των χτυπημάτων, και αν δεν εξασφαλισθεί η ασφαλής μεταφορά και προετοιμασία κατάλληλων συνθηκών αποθήκευσης.

Κάνοντας ανασκόπηση των ποικίλων δυνατοτήτων καθαρισμού και στερέωσης των οστέινων επιφανειών και δομών, οι παρακάτω παράγοντες έχουν ληφθεί υπόψη²:

1) Δοκιμή και εκτίμηση της εφαρμογής της μεθόδου που θα εκτελεσθεί, προκειμένου να σταθεροποιηθεί και να συντηρηθεί το είδος, και το μέγεθος του ανθρωπολογικού υλικού.

2) Δοκιμή και εφαρμογή της μεθόδου, ώστε να εξασφαλισθεί φυσική, βιολογική και χημική σταθερότητα κατά την διάρκεια του χρόνου των επιστημονικών αναλύσεων.

3) Δυνατότητα του “υπό επεξεργασία” υλικού να αντιμετωπίσει προσωρινά αποθηκευτικά περιβάλλοντα κατά τη διάρκεια επιστημονικής μελέτης, μέχρις ότου εξασφαλισθεί η αποθήκευση σε συγκεκριμένο σημείο.

² Η σειρά δεν δηλώνει απαραίτητα προτεραιότητα. Κάθε παράγοντας είναι εξίσου σημαντικός, όσο και οι υπόλοιποι.

- 4) Υπολογισμός του σχετικού κόστους των μεθόδων.
- 5) Συνακόλουθες ανάγκες για ειδική διατήρηση του περιβάλλοντος, κατά τη διάρκεια επιστημονικών αναλύσεων.
- 6) “Προσιτότητα” των υλικών στο τεχνικό προσωπικό κατά τη διάρκεια των δραστηριοτήτων για έρευνα.
- 7) Αξιολόγηση της πρακτικότητας και της ανάγκης για ειδικευμένο προσωπικό και εγκαταστάσεις κατά τη διάρκεια της φάσης της “επεξεργασίας” του υλικού.
- 8) Ταχύτητα των μεθόδων που χρησιμοποιούνται συμπεριλαμβανομένων και των δυνατοτήτων για επιτάχυνση των σχετικών διαδικασιών.
- 9) Ειδικοί κίνδυνοι ή δυσκολίες των τεχνικών που εφαρμόστηκαν:
 - α) εργαστηριακός χώρος και προμήθειες εξοπλισμού, και β) προϋποθέσεις ελέγχου για επικίνδυνα χημικά.

205

10) Αντιστρεπτότητα της διαδικασίας συντήρησης: Η σπουδαιότερη αρχή στη σύγχρονη συντήρηση οποιουδήποτε αρχαιολογικού υλικού και ιδιαίτερα των ανθρωπολογικών ευρημάτων, είναι ότι κάθε επεξεργασία που εφαρμόζεται σε οποιοδήποτε υλικό θα πρέπει να είναι αντιστρέψιμη και κατά προτίμηση μη καταστρεπτική, στις σκελετικές επιφάνειες πριν την αρχαιολογική και ανθρωπολογική ανάλυση. Ο φυσικός ανθρωπολόγος και ο αρχαιολόγος σε συνεργασία με τον συντηρητή πρέπει να επιλέξουν μεθόδους και διαδικασίες συντήρησης που θα πρέπει να είναι μελλοντικά αναστρέψιμες χωρίς να επέλθουν βλάβες ή αλλαγές στη δομή των οστών. Γι’ αυτό οι αρχικές επεμβάσεις σταθεροποίησης πρέπει να είναι αναστρέψιμες καθ’ όλη τη διάρκεια των επιστημονικών ερευνών. Έτσι, μόνο ορισμένα υλικά είναι αποδεκτά για τη συντήρηση. Τα υλικά που επιλέγονται για τους σκοπούς της συντήρησης πρέπει να δοκιμαστούν και να ερευνηθούν για την αρχειακή τους ποιότητα και την αναστρεψιμότητά τους.

Στα μεγαλύτερα ανασκαφικά προγράμματα, εξαιτίας της μεγάλης ποσότητας του υλικού προς μελέτη και τον συνήθως περιορισμένο αριθμό ειδικευμένων ατόμων, ο παράγοντας του χρόνου ανάμεσα στην ανασκαφή και τη μελέτη του υλικού μπορεί δυστυχώς να είναι μεγαλύτερος από τον αναμενόμενο. Αυτό επηρεάζει φυσικά και τις αποφάσεις, σχετικά με τις επιλογές επί των διαδικασιών συντήρησης των οστών.

Για να διευκολυνθεί η αρχική διεργασία του εργαστηρίου όσον αφορά τις ανάγκες στερεοποίησης και διατήρησης συνιστάται κάθε ταφικό σύνολο να τύχει επεξεργασίας, προκαταρκτικής διαλογής των διαγνωστικών και μη αναγνωρίσιμων κομματιών, για να ελαττωθεί ο όγκος των οστών που χρειάζονται συντήρηση. Σε μερικές περιπτώσεις έχει παρατηρηθεί ότι αυτό ελαττώνει τον όγκο του υλικού που χρειάζεται συντήρηση σε μεγάλη ποσότητα, ώστε να χρειάζεται λιγότερος εργαστηριακός χώρος, ώρες εργασίας και κόστος. Η κατάλληλη εκπαίδευση του συντηρητή, που συνδέεται με έναν συνεχή και προσεκτικό έλεγχο των διαδικασιών καθαρισμού και στερέωσης, θα παρείχε τέλεια αποτελέσματα.

Τεκμηρίωση

Θα πρέπει να υπάρχει πλήρης τεκμηρίωση όχι μόνον απο τον ειδικό επί των οστών, αλλά και απο τον συντηρητή, σε περίπτωση μάλιστα που θα υπάρξουν προβλήμα-

τα στο μέλλον με τις τεχνικές και τα υλικά που θα χρησιμοποιηθούν. Αυτό θα πρέπει να περιλαμβάνει μια σύντομη αναγνώριση του οστού, μια σύντομη περιγραφή της κατάστασής του με έμφαση στα χαρακτηριστικά αλλοίωσης, ιδιαίτερα στον εντοπισμό περιοχών αδυναμίας και ρωγμών. Συνήθως, εξαιτίας της ποσότητας του υλικού, είναι σωστό να γίνονται σκαριφήματα σε περιπτώσεις ασυνήθιστων χαρακτηριστικών που θα μπορούσαν να χαθούν, αν αποτύχει η διαδικασία συντήρησης- στην πραγματικότητα επιβάλεται να μείνουν απείραχτα τα οστά παρά να χαθεί οποιοδήποτε βιολογικό-ανθρωπολογικό στοιχείο στο όνομα οποιασδήποτε διαδικασίας στερέωσης (Agelarakis, 1994; 1995c; Armelagos, Huss-Ashmore, and Martin, 1967). Φωτογραφίες θα πρέπει να παίρνονται σε κάθε περίπτωση πριν και μετά τον καθαρισμό. Αυτό γίνεται όχι μόνον για να καταγραφούν οι συνθήκες, αλλά και για εξασφάλιση σε περίπτωση που απρόβλεπτες ή ενδογενείς ατέλειες των υλικών, προσβάλουν τη διαδικασία.

Καταγράψτε με σαφήνεια τί εργασίες έγιναν επί του οστού, πώς έγιναν και κάτω από ποιες συνθήκες. Αναφέρετε τα ειδικά υλικά που χρησιμοποιήσατε, περιλαμβανομένης της πλήρους εμπορικής επωνυμίας, και της κατηγορίας, καθώς και τα διαλυτικά και τις αναλογίες των μειγμάτων που τα χρησιμοποιήσατε.

Χειρισμός και διακίνηση υλικών

Είναι αναμενόμενο ότι όλα τα ανασκαμμένα ανθρωπολογικά υλικά, έχουν υποστεί φθορά σε ένα βαθμό. Η περισυλλογή και η διακίνηση αυτών των υλικών θα πρέπει να γίνεται με προσοχή. Αρκετό από αυτό το υλικό μπορεί φαινομενικά να δείχνει γερό, αλλά στην πραγματικότητα το μεγαλύτερο μέρος της μηχανικής του δύναμης, έχει ελατωθεί ή εξαφανιστεί. Το γεγονός ότι ένα αντικείμενο έχει στερεοποιηθεί δεν θα πρέπει να μας καθησυχάζει δημιουργώντας μια ψευδή αίσθηση ασφάλειας. Μολονότι “ισχυρότερα” απ’ότι ήταν πριν, τα στερεοποιημένα οστά εξακολουθούν να είναι εύθραυστα και θα πρέπει να αντιμετωπίζονται ανάλογα. Η διαχείριση τους να είναι όσον το δυνατόν περιορισμένη, όταν μάλιστα είναι απαραίτητο να τα μετακινήσετε, να είστε ιδιαίτερα προσεκτικοί.

Όταν είναι αναγκαία η μετακίνηση οστών από τον αποθηκευτικό χώρο σ’ένα εργαστήριο διαφορετικού περιβάλλοντος, βεβαιωθείτε ότι είναι καλά περιτυλιγμένα και απομονωμένα, από ξαφνικές αλλαγές, θερμοκρασίας και υγρασίας. Κατά τη μεταφορά από τα αποθηκευτικά ντουλάπια, κάθε πακέτο που περιέχει συσκευασμένα δείγματα οστών, θα πρέπει να τοποθετητά σε νάυλον σακουλάκια πολυεθυλένης, των οποίων τα στόμια εφάπτονται ερμητικά, ώστε να κρατηθούν τα οστά, σε συγκρητικά σταθερές θερμοκρασίες του περιβάλλοντος και να μείνουν συσκευασμένα καταυτό το τρόπο, μέχρι να αρχίσει η διαδικασία του εργαστηρίου. Πάρτε μόνο τόσα “πακέτα” που περιέχουν συσκευασμένα οστά, όσα πρόκειται να μελετηθούν στα πρωινά ή τα απογευματινά προγράμματα του εργαστηρίου. Μην αφήνετε οστά ατύλιχτα και απροστάτευτα στις περιβαλλοντολογικές μεταβολές για οποιοδήποτε άλλο λόγο, εκτός από τις εργαστηριακές διαδικασίες. Προκειμένου να ελαχιστοποιηθεί η έκθεση των οστών στον εργαστηριακό χώρο, οι διαδικασίες θα πρέπει να διεξάγονται με αποδοτικό, τακτικό και συγκεντρωτικό τρόπο. Διαλείμματα θα πρέπει να γίνονται, μόνον όταν μια συγκεκριμένη φάση εργα-

σίας έχει ολοκληρωθεί και τα οστά έχουν επανατοποθετηθεί στο αποθηκευτικό περιβάλλον ή έχουν προστατευθεί με κάποιον άλλο παρόμοιο τρόπο.

Η διαχείριση και η άμεση επαφή με τα οστά, θα πρέπει να διατηρηθεί στο ελάχιστο, το οποίο είναι κατά κανόνα, θέμα κοινής λογικής. Σηκώστε ένα οστέινο αντικείμενο, απαλά και σταθερά. Ένα σφιχτό κράτημα, μπορεί να σπάσει τα αντικείμενα, ενώ ένα χαλαρό θα τους επιτρέψει να γλιστρήσουν μέσα από τα χέρια σας. Τα μικρά κομμάτια, θα πρέπει να κρατούνται με το ένα χέρι, ενώ το άλλο πρέπει να “υποστηρίζει” από κάτω. Μεγάλα και βαριά αντικείμενα, θα πρέπει να πιάνονται σταθερά και στα δύο χέρια με όσο το δυνατόν περισσότερη στήριξη και σταθεροποιητική δύναμη, προσέχοντας να μην τα καταστρέψετε εφαρμόζοντας μεγάλη πίεση σε ευπρόσβλητες περιοχές.

Ανασηκώστε τα αντικείμενα από το παχύτερο και δυνατότερο σημείο, κατά τέτοιον τρόπο, ώστε να μοιράζεται το βάρος (για παράδειγμα μην προσπαθήσετε ποτέ να σηκώσετε ένα κρανίο, από τις οπτικές κοιλότητες). Πάντα κρατάτε το ένα χέρι κάτω από το αντικείμενο όταν το περιστρέφετε. Κρατάτε τα οστά πάντα πάνω από ένα τραπέζι καλυμμένο με μαλακό υλικό από πλαστικό, και χρησιμοποιώντας ιδιαίτερα για πολύπλοκες δομές όπως τα κρανία, μαξιλαράκια γεμάτα με φακές ή ρύζι, ή άλλες μαλακές επιφάνειες, όπως την κοιλιακή σας χώρα, σε συνδυασμό με τα γόνατά σας. Κρατήστε στο ελάχιστο, την απόσταση ανάμεσα στο οστέινο αντικείμενο και το τραπέζι. Όταν εξετάζετε το αντικείμενο είναι καλύτερο να το αφήνετε επάνω στο τραπέζι και να το περιεργάζεστε με τα μάτια.

Όταν μεταφέρετε υλικά να χρησιμοποιείτε για στήριξη έναν δίσκο μελέτης, ή ένα σταθερό καροτσάκι. Αυτό θα εμποδίσει τυχαίες καταστροφές και θα εξασφαλίσει μεγαλύτερη προστασία. Προκειμένου να μετακινήσετε εύθραυστα αντικείμενα θα πρέπει να τα μεταφέρετε πάνω σ'ένα φύλλο από χαρτί χωρίς οξέα, ή λεπτά φύλλα πεπιεσμένης πολυεθιλένης, ώστε να μπορούν να περιστραφούν εύκολα, στριφογυρίζοντας το χαρτί ή το πλαστικό υπόβαθρο. Αυτό θα πρέπει να γίνεται προσεκτικά, σηκώνοντας τη μια πλευρά και οδηγώντας το αντικείμενο να μετακινηθεί από μόνο του, σύμφωνα με τη βαρύτητα, και βέβαια ελεγχόμενο από το άλλο σας χέρι. Όταν αφήνετε ένα αντικείμενο, να το τοποθετείτε με ασφάλεια πάνω σ'ένα τραπέζι και μην απομακρύνετε τα χέρια σας μέχρι να βεβαιωθείτε ότι είναι σταθερό.

Τα χέρια θα πρέπει να διατηρούνται πάντα καθαρά, όταν εργάζεστε με επεξεργασμένα αντικείμενα και ιδιαίτερα, όταν κρατάτε πωρώδη υλικά όπως είναι τα οστά. Τα γάντια, δεν θεωρούνται απαραίτητα σ' αυτήν την περίπτωση μια και μπορούν να σας οδηγήσουν στο να πιάσετε ακατάλληλες επιφάνειες, προκαλώντας έτσι μεγαλύτερη καταστροφή. Αν, για προσωπικούς λόγους προτιμάτε τα γάντια, χρησιμοποιήστε χειρουργικά. Μην φοράτε βαμβακερά, ή άλλα υλικά που μπορεί να μπερδευτούν στις επιφάνειες των οστών.

Ο χώρος του εργαστηρίου, θα πρέπει να είναι αφιερωμένος στη μελέτη και στις διαδικασίες τις απαραίτητες για ένα φυσικό ανθρωπολογικό πρόγραμμα. Ο καθαρισμός και η στεροποίηση εύθραυστων υλικών, απαιτούν υπομονή και συγκέντρωση. Οποιαδήποτε άσκοπη απόσπαση της προσοχής, μπορεί να αποφευχθεί αν οι διάφορες και πολύπλοκες δραστηριότητες στο χώρο που γίνεται η επεξεργασία του υλικού, περιλαμβάνουν μόνο άτομα που διεξάγουν την εργασία. Πρέπει να αποφεύγουμε τη χρήση του εργαστηρίου, για οποιαδήποτε άλλη δραστηριότητα.

Δειγματοληψία για ανάλυση

208

Θα πρέπει να θυμόμαστε πάντα ότι κάθε γενική επεξεργασία ή συντήρηση που εφαρμόζεται σ'ένα αντικείμενο, περιλαμβανομένου και του καθαρισμού, μπορεί να συμβάλλει στην αλλαγή του χαρακτήρα του και στην ακύρωση οποιασδήποτε μελλοντικής ανάλυσης, είτε αυτή έχει σχέση με την χρονολόγηση, την ανάλυση χημικών στοιχείων, είτε και με την εξέταση του DNA. Πριν από κάθε διαδικασία επεξεργασίας ή εργαστηριακής μεταχείρισης, θα πρέπει να γίνονται υπολογισμοί του προγράμματος ανάλυσης, που θα προσδιορίζει τις μεθόδους εξέτασης και τους απαιτούμενους τύπους δειγμάτων, καθώς και τις απαραίτητες ποσότητες (Agelarakis, 1995d; Bordens, and Abott, 1991; DiBennardo, 1986; van Vark, and Schaafsma, 1991). Η δειγματοληψία, θα πρέπει να γίνεται πριν από την υποβολή του οστού σε οποιοδήποτε "πρωτόκολλο" διαδικασιών, οι οποίες, χρησιμοποιούν μυκητοκτόνα, οξέα, στερεωτικά, ή και μόνο διαλύτες και στερωτές, όπως στις περισσότερες περιπτώσεις. Μάλιστα στη περίπτωση δειγματοληψίας για αναλύσεις του DNA, καλείστε να συλλέξετε δείγματα οστών που μόλις ανασκάψατε φορώντας χειρουργικά γάντια και μάσκα. Γι'αυτή τη περίπτωση, θα πρέπει να είστε προετοιμασμένοι εκ των προτέρων έτσι ώστε η έκθεση των οστών στο νέο περιβάλλον, να είναι όσο το δυνατόν ελάχιστη. Τοποθετήστε τα δείγματα οστών για αναλύσεις του DNA σε αμεταχειρίστη πλαστική σακκούλα, τα χεΐλη της οποίας κλείνουν ερμητικά.

Ακόμη και στις περιπτώσεις που για οποιοδήποτε λόγο, οι απαραίτητες διαδικασίες συντήρησης του ανθρωπολογικού υλικού και η επιστημονική ανάλυση πρέπει να αναβληθούν για κάποιο χρονικό διάστημα, απαιτείται να παίρνονται προσεκτικά αντιπροσωπευτικά δείγματα του υλικού και να φυλάγονται σε σταθερό αποθηκευτικό περιβάλλον, τέτοιο που να συμβάλλει στην διατήρηση του. Αυτό θα συμβάλλει στη διάσωση δειγμάτων του υλικού, για αρχαιομετρικούς ερευνητικούς κυρίως λόγους, παρόλες τις απρόσμενες εξελίξεις που μπορεί να επιφυλλάσει το μέλλον, για την τύχη της συγκεκριμένης ανθρωπολογικής συλλογής.

Επιπλέον, ακόμη και στις περιπτώσεις αποτελείωσης της αναλυτικής έρευνας μιας σκελετικής συλλογής, επιβάλεται πάντα να επιλέγετε και να αποθηκεύετε κατάλληλα αντιπροσωπευτικά δείγματα, για μελλοντικές αναλύσεις στους τομείς της βιοαρχαιολογικής έρευνας η διαθεσιμότητα των οποίων μπορεί να μην είναι ακόμα προσιτή, ή και η ανακάλυψη των οποίων δεν έχει γίνει ακόμη.

Καθαρισμός των οστεωδών επιφανειών

Κάθε ταφικό σύνολο, πρέπει να μεταφέρεται στο χώρο μελέτης και να εξετάζεται για το αν περιέχει διαγνωστικά οστά, τέτοια που θα είναι καθοριστικά για την περαιτέρω μελέτη. Αυτά θα πρέπει να διαχωρίζονται και να φυλάγονται για καθαρισμό και στερέωση. Τα υπόλοιπα πρέπει να τοποθετούνται σε θήκες στεγνώματος και σε σταθερό εργαστηριακό περιβάλλον, όπως εξηγήθηκε προηγουμένως, με την περιοδική προσθήκη αλκοόλης, που θα αναχαιτίσει τη δράση της υγρασίας και της μούχλας, όπου και όποτε κρίνεται απαραίτητο. Μόλις στεγνώσουν τα οστά πρέπει να επανασυσκευάζονται και να επιστρέφουν στα καθορισμένα συρτάρια.

Όταν φτάσει ο χρόνος για τις προκαταρκτικές εργαστηριακές διαδικασίες καθαρισμού, κάθε ένα από τα σακκουλάκια που περιέχουν οστά, πρέπει να τοποθετούνται σε οριζόντια θέση και να κόβονται με νυστέρι ή ψαλίδι από την κορυφή, προκειμένου να περιορίζονται οι κραδασμοί, η τριβή των οστών με το χαρτί περιτύλιξης, και γενικά η μη απαραίτητη διαχείριση σαν το πιθανό γλύστριμα κάθε θραύσματος, κατά τη διάρκεια του ανοίγματος της συσκευασίας.

Μολονότι οι επιφάνειες των οστών πρέπει να καθαρίζονται, δεν είναι απαραίτητο να επιδιώκεται σχολαστικά η επαναφορά τους στην πρωταρχική τους κατάσταση, διότι το υπερβολικό καθάρισμα θα εξαφανίσει τυχόν επιφανειακά συμπτώματα του συμπαγούς οστίτη ιστού που οφείλονται σε παλαιοπαθολογικές αλλαγές. Καταυτό το τρόπο εφόσον θα αναλάβετε το καθαρισμό, θα πρέπει να έχετε καλή γνώση της σκελετικής ανατομίας, και να είστε επιφυλακτικοί, προκειμένου να αντιληφθείτε την ύπαρξη κάποιων οστικών ανωμαλιών και να προλάβετε την καταστροφή τους.

Υπάρχουν λοιπόν δύο δυνατότητες καθαρισμού: 1) χημικές μέθοδοι, και 2) μηχανικές μέθοδοι. Ένα κατάλληλο σημείο για να αρχίσει κανείς είναι με τη διαδικασία που θα επηρεάσει το οστέινο υλικό, όσο το δυνατόν λιγότερο, τη στιγμή που ακόμα πραγματοποιείται η αφαίρεση των χωμάτων ή άλλων ουσιών. Οι μέθοδοι καθαρισμού κυμαίνονται από την απλούστερη μηχανική μέθοδο π.χ. απαλό, στεγνό βούρτσισμα, μέχρι πιο δραστηκές στρατηγικές και υλικά, όπου χρησιμοποιούνται διαλυτικά και άλλες χημικές μέθοδοι. Οι λιγότερο δραστηκές μέθοδοι θα πρέπει να εφαρμόζονται αρχικά. Στις περισσότερες περιπτώσεις ο φοιτητής της αρχαιολογίας και φυσικής ανθρωπολογίας, με υπομονή και ικανότητα έχει εξασφαλισμένη την επιτυχία. Ακόμα, ο αρχαιολόγος πρέπει να μάθει να αναγνωρίζει συγκεκριμένες προ του θανάτου παθολογικές εκδηλώσεις στις επιφάνειες των δοντιών (στρώματα πέτρας-λιθίασις) και στα κρανιακά και μετα-κρανιακά μέρη (π.χ υποπεριοστικά αντιδραστικά στρώματα, αιμοποιητικές διαταραχές, όγκους, μυκητολογικές μολύνσεις, τραύματα, κ.τ.λ.) αποφεύγοντας οποιαδήποτε άμεση επαφή ή καθαρισμό, με τέτοιου είδους περιοχές.

Το πλύσιμο με απιονισμένο νερό, γενικά θεωρείται ως η γρηγορότερη μέθοδος καθαρισμού για οστά και μπορεί να θεωρηθεί κατάλληλη, σε μερικές μόνο περιπτώσεις που το οστό βρίσκεται σε τέλεια κατάσταση και είναι “φρέσκο” από το χώμα. Ωστόσο, εξαιτίας του μετα-ανασκαφικού στεγνώματος και της ποικιλίας των συνθηκών που βρίσκονται εντός κάθε σκελετικού πληθυσμού, δε συνιστάται η απλόχερη χρήση του απιονισμένου νερού παρά κάτω από ελεγχόμενες συνθήκες που θα αναλυθούν λεπτομερειακά, αργότερα, σ' αυτό το κεφάλαιο.

Το πλύσιμο με το απιονισμένο νερό, μπορεί να προκαλέσει κατά τόπους διόγκωση αδύνατων δειγμάτων οδηγώντας τα στο να “σκάσουν”, να σπάσουν και να παραμορφωθούν κατά το στέγνωμα, και αν η κατάσταση των οστών δεν είναι πολύ ισχυρή, κάποια τμήματα των αρθρικών επιφανειών, τείνουν να σπάσουν και να ξεφλουδίσουν. Επίσης το πλύσιμο με νερό μπορεί να ενεργοποιήσει την μεταφορά των διαλυτών αλάτων μέσα στην δομή του οστού, συγκεντρώνοντας τα στην επιφάνεια και στις περιοχές κάτω από αυτήν, όπου και θα προκληθούν αλλιωτικές ρήξεις.

Ενώ το ξηρό βούρτσισμα είναι αργό και αφήνει μια επιφάνεια, λιγότερο καθαρή για παρατεταμένες αρχαιο-ανθρωπολογικές εξετάσεις, με αρκετή υπομονή και εξειδι-

κευμένη δευτερογενή εφαρμογή πλυσίματος με διαλύτες, μπορεί να εξασφαλιστεί το αναγκαίο επίπεδο καθαρισμού για την κατάλληλη εργαστηριακή ανάλυση. Ωστόσο, ακριβώς όπως με κάθε άλλη εργασία, μπορεί να προκληθεί αρκετή ζημία, εξαιτίας των ανεπιτήδευτων και ανυπόμονων χειριών και των ακατάλληλων εργαλείων, γι' αυτό απαιτείται προσοχή. Προσεκτικός έλεγχος της διαδικασίας, θα μειώσει κάθε αβαρία.

Αν η επιφάνεια του οστού σπάει ή εμφανιστούν ίχνοι λευκών επιστρώσεων, τοπικά ή και καθόλο το μήκος των επιφανειών των οστών που στεγνώνουν, είναι πιθανό ότι περιέχουν διαλυτά άλατα. Αυτά τα άλατα τα έχει απορροφήσει το οστό από το νερό του εδάφους, κατά τη διάρκεια της ταφής και πρόκειται να προκαλέσουν έντονες καταστροφές, αν δεν αντιμετωπισθούν καταλλήλως. Η απομάκρυνση τους από το εύθραυστο οστό είναι μια εξαιρετικά λεπτή διαδικασία και απαιτεί ειδική εργαστηριακή προσοχή. Επίσης, επειδή τα οστά συνεχίζουν να στεγνώνουν και μετά την ανασκαφή, πρέπει να γίνεται ένας κατάλληλος έλεγχος των διακυμάνσεων, της σχετικής υγρασίας κάθε περιβάλλοντος στο οποίο εκτίθενται τα οστά, κατά τη διάρκεια των προκαταρκτικών διαδικασιών και της μετέπειτα ανάλυσης.

Οι λεκέδες είναι δύσκολο να απομακρυνθούν και επομένως είναι καλύτερο να μένουν ως έχουν.

Κατ' αρχάς, χρησιμοποιώντας ένα απλό βουρτσάκι ζωγραφικής με ανόργανες τρίχες (προκειμένου να αποφύγετε την μόλυνση, σε περίπτωση δειγματοληψίας για αρχαιομετρικές έρευνες) καθαρίστε προσεκτικά γύρω από το οστό, για να αφαιρέσετε όλες τις γύρω χαλαρές ακαθαρσίες και τις ιζηματογενείς αποθέσεις προσέχοντας να μην χαράξετε και γδάρετε τις οστικές επιφάνειες. Τις επιφάνειες με τα σκληρότερα ιζήματα, να τις προσεγγίσετε αργότερα με τον επόμενο τύπο σκληρότερης βούρτσας, προσέχοντας ξανά να μην γδάρετε τις επιφάνειες. Τα μεταλλικά εργαλεία θα πρέπει να αποφεύγονται, μια και μπορούν εύκολα να κόψουν και να αποξέσουν τα συστατικά του οστού, ιδιαίτερα αν γλυστρήσουν. Μικρά, ηλεκτρικά αναρροφητικά σωλινάκια, καιτσιμπάκια, μπορούν επίσης να χρησιμοποιηθούν, για να απομακρύνουν τα χώματα από λεπτεπίλεπτες περιοχές όπως η περιοχή των δοντιών και οι περιοχές που παρουσιάζουν πιο εύθραυστα οστεολογικά ή και παθολογικά στοιχεία.

Αν οι βούρτσες δεν μπορούν να απομακρύνουν τη συσσώρευση ακαθαρσιών από τις δυσπρόσιτες περιοχές, ειδικά ξυστήρια μπορούν να κατασκευασθούν από κομμάτια ξύλου ή καλάμιου χωρίς κοφτερές ακμές. Μικρά ξυστήρια μπορούν επίσης να κατασκευασθούν, από βελόνες ραψίματος, αλλά πρέπει να χρησιμοποιούνται μόνο σε συνδυασμό με μεγεθυντικό φακό (π.χ. x7 έως x20). Το χώμα, ο πηλός, ή η ιλύς που έχουν ενσφηνωθεί στο σπογγώδες πλέγμα του οστού, δεν είναι απαραίτητο να απομακρυνθούν εντελώς εκτός και αν είναι αναγκαία η στενότερη εξέταση ενός ιδιαίτερου χαρακτηριστικού.

Η σκληρότητα της βούρτσας που θα χρησιμοποιηθεί θα εξαρτηθεί από τη φύση και την υπόσταση του ανθρωπολογικού υλικού αλλά και των ιζηματογενών αποθέσεων που καθαρίζονται και απομακρύνονται. Χρησιμοποιήστε την πιο μαλακή βούρτσα που θα απομακρύνει τα ιζήματα, αλλά μην καταστρέψετε τη δομή της επιφάνειας του οστού. Μην τρίψετε το αντικείμενο άγρια, γιατί έτσι μπορεί να καταστραφούν οι επιφάνειες. Αν οι αποθέσεις δεν αφαιρούνται εύκολα, είναι δυνατό να έχουν ανακατευθεί με αδιάλυτα

άλατα που θα απαιτήσουν ειδική μεταχείριση για ν'απομακρυνθούν. Αφήστε τις "επίμονες" αποθέσεις, γιατί μπορούν να απομακρυνθούν αργότερα. Αν μετά το ξηρό βούρτσισμα, έχει μείνει πάνω στο αντικείμενο ένα λεπτό στρώμα σκόνης, μπορεί να απομακρυνθεί με μια απορροφυτική σύριγγα ή με απλή επάλειψη με μια γάζα πυκνής ύφανσης, ελαφρά εμποτισμένης με αλκοόλη. Το τελευταίο, θα πρέπει να εφαρμόζεται ως το έσχατο μέσον, σε υλικά ευαίσθητα στην υγρασία, όπως είναι το οστό.

Αν ο καθαρισμός με νερό είναι απόλυτα απαραίτητος, προσπαθήστε να χρησιμοποιήσετε, όσο το δυνατόν λιγότερο. Αν το οστό είναι ακάθαυτο τμηματικά, καθαρίστε μόνον την ιδιαίτερη περιοχή. Η ποσότητα του αναγκαίου νερού, μπορεί να ελεγχθεί με τη χρήση κομματιών βαμβακιού ή με κομμάτι υγρού σπόγγου. Αν η επιφάνεια του οστού είναι γερή γενικά, μπορεί να καθαριστεί με ασφάλεια χρησιμοποιώντας γάζες που έχουν υγρανθεί με απιονισμένο νερό ή νερό με διαλυτικό, όπως ισοπροπυλική ή αιθυλική αλκοόλη. Ποτέ μην βυθίσετε το οστέينو αντικείμενο στο νερό.

Η γάζα πρέπει να είναι υγρή, αλλά όχι μουσκεμένη. Επίσης δεν πρέπει να είναι πολύ στεγνή, γιατί θα φθαρεί η επιφάνεια του οστού. Κινήστε την απαλά προς τα εμπρός και προς τα πίσω κατά μήκος της επιφάνειας, για να απομακρυνθεί η ακαθαρσία. Ποτέ μην τρίψετε την επιφάνεια του οστού με τη γάζα γιατί θα το γδάρετε. Αντικαταστήστε τη γάζα μόλις λερωθεί, ώστε να αυξήσετε την απορροφητικότητα της και να ελαχιστοποιήσετε τις περιπτώσεις γδαρσίματος. Μετά τον καθαρισμό, αφήστε το οστό να στεγνώσει σιγά και ομαλά. Μην εφαρμόσετε καμμία τεχνική για να επιταχύνετε το στέγνωμα.

Αν χρησιμοποιείτε μικρό κομμάτι σφουγγαριού, σίψτε το καλά για ν'αφαιρεθεί το περισσότερο νερό ή διαλυτικό, πριν αγγίξετε την επιφάνεια του οστού. Όπως και με τις γάζες, μην τρίψετε την επιφάνεια του οστού με το σφουγγάρι, αλλά επαλείψτε το. Ξεπλύντε το σφουγγάρι σε φρέσκο απιονισμένο νερό, για ν'απομακρύνετε κάθε ακαθαρσία που έχει προσκολληθεί σ'αυτό.

Αν ένα οστέينو αντικείμενο είναι εύθραπτο, μην επιχειρήσετε ούτε επιφανειακό καθαρισμό, εκτός κι αν είναι προφανές ότι τα προσκολλημένα τμήματα ακαθαρσίας θα βάλουν σε κίνδυνο την ασφάλεια ή την μελέτη του αντικειμένου. Αν υπάρχουν μεγάλα κομμάτια ακαθαρσίας πάνω στο αντικείμενο, μην τα χτυπήσετε ή τα αποσπάσετε, γιατί έτσι μπορεί να αφαιρεθεί τμήμα της επιφάνειας του οστού δια του απολεπισμού, και έτσι θα προκληθούν μεγαλύτερα σπασίματα και ρωγμές. Αντί γι'αυτό, αγγίξτε τα τμήματα ακαθαρσίας με βούρτσα που περιέχει αιθυλική αλκοόλη ή απιονισμένο νερό, επιτρέποντας στην ακαθαρσία να ρουφήξει την υγρασία της βούρτσας, με τη οσμωτική δράση. Τότε, απολεπίστε το υγρό και μαλακό μέρος της ιζηματογενούς απόθεσης με μια βούρτσα, ή ένα ξύλινο εργαλείο και επαναλάβετε την ίδια διαδικασία μέχρι να φτάσετε σε ένα θεμιτό επίπεδο καθαρισμού. Προσέξτε ωστόσο, να μην υγράνετε το οστέينو αντικείμενο. Το νερό μπορεί να καταστρέψει το οστό, ενώ η αλκοόλη μπορεί να κάνει τα ευαίσθητα στην υγρασία οργανικά υλικά, να ξηραθούν τόσο πολύ, ώστε να είναι πιθανή η παραμόρφωση και η θραύση τους.

Καθαρίζετε μόνο μερικά τετραγωνικά εκατοστά, κάθε φορά. Οι επιφάνειες θα πρέπει να παραμένουν υγρές, όχι περισσότερο από 15-20 δευτερόλεπτα. Μετά πρέπει να στεγνωθούν αμέσως, με μια άλλη βαμβακερή γάζα πυκνής ύφανσης ή παρόμοιο μαλακό ύφασμα. Αποφεύγετε να βάζετε νερό σε σπασμένες ή πορώδεις επιφάνειες και

πάνω απ'όλα μην μουσκέψετε ποτέ, ένα κομμάτι οστού.

Βεβαιωθείτε, ότι αφαιρέσατε τις ακαθαρσίες γύρω από τις σπασμένες άκρες του οστού, ώστε να είναι εφικτή μια ερμητική σύνδεση θραυσμάτων, αν χρειαστεί αργότερα, να συγκολληθεί και να αποκατασταθεί ένα σπασμένο οστό.

Μην προσθέσετε ποτέ οποιοδήποτε απορρυπαντικό στο νερό, το οποίο θα καταστήσει το οστό άχρηστο, για μια σειρά αρχαιομετρικών χημικών και αναλυτικών ερευνών. Η χρήση χημικών πρόσθετων στο νερό, όπως αυτά που απομακρύνουν το πουρί ή μαλακώνουν το νερό, θα πρέπει να αποφεύγεται, μια και αυτά τα προϊόντα, περιέχουν οξέα υδροξυλικών οξικών αλάτων, οξέα φωσφορικών ενώσεων καθώς και διασπαστικούς παράγοντες, που είναι ιδιαίτερα καταστροφικοί, για τα οστέινα υλικά.

212

Μην επιχειρήσετε να καθαρίσετε εντελώς το εύθραστο οστό ή οστά που έχουν στερεοποιηθεί. Αν υπάρχει η παραμικρή αμφιβολία για την κατάσταση του οστού, υποθέστε ότι είναι πολύ εύθραστο, για να καθαριστεί. Οι αποθέσεις μπορεί να απομακρυνθούν αργότερα από τον συντηρητή ή τον φυσικό ανθρωπολόγο.

Στερέωση

Στερέωση είναι η διαδικασία κατά την οποία τα εύθραυστα υλικά συνδέονται και σταθεροποιούνται με την προσθήκη, ενισχυτικών συγκολλητικών ουσιών που επιτρέπουν σε κάποιον να τα “ανασηκώνει” και να τα μεταχειρίζεται με ασφάλεια. Ένα στερεωτικό υλικό που προορίζεται για οστά πρέπει: α) να έχει καλές συγκολλητικές και συνεκτικές ιδιότητες, β) να είναι διεισδυτικό, γ) να είναι ανθεκτικό, σταθερό και αντιστρέψιμο, και δ) να μην μετατρέπει την όψη του υλικού που στερεοποιείται. Σε μερικές περιπτώσεις, είναι επίσης καλό το στερεωτικό να είναι ανακνυλώσιμο.

Μολονότι απαιτείται τα στερεωτικά να είναι αντιστρέψιμα, είναι γενικά αδύνατο να αποσπώνται όλα τους τα ίχνη από το υλικό. Γι' αυτό το λόγο, η στερέωση θα πρέπει να γίνεται μόνο, όταν είναι απολύτως απαραίτητη. Σε σχετικά καλοδιατηρημένα σκελετικά υλικά, το στερεωτικό είναι δύσκολο να καλύψει την αντιδραστικότητα των φθαρμένων ινιδίων κολλαγόνου, κι επομένως είναι απαραίτητη η μέγιστη διείσδυση του στερεωτικού στις οστικές περιοχές, με πυκνότερους δεσμούς ιστών. Η στερέωση θρυμματιζόμενων υλικών, παρουσιάζει μικρότερα προβλήματα από τη στιγμή που οι πολυμερείς στερεωτικές ουσίες, μπορούν να εισχωρήσουν στην πωρώδη δομή των οστών, τα οποία παρουσιάζουν λιγότερη διατήρηση κολλαγόνου και συνεπώς λιγότερες ακραίες εσωτερικές εντάσεις του οστού, στη σχετική μεταβλητότητα της υγρασίας.

Διαχρονική σύγκριση μεθοδολογιών στερέωσης & συντήρησης

Ιστορικά, οι μέθοδοι σταθεροποίησης των οστών έχουν βασιστεί σε αρχές, τεχνικές και υλικά που αναπτύσσονται από τα παλαιοντολογικά εργαστήρια των μουσείων φυσικής ιστορίας, τα οποία έχουν αλλάξει ελάχιστα από τις αρχές της δεκαετίας του 1920, και του 1950 (Cuvier, 1820; Martin, and Saller, 1957). Σήμερα, τόσο οι συλλογές, όσο και η επιστημονική κοινότητα, αρχίζουν να επωφελούνται από την αυξημένη διεθνή

έρευνα και συνεργασία στη χρήση τέτοιων υλικών. Σύγχρονες μέθοδοι και υλικά, βασίζονται τώρα σε μια περισσότερο σε βάθος γνώση της δράσης των προοπτικών και των οριών, τέτοιων περιβαλλοντολογικά ευαίσθητων υλικών, ώστε να επιτρέπονται, προβλέψιμα αποτελέσματα.

Πρώιμες επιλογές για στερεωτικά, περιελάμβαναν ζελατίνη, γλυκερόλη, και αραβικό κόμμι, κεριά από παραφίνη, κεριά μελισσών, μίγματα κεριού με ρητίνη, και πολυαιθυλενική γλυκόλη. Οι περισσότερες από αυτές τις τεχνικές, θεωρούνται ακατάλληλες για πολλούς λόγους, όπως η αντιδραστικότητα στη σχετική υγρασία, το ότι προυποθέτουν να εμβαπτίζονται κάποια εύθραυστα υλικά για μεγάλες περιόδους σε ζεστά υγρά, προσελκύοντας έτσι σκόνη, ακαθαρσίες, μικροοργανισμούς κ.λπ., και το γεγονός ότι τα οστά μετά μια τέτοια διαδικασία, αχρηστεύονται σε σχέση με μερικές σοβαρές βιο-αρχαιολογικές/αρχαιομετρικές αναλύσεις.

Πιο πρόσφατα, οργανικές ρητίνες, όπως η γομμαλάκα, η νιτροκυτταρίνη, τα οξικά άλατα πολυβινίλης, η βουτυριλική πολυβινίλη, και η μεγάλη ποικιλία των ακρυλικών, έχουν την ιδιότητα να χρησιμοποιούνται τόσο σε ξηρά όσο και σε καμμένα οστά. Ανάλογα με την κατάσταση των οστών και το περιβάλλον στο οποίο αποθηκεύονται αυτά τα υλικά, μπορούν να είναι αρκετά κατάλληλα προς χρήση. Ορισμένα έχουν προβλήματα σε γεωγραφικές περιοχές, όπου η υψηλή υγρασία δημιουργεί προβλήματα. Ιδιαίτερα τα οξικά άλατα πολυβινίλης και η βουτυριλική πολυβινύλη παρουσιάζουν υψηλά ποσοστά διαπεραστικότητας και απορροφητικότητας του νερού, οπότε μπορεί να δημιουργηθούν καταστροφικά αποτελέσματα από τις ανισότροπες πιέσεις ή από την δραστηριότητα των διαλυτών αλάτων μέσα στο οστό. Αυτές οι τεχνικές εφαρμόζονται καλύτερα σε εργαστήρια με ελεγχόμενο περιβάλλον, όπου ο ρυθμός και τα ποσοστά της εξάτμισης είναι δυνατό να ρυθμιστούν και η κατάλληλη διείδυση των υλικών στην οστική μάζα, είναι εφικτή.

Η μέθοδος της στερέωσης των οστών, με την εις βάθος διαπέραση μονομερών υλικών (βυνιλικό οξικό άλας ή μεθυλικό μεθακρυλένιο) υπό συνθήκες ελατωμένης ατμοσφαιρικής πίεσης, ακολουθούμενη από πολυμερισμό με ακτινοβολία γ δεν είναι πρακτική για τις περισσότερες εφαρμογές, εξαιτίας του περιορισμένου αριθμού των οστών, που μπορούν να επεξεργαστούν κάθε φορά, το χρόνο της επεξεργασίας και το υψηλό κόστος του εξοπλισμού και των υλικών.

Κανένα από τα ακρυλικά γαλακτώματα με υδρόφυλο βάση και κολλοειδές διασκόρπιση, δεν χρησιμοποιούνται στις σύγχρονες ανασκαφές ως επί τóπου στερεωτικά, εξαιτίας του γεγονότος ότι τα οστά ξηραίνονται ακόμα και κατά τη διάρκεια της ανασκαφής. Η χρήση στερεωτικών, βασισμένων σε νερό θα έβαζε σε κίνδυνο τη σταθερότητα εύθραυστων οστέινων υλικών, προκαλώντας κατά τόπους διογκώσεις και σπασίματα.

Μεγαλύτερη επιτυχία έχει επιτευχθεί σε ξηρά οστά, με τη χρήση τριών οικογενειών διαλυτών ρητινικών υλικών: α) νιτροκυτταρίνης, β) πολυβινυλικών οξικών αλάτων, και γ) ακρυλικών. Ακρυλικές ρυτίνες, όπως το ακρυλοειδές B-72 διαλυόμενο σε τολουένιο ή ασετόν (3%, 4%, ή 10%) είναι μια προτιμητέα επιλογή σε πολλές περιπτώσεις. Μολονότι οι ιδιότητες της υαλοποίησής του κατά την τήξη είναι σχεδόν όμοιες με τα γαλακτώματα πολυβινύλης, τα ακρυλικά έχουν μικρότερου μεγέθους μόρια που επιτρέπουν την καλύτερη διείδυση τους στα οστέινα υλικά, δίνοντας μεγαλύτερη δύναμη στη

σύνδεση τους, έχοντας περισσότερο κατάλληλο pH για σύνκollηση με τα οστά (7.0-9.5) και προσφέροντας στα οστά, μεγαλύτερη αντοχή στην υγρασία και το νερό.

Το βερνίκι πολυβινυλικών οξικών αλάτων που έχει ως βάση το νερό, πρωτοχρησιμοποιήθηκε το 1934 για εμποτισμό και ενδυνάμωση των οστών. Ωστόσο, αντιμετώπιση-καν δυσκολίες, καθώς τα γαλακτώματα PVA έχουν το μειονέκτημα της υαλοποίησης κάτω από χαμηλές θερμοκρασίες (Tg) που προκαλούν υπερβολική ροή και παραμορφωτική κινητικότητα, όταν βρίσκονται υπό πίεση. Οι διάφορες μάρκες των υλικών που προσφέρονται στο εμπόριο, περιέχουν επίσης υψηλά ποσοστά γαλακτωματικών και πλαστικοποιών στοιχείων με μεγαλύτερου μεγέθους μόρια, σε σύγκριση με τα ακρυλικά, με μέτριο ή επικίνδυνα χαμηλό pH (3,0-6,0), και κακή αντίσταση, στην υγρασία και στο νερό. Προσπάθειες να αποφευχθούν μερικά από αυτά τα χαρακτηριστικά, έγιναν με τη χρήση PVA σε μορφή διαλυμένης ρυτίνης με ασετόν ή αλκοόλη αλλά το μεγαλύτερο μέρος των προβλημάτων, παραμένει. Ωστόσο, τα πολυβινυλικά οξικά άλατα χρησιμοποιούνται ακόμα και σήμερα για μερικές χρήσεις, όπως για πρόχειρες συγκολλήσεις, χαμηλού επιπέδου.

Μερικές πρώιμες επιτυχημένες προσπάθειες που χρησιμοποιούσαν βερνίκια βασισμένα στην κυτταρίνη, εφαρμόστηκαν σε διαλύματα οξικών αλάτων. Βέβαια, αυτά υφίστανται συρρίκνωση και κιτρίνισμα κατά την έκθεση τους στο φως και το πέρασμα του χρόνου, αλλά είναι τα μοναδικά ανακυκλώσιμα στερεωτικά, που έχουν σχέση με δομές οστών. Αυτά τα υλικά υπό μορφή κόλλας τύπου νιτροκυτταρίνης HMG αποτελούν ακόμα και σήμερα τη βάση για μικρές συγκολλήσεις. Σε κάθε περίπτωση θα πρέπει να γίνονται δοκιμές, πριν από τη χρήση τους ως στερεωτικά.

Οι ακόλουθες διαδικασίες συντήρησης προτείνονται για σκελετικές συλλογές, των οποίων η διατήρηση ποικίλει από καλή σε άσχημη. Οι διαδικασίες αυτές παρουσιάζουν μια σειρά από ανάγκες του επιστημονικού χώρου που αντιμετωπίζονται καθημερινά από τους αρχαιολόγους, φυσικούς ανθρωπολόγους, και συντηρητές.

Τεχνικές στερέωσης

Η στερέωση ιδιαίτερα εύθραυστων οστών, είναι εξαιρετικά σημαντική, γιατί εξασφαλίζει την μορφολογική δομή των οστών, για βιο-αρχαιολογικές μελέτες και αναλύσεις από τους αρχαιολόγους και τους φυσικούς ανθρωπολόγους. Προκειμένου να διατηρηθεί η αρχή της αντιστρεψιμότητας, αν η επεξεργασία είναι απόλυτα απαραίτητη, τα υλικά που εφαρμόζονται θα πρέπει να χρησιμοποιούνται φειδωλά. Μόνο οι ελάχιστες δυνατές ποσότητες που χρειάζονται για να εξασφαλίσουν την ασφάλεια του αντικειμένου, θα πρέπει να χρησιμοποιούνται.

Πριν απλώσετε το στερεωτικό, καθαρίστε τις επιφάνειες του οστού (όπως επεξηγήθηκε και στο προηγούμενο κεφάλαιο) όσο το δυνατόν πιο τέλεια με μια απαλή βούρτσα ή με αέρα που φυσιέται από μικρό συμπιεστή αέρα, πάνω στο αντικείμενο με σωλήνισκο ή στόμιο σύριγγας. Απλώστε μια μικρή ποσότητα ρυτίνης ακουμπώντας αρχικά στην επιφάνεια μια καλή βουρτσία με στερεωτικό, ώστε μέσω της ωσμωτικής διαπύδησης να επιτρέψει την μεταφορά του στερεωτικού από την βούρτσα και την εισχώρησή του στο υλικό. Η εισαγωγή του στερεωτικού μ' αυτό τον τρόπο, προκαλεί μικρή διαστρέβλω-

ση της μορφολογίας της επιφάνειας του οστού. Είναι επίσης δυνατό να εισαχθεί το στερεωτικό σε σταγόνες, με ένα ιατρικό σταγονόμετρο μιας χρήσεως, μολονότι ο έλεγχος της ροής μ'αυτή την μέθοδο είναι λίγο πιο δύσκολος. Ωστόσο, αυτά τα σταγονόμετρα μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως απόθεμα που θα τροφοδοτεί τη βούρτσα κατά τη διάρκεια εργασίας σε μεγαλύτερες περιοχές οστικής επιφάνειας.

Εξακολουθείτε να βάζετε στερεωτικό, κρίνοντας κατά πόσο συνεχίζει να απορροφάται καλά από το οστό. Περιμένετε μερικά λεπτά, ανάμεσα σε κάθε εφαρμογή, μέχρις ότου πια δεν θα απορροφάται από την οστεώδη επιφάνεια. Οι περιοχές με τα σπασίματα και τα γδαρσίματα, θα ρουφήξουν εύκολα το στερεωτικό και θα πρέπει να χρησιμοποιηθεί τοπικά, πρόσθετη ποσότητα, ώστε να ενισχυθεί η δομή τους. Αν το στερεωτικό παραμένει στην επιφάνεια και υπάρξει μικρή απορρόφηση κατά το διάστημα μερικών λεπτών, αφαιρέστε το υλικό που περισσεύει με την γωνία ενός κομματιού απορροφητικού χαρτιού εργαστηρίου, χωρίς χνούδια. Αν διαπιστωθεί μια υπερβολική συγκέντρωση υγρού στην αρχή της στερέωσης, προσπαθήστε να δοκιμάσετε ξανά αλλά με πιο αραιωμένο διάλυμα. Αν η κατάσταση αυτή εξακολουθήσει να υπάρχει μετά από αρκετές δοκιμές, σημαίνει ότι το οστό είναι ακόμη υγρό και θα πρέπει να το αφήσετε να στεγνώσει. Γενικά, είναι πιο αποτελεσματικό να απλώσετε πολλά λεπτά στρώματα στερεωτικού παρά ένα βαρύ στρώμα. Αρχίστε με χαμηλή συγκέντρωση (3-5%) στις πρώτες στρώσεις. Στη συνέχεια, αυξήστε τη συγκέντρωση στο 7-10%. Προσπαθήστε να αποφύγετε τη τοπική συσσώρευση του στερεωτικού στις επιφάνειες των οστών και αποφύγετε τις μεγάλες ποσότητες υλικού σε περιοχές που σχηματίζουν κοιλότητες.

Αφήστε το διαλυτικό να εξατμιστεί κάπως στο διάστημα μεταξύ των εφαρμογών, αλλά μην το αφήσετε να εξατμιστεί πλήρως, γιατί θα παρακωλυθεί η διείσδυση των επόμενων στρωμάτων στερεωτικού. Η απόθεση και μόνον του διαλυτικού σαν πρώτη διαδικασία, θα βοηθήσει στο να στεγνώσει το οστό, σχεδόν εντελώς, και στο να αυξηθεί η διείσδυση, αν δεν απαιτούνται περαιτέρω τεχνικές διαποτισμού με τη μέθοδο του “κενού” (της ελλατωμένης ατμοσφαιρικής πίεσης και συνεπώς της τεχνικά αυξημένης ωσμωτικής πίεσης). Αν εμφανισθεί ένας λευκός λεκές στην επιφάνεια του οστού, αυτό είναι αποτέλεσμα μιας από δύο περιπτώσεις: ή το οστό που υποβάλλεται σε στερέωση δεν είχε στεγνώσει απόλυτα, ή το διαλυτικό είχε “νοθευτεί” με νερό. Το ψυκτικό αποτέλεσμα της εξάτμισης του διαλυτή, έχει σαν επακόλουθο, την παρουσίαση υγρασίας στο στρώμα της ρητίνης κάνοντάς το να ασπρίσει. Πιθανά αυτό μπορεί να αποφευχθεί, με το προκαταρκτικό στάδιο του μουσκέματος του οστού με διαλυτικό, πριν τη στερέωση και με τη χρήση υψηλής ποιότητας διαλυτικών προερχόμενων από αξιόπιστες πηγές.

Είναι εξαιρετικά σημαντικό, να αφήσετε το οστό να στεγνώσει ολοκληρωτικά μετά τη στερέωση, προτού το σηκώσετε. Ο βαθμός εξάτμισης του ασετόν είναι πολύ πιο γρήγορος από αυτό των γαλακτωματωδών στερεωτικών που έχουν ως βάση το νερό, κι επομένως η βασική διαδικασία θα γίνει γρηγορότερα με τη χρήση μιας ρητίνης. Μην προσπαθήσετε να επιταχύνετε την εξάτμιση του ασετόν ζεσταίνοντάς το με λάμπες ή τοποθετώντας το σε ρεύμα αέρα που προέρχεται από ανεμιστήρα ή από εξαεριστήρα εργαστηριακών αναθημιάσεων. Αυτό θα έχει ως αποτέλεσμα το “μάζεμα” του στερεωτικού στην εξωτερική επιφάνεια του οστού όπου ο βαθμός εξάτμισης είναι ο μεγαλύτερος και τείνει να συγκεντρώνει το στερεωτικό στον εξωτερικό φλοιό του οστού. Αυτό θα προκα-

λέσει εσωτερικές τάσεις μετά την διαδικασία και θα προκαλέσει βλάβη στη δομή του οστού. Ένα οστό στερεωμένο με ρητίνη θεωρείται αρκετά στεγνό, για να το πιάσει κανείς, αν η μυρωδιά του διαλυτικού δεν είναι πλέον αντιληπτή. Ωστόσο θα χρειαστούν 24-36 ώρες για να μεγιστοποιηθεί η στερεωτική αποτελεσματικότητα.

Προκειμένου να αποφευχθούν οι περιττές πιέσεις κατά τη διάρκεια του στεγνώματος, ιδιαίτερα στις μεγάλες επίπεδες επιφάνειες (π.χ. τα οστά της λεκάνης) ή τα μακρά οστά (π.χ. τα μηριαία), το στρεωτικό θα πρέπει να απλώνεται με ομοιογενή τρόπο, σ'όλη την επιφάνεια του οστού. Αυτό θα μειώσει την πιθανότητα σπασμάτων και γδαρσίματος σε περιοχές, όπου το μη στερεωμένο οστό συμπεριφέρεται διαφορετικά από τις στερεωμένες περιοχές, κατά την προσαρμογή του στις περιβαλλοντολογικές αλλαγές.

216

Οι χώροι εργασίας, ειδικά τα εργαλεία, οι πάγκοι, ο εξοπλισμός και οι χώροι όπου γίνεται η στερέωση θα πρέπει να διατηρούνται καθαροί, με όσο το δυνατόν λιγότερη σκόνη. Ένα κομμάτι μη οξικού χαρτιού ή ένα φύλλο αλουμινίου τοποθετημένο πάνω από το οστό ως κάλυμμα, θα βοηθήσει στο να προστατευθεί από την μεταφερόμενη με τον αέρα σκόνη, από γειτονικές εργασίες καθαρισμού και θα βοηθήσει να επιβραδυνθεί η εξάτμιση του διαλυτικού ενώ ταυτόχρονα θα επιτραπεί η μεγιστοποίηση της διείσδυσης του στερεωτικού στις δύσκολες περιοχές. Μην χρησιμοποιήσετε φύλλα πλαστικού για τέτοιου είδους προστασία, γιατί μπορεί να προσβληθούν από το διαλυτικό.

Σύνδεση των οστέινων θραυσμάτων

Με βάση τα κριτήρια που υποστηρίχθηκαν σ'αυτό το πρωτόκολλο, τα επαρκώς καθαρισμένα οστά μπορούν να συνδεθούν μεταξύ τους, χρησιμοποιώντας μια μορφή πιο συμπυκνωμένου στερεωτικού υλικού. Είναι γενική πρακτική, ή μάλλον συνιθίζεται η συγκολλητική ουσία για τα στερεοποιημένα υλικά να είναι ένα υλικό διαλυτό σε κάτι άλλο από αυτό που διαλύει, το στερεωτικό. Αυτό βεβαίως δεν είναι πρακτικό μια και θα απαιτούσε μια κολλητική ουσία με βάση το νερό που θα ήταν ακατάλληλη για χρήση ή με το οστό, ή με το στερεωτικό υλικό.

Θραύσματα οστών που παρουσιάζουν καθαρά σπασμένες ακμές, μπορούν να συνδεθούν αν αυτό θεωρείται απαραίτητο για λόγους μέτρησης και ανάλυσης.

Κατάλληλες συγκολλητικές ουσίες για θραύσματα θεωρούνται μίγματα των 20% PVA σε ασετόν, ακρυλοειδές B-72 συσκευασμένο σε σωληνάκια, ή HMG (μια καλής ποιότητας κόλλα βασισμένη σε νιτροκυτταρίνη). Σποραδικές συνδέσεις, θα είναι απαραίτητες προκειμένου να αποκατασταθεί τμηματικά, ο αρχικός τύπος του οστού. Συνδέστε μόνο αυτά τα θραύσματα που είναι απαραίτητα για αυτή τη διαδικασία και βεβαιωθείτε ότι έχει γίνει η κατάλληλη σύνδεση. Σημειώστε ότι κάθε φορά που μια σύνδεση διαλύεται και η παλαιά συγκολλητική ουσία απομακρύνεται, χάνονται μικρά τμήματα από τις άκρες των οστών, κάνοντας την επόμενη συγκόλληση ακόμη πιο δύσκολη, ώσπου τελικά να αλλοιωθεί η πιστότητα της αποκατάστασης.

Όταν εργάζεστε με πλήθος οστών επανασυνδέοντας θραύσματα, να είστε πάντα βέβαιοι ότι τα χέρια σας είναι καθαρά. Οποιαδήποτε συγκολλητική ουσία επάνω στα δάκτυλά σας πρέπει να καθαριστεί, διαφορετικά, μικρές και μεγάλες κηλίδες, και δακτυλικά αποτυπώματα από την κολλητική ουσία θα μεταφερθούν στη επιφάνεια του αντικειμένου που συγκολλάται.

Αν συνδέετε πολλαπλά κομμάτια για μελέτες της οστέινης μορφολογίας και της σκελετικής μετρικής, επιβάλλεται η γνώση της ανθρώπινης σκελετικής ανατομίας. Απλώστε τα διάφορα θραύσματα των οστών και ορίστε τις σχετικές θέσεις τους, πριν επιθέσετε οποιοδήποτε συγκολλητικό. Αυτό βοηθά στο να οριστεί ο τρόπος με τον οποίο τα κομμάτια θα συνδέονται και περιορίζει έως και αποκλείει την περίπτωση να περισέψουν κομμάτια, ειδικά αν πρόκειται για πολύπλοκη σύνδεση. Κάθε λανθασμένη παράταξη και ακόλουθη σύνδεση, ακόμα κι αν είναι ανεπαίσθητη, θα πολλαπλασιάζεται, όσο περισσότερα τμήματα συνδέονται. Είναι σημαντικό οι συνδέσεις να γίνονται με όσο το δυνατόν την μεγαλύτερη ακρίβεια από την αρχή της προσπάθειας. Προσπαθήστε να μην χρησιμοποιείτε κολλητικές ταινίες ή γάζες, για να κρατήσετε συνδεδεμένα τα τμήματα, κατά τη διάρκεια της εργασίας σας. Η ταινία θα αποσπάσει τις περισσότερες φορές, μέρος από τις επιφάνειες και θα προκαλέσει κηλίδες στις πορώδεις επιφάνειες.

217

Είναι πιθανό, ότι κάποια κομμάτια από τα θραύσματα που απαρτίζουν οστά θα έχουν φθαρεί κατά τη διάρκεια της ταφής, οπότε δεν θα εφαρμόζουν πια με ακρίβεια, στα σημεία επαφής τους. Αυτό είναι ιδιαίτερα αληθές για τα αρχαιολογικά σκελετικά ευρήματα, τα οποία έχουν υποστεί αλλαγές εξ αιτίας της έκθεσης τους σε υψηλές θερμοκρασίες, λόγω της εγγύτητας της θέσης τους σε χώρους διάφορων υστερώτερων δραστηριοτήτων ανθρωπογενούς φύσεως, ή και εξ αρχής, λόγω των ταφικών εθίμων της καύσης, με αποτέλεσμα οι οστικές μάζες των οστών να υφίστανται σοβαρές συρρικνώσεις της τάξεως του 3.5% έως και 31% (Αγγελαράκης, 1987β; 1994c; 1994d; 1996a). Αν έχετε στα χέρια σας τέτοιας φύσεως υλικά, μην πιέζετε τα κομμάτια μεταξύ τους κατά τη διαδικασία της συγκόλλησης γιατί μπορεί να προκληθούν έστω και μικρές πιέσεις που απρόσμενα θα οδηγήσουν στη περαιτέρω θραύση των οστών. Επιπλέον, οι επιφάνειες των συνδέσεων που πρέπει να συνεννωθούν, θα παρουσιάζουν ποικίλες και δύσκολα συγκολλησιμες ακμές. Γενικά είναι καλύτερο να αφήνετε τέτοιου είδους κομμάτια συνγεννημένα μεν, μα ασυγκόλλητα. Αν το οστό είναι εύθραστο και τείνει να κονιοροτοποιείται, λόγω μιας κατάστασης κομωλιοποίησης που προέρχεται τις περισσότερες φορές από πολύ υψηλές θερμοκρασίες της πυράς σε περιπτώσεις καύσεων, ή λόγω περιεκτικότητας διαλυτών αλάτων, θα πρέπει αρχικά να στερεωθεί.

Το οστέιο αντικείμενο ή η σκελετική δομή θα πρέπει να στεγνώσει από τις διαδικασίες στερέωσης, πριν από την σύνδεση. Προτού απλώσετε το συγκολλητικό, χρησιμοποιήστε μια βούρτσα που θα καθαρίσει τέλεια τις άκρες που θα συνδεθούν. Έπειτα απλώστε την κολλητική ουσία στις άκρες, πιέζοντάς τις μεταξύ τους πολύ ελαφρά, χωρίς να προκαλέσετε παραπάνω σπασίματα. Οδηγήστε τα δάκτυλά σας κατά μήκος της σύνδεσης, για να βεβαιωθείτε, ότι οι συνδεδεμένες επιφάνειες εφάπτονται τέλεια. Ξανά, τονίζεται ότι είναι απαραίτητη η πλήρης κατανόηση της ανθρώπινης σκελετικής ανατομίας. Αν ψηλαφήσετε μια ανώμαλη σύνδεση, ξανατοποθετήστε τα κομμάτια ώσπου η σύνδεση να είναι λεία. Έπειτα αφήστε τα συνδεδεμένα τμήματα στην άκρη, μέχρι να στεγνώσουν. Σαυτό το σημείο θα πρέπει να τοποθετηθούν με τέτοιο τρόπο, ώστε η σύνδεση να “υποστηρίζεται” και μην υποστεί καμμία νέα, ή ξαφνική πίεση. Γενικά, ο πιο αποτελεσματικός τρόπος για να γίνει αυτό, είναι να τοποθετηθούν τα συγκολλημένα θραύσματα όρθια, ή κάθετα πάνω σ’ έναν δίσκο ή μέσα σε μια πλαστική λεκάνη γεμάτη, ανάλογα με τον τύπο του οστού (επίπεδο, μακρύ, κοντό, ακανόνιστο) και την φύση της διατήρη-

σής του, με μικρές πλαστικές χάντρες που έχουν τον υψηλότερο δείκτη σφαιρικότητας μέχρι η κόλλα να κολλήσει καλά, μια διεργασία που συνήθως χρειάζεται 12 με 24 ώρες. Η χρήση της άμμου σαν υποβοηθητικό υλικό μέσα στη πλαστική λεκάνη πρέπει να αποφεύγεται, καθώς σαν υλικό στις περισσότερες περιπτώσεις προκαλεί γδαρσίματα και μπορεί να φθείρει τις επιφάνειες των οστών έτσι ώστε να μοιάζουν στο ανεκπαίδευτο μάτι, με παθολογικές καταστάσεις που συνέβησαν προ του θανάτου, με ίχνη τραύματος ή ακόμη και με μετά θάνατο ταφονομικά συμπτώματα που προέρχονται από την πανίδα ή τη χλωρίδα του εδάφους. Ωστόσο σε επείγουσες περιπτώσεις ή σε περιπτώσεις όπου η απουσία του προαναφερθέντος πιο κατάλληλου υλικού κάνει αναγκαία τη χρήση της άμμου, διαλέξτε χονδροκόκη και φθαρμένη άμμο, από αλούβια ιζήματα και βεβαιωθείτε ότι τα κολλήματα βρίσκονται πάνω από την άμμο, έτσι ώστε να αποφευχθεί η είσοδος της μέσα στην ένωση και να μην νοθεύσει την κόλλα εμποδίζοντας την πλήρη συγκόλληση των επιφανειών. Έτσι όταν χρησιμοποιείτε άμμο μην σπρώξετε το κόκκαλο μέσα στην άμμο για να το τοποθετήσετε, καθώς αυτό θα γδάρει τις επιφάνειες και μπορεί να θραύσει και την δομή εύπαθών κομματιών. Είναι πιο σωστό να τοποθετήσετε το κομμάτι στην επιφάνεια της άμμου και να χρησιμοποιήσετε βούρτσες ή λεπτά κομμάτια ξύλου με τα οποία θα μετακινήσετε την άμμο έτσι, ώστε να υποστηρίχθει το οστό.

Κατά τη συγκόλληση πρέπει να χρησιμοποιηθεί μια ικανοποιητική ποσότητα κόλλας, ώστε να επιτευχθεί καλή σύνδεση, αλλά όχι τόση, ώστε να “ξεχειλίζει” από τα σημεία σύνδεσης. Αν σιάζει, μην την σκουπίσετε, γιατί μ’αυτόν τον τρόπο απλώς θα το “πασαλείψετε”. Αντίθετα, αφήστε την κόλλα να στεγνώσει μέχρι να γίνει σκληρή και ελαστική (5 - 10 λεπτά) και στη συνέχεια είτε τρίψτε την μαλακά τυλίγοντας την σε είδος ρολού με το δάκτυλο ή καλύτερα ξύστε την προσεκτικά με ένα νυστέρι ή κομματάκι ξύλου. Η περίσσια ξερή κόλλα, μπορεί επίσης να αφαιρεθεί αν την εμποτίσετε με ασετόν.

Γενικά, σ’αυτές τις διαδικασίες συγκόλλησης δεν είναι απαραίτητο να τοποθετήσετε επι πλέον συμπληρώματα μεταξύ των σπασμένων επιφανειών για πρόσθετη δομική υποστήριξη. Μην γεμίσετε τα κενά μεταξύ των επιφανειών των οστών χρησιμοποιώντας κάθε είδους υλικά, όπως π.χ ο γύψος. Είναι προτιμότερο να διατηρήσετε μια οστική δομή σε μια ποικιλία ξεχωριστών κομματιών, μέχρι να γίνει αναγκαίο να τα ανασυνθέσετε ανάλογα με την ερευνητική κατεύθυνση του προγράμματος μελέτης, παρά να προχωρήσετε αμέσως, σε μια πλήρη αποκατάσταση στην οποία θα χρησιμοποιηθούν μη αναγκαία δομικά στηρίγματα ή γεμίσματα (π.χ. γύψος). Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι υπάρχουν πολλές ωφέλειες στο να αφεθούν τέτοιες πολύπλοκες οστικές δομές, χωρίς πλήρη αποκατάσταση μέχρι την κατάλληλη στιγμή:

α. Είναι πάντοτε αναγκαίο να μελετώνται μακρο- και μικροσκοπικά οι ενδοοστικές και ενδοκρανιακές επιφάνειες, κι έτσι συμφέρει να παραμένουν τέτοιες οστικές επιφάνειες ακόλλητες.

β. Δημιουργεί λιγότερη ένταση στα φέροντα σημεία πίεσης των συγκολλημένων οστών, ιδιαίτερα εάν πρόκειται να πακεταριστούν, να μεταφερθούν, και να ξανατοποθετηθούν σε άλλο μέρος.

γ. Απαιτείται λιγότερος χώρος κατά τη διάρκεια του πακεταρίσματος ή στα συρτάκια του εργαστηρίου.

δ. Είναι αναγκαίο για τον αρχαιολόγο/φυσικό ανθρωπολόγο να έχει μια σφαιρική

εικόνα της κατάστασης διατήρησης του δείγματος του σκελετικού πληθυσμού που ανασκάφηκε και μαζεύτηκε, πριν γίνει οποιαδήποτε προσπάθεια αποκατάστασης των πολύ αποσπασματικών οστικών δομών. Αυτή η διαδικασία εξασφαλίζει επίσης την συλλογή πολύ σημαντικών αρχαιο-ανθρωπολογικών πληροφοριών που μπορούν να παραγλωσθούν, μέσα στα δήθεν αδιάγνωστα θραύσματα κατά τη διάρκεια μιας πρόχειρης διαλογής από μη ειδικούς. Αυτές οι πληροφορίες σχετίζονται αλλά δεν περιορίζονται στα ακόλουθα παραδείγματα: α) γεννητικά/κληρονομικά χαρακτηριστικά κάθε σκελετού (Berry, and Berry, 1967; Finnegan, and Faust, 1974 ; Finnegan, 1978; Saunders, 1989), β) σκελετικές ενδείξεις αναπτυξιακών μεταβολών ανάλογα με την ηλικία, το γένος, τη διατροφή, το περιβάλλον του ατόμου (El-Nofely, and Iscan, 1989, και γ) τα μορφολογικά και επίκτητα φυσιολογικά και παθολογικά συμπτώματα που εκδηλώνονται στα οστά ενός αρχαιολογικού σκελετικού πληθυσμού (Brooks, 1955; Brooks, and Suchey, 1990; Courville, 1967; Ortner, and Putschar, 1981; Sognaes, 1984).

219

Έχοντας υπόψη τα παραπάνω, εάν π.χ. τα οστά της λεκάνης, ή τα κρανία μίας σκελετικής συλλογής χρειάζονται άμεση και επιπρόσθετη στερεοποίηση για αποκατάσταση και διατήρηση εξαιτίας εκτεταμένης χειροτέρευσης των οστών, ο αρχαιολόγος/φυσικός ανθρωπολόγος/συντηρητής θα πρέπει να εφαρμόσει εναλλακτικούς δρόμους για την αναστρεψιμότητα, όποιας προκαταρκτικής συντήρησης για τους περαιτέρω σκοπούς ανάλυσης, που αφορούν τις βιοαρχαιολογικές, αρχαιομετρικές και ανθρωπολογικές έρευνες.

Συσκευασία

Τα οστά θα πρέπει να περιτυλίγονται προσεχτικά, με μη όξινο λεπτό χαρτί σε συσκευασία που θα έμοιαζε το σχήμα φακέλλου αλληλογραφίας. Είναι πολύ σημαντική η εφαρμογή ενός τέτοιου τύπου ξεχωριστής συσκευασίας για κάθε οστό, ώστε να προστατεύονται τα υλικά και να παρέχεται ταυτόχρονα, μερική περιβαλλοντολογική προστασία. Η συσκευασία σε τέτοια είδους χαρτίνα σακκουλάκια θα απαιτήσει ωστόσο περισσότερο χρόνο απ' ότι αν τα υλικά τοποθετούνταν σε πλαστικούς δίσκους ή πλαστικά ομοιόμορφα κουτιά μουσείου καλυμμένα με μη όξινο χαρτί, σύμφωνα με την γενική πρακτική. Αυτό βέβαια θα ήταν αρκετό μέχρι την ολοκλήρωση της εργαστηριακής διαδικασίας, όποτε και θα πρέπει να δοθεί σοβαρή προσοχή στην μεταφορά των οστών από το περιβάλλον του εργαστηρίου σ'ένα πιο αυστηρό, εξειδικευμένο σύστημα αποθήκευσης των μουσειακών χώρων. Τα αποθηκευτικά συρτάκια και ράφια, θα πρέπει να είναι καλυμμένα με κάποιο χημικά σταθερό προστατευτικό υλικό όπως τα πολυαιθυλενικά ή πολυπροπυλενικά φύλλα.

Πριν από την συσκευασία του οστού, μετά από τον καθαρισμό και την στερέωση, θα πρέπει να επιβεβαιωθεί με προσοχή ότι έχει στεγνώσει εξολοκλήρου. Τα ανθρώπινα οστά θα πρέπει να συσκευάζονται σε μη όξινο χαρτί μέσα σε άκαμπτα, καλά επιστρωμένα με μαλακό χαρτί πλαστικά κουτιά ή ανοικτούς, πλαστικούς, ρηχούς δίσκους. Χωρίς να θεωρηθεί ότι υπάρχουν δύο κατηγορίες οστών, όσον αφορά τη σπουδαιότητα των πληροφοριών, που μπορούν να προσφέρουν διότι αυτό είναι εντελώς άστοχο και μη αληθές, σημειώνεται ότι δεν είναι απαραίτητο να περιτυλίγεται το κάθε οστό χωριστά, αλλά

οτι πρέπει να είναι το καθένα ξεχωριστά καλά επιστρωμένο ώστε να μην τρίβονται μεταξύ τους. Τα πλευρά, ή οι σπόνδυλοι για παράδειγμα, μπορούν να τυλίγονται καταυτό το τρόπο, αν το κουτί είναι επαρκώς επιστρωμένο με χαρτί και μια παχιά, επίπεδη, δέση χαρτιών (π.χ. από φαρμακευτικό χαρτοβάμβακα) τοποθετηθεί κάτω και πάνω από τα οστά, ώστε να τα εμποδίσει από το να μετακινούνται μέσα στο κουτί. Εδώ θα πρέπει να υπογραμμιστεί ότι δεν πρέπει να χρησιμοποιούνται ως υλικά επίστρωσης το πριονίδι, το άχυρο, ή οι μπαλλίτσες από φελιζόλ διότι παρόλο τον όγκο τους παρουσιάζουν έλλειψη συνοχής μεταξύ τους μην έχοντας την ιδιότητα να προσφέρουν προστασία στα περιτυλιγμένα οστά, ακινητοποιώντας τα μέσα στα κουτιά μεταφοράς ή αποθήκευσης. Ενώ τα τρήματα του φελιζόλ, έχοντας μη αντιδραστικές ιδιότητες, μπορούν να χρησιμοποιηθούν σε συνδιασμό με το φαρμακευτικό χαρτοβάμβακα σαν επίστρωση των κουτιών, το πριονίδι και το άχυρο, ή παρόμοιες οργανικές ουσίες είναι λιγότερο επεξεργασμένες σε σύγκριση με το χαρτί, περιέχουν πολύ περισσότερη υγρασία, ή πρόκειται να αντιδράσουν στις αυξομειώσεις της υγρασίας εκτός του ότι εγκλωπίζουν και προσκαλούν μια πληθώρα παρασιτικών μικροοργανισμών.

Τα πιο λεπτεπίλεπτα οστά, το κρανίο, η κάτω γνάθος και τα ανώνυμα οστά της λεκάνης (Brooks, 1955; Brooks, and Suchey, 1990; El-Nofely, and Iscan, 1989; McKern, and Gilbert, 1973; Phenice, 1969; Sutherland, and Suchey, 1991; Swardstedt, 1966) θα πρέπει να συσκευάζονται χωριστά μέσα σε καλά επιστρωμένα με χαρτί κουτιά. Γεμίστε όλες τις γωνίες και τον πυθμένα του κουτιού με τσαλακωμένα χαρτιά, ώστε να δημιουργηθεί μία κοιλότητα στο κέντρο. Πολλά από τα πιο γιαλιστερής ποιότητας τυπωμένα χαρτιά φέρουν πολλά οξέα και έτσι προτιμήστε εφημερίδες των οποίων το μελάνι δεν μουντζουρώνει τα χέρια. Επενδύστε την κοιλότητα με ένα επίπεδο στρώμα φαρμακευτικού χαρτοβάμβακα για να εμποδίσετε τα τσαλακωμένα χαρτιά, να μπερδευτούν πάνω στο περιτυλιγμένο, με μη όξινο χαρτί οστό. Τοποθετήστε το οστό μέσα στη κοιλότητα, και βεβαιωθείτε ότι είναι πλήρως υποστηριγμένο γύρω-γύρω και ότι κανένα τμήμα του οστού δεν σηκώνει αποκλειστικά όλο το βάρος. Καλύψτε το οστό με ένα λείο φύλλο χαρπύ και γεμίστε το υπόλοιπο τμήμα του κουτιού, με περισσότερο τσαλακωμένο χαρτί για να κρατηθεί το οστό, σταθερά στη θέση του. Η κάτω γνάθος πρέπει να συσκευάζεται χωριστά από το κρανίο. Το κρανίο πρέπει να έχει αδειάσει απ'όλες τις αποθέσεις και να έχει στηριχθεί απ'όλες τις πλευρές, διαφορετικά θα το βρείτε θρημματισμένο μετά τη μεταφορά του στον εργαστηριακό χώρο ή το μουσείο. Γενικά, είναι καλύτερο να το τοποθετείτε στο κουτί ανάποδα, δηλαδή με την επάνω μεριά του κρανίου (βρέγμα) προς τα κάτω και τη βάση του ινιακού προς τα επάνω.

Αποθήκευση, αποθηκευτικοί χώροι, και προτάσεις

Οι σκελετικές συλλογές θα πρέπει να φυλάσσονται σε συγκεκριμένα εμαγέ ανοξείδωτα ντουλάπια, που είναι γνωστά στον μουσειακό κόσμο ως “αρχειακού τύπου”. Κάθε ντουλάπι, θα πρέπει να περιέχει συγκεκριμένο αριθμό ταφών. Κάθε ταφή, θα πρέπει να φέρει την δική της ετικέτα, με αναφορές στα ανασκαφικά και εργαστηριακά στοιχεία και αύξοντες αριθμούς και το περιεχόμενο ανθρωπολογικό υλικό, το οποίο τονίζεται, δεν πρέπει να έχει συσκευαστεί σφιχτά. Έτσι, αυτή η ετικέτα πρέπει να έχει τοποθε-

τηθεί με ασφάλεια στον κατάλληλο αριθμό συρταριών που περιέχουν το ίδιο ανθρωπολογικό σύνολο (συνήθως ένα σκελετικό άτομο, ή Homo).

Οι πόρτες κάθε κιβωτίου και κάθε συρταριού, πρέπει να έχουν τις κατάλληλες ταμπέλες, που θα χαρακτηρίζουν το περιεχόμενο. Τα ξεχωριστά σακκουλάκια περιτυλιχθέντα από μη όξινο χαρτί πρέπει να έχουν ετικέτα με όλα τα στοιχεία για το οστεολογικό περιεχόμενο, γραμμένα με ανεξίτηλη μελάνη πάνω σε μη όξινη κολλητική ταινία που θα κρατάει τα σακκουλάκια κλειστά. Αυτές οι ετικέτες πρέπει κατά τη διάρκεια της μελέτης, να αντικαθίστανται με άλλες, άλλου τύπου, που δεν καταστρέφονται, καθώς ανοίγεται το σακκουλάκι. Προτιμήστε οι μόνιμες ταμπέλες που θα αντικαταστήσουν τις άλλες, να έχουν ένα τυποποιημένο περιγράμμα που έχει πιεστεί σε υλικό *tyvec* (έγχρωμο, λεπτό μα πολύ ανθεκτικό πλαστικοποιημένο φύλλο, το οποίο σε αυτές τις περιπτώσεις, αντικαθιστά με πολλά προτερήματα το χαρτί) με σφραγίδα, χρησιμοποιώντας ανεξίτηλη μελάνη.

221

Κάθε ντουλάπι, πρέπει να περιέχει ένα μέσο όρο από πέντε πλαστικές μικρές θήκες, με πυκνωμα χαλαζία με ρυθμιστική ικανότητα που θα ελέγχει και θα προφυλάσσει την εσωτερική σχετική υγρασία κάθε περιοχής. Ακόμη μέσα σε κάθε ντουλάπι θα πρέπει να περιέχεται θερμομόμετρο και μια μικρή συσκευή ελέγχου της σχετικής υγρασίας. Επίσης στο γενικό χώρο του εργαστηρίου/αποθήκης θα πρέπει να τοποθετηθούν δύο υγραθερμογράφοι, ο ένας πάνω από τα αποθηκευτικά ντουλάπια και ο άλλος στο επίπεδο των πάγκων του εργαστηρίου. Οι συντηρητές θα πρέπει να εξοικιωθούν με τον περιβαλλοντολογικό έλεγχο, την πρόληψη, και την ανίχνευση βλαβών και σχετικών προβλημάτων.

Πολύ σημαντικές είναι οι λεπτομέρειες που έχουν σχέση με την κατασκευή του αποθηκευτικού χώρου. Οι πηγές θέρμανσης και η ροή του αέρα θα πρέπει να είναι ελέγξιμες. Τα παράθυρα, μολονότι δεν συστήνονται για έναν αποθηκευτικό χώρο, εξαιτίας του ότι επιτρέπουν τον επηρεασμό από τις δραστικές αλλαγές του φωτός και της θερμοκρασίας, αν υπάρχουν, πρέπει να είναι καινούρια και να κλείνουν καλά, ώστε να μην επιτρέπονται δραστικές αυξομειώσεις της θερμοκρασίας και της υγρασίας. Τα μεγάλα παράθυρα επίσης επιτρέπουν την αυξημένη διείσδυση φωτός στο χώρο και τις εκτενείς βαθμιαίες θερμοκτικές αλλαγές κατά τη διάρκεια της μέρας. Προτείνεται επίσης ότι ένα ελαστικό υπόστρωμα, ή χαλιά βιομηχανικού τύπου πρέπει να τοποθετηθούν κάτω από τους πάγκους, στο χώρο εργασίας του εργαστηρίου. Αυτό θα παρέχει μια μαλακή επιφάνεια αν κάτι πέσει τυχαία και θα εμποδίσει το σκόρπισμα των κομματιών, ενώ παράλληλα θα περιυλλέγει χώματα και σκόνες, κατά τις διαδικασίες του καθαρισμού των οστών.

Στην περίπτωση που ο αποθηκευτικός ή ο εργαστηριακός χώρος έχει μεγάλα παράθυρα, επιβάλλεται να καλύπτονται ολοκληρωτικά με την τοποθέτηση εσωτερικών μονωτικών ταμπλό που θα ελαττώνουν της διείσδυση του φωτός, την αύξηση / μείωση της θερμοκρασίας, και την ορατότητα των εσωτερικών χώρων. Ιδιαίτερη προσοχή θα πρέπει να δοθεί στον έλεγχο της πλημμύρας σε περιπτώσεις που ο αποθηκευτικός χώρος βρίσκεται σε υπόγειο.

Η διατήρηση σταθερών περιβαλλοντολογικών συνθηκών σε μια αποθήκη και σε ένα εργαστηριακό χώρο καθ' όλη τη διάρκεια του έτους, έχει μεγάλη σημασία στην αποθήκευση οποιουδήποτε ανασκαφικού υλικού. Αυτό είναι ιδιαίτερα απαραίτητο όταν

έχουμε να κάνουμε με οργανικά υλικά, όπως τα οστά, εξαιτίας του ότι είναι εύκολο να καταστραφούν. Από μόνη της η υγρασία, μπορεί να καταστρέψει αρχαιο-ανθρωπολογικά υλικά, προκαλώντας τα ακόλουθα: α) αλλαγή στο μέγεθος και το σχήμα τους, β) χημική αντίδραση μεταξύ των συστατικών τους, και γ) την καταστροφική επιδείνωση του οργανικού υλικού.

Όλα τα αρχαιολογικά οργανικά υλικά είναι ευαίσθητα στην υγρασία και θα αντιδράσουν στις διακυμάνσεις της σχετικής υγρασίας. Απορροφούν υγρασία και διογκώνονται, όταν η σχετική υγρασία αυξάνεται και “συρρικνώνονται”, όταν την αποβάλλουν. Τέτοιου είδους αλλαγές προκαλούν παραμόρφωση. Οι απότομες αυξομειώσεις στην σχετική υγρασία επίσης προκαλούν πιέσεις στο υλικό, και οδηγούν στο σπάσιμο και την παραμόρφωση. Τα ανισότροπα υλικά, όπως είναι τα οστά, είναι ιδιαίτερα επιρρεπή στην ανάπτυξη εσωτερικών πιέσεων, εξαιτίας της αυξομείωσης της σχετικής υγρασίας.

222

Η υψηλή σχετική υγρασία επίσης, επηρεάζει κάθε πωρώδες υλικό που είναι διαποτισμένο με άλατα διαλυτά στο νερό. Οι αυξομειώσεις στη σχετική υγρασία κάνουν αυτά τα άλατα να ασκήσουν φυσική πίεση στην επιφάνεια του αντικειμένου, προκαλώντας την ολοκληρωτική απώλειά του σε λίγο χρονικό διάστημα. Γι' αυτούς τους λόγους, η σχετική υγρασία του ανοικτού εργαστηρίου και του αποθηκευτικού χώρου θα πρέπει να διατηρούνται όσο το δυνατόν περισσότερο σταθερές. Το κτίριο πρέπει να έχει γερή δομή και να είναι επαρκώς συντηρημένο, ώστε να αποφεύγονται καταστροφές, εξαιτίας διαρροών και πλημμυρών καθώς και να παρεμποδίζεται η παρουσία εντόμων ή και τρωκτικών. Για τους ίδιους λόγους, το κτήριο θα πρέπει να ελέγχεται διαρκώς, περιλαμβανομένου και του εκτός ωραρίου διαστήματος, και οι απαραίτητες επιδιορθώσεις να γίνονται όσο το δυνατόν γρηγορότερα.

Σχετική υγρασία

Όπως αναφέρθηκε και πριν, το οστό είναι ένα υγροσκοπικό υλικό με την έννοια ότι απορροφά ή απελευθερώνει υγρασία, ανάλογα με τις περιβαλλοντολογικές αλλαγές, οπότε διογκώνεται ή συρρικνώνεται. Οι κυκλικές αλλαγές στη σχετική υγρασία, εποχιακές ή καθημερινές μεταβολές, συχνά προκαλούν πολύ σοβαρά σπασίματα και παραμορφώσεις στα οστά, μια και η σχετική υγρασία μπορεί να προκαλέσει διόγκωση του κολλαγόνου και κατά συνέπεια τη διάσπασή του. Ένας επιπλέον λόγος είναι ότι οι μύκητες, η μούχλα, τα βακτήρια και τα περισσότερα έντομα επιτίθενται και καταστρέφουν τα οργανικά υλικά, σε συνθήκες υψηλής υγρασίας. Η αύξηση των μυκήτων και της μούχλας εμφανίζεται ιδιαίτερα όταν η σχετική υγρασία υπερβαίνει το 60-65%, ενώ τα βακτήρια απαιτούν ακόμα υψηλότερα ποσοστά υγρασίας. Παρόλον που δεν υπάρχουν πολλά έντομα που έχουν βρεθεί να τρέφονται από αρχαιολογικής φύσεως οστά, ωστόσο, αυτά προσελκύονται από τα υλικά συσκευασίας, των οποίων τα συστατικά περιέχουν μεγάλες ποσότητες κυτταρίνης.

Όσον αφορά τις υποδείξεις για τις αποδεκτές διακυμάνσεις της σχετικής υγρασίας, προτείνεται ότι τα επίπεδα θα πρέπει να κυμαίνονται μεταξύ 45-60%, και όχι πάνω από 65 % ώστε να ανακόπτεται η ανάπτυξη της μούχλας. Τα επίπεδα της σχετικής υγρασίας κάτω από 45% θα πρέπει επίσης να αποφεύγονται μια και το οστό μπορεί να παραμορφωθεί και να σπάσει σε μια διαδικασία συρρίκνωσης που προκαλείται, από

ξαφνικές δραστηριότητες αποξήρανσης. Τα επίπεδα σχετικής υγρασίας και θερμοκρασίας, μπορούν να ελέγχονται στον εργαστηριακό χώρο από μηχανισμούς εσωτερικού κλιματισμού (προτιμότερα κεντρικού κλιματισμού).

Θερμοκρασία

Οι υποδείξεις για τα ιδανικά επίπεδα θερμοκρασίας κυμαίνονται από πέντε έως είκοσι βαθμούς Κελσίου (5 - 20⁰ C), αλλά όχι περισσότερο από 25 βαθμούς. Ο χώρος του εργαστηρίου ή του αποθηκευτικού χώρου θα πρέπει να ελέγχεται σε κανονική βάση, καθώς και σε ώρες που το κτήριο είναι κλειστό. Επίσης θα πρέπει να γίνονται προσπάθειες υπολογισμού της ροής του αέρα, ή ένα κλιματιστικό σύστημα, να εξασφαλίζει τις απαιτήσεις του διατιθέμενου χώρου.

Εξαιτίας της αλληλοεξαρτούμενης σχέσης ανάμεσα στην θερμοκρασία και την σχετική υγρασία, η επιτυχία του να ελεγχθούν επαρκώς τα μηχανικά συστήματα, έχει πολύ μεγάλη σημασία στην επίτευξη των υποδεικνυόμενων επιπέδων. Πρακτικά είναι πολύ δύσκολο και είναι καλύτερο να εξασφαλίζεται ο μέσος όρος και να αποκλείονται οι ριζικές διακυμάνσεις, μια και αυτές οι αλλαγές προκαλούν τις μεγαλύτερες πιέσεις στα οστά που πασχίζουν να προσαρμοστούν στο νέο αποθηκευτικό περιβάλλον. Είναι δύσκολο να εξασφαλισθούν αυτές οι συνθήκες στους περισσότερους αρχαιολογικούς αποθευτικούς και εργαστηριακούς χώρους, εξαιτίας της δυναμικής φύσης των υλικών που αποθηκεύονται εκεί και του γεγονότος ότι πρόκειται για χώρους εργασίας που δημιουργούν καθημερινές διακυμάνσεις εξαιτίας του φωτός, την ανακύκλωσης του αέρα και της θερμικής δυναμικής.

Μεγάλα και πολύπλοκα συστήματα περιβαλλοντολογικού ελέγχου, δεν είναι αναγκαία για την επίτευξη και διατήρηση, των κατάλληλων περιβαλλοντολογικών συνθηκών. Τα μεγάλα μηχανικά συστήματα βρίσκονται γενικά, μόνο σε μόνιμες αποθηκευτικές συνθήκες και απαιτούν συγκεκριμένα συστήματα υποστήριξης περιλαμβανομένων: ελέγχου και ρύθμισης με ηλεκτρονικούς υπολογιστές, επαρκώς εκπαιδευμένο προσωπικό όλο το εικοσιτετράωρο, αξιόλογα ποσά οικονομικής ενίσχυσης για την εγκατάσταση, συντήρηση, έλεγχο και έγκαιρες υπηρεσίες επιδιόρθωσης. Έτσι, τουλάχιστον για μια καλή αρχή, ο συνειδητός περιβαλλοντολογικός έλεγχος και η χρήση του κατάλληλου αριθμού αφυγραντήρων και υγραντήρων μαζί με την υπάρχουσα θερμομαντική πηγή, μπορεί να είναι πολύ αποτελεσματικά.

Επιβλαβή πανίδα

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, τόσο ο εργαστηριακός χώρος όσο και ο αποθηκευτικός θα πρέπει να διατηρούνται σε τάξη και καθαριότητα. Επιπρόσθετα χαρτιά, κουτιά, κ.τ.λ, δεν πρέπει να αποθηκεύονται στον κυρίως αποθηκευτικό χώρο γιατί αυτά συμβάλουν στις διακυμάνσεις της υγρασίας και αποτελούν χώρους όπου φωλιάζουν και τρέφονται κάποια ανεπιθήμητα έντομα και μικρά τρωκτικά. Επίσης απαγορεύονται το κάπνισμα, το φαγητό, και το ποτό και στους δύο αυτούς χώρους ώστε να περιοριστεί μια ενδεχόμενη καταστροφή των σκελετών, άμεση ή έμμεση. Τα απορρίμματα θα πρέπει να απομακρύνονται και από αυτούς τους χώρους καθημερινά.

Φωτισμός

Τα οστά δεν πρέπει να τοποθετούνται σε χώρους με άπλετο φως, όπως το φως του ήλιου, ούτε κοντά σε προβολείς. Κατά την φωτογράφιση πρέπει να χρησιμοποιούνται φλας μηχανής και όχι προβολείς, για να εμποδίζεται η υπερθέρμανση. Πράγματι, ο φωτισμός θα πρέπει να διατηρείται κάτω από τα 150 lux με συντελεστή υπεριωδών ακτίνων να περιορίζεται στα 75 UW/lm. Η ζέστη που μεταδίδεται με το φως, μπορεί να προκαλέσει πολύ υψηλές εσωτερικές θερμοκρασίες στα οργανικού χαρακτήρα αρχαιολογικά υλικά που είναι ικανές να τα καταστρέψουν προκαλώντας ακαριαίες αυξομειώσεις της σχετικής υγρασίας. Η διατήρηση χαμηλών επιπέδων φωτός και η χρήση φώτων που εκπέμπουν λιγότερη ζέστη, ελαττώνει την περίπτωση τέτοιου είδους καταστροφής. Γιαντό το λόγο στον εργαστηριακό και αποθηκευτικό χώρο συνιστάται η χρήση ομοιογενούς φθοριολαμπούς φωτισμού σε συνδιασμό με φωτιστικούς λαμπτήρες γραφείων για πιο ειδικούς χώρους μελέτης.

ΕΝΤΥΠΟ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΑΣΚΑΦΗ, ΤΗΝ ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΗ
ΚΑΙ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ ΤΩΝ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΩΝ ΤΩΝ
ΑΝΘΡΩΠΙΝΩΝ ΤΑΦΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΣΧΕΤΙΚΩΝ
ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ

Αναγνώστης Π. Αγγελαράκης, Δρ., Καθ. Φυσικής Ανθρωπολογίας &
Προϊστορικής Αρχαιολογίας, Πανεπιστημίου Adelphi, Νέας Υόρκης

ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΠΕΡΙΟΧΗΣ, ΧΩΡΟΣ, ΚΑΙ ΑΡΙΘΜΟΣ ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗΣ

225

ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ (ΠΡΟΙΣΤΟΡΙΚΗ /
ΚΛΑΣΙΚΗ)

ΑΡΙΘΜΟΣ ΤΑΦΗΣ: ΣΤΑΘΕΡΟ ΣΗΜΕΙΟ:.....

ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΓΕΝΙΚΟΥ ΚΑΝΝΑΒΟΥ (X,Y,Z)

ΤΥΠΟΣ ΤΑΦΗΣ: 1 Μούμια, 2 Καύση, 3 Εγχυτρισμός, 4 Απλός ενταφιασμός, 5
Ενταφιασμός σε προετοιμασμένο/διακοσμημένο τάφο, 6 Ταφή σε πρόχου ή πίθο, 7 σαρ-
κοφάγος/λάρνακα, 8 Ξύλινο φέρετρο, 9 Κιβωτιόσχημος τάφος, 10 Οστεοφυλάκειο, 11
Λαξευτός με δρόμο τάφος, 12 Θολωτός τάφος, 13 Τύμβος, 14 Σπηλαιώδης τάφος, 15
Βραχοσκεπή ή σπήλαιο, 16 Ταφή σε βάλτο, 17 Άταφο σώμα, 18 Άλλο είδος

ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΟΥ ΤΥΠΟΥ ΤΑΦΗΣ: 1 Ατομική, 2 Πολλαπλή/Ομαδική, 3 Πρω-
τογενής, 4 Δευτερογενής

ΑΡΙΘΜΟΣ ΣΚΕΛΕΤΟΥ:ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΣΚΕΛΕΤΟΥ: 1. Ξηρός, 2 Καμμένος, 3
Κατάλοιπα αλλοιωμένα λόγω θερμότητας, 4 Μουμιοποιημένα ανθρώπινα κατάλοιπα.

ΑΝΑΣΚΑΦΕΑΣ-(ΕΙΣ) :

ΕΙΔΙΚΟΣ-(ΟΙ) ΣΤΗΝ ΦΥΣΙΚΗ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ :

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΕΝΑΡΞΗΣ ΕΡΓΑΣΙΩΝ:..... ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΛΗΞΗΣ.....

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΤΑΦΙΚΟΥ ΣΥΝΟΛΟΥ ΚΑΙ ΣΥΣΧΕΤΙΣΜΟΙ ΜΕ
ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΑΛΛΩΝ ΤΑΦΩΝ:

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΗΣ ΦΥΣΗΣ, ΤΟΥ ΤΥΠΟΥ, ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΟΛΥΠΛΟΚΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ
ΧΑΡΑΚΤΗΡΑ ΤΗΣ ΤΑΦΗΣ:

.....
.....
.....

ΑΡΙΑΔΝΗ

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΗΣ ΣΤΡΩΜΑΤΟΓΡΑΦΙΑΣ (ΦΥΣΙΚΩΝ ΙΖΗΜΑΤΩΝ & ΑΝΘΡΩΠΟ-
ΓΕΝΩΝ ΑΠΟΘΕΣΕΩΝ):

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΗΣ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑΣ:

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΑΦΟΥ:

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΑΦΗΣ:

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΚΑΙ ΓΕΩΛΟΓΙΚΑ ΙΖΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΤΑΦΟΥ:

ΤΙΜΕΣ ΤΗΣ ΚΛΙΜΑΚΑΣ MUNSELL: ΕΠΙΧΩΣΕΙΣ

ΙΖΗΜΑΤΟΓΕΝΕΙΣ ΑΠΟΘΕΣΕΙΣ

ΟΣΤΕΙΝΕΣ ΕΠΙΦΑΝΕΙΕΣ

ΚΟΣΜΗΣΗ ΤΟΥ ΤΑΦΟΥ, ΤΗΣ ΤΑΦΗΣ, ΚΑΙ ΤΟΥ ΣΚΕΛΕΤΟΥ:

ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΤΑΦΗΣ:

ΔΙΑΤΗΡΗΜΕΝΑ ΟΡΓΑΝΙΚΑ ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ: 0 Κανένα, 1 Μαλλιά, 2 Μαλακές ίνες, 3
Λιθικοί σχηματισμοί των οργάνων (πέτρες στη χολή, τα νεφρά, την κύστη), 4 Απο-
πιτανώσεις (στον πνεύμονα και στις περιοχές της λεκάνης), 5 Κοπρόλιθοι

Σημείωση: Τοποθετήστε τα υλικά αυτά σε μη οργανικά, πλαστικά λεία κιβωτιάκια, και
ψύξτε τα σε θερμοκρασία ψυγείου όσον το δυνατόν γρηγορότερα!

ΣΧΕΔΙΑ ΚΑΙ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ: (Σχεδιάστε την ταφή και τους σκελετούς και δείξτε στο
σχέδιο τη θέση των κτερισμάτων, των τέχνεργων, των οργανικών υλικών, κ.λ.π.)

ΤΑΦΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΔΙΑΤΗΡΗΣΗΣ ΤΩΝ ΣΚΕΛΕΤΙΚΩΝ ΥΛΙΚΩΝ

(ΠΕΡΙΛΑΜΒΑΝΟΜΕΝΩΝ ΚΑΙ ΜΕΤΑΛΛΙΚΩΝ ΚΑΙ ΟΡΓΑΝΙΚΩΝ ΚΗΛΙΔΩΝ):

1 Πολύ κακή, 2 Κακή, 3 Ποικίλη, 4 Σχετικά καλή, 5 Καλή, 6 Καταπληκτική, 7 Σημειώσεις:

.....

.....

ΔΙΕΙΣΔΥΣΕΙΣ, ΠΑΡΕΙΣΦΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΔΙΑΤΑΡΑΞΕΙΣ: 0 Καμμία, 1 Ρίζες, 2 Δραστηριότητες τρωκτικών, 3 Σύγχρονες ταφές, 4 Άλλο πρωϊμότερο χαρακτηριστικό, 5 Άλλο υστερότερο χαρακτηριστικό, 6 Σημειώσεις:

.....

.....

ΠΛΗΡΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΣΚΕΛΕΤΙΚΩΝ ΔΟΜΩΝ: 1 Πλήρης σκελετός, 2 Ελλιπής σκελετός, 3 Ελλιπές κρανίο ή χαμένο, 4 Μετακρανιακός σκελετός ελλιπής ή χαμένος, 5 Σπονδυλικός σκελετός ελλιπής ή χαμένος, 6 Άνω αριστερά άκρα ελλιπή ή χαμένα, 7 Άνω δεξιά άκρα ελλιπή ή χαμένα, 8 Κάτω αριστερά άκρα ελλιπή ή χαμένα, 9 Κάτω δεξιά άκρα ελλιπή ή χαμένα, 10 Άλλες πληροφορίες:

.....

.....

ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΤΩΝ ΣΚΕΛΕΤΙΚΩΝ ΚΑΤΑΛΟΙΠΩΝ: 1 Αρθρωμένα, 2 Απεξαρθρωμένα, 3 Σημειώσεις:

.....

ΓΕΝΙΚΗ ΔΙΑΤΑΞΗ ΤΟΥ ΝΕΚΡΟΥ: 1 Ύπτιος, 2 Πρηνής, 3 Τεντωμένος, 4 Ημι-κεκαμμένος, 5 Κεκαμμένος, 6 Σε εμβρυϊκή θέση, 7 Άλλη θέση:

.....

ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΝΕΚΡΟΥ (ανάλογα με άξονα της σπονδυλικής στήλης):

1 Βόρεια, 2 Ανατολικά, 3 Νότια, 4 Δυτικά, 5 Άλλος:

.....

ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΚΡΑΝΙΟΥ: 1 Βόρεια, 2 Ανατολικά, 3 Νότια, 4 Δυτικά, 5 Άλλος:

.....

ΤΟΠΟΘΕΤΗΣΗ ΤΟΥ ΚΡΑΝΙΟΥ: 1 Στη βάση του, 2 Στην οπίσθια πλευρά, 3 Στην αριστερή πλευρά, 4 Στην δεξιά πλευρά, 5 Με το προσωπικό κρανίο προς τα κάτω, 6 Διαταραγμένη:

ΑΡΙΑΔΝΗ

.....
ΔΙΑΤΑΞΗ ΤΩΝ ΑΝΩ ΑΚΡΩΝ: 1 Παράλληλα του σπονδυλικού σκελετού και τεντωμένα, 2 Συγκλίνοντα ή σταυρωμένα πάνω στο θώρακα, 3 Συγκλίνοντα ή σταυρωμένα πάνω στο χώρο της λεκάνης, 4 Σφιχτά & κεκαμμένα κάτω από το κάτω γναθικό/κρανιακό χώρο, 5 Δεξί επί του αριστερού, 6 Αριστερό επί του δεξιού, 7 Διαταραγμένα, 8 Αγνοούμενα, 9 Άλλη διάταξη:

.....
ΔΙΑΤΑΞΗ ΤΩΝ ΚΑΤΩ ΑΚΡΩΝ: 1 Παράλληλα και τεντωμένα, 2 Τεντωμένα αλλά συγκλίνοντα περιφεριακά, 3 Ημί-κεκαμμένα, 4 Σφιχτά κεκαμμένα, 5 Δεξί επί του αριστερού, 6 Αριστερό επί του δεξιού, 7 Διαταραγμένα, 8 Αγνοούμενα, 9 Άλλη διάταξη ...

228

.....
ΔΙΑΤΑΞΗ ΤΩΝ ΧΕΡΙΩΝ:

.....
ΔΙΑΤΑΞΗ ΤΩΝ ΠΟΔΙΩΝ:

.....
ΔΕΙΓΜΑΤΟΛΕΙΨΙΑ ΧΩΜΑΤΩΝ ΓΙΑ ΠΑΛΑΙΟΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΛΟΓΙΚΕΣ, ΑΡΧΑΙΟΜΕΤΡΙΚΕΣ ΚΑΙ ΕΠΙΔΗΜΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΑΝΑΛΥΣΕΙΣ (βλ. σχετικό κατάλογο στην 220 σελίδα): 1 Έγινε δειγματολειτουργία, 2 Όχι, 3 Άλλη εκλογή:

.....
ΠΡΟΣΘΕΤΑ ΣΧΟΛΙΑ (υποδείξεις του ανασκαφέα ή του ανασκαφικού προσωπικού για την εργαστηριακή διαδικασία, τη συσκευασία, τη χρήση βιοκτόνου, εντομοκτόνων, κ.λ.π.)

.....
ΣΧΟΛΙΑ ΤΟΥ ΣΥΝΤΗΡΗΤΗ:

ΣΧΟΛΙΑ ΤΟΥ ΕΠΙΒΛΕΠΟΝΤΟΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΟΥ:

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

ΔΕΙΓΜΑΤΟΛΕΙΨΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ,
ΠΑΛΑΙΟΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΑ, ΦΥΣΙΚΗ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ
ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΜΕΤΡΙΑ

Αναγνώστης Π. Αγγελαράκης, Δρ., Καθ. Φυσικής Ανθρωπολογίας &
Προϊστορικής Αρχαιολογίας, Πανεπιστημίου Adelphi, Νέας Υόρκης

ΣΗΜΕΙΩΣΗ: Η ΔΕΙΓΜΑΤΟΛΕΙΨΙΑ ΙΖΗΜΑΤΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΘΑ
ΠΡΕΠΕΙ ΝΑ ΓΙΝΕΤΑΙ ΜΕ ΕΙΔΙΚΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ

230

Γενικοί κανόνες

1. Όταν κάνετε δειγματοληψία ιζημάτων και χώματος χρησιμοποιείτε καθαρά εργαλεία και αποστειρωμένες θήκες / κιβωτιάκια για την αποθήκευση του δείγματος.
2. Βεβαιωθείτε ότι έχετε αποφύγει τις μολύνσεις από: α) σκόνη που έρχεται με τον αέρα, β) οποιοδήποτε γεολογικό ή άλλο μη σχετικό υλικό προερχόμενο από τις διαδικασίες της αρχαιολογικής ανασκαφής, και γ) αλλαγές της στρωματογραφίας που προέρχονται από δραστηριότητες που οφείλονται στις ρίζες και την πανίδα του εδάφους.
3. Τοποθετήστε τα δείγματα στις στρογγυλλές πλαστικές κυλινδρικές θήκες που περιέχουν φιλμ των 35mm. Ψεκάστε ελαφρά με βιοκτόνο (7 μέρη καθαρής αλκοόλης και 3 μέρη αποστειρωμένου νερού) πάνω στο δείγμα μέσα στη θήκη του φιλμ των 35mm που είναι γεμάτο μέχρι τη μέση. Έπειτα γεμίστε τη θήκη και ξαναψεκάστε ελαφρά πριν το κλείσετε ερμητικά.
4. Σημειώστε τις πλαστικές θήκες με μαρκαδόρο διαρκείας, παρέχοντας αρχαιολογικές πληροφορίες: α) συσχετισμούς χώρου, β) αύξοντος αριθμού δείγματος, και γ) του περιεχομένου. Σημειώστε τα δείγματα που πήρατε στο ημερολόγιο της ανασκαφής και σαυτό το έντυπο και βάλτε τα δείγματα στο ψυγείο. Αποφύγετε την καθυστέρηση της ψύξης.
5. Σημείωση: Απαιτούνται τουλάχιστον 6 τέτοια δείγματα από κάθε τάφο. Ο ακόλουθος κατάλογος δειγμάτων προϋποθέτει και αναφέρεται στις καλύτερες συνθήκες διατήρησης. Ωστόσο, σε περιπτώσεις διαταραγμένων και φθαρμένων ταφών σε σαρκοφάγους/φέρετρα και / ή απλών ενταφιασμών προσπαθήστε να ακολουθήσετε παρόμοιους κανονισμούς όσο το δυνατόν πιο στενά, αναφέροντας στις σημειώσεις σας τις ιδιαίτερες παρεκκλίσεις, ή την ανεπερκή δειγματοληψία. Συζητήστε τα θέματα αυτά με τον επιβλέποντα αρχαιολόγο της ομάδας σας.

Από πού να πάρετε δείγματα

1. Πάρτε ένα (1) δείγμα πάνω από το καπάκι της σαρκοφάγου/φέρετρου.
2. Πάρτε ένα (1) δείγμα από το διάστημα μεταξύ του περιγράμματος του τάφου και του σταθερού εδάφους.
3. Πάρτε ένα (1) δείγμα από την περιοχή του πνεύμονα, ανάμεσα στα πλευρά: χρησιμο-

ποιήστε τη μέθοδο με το τσιμπιδάκι (όπου διαλέγετε τυχαία μέρη περισυλλογής) για να πάρετε δείγματα από τις ανώτερες προς τις κατώτερες περιοχές του θώρακα.

4. Πάρτε δύο (2) δείγματα από την περιοχή της λεκάνης για παρασιτολογία, διαιτητική γύρη, μικροχλωρίδα και μικροπανίδα; χρησιμοποιήστε επιλεκτική δειγματοληψία από τις οπές του ιερού οστού (foramina sacralina pelvina), τις επιφάνειες των ιερολαγόνων αρθρώσεων, ακριβώς κάτω από το ιερόν οστόν (facies sacralis dorsalis), [βλ. σχέδιο σελ. 229, και σημειώστε σ' αυτήν όλες τις σχετικές περιοχές δειγματοληψίας].
5. Πάρτε ένα (1) δείγμα από την περιοχή ανάμεσα στους αστράγαλους: αυτό το δείγμα παίρνεται από το κατώτερο στρώμα της σαρκοφάγου/φερέτρου, ή παρόμοιας θέσης μέσα στο επιπέδου ταφής σε περίπτωση ενταφιασμού ή εγχυτρισμού.

231

ΣΗΜΕΙΩΣΗ: Όλα τα δείγματα μαλλιών, μαλακών ινών και τα υπόλοιπα οργανικά, πρέπει να καταγράφονται, να τοποθετούνται σε μη όξινες χάρτινες θήκες και να ψύχονται όσο το δυνατόν συντομότερα.

ΕΙΔΙΚΟ ΕΝΤΥΠΟ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗΣ ΤΩΝ ΣΚΕΛΕΤΙΚΩΝ ΚΑΤΑΛΟΙΠΩΝ

Αναγνώστης Π. Αγγελαράκης, Δρ., Καθ. Φυσικής Ανθρωπολογίας &
Προϊστορικής Αρχαιολογίας, Πανεπιστημίου Αδελφί, Νέας Υόρκης

Σύντομη περιγραφή των σκελετικών καταλοίπων και της κατάστασης διατήρησής τους:
(Βλ. σχέδιο σελ. 238 και μολύβωσε όλα τα τμήματα οστών που διατηρούνται)

.....
.....
.....

ΚΡΑΝΙΑΚΟΣ ΣΚΕΛΕΤΟΣ

Κρανίο:

Άνω γνάθος: (βλ. σχέδιο σελ. 239 και μολύβωσε όλα τα τμήματα των δοντιών που διατηρούνται)

Κάτω γνάθος: (βλ. σχέδιο σελ. 239)

Υοειδές οστό:

ΑΡΙΑΔΝΗ

ΜΕΤΑΚΡΑΝΙΑΚΑ ΟΣΤΑ ΤΟΥ ΑΕΟΝΙΚΟΥ ΣΚΕΛΕΤΟΥ

Αυχενικοί σπόνδυλοι:

.....

Θωρακικοί σπόνδυλοι:

.....

Οσφυϊκοί Σπόνδυλοι:

.....

Ιερόν Οστόν (ή σε νεαρότερα άτομα, οι μη συνοστεωμένοι σπόνδυλοι του ιερού οστού):

.....

.....

Κοκκυγικοί σπόνδυλοι:

.....

Πλευρά (δεξιά):

.....

Πλευρά (αριστερά):

.....

Στέρνο (λαβή στέρνου, σώμα, ξιφοειδής απόφυση):

.....

ΜΕΤΑΚΡΑΝΙΑΚΑ ΟΣΤΑ ΤΟΥ ΠΡΟΣΗΡΤΗΜΕΝΟΥ ΣΚΕΛΕΤΟΥ

(Άνω και Κάτω Άκρων)

Ωμοπλάτη (δεξιά):

(αριστερή):

Κλείδα (δεξιά):

(αριστερή):

Βραχίονες (δεξιός):

(αριστερός):

Ωλένη (δεξιά):
(αριστερή):

Κερκίδα (δεξιά):
(αριστερή):

Χέρι (δεξιός καρπός):
(αριστερός καρπός):

Χέρι (δεξιά μετακάρπια):
(αριστερά μετακάρπια):

Χέρι (δεξιές φάλαγγες):
(αριστερές φάλαγγες):

Ανώνυμα οστά (δεξί λαγόνιον οστό):
(αριστερό λαγόνιο):
(δεξί ισχύο):
(αριστερό ισχύο):
(δεξί ηβικό):
(αριστερό ηβικό):

(Ηβική σύμφυση \square χαρακτηριστικά γένους [ή], και ηλικίας):

Μηριαίο οστό (δεξί):
(αριστερό):

Επιγονατίδα (δεξιά):
(αριστερή):

Οστό κνήμης (δεξί):
(αριστερό):

Περώνη (δεξιά):
(αριστερή):

Οστά άκρου ποδός (αστράγαλος, φτέρνα, σκαφοειδές του ταρσού, σφηνοειδή, και κυβοειδές δεξιά):

Οστά άκρου ποδός (αστράγαλος, φτέρνα, σκαφοειδές του ταρσού, σφηνοειδή, και κυβοειδές αριστερά):

Μετατάρσια οστά ποδός (δεξιά):
(αριστερά):

Φάλαγγες ποδός (δεξιές):
(αριστερές):

ΑΣΒΕΣΤΟΠΟΙΗΜΕΝΑ ΚΑΙ ΟΣΤΕΟΠΟΙΗΜΕΝΑ ΥΛΙΚΑ

Κύστες:

Λιθιάσεις:

Σχηματισμοί πλάκας στις επιφάνειες των πλευρών:

234

Περιοστικές αποθέσεις, στρώματα οστικής μάζας στις εξωτερικές επιφάνειες των οστών:

Οστεόφυτα, και όγκοι των οστών στις οστικές επιφάνειες:

Άλλοι εξωσκελετικοί σχηματισμοί (π.χ. οστεοποιημένοι τένοντες, και τμήματα μυών):

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΤΕΧΝΕΡΓΩΝ

Ανασκαφικές ενδείξεις

Είδος και Περιγραφή Αντικειμένων

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22

του τάφου υπαριθμόν:, και σκελετού ή ατόμου αρθ.:.....
ή αριθμών: (σε περίπτωση πολλαπλών σκελετών ή ατόμων)

ΑΡΙΑΔΝΗ

Αριθμός κιβωτίων περισιμάτων και τεχνεργών:

Το έντυπο αυτό ελέγχθηκε από τον/την επιβλέποντα αρχαιολόγο ή και φυσικό ανθρωπο-
λόγο:

Αρχαιολογικός ή εργαστηριακός χώρος:

Ημερομηνία:

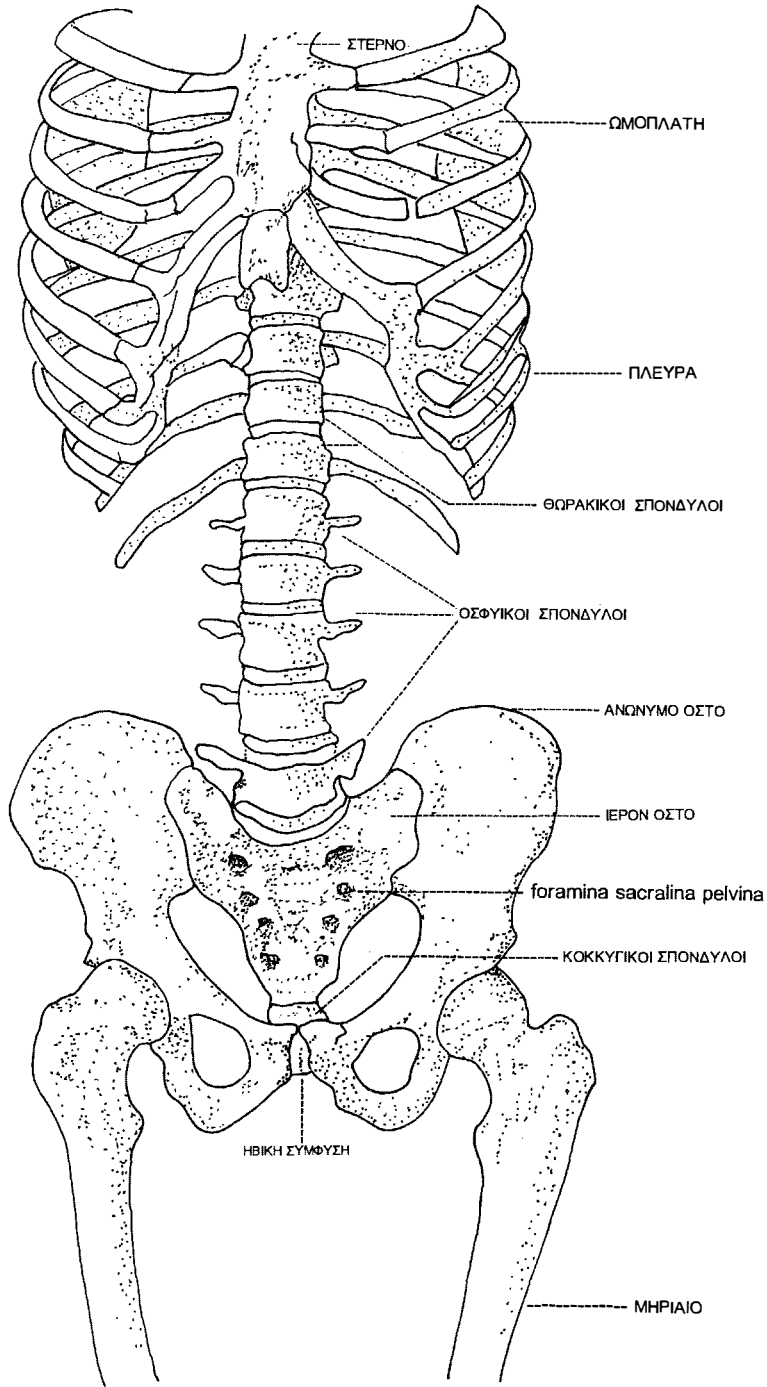
236

Διάφορες σημειώσεις ή και πληροφορίες:

.....

.....

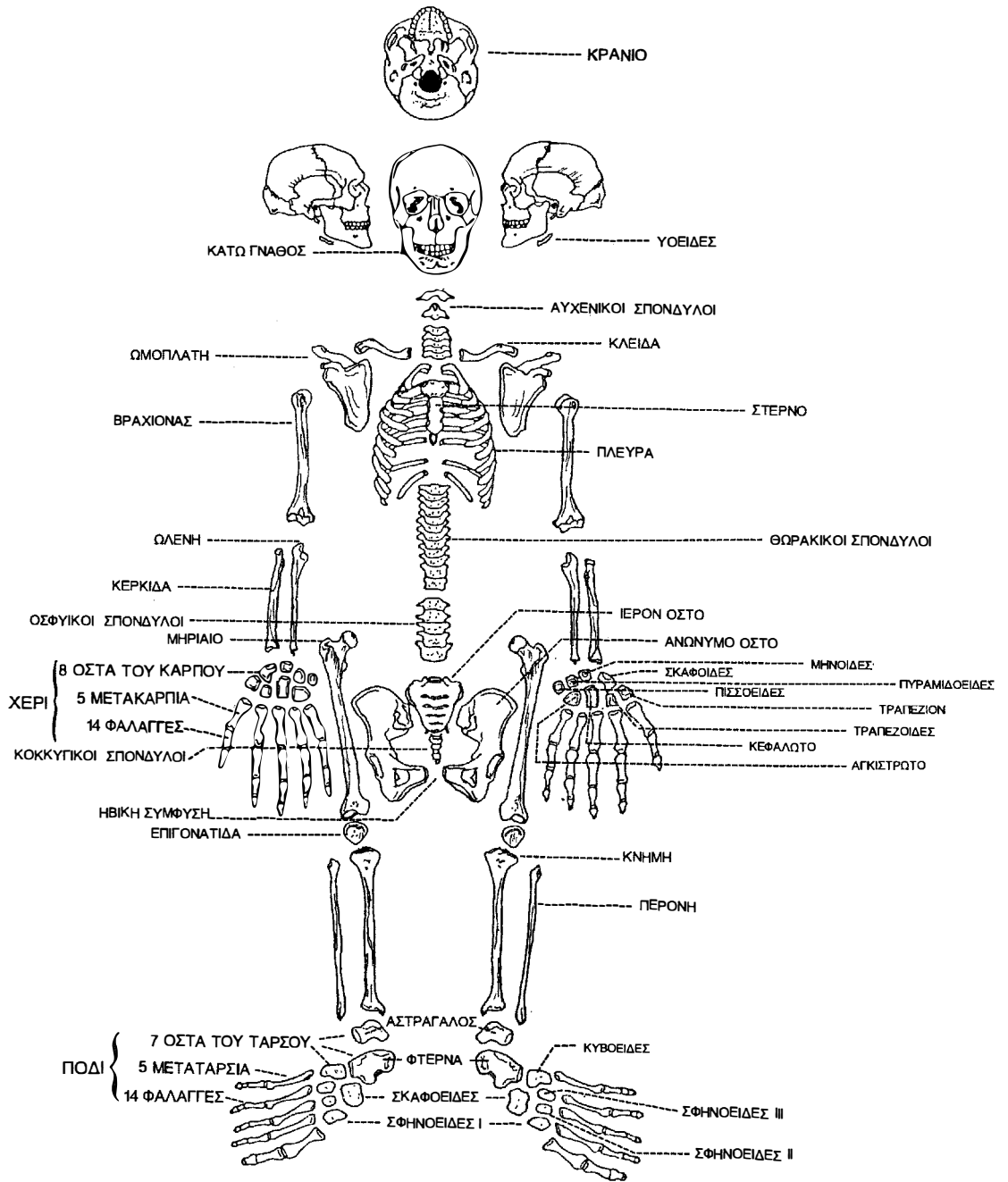
ΜΟΛΥΒΩΣΕ ΣΕ ΠΟΙΑ ΣΗΜΕΙΑ ΚΑΝΑΤΕ ΔΕΙΓΜΑΤΟΛΕΨΙΑ ,
ΣΗΜΕΙΩΣΕ ΤΟΝ ΑΥΞΟΝΤΑ ΑΡΙΘΜΟ ΚΑΙ ΤΟ ΕΙΔΟΣ ΤΟΥ ΔΕΙΓΜΑΤΟΣ

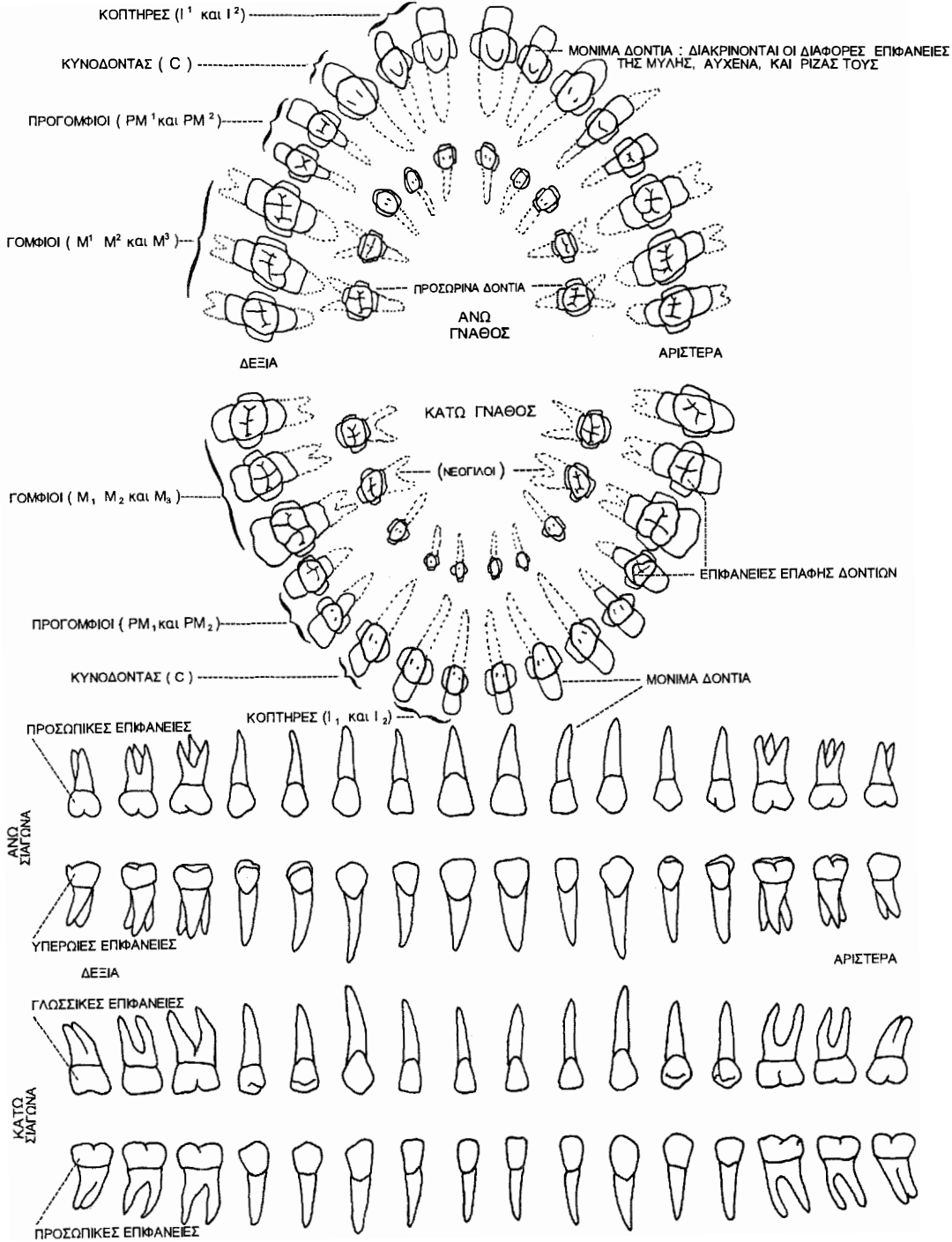
ΑΡΙΑΔΝΗ

ΜΟΛΥΒΩΣΕ ΤΑ ΟΣΤΑ Ή ΤΑ ΤΜΗΜΑΤΑ ΤΟΥΣ ΠΟΥ ΔΙΑΤΗΡΟΥΝΤΑΙ,
ΣΚΙΑΓΡΑΦΗΣ ΕΠΙΣΗΣ ΤΥΧΟΝ ΠΑΘΟΛΟΓΙΚΕΣ ΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ ΠΟΥ ΔΙΑΚΡΙΝΟΝΤΑΙ

238

**ΜΟΛΥΒΩΣΕ ΤΑ ΔΟΝΤΙΑ Ή ΤΑ ΤΜΗΜΑΤΑ ΤΟΥΣ ΠΟΥ ΔΙΑΤΗΡΟΥΝΤΑΙ,
ΣΚΙΑΓΡΑΦΗΣ ΕΠΙΣΗΣ ΤΥΧΟΝ ΠΑΘΟΛΟΓΙΚΕΣ ΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ ΠΟΥ ΔΙΑΚΡΙΝΟΝΤΑΙ**

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Agelarakis, P. A.

- 1986 "Significance of the Archaeological Record in Interpretations of Man's Past Environments." Paper presented to the Iroquois Council at the Onondaga Nations High School, sponsored by the Federal government, and Washington County of New York.
- 1986a "Recovery Techniques in Archaeology and Interdisciplinary Issues in Cultural Resource Management". Paper presented at the Annual Meeting of Washington County's Regional Commissioners Conference in New York.
- 1987 "A Cooperative Solution to the Excavation, Study, and Reburial of Six Late Woodland Native American Burials, Ft. Edward, N.Y." Paper presented at the Eastern States Archaeological Federation Conference (ESAFC), Charleston.
- 1987a "Report on the Main Burial of the Mycenaean Human Skeletal Remains excavated from Archontiki Site, Psara, Greece" *OSSA: International Journal of Skeletal Research*, 1987, 3-11.
- 1987β Ανάλυση οστεολογικού υλικού απο τρείς τεφροδόχους στην πόλη της Χίου. *HOROS*, 1986:4, σελ.145-153.
- 1989 "The Palaeopathological Evidence, Indicators of Stress of the Shanidar Proto-Neolithic and the Ganj-Dareh Tepe Early Neolithic Human Skeletal Collections" Columbia University, 1989, Doctoral Dissertation, UMI, Bell & Howell Information Company, Michigan 48106.
- 1989a "The Palaeopathological Evidence, Indicators of Stress and Dietary Evaluations from two Skeletal Populations, a Middle and a Late Byzantine, from Polystylon Abdera, Greece", Co-author with Argiro Agelarakis. *Byzantinische Forschungen*, V.(XIV), 9-26, 1989.
- 1990 Chapters: a) "Environmental and Subsistence Patterns" Section 5.6; b) "Regional and Inter-site Comparisons for Transitional and Late Archaic Periods" Section 5.6; and c) "The Contemporary Environmental Setting of the Little Wood Creek" Section 5.7, in *The Excavation, Analysis, and Reconstruction of the Transitional Period, Late Woodland Period and Colonial Occupations at the Little Wood Creek Site, Fort Edward, Washington County, New York* Publications of the U.S. Environmental Protection Agency, and New York State Historic Preservation Office, 1990, V:III. Reference No: C36130501.
- 1990a Monographed volume: "Archaeological Forensics and Paleopathology" in *The Excavation, Analysis, and Reconstruction of the Transitional Period, Late Woodland Period and Colonial Occupations at the Little Wood Creek Site, Fort Edward, Washington County, New York*. Publications of the U.S. E.P.A., and N.Y.S. Historic Preservation Office, 1990, V: IV. Reference No: C36130501.
- 1990b Chapter: "The Stratigraphy and Geomorphology of L-22 and L-23" in *Excavation and Analysis Results of Archaeological Investigations at Mediana Alta (L-23) and Vieques (L-22) Loiza, Puerto Rico* U.S. Environmental Protection Agency, and P.R.A.S.A. Publications, Puerto Rico, 1990. Volume I. Project Reference Number: C 72 9423 U.S.EPA.
- 1990c Chapter: "Site Excavation and Field Strategies" in *Excavation and Analysis Results of Archaeological Investigations at Mediana Alta (L-23) and Vieques (L-22) Loiza, Puerto Rico* U.S. Environmental Protection Agency, and P.R.A.S.A. Publications, Puerto Rico, 1990. Volume I. Project Reference Number: C 72 9423 U.S.EPA.
- 1992 "Social Hierarchy in a Classical Society at Abdera as Revealed by New Archaeological Perspectives of the Human Skeletal Record", *Book of Abstracts: 57*, Ministry of Culture, Second International Symposium of Ancient Thracian Studies, September 20-27, 1992, Greece.
- 1992a "Environments and Human Ecology: Dynamic Factors in Processual Equations of Human

- Adaptations as seen from Archaeological Perspectives” Book of Precirculated Conference Papers, II: 1-8, of the 1992 IV New World Conference on Environment and Archaeology, Organization of American States, USDA, Forest Service, in collaboration with the World Archaeological Congress, December 6-12, 1992, Puerto Rico.*
- 1993 “The Shanidar Cave Proto-Neolithic Human Population: Aspects of Demography and Paleopathology” *Human Evolution: An International Journal*, International Institute for the Study of Man, 1993 (4).
- 1994 “Report on the Classical to Hellenistic Human Skeletal Collection of the Royal Tomb No. 7 from Malloura, Athienou, Cyprus”, 1994, 40 pages, *Archaeological Report*, [Archival. Dept. of Classics, Davidson College, North Carolina. Referee Archaeologist: Dr. Michael K. Toumazou, Prof. of Classics, Davidson College].
- 1994a “Some Reconstructions of Human Conditions During the 3rd millennium B.C. in S.E. Asia through the Bio-Archaeological Studies of Human Skeletal Remains”, (in press) *Proceedings of the 4th International Conference of the European Association of Southeast Asian Archaeologists*, 1994, Istituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente, Rome.
- 1994b “The Thasos-Kastri Archaeo-anthropological Project” in *Research & Exploration: A Scholarly Publication of the National Geographic Society*, V.10(4), 1994.
- 1994c The Iron Age Tomb in the District of Drama: Anthropological Implications, Archaeological Report, Archival. IH Eforeia of Kavala, Dr. Haido Koukouli- Chrisanthaki, Museum of Prehistoric and Classical Antiquities of Kavala.
- 1994d The Cremated Human Skeletal Remains from the Early Geometric Site of Eleutherna, Crete *Archaeological Report*, Archival. Dept. of History and Archaeology, University of Crete at Rethymnon, Dr. Nicholas Stampolidis, Professor and Dean of the School of Philosophy, U. Of Crete at Rethymnon.
- 1995a “The Archaeo-Anthropological Record of the Ma’avarot Burial Cave: Implications for the Chalcolithic Levant”, (in press), *Proceedings of the II World Congress on Mummy Studies, 1995, Universidad De Los Andes, Centro De Estudios En Bioantropologia, Cartagena, Colombia.*
- 1995b “The Archaeology of Human Bones: Prehistoric Copper Producing Peoples in the Khao Wong Prachan Valley, Central Thailand”, *The Indo-Pacific Archaeology Association (IPAA), Vol. I, 1995, Canberra and Bangkok, Australian National University.*
- 1995c “*The Testimony of the Paleopathological Osseous Record: Reconstructions of the Human Condition During Late Bronze Age in the Northeastern Aegean*”, Paper presented at the, 22nd Annual Meeting of the Paleopathology Association, *Paleopathology Association Newsletter: Abstracts*, 28/29 March, 1995, Oakland, California.
- 1995d *Reflections of the human condition in Prehistoric Thassos: Aspects of the palaeoecological and anthropological record from the settlement of Kastri.* Paper presented at the Thassos: Matières premières et Technologie de la Préhistoire à nos jours. Book of Abstracts: International Colloquium on Thassos, 26-30 Sept., 95, Thassos, Greece.
- 1995e Chapters: “Field Methods and Techniques”, and “ Geomorphological and Stratigraphic Sequences”, *Report on the Federally Funded Archaeological Mitigation of the PreColumbian Ceremonial Plaza and Settlement at Rincon, Puerto Rico*, (In press) [1989 U.S. Environmental Protection Agency, P.R.A.S.A. and Puerto Rican Environmental Quality Board, and State Historic Preservation Office. Reference No:C72 100 01, 1990].
- 1996 “The Contributions of the Ancient and Contemporary Greek Scholars in the Field of Physical/Biological Anthropology”, Chapter, (in press), In *A World History of Physical Anthropology: An Encyclopedia*, Frank Spencer (ed.), 1995/6, Garland Press, New York.
- 1996a Results of Archaeo-anthropological Investigations in Classical Abdera: Cremated and Dry

Human Osseous Remains (in press) In N. Kalintzi Archaeological Research in Classical Abdera, Archaeological Research in Thrace during Prehistoric and Classical Antiquity. Publications of the Greek Ministry of Culture & IO Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities of Komotini.

Angel, J.L

1960 Physical and Physiological factors in Culture Growth. *Selected papers, Fifth International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences, Philadelphia*. University of Penn. Press, Phila. pp 666670. Thomas, Springfield, Ill.

1968 Ecological aspects of paleodemography. In *The Skeletal Biology of Earlier Human Populations*. D.R. Brothwell (ed.). Symposia for the study of human biology. VIII. Pergamon Press, Oxford. pp 263270.

242

1969a "The Bases of Paleodemography." *AJPA*, 30:427437.

1969b "Paleodemography and Evolution." *AJPA*, 31:343353.

1975 "Paleoecology, Paleodemography and Health." *Population, Ecology and Social Evolution*. S. Polgar (ed), Mouton, Hauge, pp 167190.

Armelagos, G.J., R. HussAshmore, & D. Martin

1967 *Future work in paleopathology. Miscellaneous Papers in Paleopathology*. I.W.D. Wade (ed.). Museum of N. Arizona Technical Series, No.7, p 18

Bernard, H. R.

1994 *Research Methods in Anthropology: Qualitative and Quantitative Approaches*. Second Edition, Sage Publications, Inc., California

Berry, C. & J. Berry

1967 "Epigenetic variation in the human cranium." *Journal of Anatomy*, 101(2):370390.

Bordens, K.S., and B.B. Abott

1991 *Research Design and Methods*. 2nd Edition, Mayfield Publishing Company, Toronto

Brooks, S.T.

1955 "Skeletal Age at Death: the reliability of cranial and pubic age indicators". *AJPA*, 13: 567597.

Brooks, S., and J.M. Suchey

1990 "Skeletal Age Determination based on the Os Pubis: A Comparison of the Ascadi-Nemeskeri and Suchey-Brooks Methods". *Human Evolution*, V:5, N,3, pp:227-238

Brothwell, D.R.

1963 "The Macroscopic Dental Pathology of Some Earlier populations," in D.R. Brothwell, (ed), *Dental Anthropology*, Pergamon Press: Oxford, 271-288.

Brothwell, D.R., and A.T. Sandison, editors

1967 *Diseases in Antiquity: A Survey of the Diseases, Injuries and Surgery of Early Populations*. Springfield, Illinois, C.C. Thomas.

Brand, W. R., and E. D. Isselhard

1994 *Anatomy of Orofacial Structures*. Fifth Edition, Mosby, New York.

Butzer, K.W.

1989 *Archaeology as Human Ecology: Method and Theory for a Contextual Approach*. New York, Cambridge University Press.

Cate, R. A. Ten

1994 *Oral Histology, Development, Structure, and Function. Fourth Edition*, Mosby, New York.

Courville, C.B.

1967 Cranial Injuries in Prehistoric Man. In D.R. Brothwell and A.T.Sandison (eds.), *Diseases in Antiquity: A Survey of the Diseases, Injuries and Surgery of Early Populations*. C.C.Thomas, Springfield, Illinois, pp 606662.

Creager, G. J.

1983 *Human Anatomy and Physiology*. Wadsworth Publishing Co. California

Currey, J.

1984 *The Mechanical Adaptations of Bones*. Princeton Univ.Press, Princeton N.J.

Cuvier, G.

1820 *Recherches sur les Ossements Fossiles*. G.Dufour and E.D'Ocagne, Paris, Vol.4.

Darling, A.I.

1970 "Dental Caries." In R.J.Gorlin and H.M.Goldman,(eds), Thoma's *Oral Pathology*, The C.V.Mosby Co., St. Louis, pp 239307.

DiBennardo, R.

1986 In Kathleen J. Reichs, *Forensic Osteology: The Use and Interpretation of Common Computer Implementations of Discriminant Function Analysis*:171 C.C. Thomas, Springfield, Ill.

Ericson, J.E., C.H. Sullivan, and N.T. Boaz

1981 "Palaeogeography." *Palaeoclimatol. Palaeoecol*, 36:6973.

Finnegan, M., and M.A. Faust

1974 *Bibliography for Human and NonHuman NonMetric Variation*. Univ. of Mass., Amherst.

Finnegan, M.

1978 "Nonmetric variation of the Infracranial skeleton." *J.Anat.*,125:23-37.

El-Nofely, A., and Iscan, M.Y.

1989 In M.Y. Iscan (ed.) *Age Markers in the Skeleton: Assessment of Age from the Dentition in Children*:237-254, C.C. Thomas, Springfield, Ill.

Goodman, A.H., G.J. Armelagos

1984 "Childhood stress and decreased longevity in a prehistoric population." *Nature*, pp 238241.

Grahnén, H.

1967 "Maternal diabetes and changes in the hard tissues of primary teeth, I. A clinical study." *Odont. Rev.*, 18:257162.

1969 "Neonatal asphyxia and mineralization defects of the primary teeth." *Caries Res.*, 3:301307.

Grossman, J., and A. P. Agelarakis

1987 "Rescue Excavation of a Deeply Stratified, Multi-component, Archaic- Woodland Site on the Upper Hudson River, Ft. Edward, N.Y. Paper presented at the ESAFC, Charleston.

1990 Chapter: "Intra-site Spatial Analysis" in *The Excavation, Analysis, and Reconstruction of the Transitional Period, Late Woodland Period and Colonial Occupations at the Little Wood Creek Site, Fort Edward*, Washington County, New York Publications of the U.S. Environmental Protection Agency, and New York State Historic Preservation Office, 1990, Volume I: 1.4, 1.9, 3.4; and Volume II: 4.4

- Hassan, F.A.
1981 *Demographic Archaeology*. Academic Press.
- Herman, B., and S. Hummel
1993 *Ancient DNA*, Springer Verlag, New York.
- HussAshmore, R.
1982 "Nutritional inference from paleopathology." *Advances in Archaeological Method and Theory*, 5:395-474.
- Iscan, M.Y. and K.A.R. Kennedy (Eds.)
1989 *Reconstruction of Life from the Skeleton*. Alan R. Liss, Inc. New York.
- Krogman, W.M., and M.Y. Iscan
1986 *The Human Skeleton in Forensic Medicine*. C.C. Thomas, Springfield, Ill.
- Krueger, H. W.
1985 "Models for Carbon and Nitrogen Isotopes in Bone." *Krueger Enterprises, Inc.* Cambridge, Mass.
- Krueger, H.W. and C.H. Sullivan
1984 "Models for Isotope Fractionation Between Diet and Bone." ACS Symposium Series, No.258, *Stable Isotopes in Nutrition*. R. Turnland and P.E. Johnson (eds.). Am.Chem.Soc.
- Levi, L.
1972 *Stress and distress in response to physiological stimuli*. Pergamon Press, Oxford.
- Martin, R. & K. Saller
1957 *Lerhbuch der Anthropologie*. Stuttgart.
- McKern, T.W., and B.M. Gilbert
1973 "A method for aging the female os pubis." *AJPA*. 38:3138.
- McKern, T.W., and T.D. Stewart
1957 "Skeletal Age Changes in Young American Males, Technical Report EP45." Natick, Massachusetts: *Headquarters, Quartermaster Research and Development Command*.
- Meiklejohn, C., Agelarakis, P. A., Solecki, R., Smith, P., and P. Akkerman
1992 "On the Origins of Cranial Artificial Deformation in S.W. Asia" *Paleorient* .
- Molnar, S.
1971 "Human tooth wear, tooth function, and cultural variability." *AJPA*, 34:2742.
- Ortner, D.J., and A.C. Aufderheide
1991 *Human Paleopathology: Current Synthesis and Future Options*. Smithsonian Institution Press, Washington.
- Ortner, D.J. and W.G.J. Putschar
1981 *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains*. Smithsonian Contributions to Anthropology, No.28. Smithsonian Inst. Press, City of Washington.
- Park, E.A.
1964 "The imprinting of nutritional disturbances on the growing bone." *Pediatrics*, 38:815-862.
- Phenice, T.W.
1969 "A newly developed visual method of sexing the os pubis." *AJPA*, V:30, pp:297-301.

Pindborg, J.J.

1970 *Pathology of the Dental Hard Tissues*. W.B.Saunders Co., Philadelphia.

1982 "Aetiology of Developmental Enamel Effects not related to fluorosis." *Int. Dent. J.* 32 (2): 123134

Rogan, K. P., and J.J. Salvo

1990 "Study of Nucleic Acids Isolated From Ancient Remains". Year Book of Physical Anthropology, V: 33, pp:195-214.

Rose, J.C., G.J. Armelagos, and J. Lallo

1978 "Histological Enamel Indicators of Childhood Stress in Prehistoric Skeletal Samples." *AJPA*, 49:511516.

Rose, J.C., K.W. Condon, and A.H. Goodman

1984 "Diet and Dentition: Developmental Disturbances", In *The analysis of Prehistoric Diets*, J.Mielke and R.Gilbert (eds.). Academic Press, New York.

Saunders, S.R.

1989 In M.Y. Iscan, and Kennedy, K.A.R *Reconstruction of Life from the Skeleton: Nonmetric Skeletal Variation*:95-108, A.R.Liss, New York.

Schoeninger, M.J.

1981 "The agricultural "revolution"; Its effect on human diet in Prehistoric Iran and Israel." *Paleorient*, 7:7392.

Scrimshaw, N.

1964 "Ecological Factors in Nutritional Disease." *American Journal of Clinical Nutrition*, 14:112122.

Selye, H.

1976 *Stress in Health and Disease*. Buttersworth, Boston. *Laryngoscope*, 68:16671673.

Shipman, Pat

1981 *Life History of a Fossil : An Introduction to Taphonomy and Paleoecology*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.

Sognaes, R.F. (ed.)

1963 "Mechanisms of Hard Tissue Destruction". *AAAS*, Publ. 75. Wash., D.C.

Steinbock, R.T.

1976 *Paleopathological Diagnosis and Interpretation*. C.C. Thomas, Springfield, Ill.

Stewart, T.D.

1979 *Essentials of Forensic Anthropology*. C.C. Thomas, Springfield, Ill.

Sutherland, D. L., and J.M. Suchey

1991 "Use of the Ventral Arch in Pubic Sex Determination", *Journal of Forensic Sciences*, V:36, N,2, pp: 501-511.

Swardstedt, T.

1966 *Odontological aspects of a Medieval population in the province of Jamtland\ MidSweden*. TidenBarnangen AB, Stockholm.

Turkel, S., Taylor, J., Agelarakis, A. P., DiBennardo, R., Eisenberg, L.,
1994 "Race Assessment: Survey of Attitudes Among Physical/Forensic Anthropologists", *Book of Abstracts*, American Academy of Forensic Sciences, 46th Annual Meeting, 14-19 Feb., 1994.

Ubelaker, D.H.
1989 *Human Skeletal Remains: Excavation, Analysis, Interpretation*. 2nd edition, Taraxacum, Washington.

van Vark, G.N., and W. Schaafsma
1991 In S.R. Saunders and M.A. Katzenberg (eds.) *Skeletal Biology of Past Peoples: Advances in the Quantitative Analysis of Skeletal Morphology*. Willey-Liss: 225-257, New York.

246

Zarek, J. M.
1966 Dynamic Considerations in Load Bearing Bones with Special Reference to Osteosynthesis and Articular Cartilage. In F.G. Evans (ed.) *Studies on the Anatomy and Function of Bones and Joints*, pp: 40-51. Springer Verlag, N.Y.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Το εγχειρίδιο αυτό είναι αφιερωμένο στη μνήμη του πατέρα μου Παναγιώτη για την αισιοδοξία και την ακούραστη πίστη του στον ανθρώπινο χαρακτήρα.

Θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στους υπόλοιπους συναδέλφους μου της Μητροπολιτικής Ιατροδικαστικής Ανθρωπολογικής Ομάδας της Νέας Υόρκης, επίσης την Αργυρώ Αγγελαράκη για την εικονογράφηση, τους καθηγητές Παλαιοντολογίας και συναδέλφους μου του Πανεπιστημίου Adelphi της Νέας Υόρκης Drs. Richard Lund, και Eileen Grogan, για τις ατέλειωτες συζητήσεις σχετικά με την συντήρηση παλαιοντολογικών και παλαιοανθρωπολογικών υλικών και το ενδιαφέρον τους για την επιστημονική δεοντολογία, καθώς και την αρχαιολόγο Στέλλα Καλογεράκη και την καθηγήτρια Προϊστορικής Αρχαιολογίας Αθανασία Κάντα του Πανεπιστημίου της Κρήτης στο Ρέθυμνο για την σμαντική τους συμβολή σε γλωσσικά θέματα αυτού του κειμένου.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ	189
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	190
ΤΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ ΤΗΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ	191
ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΟΣΤΩΝ ΣΤΟΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΧΩΡΟ ΚΑΙ ΣΤΟ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ	192
ΘΕΜΕΛΙΩΔΗ & ΑΠΑΙΤΟΥΜΕΝΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΚΟΛΛΟΥ	197
ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΔΟΜΗΣ ΤΟΥ ΟΣΤΟΥ	198
ΦΘΟΡΑ ΤΟΥ ΟΣΤΙΤΗ ΙΣΤΟΥ	200
1) ΦΥΣΙΚΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ	202
2) ΧΗΜΙΚΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ	202
3) ΒΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ	203
4) ΑΝΘΡΩΠΟΓΕΝΕΙΣ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ	203
ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΙΣ ΠΡΟΤΕΙΝΟΜΕΝΕΣ ΤΕΧΝΙΚΕΣ	204
ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ	205
ΧΕΙΡΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΔΙΑΚΙΝΗΣΗ ΥΛΙΚΩΝ	206
ΔΕΙΓΜΑΤΟΛΕΙΨΙΑ ΟΣΤΩΝ ΓΙΑ ΑΝΑΛΥΣΗ	208
ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΣ ΟΣΤΙΤΗ ΙΣΤΟΥ	208
ΣΤΕΡΕΩΣΗ	212
ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΤΩΝ ΜΕΧΡΙ ΣΗΜΕΡΑ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΩΝ	212
ΤΕΧΝΙΚΕΣ ΣΤΕΡΕΩΣΗΣ	214
ΣΥΝΔΕΣΗ ΤΩΝ ΟΣΤΕΪΝΩΝ ΘΡΑΥΣΜΑΤΩΝ	216
ΣΥΣΚΕΥΑΣΙΑ	219
ΑΠΟΘΗΚΕΥΣΗ, ΑΠΟΘΗΚΕΥΤΙΚΟΙ ΧΩΡΟΙ, ΚΑΙ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ	220
ΣΧΕΤΙΚΗ ΥΓΡΑΣΙΑ	222
ΘΕΡΜΟΚΡΑΣΙΑ	223
ΕΠΙΒΛΑΒΗ ΠΑΝΙΔΑ	223
ΦΩΤΙΣΜΟΣ	224
ΕΠΙΜΕΤΡΟ: ΕΝΤΥΠΑ ΓΙΑ ΣΥΜΠΛΗΡΩΣΗ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΝΑΣΚΑΦΗ, ΤΗΝ ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΗ ΚΑΙ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ ΑΝΘΡΩΠΙΝΩΝ ΣΚΕΛΕΤΙΚΩΝ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΣΥΝΑΦΩΝ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ	225
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	240
ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ	246

ΜΕΡΙΚΑ ΕΙΝΑΙ ΑΝΕΠΙΤΡΕΠΤΑ ΑΚΟΜΑ ΚΑΙ ΣΕ ΠΡΟΦΟΡΙΚΟ ΛΟΓΟ, ΩΣΤΟΣΟ ΔΗΜΟΣΙΕΥΟΝΤΑΙ!

249

Ανάγια Σαρπάκη

Καραλή, Α. 1994. Λεξικό: Αρχαιολογικών-περιβαλλοντικών όρων. Εισαγωγή στην ιστορία της Αρχαιολογίας. Αθήνα: Βιβλιοσυνεργατική, 109 σελ. (τιμή: 1500 δραχ.)

Όλοι όσοι υπηρετούν τον χώρο της αρχαιολογίας σήμερα έχουν επίγνωση της μεγάλης ανάγκης δημιουργίας λεξικού αρχαιολογικής ορολογίας ειδικά σε θέματα που αφορούν στις θεωρίες, στις μεθόδους και στις τεχνικές. Έχουν ήδη γίνει προσπάθειες προς την κατεύθυνση αυτή και, ειδικά, ο καθηγητής Α. Ζώης (1980, 1982) προσέφερε αξιόλογο έργο στις πανεπιστημιακές του σημειώσεις. Ο καθηγητής Χρ. Ντούμας προσπαθεί να δημιουργήσει μία ομάδα εργασίας για την σύνταξη ενός λεξικού, που αποτελείται από αρχαιολόγους διαφόρων ειδικοτήτων, όπως και αρχαιολόγους που έχουν σπουδάσει στο εξωτερικό και έχουν ερευνήσει και δημοσιεύσει στη γλώσσα της χώρας που τους έχει φιλοξενήσει, με πλήρη επίγνωση του γεγονότος ότι ένα τέτοιο εγχείρημα μόνο με συλλογική και συντονισμένη εργασία ειδικών μπορεί να έρθει σε πέρας. Οι λόγοι είναι προφανείς στους επιστήμονες που έχουν αντιμετωπίσει, έστω και μερικώς, το πρόβλημα. Δυστυχώς, το υπαρκτό κενό δε φαίνεται να καλύπτεται από το λεξικό της Καραλή. Η μελέτη του δεν αφήνει περιθώρια για αισιόδοξες σκέψεις. Θα ήταν δύσκολο να εισηγηθεί κανείς ανεπιφύλακτα τη χρήση του σε αρχαιολόγους και σε επιστήμονες από συγγενείς ειδικότητες.

Δύσκολα γίνεται κατανοητός ο λόγος που ώθησε την συγγραφέα ν' ασχοληθεί με δύο διαφορετικά και δύσκολα θέματα όπως, από την μία, με την ιστορία της αρχαιολογίας και, από την άλλη, με το λεξικό περι-

βαλλοντικών και αρχαιολογικών όρων και να τα συμπτύξει σε ένα μικρό εγχειρίδιο, όταν και τα δύο αυτά θέματα είναι και μεγάλα και σοβαρά από μόνα τους. Συγκεκριμένα οι πρώτες 39 σελίδες αφιερώνονται σε μία εισαγωγή στην ιστορία της αρχαιολογίας και οι υπόλοιπες 50 περίπου σελίδες συνθέτουν το λεξικό, με έναν πρόλογο 7 σελίδων, επεξηγηματικό για τον σκοπό του. Με την ίδια διάταξη επιχειρείται στη συνέχεια η ανάλυση του βιβλίου.

Εισαγωγή του βιβλίου (σελ. 9-13)

250

Ήδη από τη γενική εισαγωγή του βιβλίου διαφαίνεται ουσιαστική έλλειψη γνώσεων για θέματα της θεωρητικής αρχαιολογίας, π.χ. στη σελ.10 τίθεται το ερώτημα ‘είναι όμως σωστό να διακρίνεται κατά κάποιο τρόπο η θεωρία από τη μέθοδο;’, μεταφράζοντας εσφαλμένα ‘but we see no need to make a sharp distinction between theory and method’, με παραπομπή στον σημερινό ‘πατέρα’ της θεωρητικής αρχαιολογίας στην Αγγλία τον Renfrew (Renfrew & Bahn 1991). Συγκεκριμένα αναφέρεται στη λεγόμενη ‘Θεωρία Μέσου Φάσματος (Middle Range Theory)’ και ισχυρίζεται ότι είναι “ ένα ανεξάρτητο (βλ. distinct) σώμα ιδεών, που θα έχει ως σκοπό να γεφυρώσει το υποτιθέμενο χάσμα μεταξύ των ‘ωμών’ (βλ. raw) αρχαιολογικών καταλοίπων και των γενικών παρατηρήσεων και συμπερασμάτων που παράγονται από αυτά” (μετάφραση της Καραλή από το βιβλίο Renfrew & Bahn 1991:10). Ο Renfrew δεν έγραψε ότι δεν διαφοροποιεί αυτά τα δύο στάδια της διαδικασίας αλλά μόνο ότι δεν είναι έντονη (παραμένουν όμως διαφορετικής υφής) διότι εάν διαβάσει κανείς παρακάτω στην ίδια παράγραφο εξηγεί ότι “our aim is to describe clearly the methods and techniques used by archaeologists in investigating the past... the analytical concepts of the archaeologist are as much a part of the battery of approaches as are the instruments in the laboratory”. Συνεπώς, εννοείται ότι ο αρχαιολόγος όταν καταφεύγει στην αναλυτική μέθοδο της τεχνικής του (στις ερμηνείες του) είναι ‘φορτισμένος’ από το θεωρητικό του φορτίο, δηλαδή, από τη μιά της επιστήμης του ή της αρχαιολογικής ‘σχολής’ που ανήκει και, από την άλλη, του πολιτισμικού του περιβάλλοντος (πολιτικό, οικονομικό, κοινωνικό). Η θεωρία ανήκει στον χώρο των Ανθρωπιστικών-Κοινωνικών Σπουδών γενικότερα, ενώ η μέθοδος στην αρχαιολογία διέπεται από τους νόμους της επιστημονικής μας ιδιαιτερότητας και δεοντολογίας. Είναι μεγάλη η διαφορά και θα ανεμένετο να γίνεται σαφής διαχωρισμός ώστε να μην παρερμηνεύεται η παραπομπή (Renfrew & Bahn 1991:10) με την απομόνωσή της από το νοηματικό της περιβάλλον.

Τα επόμενα τμήματα της γενικής εισαγωγής αναφέρονται α) στο πρόβλημα της αρχαιολογικής ορολογίας και β) στα αίτια του προβλήματος. Σε κανένα από τα δύο τμήματα δε τίγεται η ουσία του προβλήματος αλλά αντιθέτως τίθενται επιμέρους θέματα όπως η ερμηνεία του όρου “tholos tomb” (σελ.13), ή το δόκιμο του όρου “παλινολογία” έναντι του “γυρολογία”, κ.ο.κ. Αυτό που θα έπρεπε ν’ απασχολεί τη συγγραφέα είναι το ειδικότερο πρόβλημα της ελληνικής απόδοσης ξένων όρων και όχι γενικότερα προβλήματα αρχαιολογικής ορολογίας, διότι αλλιώς ισοπεδώνει ανόμοια προβλήματα με διαφορετική χροιά. Άλλο το εγγενές πρόβλημα της ελληνικής ονοματολογίας και άλλο η ειδικότερη δυσκολία της ελληνικής απόδοσης ξένων όρων.

Όσο για τα αίτια του προβλήματος θεωρεί ότι 'λύνονται' με μία 'σύνομη ανασκόπηση στην ιστορία της αρχαιολογίας' που καλύπτουν μόλις 24 σελίδες όπως αναφέρω για το τμήμα αυτό παρακάτω.

Εισαγωγή στην ιστορία της αρχαιολογίας (σελ. 15-39)

Όπως προαναφέρθηκε, ένα τμήμα του λεξικού, περί τις 24 σελίδες είναι αφιερωμένο στην ιστορία της αρχαιολογίας. Δεν θ' αναφερθώ λεπτομερειακά σ' αυτό τον χώρο, διότι έχουν γραφτεί πολλά συγγράμματα, παρότι στην βιβλιογραφία του βιβλίου υπάρχουν σημαντικές παραλείψεις (Willey & Sabloff 1974, Trigger 1989). Οφείλεται να παρατηρηθεί ότι δεν γίνονται παραπομπές σε σημαντικότερα συγγράμματα-σταθμούς της αρχαιολογίας (π.χ. Binford 1972, 1983), ενώ από την άλλη εμφανίζονται παραπομπές σε συγγράμματα αξιοσέβαστα μεν, αλλά περιφερειακού ενδιαφέροντος για το προκείμενο θέμα (π.χ. Lesky 1990 Η ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας, ή Κωστάρας 1992, Φιλοσοφική προπαίδεια). Επίσης θα αναμενέτο, εφ' όσον υπάρχει αυτή η αναδρομή στην ιστορία της αρχαιολογίας και τα προβλήματά της, να μην αγνοείτο ούτε η σχετική ελληνική βιβλιογραφία (Χουρμουζιάδης 1978, Ζώης 1990, Κωτσάκης 1991, Καλπαξής 1990) με δεδομένο ότι κυρίως απευθύνεται σε ελληνικό αναγνωστικό κοινό.

Το κύριο μειονέκτημα είναι ότι το κείμενο συχνά χάνει τη νοηματική του συνοχή και σε πολλά σημεία δεν είναι εύληπτο για τον αναγνώστη. Ίσως θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ένα συμπύλημα αρχαιολογικών απόψεων αλλά δεν μπορεί να αποκληθεί σύντομη ιστορία της αρχαιολογίας διότι απουσιάζει η συστηματική μελέτη και η ξεκάθαρη αναφορά στους σταθμούς της αρχαιολογικής σκέψης και έρευνας (Trigger 1989). Πάνω απ' όλα δεν είναι ιστορία της αρχαιολογικής σκέψης, των ιδεών που σημάδεψαν την επιστήμη μας, ούτε της αρχαιολογικής μεθόδου αλλά και ούτε της ιστορίας της περιβαλλοντικής αρχαιολογίας με τη δυναμική που τη διέπει. Αποτελεί, αντίθετα, ιστορία προσώπων ή και ανεκδότων σχετικών με την αρχαιολογία.

Στην ίδια γραμμή, επιδεχόμενη ανάλογες παρατηρήσεις, κινείται και η 3η παράγραφος (σελ.37) περί *σωστικής αρχαιολογίας* (rescue archaeology) που 'στην Ευρώπη είναι γνωστή ως "Μεσαιωνική" ή "Μεταμεσαιωνική Αρχαιολογία"....'. Σε μία παράγραφο 14 γραμμών μόνο η συγγραφέας θέλει να συμπτύξει το έργο της *σωστικής αρχαιολογίας*, της *μεσαιωνικής και μεταμεσαιωνικής*, όπως και της *αρχαιολογίας του χώρου*. Αυτή η σύμπτυξη τις αδικεί, δημιουργεί ακατανόητες συσχετίσεις, ενώ ταυτόχρονα παραλείπεται βασική βιβλιογραφία, ξένη και ελληνική, (Hodder & Orton 1976, Grant 1986, Μόσχου 1983 passim) η οποία έπρεπε να είχε ληφθεί υπόψη.

Το λεξικό είναι, κατά τα δηλούμενα από τη συγγραφέα, κυρίως αρχαιολογικό όμως δεν παύει να είναι και εγχειρίδιο περιβαλλοντικών όρων, και κυρίως εξειδικευμένο στην περιβαλλοντική αρχαιολογία. Όπως ισχυρίζεται η ίδια, είναι 'περιβαλλοντικό αρχαιολογικό λεξικό' (σελ. 41). Παραδόξως όμως η ιστορία της περιβαλλοντικής αρχαιολογίας διαφεύγει απ' αυτήν την 'ιστορική' εισαγωγή. Μόνο σε μία παράγραφο (σελ.37-38) αναφέρεται στην περιβαλλοντική αρχαιολογία που, δυστυχώς, δεν παρέχει μία έστω συνοπτική εικόνα για τον κλάδο αυτό. Συγκεκριμένα αναφέρεται ότι 'Η "Περιβαλλοντική Αρχαιολογία" ασχολείται με την ανασύσταση του παρελθόντος μέσα από

στοιχεία που παρέχει το περιβάλλον'. Για τον αναγνώστη γεννάται το ερώτημα 'ποιά στοιχεία και ποιό περιβάλλον'; Ο παραπάνω ορισμός προέρχεται, εν μέρει, από τον Evans (1978: XIII). Την εποχή που γράφτηκε το βιβλίο αυτό ήταν ένα πολύ εύχρηστο εισαγωγικό εγχειρίδιο, υιοθετώντας όμως τον ορισμό του της περιβαλλοντικής αρχαιολογίας σήμερα επανερχόμαστε 16 χρόνια πίσω για ένα νέο κλάδο, της περιβαλλοντικής αρχαιολογίας, που, από τότε, έχει σημειώσει σημαντικές προόδους. Ο Butzer (1982:5), τον οποίο η ίδια η συγγραφέας αναφέρει στην βιβλιογραφία της, χαρακτηριστικά γράφει ότι ο πιο πάνω ορισμός του Evans είναι 'not only narrow but also unacceptable'.

Σε αναφορά επίσης με την περιβαλλοντική αρχαιολογία φαίνεται ότι η συγγραφέας συγγέει τη μέθοδο με την προβληματική, ποιοτική διαφορά πολύ σημαντική στην ερευνητική διεργασία. Η περιβαλλοντική αρχαιολογία δεν είναι στατικά μία ταξινομήση, μία καταγραφή, ούτε είναι μόνο μία 'άνακατασκευή του ολικού περιβάλλοντος μιας αρχαίας κοινωνίας' (σελ.69), αλλά, όπως πολύ σωστά ισχυρίζεται ο Butzer (1982:5), είναι η συνεχής έρευνα της σχέσης μεταξύ πολιτισμικής κοινότητας (culture) και περιβάλλοντος. Είναι μία σχέση *δυναμική και σύνθετη*, που ανήκει στη σφαίρα των συστημάτων (systems theory). Δεν είμαστε μόνοι εμείς, οι περιβαλλοντικοί αρχαιολόγοι, που θα απεμπλέξουμε την 'αρχαιολογική αντιμετώπιση από την ιστορία της τέχνης' και θα φωτίσουμε την 'ζωή των ανθρώπων στο σύνολό της' (εννοείται των αρχαίων κοινωνιών)(σελ.38). Αλλοίμονο εάν είμασταν μόνοι σ' αυτό το έργο χωρίς την συνδρομή άλλων συναδέλφων, άλλων ειδικοτήτων, ώστε όντως να μπορέσουμε να διερευνήσουμε το διάλογο μιάς πολιτισμικής κοινότητας με το περιβάλλον, είτε για μία συγκεκριμένη αρχαιολογική περίοδο (για μία θέση, μία περιοχή) είτε στα πλαίσια διαχρονικής περιβαλλοντικής μελέτης.

Στο τέλος της εισαγωγής παρατίθεται γραφική παράσταση (σελ. 39) όπου, όπως λέει η συγγραφέας, απεικονίζει την αρχαιολογική έρευνα σήμερα, με την επεξήγηση ότι δείχνει την αρχαιολογία με τις βοηθητικές της επιστήμες. Η παράσταση αυτή είναι ανακριβής, διότι δεν είναι δυνατόν η περιβαλλοντική αρχαιολογία να εμπεριέχει όλες τις άλλες επιστήμες (π.χ. φυσική ανθρωπολογία, οικολογία, κ.ά.) αλλά αντιθέτως συνεργάζεται στενά μ' αυτές. Διαφαίνεται καθαρά ότι το εγχειρίδιο είχε ανάγκη περισσότερης επεξεργασίας.

Το λεξικό: γενικές παρατηρήσεις

Η συγγραφέας ισχυρίζεται ότι 'τα γλωσσικά σημεία - λέξεις είναι η έκφραση της σκέψης, γι' αυτό και η ακρίβεια στη χρήση τους είναι απαραίτητη στην ανάπτυξη της επιστήμης' (σελ. 13) και μ' αυτό θα συμφωνούσε ο καθένας.

Στα πλαίσια αυτής της άποψης αναφέρονται τα παρακάτω. Ο όρος site catchment (σελ. 12 και 36) χρησιμοποιείται κατά κόρον στην αγγλική περιβαλλοντική και οικονομική βιβλιογραφία και, ενώ παραλείπεται στο λεξικό, μεταφράζεται στο εισαγωγικό κείμενο ως 'οικονομική ενδοχώρα ενός οικισμού' (σελ.12). Η απόδοση αυτή είναι λανθασμένη και δεν αποδίδει τον αγγλικό όρο. Πρώτα απ όλα ο όρος δεν αναφέρεται μόνο στην ενδοχώρα και μπορεί, σε άπειρες περιπτώσεις να καλύπτει και θάλασσα, λίμνες, κ.ά. Πρόκειται για επικίνδυνη παραποίηση ενός όρου, που ουσιαστικά σημαίνει τον

γύρω από την θέση χώρο τον οποίο είναι δυνατόν να εκμεταλλεύεται μία πολιτισμική κοινότητα με μία *συγκεκριμένη τεχνολογία*, αφού δεν αρκεί να υπάρχουν οι πηγές αλλά πρέπει να συνυπάρχουν και οι τεχνικές γνώσεις για την κατάλληλη εκμετάλλευσή τους. Μήπως ο όρος site catchment συγγέεται με τον όρο carrying capacity που κι αυτός παραλείπεται από το λεξικό, και αναφέρεται στην αποδοτικότητα σε τροφή μιάς συγκεκριμένης περιοχής, ώστε να υπολογισθεί το ανώτερο όριο πληθυσμού που μπορεί να τραφεί από την υπό μελέτη περιοχή; Εξάλλου η Champion (1980:19), την οποία η συγγραφέας επικαλείται στην βιβλιογραφία της, δίνει έναν ακριβέστατο και συντομώτατο ορισμό. Θα μπορούσε επίσης να ορισθεί ως 'φέρουσα ικανότητα' μιάς συγκεκριμένης περιοχής (Κούκουρας et al., 1986:21).

Επειδή δεν είναι δυνατόν να σχολιαστεί διεξοδικά κάθε λήμμα του λεξικού για εννόητους λόγους, θα πρέπει να αρκестούμε σε μερικές γενικές παρατηρήσεις.

1) Το λεξικό αυτό είναι μικρό και συνεπώς η επιλογή των αρχαιολογικών / περιβαλλοντικών όρων θα έπρεπε να ήταν αυστηρότερη. Παρόλα αυτά επεξηγούνται μεγάλος αριθμός λέξεων που θα μπορούσαν να βρεθούν σε κοινά αγγλο-ελληνικά λεξικά και που δεν έχουν καμία θέση σε λεξικό όρων. Δε θα είμαι εξαντλητική αλλά θα αναφερθούν μερικές τέτοιες λέξεις ενδεικτικά: adult, adaptation, atavism, barrier, caves, carnivore, cell, corrosion, correlation, desert, dog, dunes, dyke, earth, earthworms, endemic, enzyme, evolution, fossil, gem, ground, hermaphrodite, immigration, infant, jungle, jaw, lake, layer, marble, mature, migration, nest, organism, parasite, permeability, plankton, polymorphism, producer, protein, sample, tissue, tooth, worms, virus και άλλες πολλές.

2) Η γεωλογική ορολογία (π.χ. geology, geomorphology, horst, hydrogeology, κ.ο.κ.) θα μπορούσε κάλλιστα να είχε παραλειφθεί, διότι υπάρχουν καλά γεωλογικά λεξικά που είναι γραμμένα από ειδικούς, π.χ. εκείνα των Δερμιτζάκη και Θεοδώρου 1985, του Χριστοδούλου 1991, κ.ά.

3) Οι βιολογικοί και οικολογικοί όροι (cell, chlorophyll, plankton, virus, ecosystem, ecology, universe, savanna, κ.ο.κ) επίσης θα έπρεπε να είχαν παραλειφθεί για τους ίδιους λόγους. Υπάρχουν εξειδικευμένα λεξικά όπως αυτά των Πατάργια 1976, Κούκουρα et al., 1986, Τσούνη 1991, κ.ά.

4) Για την εδαφολογική ορολογία θα πρέπει να είχε αναφερθεί σε εξειδικευμένη βιβλιογραφία ακριβώς επειδή υπάρχουν τόσο καλά συγγράμματα για την αρχαιολογία (Limbrej, 1975, Courty et al., 1989).

5) Σε όλο το λεξικό δεν είναι καθόλου ευδιάκριτη η διαφορά μεταξύ παλαιοντολογίας, παλαιοντολογικών επιστημών (π.χ. παλαιοζωολογία, παλαιοβοτανική) από τη μιά, και αρχαιολογίας, αρχαιολογικών επιστημών (π.χ. ζωοαρχαιολογίας / αρχαιοζωολογίας, αρχαιοβοτανική / παλαιοεθνοβοτανική) από την άλλη. Χαρακτηριστικό είναι το λήμμα palaeontology, όπου ο ορισμός 'επιστήμη που μελετά όλους τους απολιθωμένους οργανισμούς (ζωικά, φυτικά και ανθρώπινα απολιθώματα)'. Μήπως δεν εννοούνται τ' ανθρώπινα απολιθώματα αλλά τ' ανθρωποειδή (Anthropoidea); Γνωρίζουμε ότι η φυσική ανθρωπολογία / παλαιοανθρωπολογία κι όχι η παλαιοντολογία, μελετά ή θα έπρεπε να μελετά τα ευρήματα που έχουν σχέση με ανθρώπινους σκελετούς, τουλάχιστον από τους Australopithecinae, ενώ η παλαιοντολογία μελετά την πανίδα και την χλωρίδα -οργανι-

σμών εν ολίγοις- που προϋπήρχαν της ανθρώπινης εμφάνισης. Συνεπώς και για το λήμμα palaeoentomology υπάρχει πρόβλημα ορισμού που εμπίπτει στο ίδιο σκεπτικό με τα παραπάνω. Τα έντομα που προέρχονται από αρχαιολογικές ανασκαφές μελετώνται είτε από εξειδικευμένους εντομολόγους, που έχουν ασχοληθεί με τα έντομα που υπάρχουν από την εμφάνιση του ανθρώπου, δηλαδή από την Πλειστόκαινο κ.έ., είτε από αρχαιολόγους που έχουν εξειδικευθεί στην εντομολογία και πάλι από την εμφάνιση του ανθρώπου μέχρι σήμερα. Όπως ξέρουν όσοι έχουν ασχοληθεί με την χλωρίδα και πανίδα, και οι δύο άλλαξαν ριζικά στις παλαιότερες από την εμφάνιση του ανθρώπου περιόδους, π.χ. από την Πλειόκαινο και πριν. Συνήθως, λοιπόν, οι δημοσιεύσεις χρησιμοποιούν τον όρο insect analysis και όχι palaeoentomology ή σε περιπτώσεις που χρησιμοποιούν τον όρο αυτό, τότε προσδιορίζεται και η εποχή που μελετάται, π.χ. Πλειστόκαινος ή Ολόκαινος. Ήταν αναγκαίο όλα αυτά να γίνουν ευδιάκριτα στον αναγνώστη.

254

Οι γεωλογικοί χρόνοι οι οποίοι κυρίως μας ενδιαφέρουν, είναι της Τεταρτογενούς περιόδου, ωστόσο στο λεξικό αφιερώνεται μία ολόκληρη σελίδα στους παλαιοντολογικούς χρόνους (σελ.68): μία σοβαρή σύγχυση και πάλι μεταξύ των παλαιοντολογικών και των αρχαιολογικών επιστημών! Αντίθετα οι όροι Pleistocene, Holocene και Quaternary που απαντώνται ιδιαίτερα συχνά στην αρχαιολογία λείπουν παντελώς από το λεξικό. Από την άλλη, όροι, όπως dinosaurs, archaeopteryx, και trilobites, άχρηστοι στην προκειμένη περίπτωση, υπάρχουν και μάλιστα αφιερώνεται μία ολόκληρη σελίδα για τους δεινοσαύρους (σελ.65). Η δεινοσαυρομανία φαίνεται ότι εισχωρεί και στους επιστημονικούς κύκλους!

6) Υπάρχουν παραλείψεις σημαντικών αρχαιολογικών όρων, όπως australopithecus, pebble tool, chopper, coprolite, flake, core, blade, geochronology, microlith, burin, palaeolithic, mesolithic, pintadera, pressure flaking, scraper, slag, typology, obsidian hydration, trace-element analysis, κ.ά. Επίσης υπάρχουν σοβαρά λάθη αρχαιολογικών όρων, όπως (και πάλι περιορίζομαι σε ελάχιστα απ' αυτά που είναι προβληματικά) με τον όρο eolithic που αναφέρεται ως να 'χαρακτηρίζει προ-παλαιολιθική περίοδο' (σελ. 69). Δεν υπάρχει βέβαια αρχαιολογική περίοδος που να ονομάζεται "προ-παλαιολιθική" αλλά και ούτε "ηωλιθική". Η ηωλιθική είναι μία τεχνολογία που εθεωρείτο, παλιότερα, ανθρωπογενής, αλλά η έρευνα καταλήγει ότι είναι μάλλον προϊόν φυσικών παραγόντων.

7) Αξίζει ιδιαίτερα να παρατηρηθεί το κενό στο χώρο της αρχαιομετρίας και των τεχνικών που χρησιμοποιούνται στην αρχαιολογία. Όροι, όπως potassium-argon (K-A), archaeomagnetism, X-ray florescence, amino-acid racemisation, geochronology, oxygen isotope analysis, varve dating, κ.ά. παραλείπονται παντελώς. Χρήσιμα εγχειρίδια για τον φοιτητή, όπως τα συγγράμματα των Μανιάτη (1981), και Λυριτζή (1986), δεν αναφέρονται στη βιβλιογραφία.

8) Ο χώρος της περιβαλλοντικής αρχαιολογίας παρουσιάζει δύο βασικά προβλήματα. Από τη μιά, υπάρχουν παραλείψεις βασικών όρων, όπως phytolith, nematode, bio-archaeological remains, otolith, butchery, feral, charcoal, charring, silicification, permafrost, carrying capacity, site catchment, sieving και πολλών άλλων, ώστε να είναι αδύνατον στα πλαίσια μιάς βιβλιοκριτικής να καλυφθούν. Από την άλλη -κι αυτό είναι και το σοβαρότερο- υπάρχουν απαράδεκτα λάθη ορισμών σε όρους κλειδιά. Οι πιο απλές διαπιστώσεις -κι εδώ δεν επιτρέπει ο χώρος να είναι κανείς εξαντλητικός- είναι γύρω από

την απόδοση της λέξης palynology (και όχι pallinology, σελ.13). Δεν σημειώνεται στα ελληνικά ως παλινολογία, αλλά ως παλυνολογία (παλύνω = επιπάσσω, πασπαλίζω)(Δημητράκου 1964).

Η περιβαλλοντική αρχαιολογία οφείλει, κατά κάποιο τρόπο, την ύπαρξή της στη σωστή περισυλλογή των δεδομένων της, δηλαδή των οικοδοδωμένων (ecofact), και γίνεται με ποικίλες μεθόδους ή κατασκευές. Υποτυπώδεις τρόπους περισυλλογής είχε χρησιμοποιήσει ο Struener (1962) και η Renfrew (1973). Κατόπιν εφευρίσκεται η λεγόμενη froth flotation ή αλλιώς κοινώς ονομαζόμενη Cambridge machine (Jarman et al., 1972). Η τελευταία είναι κατασκευή επίπλευσης με πίεση αέρος. Οι όροι flotation / wet sieving μεταφράζονται στο λεξικό ως 'νεροκόσκινο'. Η λέξη αυτή δεν αποδίδει τη λειτουργία των μεθόδων, το ότι δηλαδή ανταποκρίνονται σε δύο διαφορετικά συστήματα περισυλλογής. Πρόκειται για διαφορετικούς όρους που αναφέρονται σε διαφορετικές μεθόδους. Ο περιβαλλοντικός αρχαιολόγος γνωρίζει ότι άλλο σημαίνει flotation machine και άλλο wet sieving. Flotation σημαίνει κατασκευή επίπλευσης, (ποιητικά υδρολίχνισμα, λέξη που οφείλει την ύπαρξή της στον Γ. Παπαθανασόπουλο, τον οποίο και από την θέση αυτή ευχαριστώ) και flotation machine είναι η σχετική κατασκευή, όπως αυτή του τύπου Siraf (Williams 1973). Το wet sieving θα μπορούσε να αποδοθεί ως νεροκόσκινο (Pearsall 1989:22-23) ή απλώς κοσκίνισμα με την βοήθεια νερού, όπου τίποτε δεν επιπλέει. Θα περίμενε κανείς, τουλάχιστον γι' αυτό το λήμμα να υπήρχε εκτενέστερη επεξήγηση, ακόμη και σχέδιο (αντί να υπάρχει μία σελίδα για τους δεινοσαύρους (σελ.65), ή τους γεωλογικούς χρόνους (σελ. 68), την στρωματογραφία (σελ. 92) ή ακόμα και σχέδιο για το φυτικό κύτταρο (σελ.57)). Δυστυχώς όμως τα λήμματα flotation machine/wet-sieving machine, αυτά που αφορούν δηλαδή στα εργαλεία της περιβαλλοντικής αρχαιολογίας, χωρίς τα οποία δεν μπορεί να γίνει συστηματική περισυλλογή περιβαλλοντικού υλικού αξιώθηκαν μόνο μία τελείως πρόχειρη αναφορά.

Μελετήθηκαν ενδεικτικά, επίσης, τα λήμματα palaeobotany, archaeobotany και palaeoethnobotany και εμπεριέχουν σοβαρά λάθη. Στο λήμμα palaeobotany γράφει ότι 'συχνά ταυτίζεται με την αρχαιοβοτανική' ωστόσο δεν αναφέρει την ουσιαστική διαφορά μεταξύ τους, ώστε, επιτέλους, να σταματήσει αυτή η λεγόμενη ταύτιση. Η αρχαιοβοτανική είναι, βέβαια, επιστήμη που ασχολείται με το βοτανικό υλικό που προέρχεται από αρχαιολογικά στρώματα αλλά συμπεριλαμβάνει και υλικό που δεν έχει αναγκαστικά πάντα σχέση με κάποια ανθρώπινη δραστηριότητα. Μπορεί το αρχαιοβοτανικό υλικό απλώς να βρίσκεται στο χώρο και για λόγους περιβαλλοντικούς, π.χ. από τον αέρα, μεταφορά από ζώα κ.ο.κ., αλλά θα μπορούσε και αθέλητα να τα είχε μεταφέρει ο άνθρωπος με τα ρούχα του ή τα παπούτσια του. Αυτό όμως, έμμεσα, δίνει πολιτισμικές πληροφορίες.

Στο λήμμα palaeoethnobotany εμφανίζεται ο ισχυρισμός ότι 'η έρευνα αφορά σε φυτά που συνέλεξε ο άνθρωπος ή καλλιέργησε ο ίδιος'. Ένας τέτοιος ορισμός αφαιρεί τη δυναμική της μελέτης, της σχέσεως, που ενυπάρχει. Δεν ενδιαφέρει δηλαδή τον παλαιοεθνοβοτανολόγο μόνο η ύπαρξη φυτών και ο τυχόν κατάλογός τους, αλλά η δυναμική της σχέσης ανθρώπου-χλωρίδας διαχρονικά αλλά και 'διαχωρικά'. Η προσέγγιση είναι οικολογική και ανθρωπολογική (Hasdorf & Popper 1988:2). Συνεπώς, επειδή ακριβώς ενδιαφέρεται για τη δυναμική σχέση, την αμφίδρομη σχέση, πώς μπορεί να

περιορίζει τη μελέτη στη 'χρήση των φυτών στη διατροφή, στη στέγαση και την καλαθοπλεκτική'; Και όλες τις άλλες σχέσεις του ανθρώπου με τα φυτά ποιός τις μελετάει; (Hasdorf & Popper 1988, Pearsall 1989)

Ο όρος *ecofact* ορίζεται ως 'φυσικό περιβαλλοντικό κατάλοιπο' αντί για το απλούστερο 'οικοδομημένο'. Ομολογώ ότι δε θεωρείται ακριβής ο ορισμός διότι το 'fact' της σύνθετης αγγλικής λέξης εννοεί την βιο-κοινωνία (πανίδα και χλωρίδα) αλλά και την αβιοτική, δηλαδή παράγοντες όπως την γεωμορφολογία (και συναφών επιστημών) και την κλιματολογία. Συνεπώς, ο όρος 'ecofact' εμπερικλείει μία δυναμική που αφαιρείται αυτόματα με τον όρο 'κατάλοιπο' (κάτι που υπολείπεται, νεκρό, κ.ο.κ.). Αυτό που είναι επίσης ανησυχητικό είναι η προσθήκη ότι 'ακόμα και τα artifacts "κρύβουν" ecofact' πράγμα που κάνει την επεξήγηση του λήμματος ακόμα πιο δυσνόητη, διότι και βέβαια τα υλικά των artifacts θα προέρχονταν από τη φύση (ζωικά, φυτικά, γεωλογικά), αλλά αυτό δεν τα καθιστά *ecofacts*! Εξάλλου για την επεξήγηση ακριβώς της διαφοράς αυτής δημιουργήθηκε ο όρος *artifact*, τέχνηργο ή τεχνούργημα.

Άλλο σημαντικότερο λάθος βρίσκεται στο λήμμα *habitat* που αποδίδεται ως 'κατοικία' και κατόπιν ως 'το φυσικό περιβάλλον μιάς θέσης...'. Αυτός ο ορισμός οδηγεί στη γαλλική λέξη *habitat* που όντως έχει σχέση με τον οικισμένο χώρο, αλλά ο αγγλικός έχει μόνο την οικολογική σημασία που πιστεύω ότι αποδίδεται καλά από το 'ενδιαίτημα' και ορίζεται ως 'ο τόπος που ζει ένα είδος, πληθυσμός ή κοινότητα' (ζωϊκή ή φυτική) 'και που χαρακτηρίζεται από συγκεκριμένες συνθήκες π.χ. ακτή, κοινοστέγη του δάσους' (Κούκουρας et al., 1986:50).

9) Στο επίπεδο της θεωρητικής αρχαιολογίας και των θεωριών που χρησιμοποιούνται στην αρχαιολογική επιστήμη, η επιλογή των όρων είναι επίσης ατυχής. Λείπουν πολλοί αρχαιολογικοί θεωρητικοί όροι, όπως *middle-range theory*, *behavioural archaeology*, *urban archaeology* (ενώ αναφέρεται ο όρος *urban geography*), *analytical archaeology*.

10) Μερικές παρατηρήσεις για τους αρχαιολογικούς όρους: ο όρος *crop marks* (Riley 1987) μεταφράζεται 'ως ενδείξεις από δημητριακά' (σελ. 60) πράγμα που είναι εσφαλμένο. Δεν διαπιστώνονται θέσεις από αερο-φωτογραφίες μόνο ή 'κυρίως' εκεί που υπάρχουν δημητριακά, αλλά εκεί που υπάρχουν *crops*, δηλαδή καλλιέργειες. Τί σημαίνει 'πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι η ίδια περιοχή μπορεί να φωτογραφηθεί μόνο μία φορά κάθε 10 ή 20 χρόνια, γιατί από χρόνο σε χρόνο οι κλιματικοί παράγοντες την αλλοιώνουν'; Μήπως εννοείται ότι σπάνια συμπίπτουν ευνοϊκοί παράγοντες (π.χ. φωτός ή και καλές κλιματικές συνθήκες), ούτως ώστε αρχαιολογικοί χώροι σπάνια διαπιστώνονται και μπορεί σε διάστημα 10 ή 20 ετών να διαπιστωθούν παρά μόνο μία φορά;

Επίλογος

Στο τέλος, η συγγραφέας (Καραλή 1994:39) εύχεται 'το παρόν λεξικό' να 'αποτελεί μία συμβολή στην προσπάθεια εξομάλυνσης της "Βαβέλ" και καθιέρωσης μιάς κοινής αποδεκτής ορολογίας'. Τέτοιο στόχο θα το δέχονταν όλοι με ανακούφιση, διότι όπως ανέφερα και στην αρχή, υπάρχει μεγάλο κενό που δημιουργεί μία εξίσου μεγάλη ανάγκη αρχαιολογικού λεξικού που να επεξηγεί σωστά, δηλαδή συνοπτικά και με ακρίβεια,

όπως και να αποδίδει στα ελληνικά τον όρο ή να δίνει την εννοιολογική ερμηνεία. Σε αυτά τα σημεία φοβάμαι ότι απέτυχε η συγγραφέας. Το Λεξικό της έχει στην πλειονότητά του λανθασμένες ερμηνείες, αρκετές ανακρίβειες και αναχρονισμούς και δυσχεραίνει αυτούς που ασχολούνται με την περιβαλλοντική αρχαιολογία στην Ελλάδα αλλά και όλους όσους προβληματίζονται για την απόδοση γενικότερων αρχαιολογικών όρων. Όχι μόνο δεν μπορεί να βοηθήσει ερευνητές στην περιβαλλοντική αρχαιολογία, όπως εύχεται (σελ. 47), αλλά η ανεπιφύλακτη χρήση του από τον μη ειδικό και κυρίως τον φοιτητή (ειδικά επειδή είναι μικρό και φτηνό) που δεν έχει ακόμα εμπεδωμένες γνώσεις, ενέχει κινδύνους διότι τον οδηγεί σε λανθασμένες αντιλήψεις των εννοιών αναφοράς της περιβαλλοντικής αρχαιολογίας και της αρχαιολογίας γενικότερα. Επειδή επιπλέον η βιβλιογραφία της κ. Καραλή δεν εξειδικεύεται ανά λήμμα (πρβλ. Champion 1980, όπου τα λήμματα συχνά τελειώνουν με παραπομπή σε εξειδικευμένη βιβλιογραφία, πράγμα που αποτελεί εξαίρεση στο παρόν λεξικό), δεν βοηθάει ούτε και στο σημείο αυτό και τον ερευνητή.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- BINFORD, L.R. 1972. *An Archaeological Perspective* New York: Seminar Press.
- BINFORD, L.R. 1983. *Working at Archaeology* New York: Academic Press.
- BUTZER, K.W. 1982. *Archaeology as Human Ecology*. Cambridge: C.U.P.
- CHAMPION, S. 1980. *A Dictionary of Terms and Techniques in Archaeology*. Oxford: Phaidon.
- COURTY, M.-A. et al., 1989. *Soils and Micromorphology in Archaeology*. Cambridge: C.U.P.
- ΔΕΡΜΙΤΖΑΚΗΣ, Μ. & ΘΕΟΔΩΡΟΥ, Γ. 1985. *Γλωσσάριο Επιλεγμένων Γεωλογικών Εννοιών*. Αθήνα.
- ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΣ, Δ. 1964. *Νέον ορθογραφικόν, ερμηνευτικόν λεξικόν*. Αθήνα: Εκδόσεις Δέλτα.
- EVANS, J.G. 1978. *An Introduction to Environmental Archaeology*. London: P.Elek.
- GRANT, E. (ed.) 1986. *Central Places, Archaeology and History*. Sheffield: Dept.of Archaeology & Prehistory.
- HASDORF, C. & POPPER, V. 1988. *Current Palaeoethnobotany*. Chicago: Chicago University Press.
- HODDER, I. & ORTON, C. 1976. *Spatial Analysis in Archaeology*. Cambridge: C.U.P.
- JARMAN, H.N. et al., 1972. 'Retrieval of plant remains from archaeological sites by froth flotation', σελ. 39-48. Στο Higgs, E.S. (ed.) *Papers in Economic Prehistory*. Cambridge: C.U.P.
- ΚΑΛΠΑΞΗΣ, Θ. 1990. *Σαμακιά Αρχαιολογικά 1850-1914*. Ρέθυμνο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις.
- ΚΟΥΚΟΥΡΑΣ, Θ., ΑΡΙΑΝΟΥΤΣΟΣ, Μ., ΓΕΡΑΚΗΣ, Π.Α. 1986. *Ερμηνευτικό Λεξικό Οικολογικών και Συναφών Όρων*. Θεσσαλονίκη: εκδόσεις Γαργαράνης.
- ΚΩΤΣΑΚΗΣ, Κ. 1991. 'The powerful past: theoretical trends in Greek Archaeology'. σελ. 65-90. Στο Hodder, I (ed.) *Archaeological Theory in Europe*. London: Routledge.
- LAMBERG-KARLOVSKY, C.C. & KOHL, P.L. (eds.) 1988. *Archaeological Thought in America*. Cambridge: Cambridge University Press.
- LIMBREY, S. 1975. *Soil Science and Archaeology*. London: Academic Press.
- ΛΙΑΝΕΡΗΣ, Ν. 1983. *Προβλήματα Θεωρητικής Αρχαιολογίας*. Αθήνα: εκδόσεις ο Πολίτης.
- ΛΥΡΙΤΖΗΣ, Γ. 1986. *Αρχαιομετρία*. Αθήνα: εκδόσεις Καρδαμίτσα.
- ΜΑΝΙΑΤΗΣ, Γ. 1981. 'Μέθοδοι χρονολόγησης αρχαίων υλικών', *Ανθρωπολογικά* 2:75-82.
- ΜΟΣΧΟΥ, ΛΗΔΑ 1983. 'Οικισμένος χώρος, παραδοσιολογία και ιστορικά φαινόμενα' *Ανθρωπολογικά* 4:13-36.

- ΠΑΤΑΡΓΙΑ, Θ. 1976. *Αγγλο-Ελληνικό Λεξικό Βιολογικών Όρων*. Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- PEARSAL, D.M. 1989. *Paleoethnobotany: a Handbook of Procedures*. London: Academic Press.
- RENFREW, C. & BAHN, P. 1991. *Archaeology: Theories, Methods and Practice*. London: Thames & Hudson.
- RENFREW, J. 1973. *Palaeoethnobotany: the Prehistoric Food Plants of the Near East and Europe*. London: Methuen.
- RILEY, D.N. 1987. *Air Photography and Archaeology*. London: Duckworth.
- STRUEVER, S. 1968. 'Flotation evidence for the recovery of small-scale archaeological remains'. *American Antiquity* 33:353-362.
- TRIGGER, B.G. 1989. (γ' έκδοση 1992) *A History of Archaeological Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- ΤΣΟΥΝΗΣ, Γ. 1991. *Περιβάλλον από το Α ως το Ω*. Αθήνα: Γεν. Γραμματεία Νέας Γενεάς και Ελληνικής Εταιρείας Προστασίας της Φύσης.
- WILEY, G. R. & SABLOFF, J.A. 1974 (β' έκδοση 1980). *A History of American Archaeology*. London: Thames & Hudson.
- WILLIAMS, D. 1973. 'Flotation at Siraf', *Antiquity* 47: 288-292.
- ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗΣ, Γ. 1978. 'Εισαγωγή στις ιδεολογίες της ελληνικής προϊστορίας', *Πολίτης* 17: 30-51.
- ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, Γ.Ε. 1991. *Τετράγλωσσο Λεξικό Γεωλογικών Όρων*. Αθήνα: Ι.Γ.Μ.Ε.
- ΖΩΗΣ, Α. 1980. *Μαθήματα αρχαιολογίας. Από την εμφάνιση του ανθρώπου ως τους αστικούς πολιτισμούς της Ανατολής*. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- ΖΩΗΣ, Α. 1982. *Προϊστορική και πρωτοϊστορική αρχαιολογία*. Πανεπιστημικά μαθήματα. Σειρά δεύτερη. Γιάννενα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή.
- ΖΩΗΣ, Α. 1990. *Η Αρχαιολογία στην Ελλάδα: πραγματικότητες και προοπτικές*. Αθήνα: Πολύτυπο.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ
ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ
1993 - 1996

259

Τα στοιχεία που περιέχονται εδώ, δόθηκαν από τις Γραμματείες των τριών τμημάτων της Φιλοσοφικής Σχολής, όπως αυτά δημοσιεύθηκαν στον ΟΔΗΓΟ ΣΠΟΥΔΩΝ κατά την έναρξη (Σεπτέμβριος) εκάστου ακαδημαϊκού έτους. Οποιοσδήποτε μεταβολές εντός εκάστου έτους αναγράφονται στο επόμενο.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

1. ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟ

ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ ΕΤΟΣ 1993-94

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

A. ΤΟΜΕΑΣ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Καθηγητές

Τσαγκαράκης Οδυσσεάς

261

Αναπληρωτές Καθηγητές

Πασχάλης Μιχάλης

Επίκουροι Καθηγητές

Γιατρομανωλάκη Ιωάννα

Καμπίτση-Οικονόμου Σοφία

Νικολαΐδης Αναστάσιος

Φιλιππίδης Σταμάτης

Λέκτορες

Φραγκουλίδης Σταύρος

Διδάσκοντες με το άρθρο 5 Π.Δ. 407/80

Αβαγιανού Αφροδίτη

Αθανασάκη Λουκία

B. ΤΟΜΕΑΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

Καθηγητές

Δετοράκης Θεοχάρης

Παναγιωτάκης Νικόλαος

(αποσπασμένος στο *Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών*

Βενετίας)

Αναπληρωτές Καθηγητές

Μαρκόπουλος Αθανάσιος

Πολίτης Αλέξης

Επίκουροι Καθηγητές

Αγγελάτος Δημήτριος

Καλταμπάνης Νίκος

Φιλιππίδης Σταμάτης

ΑΡΙΑΔΝΗ

Λέκτορες

Κακλαμάνης Στέφανος

Διδάσκοντες με το άρθρο 5 Π.Δ. 407/80

Καγιαλής Τάκης

Λουκάκη Μαρίνα

Μαρκομχελάκη Αναστασία

Γ. ΤΟΜΕΑΣ ΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΑΣ

262

Καθηγητές

Κουτσούδας Ανδρέας

Λέκτορες

Καβουκόπουλος Φώτης

Διδάσκοντες με το άρθρο 5 του Π.Δ. 407/80

Κατσιμαλή Γεωργία

Χριστοφίδου Αναστασία

Δ. ΤΟΜΕΑΣ ΘΕΑΤΡΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΜΟΥΣΙΚΟΛΟΓΙΑΣ

Καθηγητές

Χατζηπανταζής Θεόδωρος

Επίκουροι Καθηγητές

Δελβερούδη Ελίζα-Άννα

Λέκτορες

Βαλάκας Κωνσταντίνος

Διδάσκοντες με το άρθρο 5 Π.Δ. 407/80

Μαλιάρας Νικόλαος

Παραδείση Μαρία

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Α. ΤΟΜΕΑΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΚΑΙ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Καθηγητές

Μαλτέζου Χρύσα

Αναπληρωτές καθηγητές

Αβραμέα Άννα

Επίκουροι καθηγητές

Κυριάτας Δημήτριος

Λέκτορες

Μίσιου Άννα

Ειδικοί Επιστήμονες του Π.Δ. 407/80

Κιουσοπούλου Αντωνία

Σταϊνχάουερ Γιώργος

Φάλαγκα Σοφία

Κωνσταντίνος Μπουραζέλης

263

Β. ΤΟΜΕΑΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΝΕΟΤΕΡΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

Αναπληρωτές καθηγητές

Λούκος Χρήστος

Χατζηϊωσήφ Χρήστος

Επίκουροι καθηγητές

Δρίτσα Μαργαρίτα

Μαργαρίτης Γιώργος

Ειδικοί επιστήμονες του Π.Δ. 407/80

Πετμεζιάς Σωκράτης

Ήβη Αύραντή-Μαυρομούστακου

Ειδικοί Επιστήμονες του Ν. 1268/82

Κουλούρη Χριστίνα

Λούβη Ευαγγελία

Γ. ΤΟΜΕΑΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΦΡΙΚΑΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Καθηγητές

Δημητριάδης Βασίλειος

Ζαχαριάδου Ελισάβετ

Μαρκάκης Ιωάννης

Δ. ΤΟΜΕΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

Καθηγητές

Καλπάζης Αθανάσιος

Χατζηνικολάου Νικόλαος

Αναπληρωτές καθηγητές

Θέμελης Πέτρος
Παπαδάκη-Okland Στέλλα
Σταμπολίδης Νικόλαος
Φαράκλας Νικόλαος

Επίκουροι καθηγητές

Γκράτζιου Όλγα

Λέκτορες

Κόπακα Αικατερίνη

264

Ειδικοί επιστήμονες Π.Δ. 407/80

Κάντα Αθανασία
Σαρπάκη Ανάγια
Τολιοπούλου Ευαγγελία
Μητσάνη Αγγελική
Άννα Καρτσώνη
Ελευθέριος Πλάτωνας
Ευθυμία Φουντουλάκη

Ειδικοί επιστήμονες Ν. 1268/82

Βασιλάκη Μαρία

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Α. ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Καθηγητές

Δραγώνα-Μονάχου Μυρτώ
Μπουγάς Αναστάσιος

Αναπληρωτές Καθηγητές

Τζαβάρας Ιωάννης

Επίκουροι Καθηγητές

Κάλφας Βασίλειος
Χατζόπουλος Δημήτριος

Λέκτορες

Βενιέρη Μαρία
Ανδρουλιδάκης Κωνσταντίνος

Διδάσκοντες με το άρθρο 5 του Π.Δ. 407/80

Πονακός Ηλίας

Β. ΤΟΜΕΑΣ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ-ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

Επίκουροι Καθηγητές

Κουφράκου Κορίνα
Κυρκούλη Σταυρούλα

Διδάσκοντες σύμφωνα με το άρθρο 5. Π.Δ. 407/80

Αστρινάκης Αντώνης
Μοσχονάς Γεράσιμος
Νικολόπουλος Φίλιππος

265

Γ. ΤΟΜΕΑΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΩΝ

Επίκουροι Καθηγητές

Θεοδωρόπουλος Ιωάννης

Λέκτορες

Πηγιάκη Καλλιόπη

Διδάσκοντες σύμφωνα με το άρθρο 5 Π.Δ. 407/80

Νύκτα Αθηνά

Ειδικό Επιστήμονες Ν. 1268/82

Γοντινάκης Στέφανος

**ΔΙΔΑΣΚΟΝΤΕΣ ΞΕΝΩΝ ΓΛΩΣΣΩΝ
ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ**

Ειδικό Εκπαιδευτικό Προσωπικό

Γεναράκη Αμαλία	Αγγλικά
Γιαννακοδήμου Ελένη	Ιταλικά
Θεοδωράκη Δέσποινα	Γαλλικά
Portz Renate	Γερμανικά

Διδάσκοντες σύμφωνα με το Π.Δ. 407/80

Φιλιππάκης Κωνσταντίνος	Αγγλικά
Ψαρουδάκη Σταματία	Αγγλικά

ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ ΕΤΟΣ 1994-95

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

Α. ΤΟΜΕΑΣ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Καθηγητές

Τσαγκαράκης Οδυσσεάς

Αναπληρωτές Καθηγητές

Πασχάλης Μιχάλης

Επίκουροι Καθηγητές

Γιατρομανωλάκη Ιωάννα

Καμπίτση-Οικονόμου Σοφία

Νικολαΐδης Αναστάσιος

Φιλιππίδης Σταμάτης

Λέκτορες

Αθανασάκη Λουκία

Βασιλαρος Γεώργιος

Φραγκουλίδης Σταύρος

Διδάσκοντες με το άρθρο 5 Π.Δ. 407/80

Καραλή Μαρία

Πεπονή Αναστασία-Ερασμία

Τζιφόπουλος Ιωάννης

266

Β. ΤΟΜΕΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

Καθηγητές

Δετοράκης Θεοχάρης

Παναγιωτάκης Νικόλαος (αποσπασμένος στο *Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών* Βενετίας)

Αναπληρωτές Καθηγητές

Μαρκόπουλος Αθανάσιος

Πολίτης Αλέξης

Επίκουροι Καθηγητές

Αγγελάτος Δημήτρης

Καλαμάνης Στέφανος

Καλαμπάνος Νίκος

Φιλιππίδης Σταμάτης

Λέκτορες

Βάσσης Ιωάννης

Διδάσκοντες με το άρθρο 5 Π.Δ. 407/80

Βογιατζόγλου Αθηνά

Λεντάρη Τίνα

Λουκάκη Μαρίνα

Μαρομυχελάνη Αναστασία

Παπαρούση Μαρία

Γ. ΤΟΜΕΑΣ ΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΑΣ

267

Λέκτορες

Καβουκόπουλος Φώτης

Κατσιμαλή Γεωργία

Διδάσκοντες με το άρθρο 5 του Π.Δ. 407/80

Τζαμάλη Κατερίνα

Χριστοφίδου Αναστασία

Δ. ΤΟΜΕΑΣ ΘΕΑΤΡΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΜΟΥΣΙΚΟΛΟΓΙΑΣ

Καθηγητές

Χατζηπανταζής Θεόδωρος

Επίκουροι Καθηγητές

Δελβερούδη Ελίζα-Άννα

Λέκτορες

Βαλάκας Κωνσταντίνος

Διδάσκοντες με το άρθρο 5 Π.Δ. 407/80

Λαμπρινός Φώτος

Μάμαλης Νίκος

Διδάσκοντες με το Ν. 1268/82

Παραδείση Μαρία

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Α. ΤΟΜΕΑΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΚΑΙ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Καθηγητές

Αβραμέα Άννα

Μαλτέζου Χρύσα

Επίκουροι Καθηγητές

Κυριάτας Δημήτριος
Μίσιου Άννα

Ειδικοί Επιστήμονες του Π.Δ. 407/80

Κάσδαγλη Αγλαΐα-Ελένη
Παπαδάκη Ασπασία
Πετρόπουλος Ιωάννης
Φάλαγγα Σοφία

Ειδικοί Επιστήμονες του Π.Δ. 473/83

Κιουσοπούλου Αντωνία

268

Β. ΤΟΜΕΑΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΝΕΟΤΕΡΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

Αναπληρωτές Καθηγητές

Λούκος Χρήστος
Χατζήϊωσήφ Χρήστος

Επίκουροι Καθηγητές

Δρίτσα Μαργαρίτα
Μαργαρίτης Γιώργος

Δέκτορες

Πετμεζάς Σωκράτης

Ειδικοί Επιστήμονες του Π.Δ. 407/80

Αΰφαντή Ήβη
Χριστίνα Κολούρη

Επισκέπτες Καθηγητές

Αγριαντώνη Χριστίνα

Γ. ΤΟΜΕΑΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΦΡΙΚΑΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Καθηγητές

Δημητριάδης Βασίλειος
Ζαχαριάδου Ελισάβετ
Μαρκάκης Ιωάννης

Δ. ΤΟΜΕΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

Καθηγητές

Θέμελης Πέτρος
Καπαξής Αθανάσιος
Παπαδάκη-Okland Στέλλα
Χατζηνικολάου Νικόλαος

Αναπληρωτές καθηγητές

Σταμπολίδης Νικόλαος
Φαράκλας Νικόλαος

Επίκουροι Καθηγητές

Γκράτζιου Όλγα
Κάντα Αθανασία

Λέκτορες

Κόπακα Αικατερίνη

Ειδικοί Επιστήμονες Π.Δ. 407/80

Λουϊζίδα Νίκη
Χρύσα Δαμανάκη
Τζαχλίη Ίρις
Μητσάνη Αγγελική
Ναταλία Πούλου-Παπαδημητρίου
Γεώργιος Γαλάβαρης

269

Ειδικοί επιστήμονες Π.Δ. 473/83

Σαρπάκη Ανάγια

Επισκέπτες

Γαλάβαρης Γεώργιος

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

A. ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Καθηγητές

Δραγώνα-Μονάχου Μυρτώ

Αναπληρωτές Καθηγητές

Τζαβάρας Ιωάννης

Επίκουροι Καθηγητές

Κάλφας Βασίλειος
Ρουσόπουλος Γεώργιος
Χατζόπουλος Δημήτριος

Λέκτορες

Ανδρουλιδάκης Κωνσταντίνος
Βενέρη Μαρία

Διδάσκοντες σύμφωνα με το άρθρο 5 Π.Δ. 407/80

Ποντικός Ηλίας

ΑΡΙΑΔΝΗ

Β. ΤΟΜΕΑΣ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ-ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

Επίκουροι Καθηγητές

Κουφάκου Κορίνα
Κυρκούλη Σταυρούλα
Νικολόπουλος Φίλιππος

Λέκτορες

Αστρινάκης Αντώνης
Ψύλλα Μαριάννα

270

Διδάσκοντες σύμφωνα με το άρθρο 5 Π.Δ. 407/80

Μοσχονάς Γεράσιμος
Νασιάκου Μαρία
Τσαμπαρλή-Κιτσαρά Αναστασία

Γ. ΤΟΜΕΑΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΩΝ

Επίκουροι Καθηγητές

Θεοδωρόπουλος Ιωάννης

Λέκτορες

Πηγάκη Καλλιόπη

Διδάσκοντες σύμφωνα με το άρθρο 5 Π.Δ. 407/80

Διαμαντοπούλου Ζωή
Κωνσταντινίδης Θεόδωρος
Νύκτα Αθηνά

Ειδικό Επιστήμονες Ν. 1268/82

Δημητράσκος Κωνσταντίνος

ΔΙΔΑΣΚΟΝΤΕΣ ΞΕΝΩΝ ΓΛΩΣΣΩΝ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

Ειδικό Εκπαιδευτικό Προσωπικό

Γεναράκη Αμαλία	Αγγλικά
Γιαννακοδήμου Ελένη	Ιταλικά
Θεοδωράκη Δέσποινα	Γαλλικά
Portz Renate	Γερμανικά

ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ ΕΤΟΣ 1995-96

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

A. ΤΟΜΕΑΣ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Καθηγητές

Τσαγκαράκης Οδυσσεάς

Αναπληρωτές Καθηγητές

Νικολαΐδης Αναστάσιος

Πασχάλης Μιχάλης

271

Επίκουροι Καθηγητές

Γιατρομανωλάκη Ιωάννα

Καμπίτση-Οικονόμου Σοφία

Λέκτορες

Αθανασάκη Λουκία

Βασιλαρος Γεώργιος

Τζιφόπουλος Ιωάννης

Φραγκουλίδης Σταύρος

Διδάσκοντες με το άρθρο 5 Π.Δ. 407/80

Πεπονή Αναστασία-Ερασμία

B. ΤΟΜΕΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

Καθηγητές

Δετοράκης Θεοχάρης

Μαρκόπουλος Αθανάσιος

Παναγιωτάκης Νικόλαος (αποσπασμένος στο *Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας*)

Αναπληρωτές Καθηγητές

Πολίτης Αλέξης

Επίκουροι Καθηγητές

Κακλαμάνης Στέφανος

Φιλιππίδης Σταμάτης

Λέκτορες

Βάσσης Ιωάννης

Λουκάκη Μαρίνα

ΑΡΙΑΔΗΝΗ

Διδάσκοντες με το άρθρο 5 Π.Δ. 407/80

Βογιατζόγλου Αθηνά
Λεντάρη Τίνα
Παπαρούση Μαρία

Γ. ΤΟΜΕΑΣ ΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΑΣ

Λέκτορες

Καβουκόπουλος Φώτης
Κατσιμαλή Γεωργία

272

Διδάσκοντες με το άρθρο 5 του Π.Δ. 407/80

Καλοκαιρινός Αλέξης
Χριστοφίδου Αναστασία

Δ. ΤΟΜΕΑΣ ΘΕΑΤΡΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΜΟΥΣΙΚΟΛΟΓΙΑΣ

Καθηγητές

Χατζηπανταζής Θεόδωρος

Επίκουροι Καθηγητές

Δελβερούδη Ελίζα-Άννα

Λέκτορες

Βαλάκας Κωνσταντίνος

Διδάσκοντες με το άρθρο 5 Π.Δ. 407/80

Μάμαλης Νίκος

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Α. ΤΟΜΕΑΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΚΑΙ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Καθηγητές

Αβραμέα Άννα

Αναπληρωτές Καθηγητές

Κυρτάτας Δημήτριος

Επίκουροι Καθηγητές

Μίσιου Άννα

Λέκτορες

Κιουσοπούλου Αντωνία

Ειδικοί Επιστήμονες του Π.Δ. 407/80

Κάσδαγλη Αγλαΐα-Ελένη

Μεργαλή Σοφία

Παπαδάκη Ασπασία

Μπυργάλης Νίκος

273

Β. ΤΟΜΕΑΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΝΕΟΤΕΡΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

Αναπληρωτές Καθηγητές

Δρίτσα Μαργαρίτα

Λούκος Χρήστος

Χατζηϊωσήφ Χρήστος

Επίκουροι Καθηγητές

Μαργαρίτης Γιώργος

Λέκτορες

Πετμεζιάς Σωκράτης

Ειδικοί Επιστήμονες του Π.Δ. 407/80

Αύφαντη Ήβη

Επισκέπτες Καθηγητές

Αγριαντώνη Χριστίνα

Γ. ΤΟΜΕΑΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΦΡΙΚΑΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Καθηγητές

Δημητριάδης Βασίλειος

Ζαχαριάδου Ελισάβετ

Μαρκάκης Ιωάννης

Ειδικοί Επιστήμονες του Π.Δ. 407/80

Αμυλία Θεοδοπούλου

ΑΡΙΑΔΝΗ

Δ. ΤΟΜΕΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

Καθηγητές

Θέμελης Πέτρος
Καλπαξής Αθανάσιος
Παπαδάκη-Okland Στέλλα
Σταμπολίδης Νικόλαος
Χατζηνικολάου Νικόλαος

Αναπληρωτές καθηγητές

Φαράκλας Νικόλαος

Επίκουροι Καθηγητές

Γκράτζιου Όλγα
Κάντα Αθανασία
Κόπακα Αικατερίνη

Ειδικοί Επιστήμονες Π.Δ. 407/80

Παπαμαστοράκης Τίτος
Δαμιανάκη Χρύσα
Πούλου-Παπαδημητρίου Ναταλία
Τζαχίλη Ίρις

Ειδικοί επιστήμονες Π.Δ. 473/83

Σαρπάκη Ανάγια

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Α. ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Καθηγητές

Δραγώνα-Μονάχου Μυρτώ

Αναπληρωτές Καθηγητές

Τζαβάρας Ιωάννης

Επίκουροι Καθηγητές

Κάλφας Βασίλειος
Ρουσόπουλος Γεώργιος
Χατζόπουλος Δημήτριος

Λέκτορες

Ανδρουλιδάκης Κωνσταντίνος
Βενέρη Μαρία

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

Διδάσκοντες σύμφωνα με το άρθρο 5 Π.Δ. 407/80

Ποντικός Ηλίας

Β. ΤΟΜΕΑΣ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ-ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

Επίκουροι Καθηγητές

Κουφάκου Κορίνα

Κυρκούλη Σταυρούλα

Νικολόπουλος Φίλιππος

Λέκτορες

Αστρινάκης Αντώνης

Ψύλλα Μαριάννα

275

Διδάσκοντες σύμφωνα με το άρθρο 5 Π.Δ. 407/80

Νασιάκου Μαρία

Ρούσσος Πέτρος

Τσαμπαρλή-Κιτσαρά Αναστασία

Εντεταλμένος Επίκουρος Καθηγητής

Μοσχονάς Γεράσιμος

Γ. ΤΟΜΕΑΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΩΝ

Επίκουροι Καθηγητές

Θεοδωρόπουλος Ιωάννης

Λέκτορες

Πηγάκη Καλλιόπη

Διδάσκοντες σύμφωνα με το άρθρο 5 Π.Δ. 407/80

Νύκτα Αθηνά

Παλής Ζαχαρίας

**ΔΙΔΑΣΚΟΝΤΕΣ ΞΕΝΩΝ ΓΛΩΣΣΩΝ
ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ**

Ειδικό Εκπαιδευτικό Προσωπικό

Γεναράκη Αμαλία

Αγγλικά

Γιαννακοδήμου Ελένη

Ιταλικά

Θεοδωράκη Δέσποινα

Γαλλικά

Portz Renate

Γερμανικά

Διδάσκοντες με το Π.Δ. 407/80

Ακριώτου Δέσποινα

ΑΡΙΑΔΝΗ

ΜΕΛΗ ΔΕΠ ΠΟΥ ΑΠΟΧΩΡΗΣΑΝ

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

Αγγελάτος Δημήτριος. Παν/μιο Κύπρου Τμήμα Ελληνικών Σπουδών, Φιλοσοφίας και Ιστορίας. (16.9.94)

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ-ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Χρύσα Μαλτέζου. Καθηγήτρια στο Τμήμα Θεατρικών Σπουδών του Παν/μίου Αθηνών (24-10-95).

276

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Κουγιουμουτζάκης Ιωάννης

Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Ψυχολογίας Παν/μίου Κρήτης 15.11.93

Μπαγιόνας Αύγουστος

Καθηγητής, Τμήμα Νηπιαγωγών Παν/μίου Πατρών 10.10.94

Μπουγάς Αναστάσιος

Καθηγητής, Τμήμα Μεθοδολογίας-Ιστορίας και Θεωρίας της Επιστήμης Παν/μίου Αθηνών 10.10.94

Ψύλλα Μαριάννα

Λέκτορας, Τμήμα Επικοινωνίας και Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης του Πάντειου Παν/μίου 1.10.95

ΦΟΙΤΗΤΕΣ ΠΟΥ ΕΙΣΗΧΘΗΣΑΝ

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

Ακαδημαϊκό έτος 1993-94 127

Ακαδημαϊκό έτος 1994-95 63

Ακαδημαϊκό έτος 1995-96 116

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ-ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Ακαδημαϊκό έτος 1993-94 73

Ακαδημαϊκό έτος 1994-95 79

Ακαδημαϊκό έτος 1995-96 68

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Ακαδημαϊκό έτος 1993-94 95

Ακαδημαϊκό έτος 1994-95 96

Ακαδημαϊκό έτος 1995-96 106

ΦΟΙΤΗΤΕΣ ΠΟΥ ΑΠΟΦΟΙΤΗΣΑΝ

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

Ακαδημαϊκό έτος 1993-94	63
Ακαδημαϊκό έτος 1994-95	76
Ακαδημαϊκό έτος 1995-96	92

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ-ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Ακαδημαϊκό έτος 1993-94	46
Ακαδημαϊκό έτος 1994-95	53
Ακαδημαϊκό έτος 1995-96	47

277

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Ακαδημαϊκό έτος 1993-94	50
Ακαδημαϊκό έτος 1994-95	56
Ακαδημαϊκό έτος 1995-96	59

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΑ ΔΙΠΛΩΜΑΤΑ

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

Γαραντούδης Ευρυπίδης
Ηλιούδης Ιωάννης
Χατζοπούλου Λίτσα

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ-ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Παπαδοπούλου Ευτυχία	18-10-95
Παπαδοπούλου-Τσελέντη Νίκη	6-4-94
Παπαζώτος Αθανάσιος	31-3-93

ΑΝΑΓΟΡΕΥΣΕΙΣ ΕΠΙΤΙΜΩΝ ΔΙΔΑΚΤΟΡΩΝ

Κουτσοράδη Ιωάννα	14-5-96
Ηλιού Φίλιππος	25-10-94

Τα στοιχεία τα σχετικά με το διδακτικό προσωπικό και τις εξελίξεις διδασκόντων κατατέθηκαν από τις Γραμματείες των Τμημάτων της Φιλοσοφικής Σχολής.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΜΕΛΩΝ Δ.Ε.Π.
ΚΑΙ ΕΙΔΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ
1.1.1993-31.8.1996

ΑΝΔΡΟΥΛΙΔΑΚΗΣ ΚΩΝ/ΝΟΣ

Λέκτορας Φιλοσοφίας

279

A. Δημοσιεύματα

Βιβλία

Φ. Σλάιερμαχερ: *Για τη θρησκεία. Λόγοι προς τους μορφωμένους περιφρονητές της*. Εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια. Αθήνα (Παπαζήσης) 1997.

Άρθρα

1. *Ανορθολογισμός εναντίον του λόγου*. Στο: Μ. Δραγώνα- Μονάχου (επιμ.), *Η πολιτική φιλοσοφία σήμερα*. Αθήνα (Καρδαμίτσας), 1994, σσ. 17- 23.
2. *Ορθός λόγος και τέχνη του λόγου*. Στο: Π. Χριστοδουλίδης (επιμ.), *Αισθητική και Θεωρία της Τέχνης*. Αθήνα (Καρδαμίτσας), 1994, σσ. 15- 24.
3. *Διαλεκτική και Λόγος στη φιλοσοφία του Schleiermacher*. Στο: Πρακτικά του Ζ' Διεθνούς Συνεδρίου Ελληνικής Φιλοσοφίας (υπό έκδοση).

B. Συμμετοχή σε συνέδρια με ανακοίνωση

1. Ε' Πανελλήνιο Συνέδριο Φιλοσοφίας (Ρέθυμνο 1992) (βλ. δημοσίευμα αριθμ. 1).
2. ΣΤ' Πανελλήνιο Συνέδριο Φιλοσοφίας (Αθήνα 1994) (βλ. δημοσίευμα αριθμ. 2).
3. Φιλοσοφικό Συμπόσιο του Τμήματος Φ.Κ.Σ. του Πανεπιστημίου Κρήτης για τον *Τίμαιο* του Πλάτωνος (Ρέθυμνο 1994) με την ανακοίνωση: "Η παρουσία του *Τίμαιου* στη φιλοσοφία του Schelling".
4. Ζ' Διεθνές Συνέδριο Ελληνικής Φιλοσοφίας (Σάμος-Πάτμος, 1995) (βλ. δημοσίευμα αριθμ. 4).

Γ. Άλλες επιστημονικές δραστηριότητες

1. Διάλεξη: *Plato on Reason, the Good and the Irrational*. (Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου του Τελ- Αβίβ, 20. 4. 1993).
2. Εκπόνηση ερευνητικού προγράμματος, κατά τη διάρκεια εκπαιδευτικής άδειας το Ε.Ε. 1994-1995, στο Πανεπιστήμιο της Τυβίγγης με θέμα *Ορθός λόγος και κριτικές του Λόγου στη σύγχρονη φιλοσοφία*.

ΒΑΛΑΚΑΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ

Λέκτορας Θεατρολογίας

A) Δημοσιεύματα

“The First Stasimon and the Chorus in Aeschylus’ *Seven Against Thebes*” στο περιοδικό *Studi Italiani di Filologia Classica* 11 (Φλωρεντία 1993) σσ. 55-86.

B) Ανακοίνωση σε συνέδριο και διαλέξεις

1. Ανακοίνωση στο Α΄ Διεθνές Συνέδριο της Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας, που οργανώθηκε στην Αθήνα από 22-26.5.1994 η Ελληνική Ανθρωπιστική Εταιρεία, με θέμα “Περιγραφή του δραματικού χώρου στην αθηναϊκή τραγωδία: ο εισαγωγικός λόγος του Παιδαγωγού στην *Ηλέκτρα* του Σοφοκλή”. Πληρέστερη μορφή της εργασίας παρουσιάστηκε στις 7.7.1995 στο μεταπτυχιακό σεμινάριο της Σχολής Κλασικών Σπουδών του Πανεπιστημίου του Cambridge με τίτλο “Space and Reality in Greek Tragedy: The Opening Speech of Sophocles’ *Electra*”.
2. Συμμετοχή στη σειρά διαλέξεων *Όψεις της αρχαίας ελληνικής κοινωνίας: Η κλασική Αθήνα*, που οργάνωσε στην Αθήνα από 31.1.-11.4.1995 η Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας της Σχολής Μωραΐτη, με θέμα “Πολιτικές και τελετουργικές εικόνες της Αθήνας στην αθηναϊκή τραγωδία” (14.3.1995).
3. Εισήγηση με θέμα “η χρήση της γλώσσας στην αρχαία ελληνική τραγωδία” σε ημερίδα που οργάνωσε το Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας στη Θεσσαλονίκη στις 2 Μαρτίου 1996, με στόχο την έκδοση συλλογικού τόμου για την ιστορία της αρχαίας ελληνικής γλώσσας.

280

ΒΑΣΙΛΑΡΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ

Λέκτορας Κλασικής Φιλολογίας

Δημοσιεύσεις:

- “Fränkels metrisches Schema bei Apollonios Rhodios: Untersuchungen zum Zusammenfallen der metrischen Grenzen einer absoluten Partizipialkonstruktion mit den Zäsuren und Dihäresen des Hexameters”, *Αθηνά* 81 (1993) 149-171.

Υπό εκτύπωση:

- “Παράλληλα μοτίβα της αλληγορίας του Προδίκου του Κείου για την εκλογή του Ηρακλή στο δίστρατο”. *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Κέα-Κύθνος: Ιστορικές και Αρχαιολογικές Έρευνες (Κέα 22-25 Ιουνίου 1994)*. Έκδοση του Κέντρου Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών (Σειρά *Μελετήματα*).
- “*Την κατά σαντόν έλα: Καλλιμάχου Επιγρ. 1. Pf. = 54 G.-P. = A.P. 7.89*”: *Πρακτικά του Α΄ Πανελληνίου και Διεθνούς Συμποσίου Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας (23-26 Μαΐου 1994)*, που οργάνωσε η Ελληνική Ανθρωπιστική Εταιρεία.

Ερευνητική δραστηριότητα:

- Ακαδημία Αθηνών, Κέντρον Εκδόσεως Έργων Ελλήνων Συγγραφέων (ΚΕΕΕΣ) από

τον Οκτώβριο του 1994 ως Ερευνητής Γ΄ Βαθμίδος. Συμμετοχή στο πρόγραμμα μεταφράσεων στη σειρά “Βιβλιοθήκη Ελλήνων Συγγραφέων” και προετοιμασία της Μετάφρασης και του ερμηνευτικού σχολιασμού του Α΄ Βιβλίου των *Αργοναυτικών* του Απολλωνίου Ροδίου.

Άλλες δραστηριότητες:

- Μετάφραση επιστημονικού βιβλίου. Για λογαριασμό του εκδοτικού οίκου “Ινστιτούτο του Βιβλίου - Μ. Καρδαμίτσα” μετέφρασα τη μονογραφία του Καθηγητή Η. Hunger, *Schreiben und Lesen in Byzanz. Die byzantinische Buchkultur* (München: Beck, 1989). Ο τόμος κυκλοφόρησε με τίτλο: *Ο κόσμος του βυζαντινού βιβλίου. Γραφή και ανάγνωση στο Βυζάντιο* (Αθήνα 1995).

281

Συμμετοχή σε εκπαιδευτικά σεμινάρια. Διαλέξεις:

- Ανακοίνωση με θέμα: “Από τον Αλέξανδρο στην Κλεοπάτρα. Η γυναίκα στην ποίηση και την κοινωνία της Ελληνιστικής εποχής”, στην Ημερίδα “Αι αρχαία ημών πρόγονοι” που οργάνωσε ο Δήμος Αθηναίων σε συνεργασία με τα Ερευνητικά Κέντρα της Ακαδημίας Αθηνών, στις 18 Απριλίου 1994.
- Ανακοίνωση με θέμα: “Ξαναδιαβάζοντας τον Ξενοφώντα”. Τυπώθηκε στο *Ζητήματα Εκπαίδευσης 1*. Ημερίδα Εκπαιδευτικού Προβληματισμού: “*Η διδασκαλία της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσας και Γραμματείας στο Γυμνάσιο*”, έκδ. Νέα Εκπαιδευτήρια Γ. Μαλλιάρρα, Αθήνα 1995, σελ. 23-28.
- Έξι μαθήματα στο επιμορφωτικό πρόγραμμα “Αρχαία Ελληνική Γλώσσα και Γραμματεία στο Λύκειο” των ΠΕΚ Πειραιά, σχετικά με τη διδακτική αξιοποίηση του “Πρωταγόρα” του Πλάτωνα (Νοέμβριος 1995- Μάιος 1996).
- Τρεις διαλέξεις στον Όμιλο Αρχαιοφίλων η ΑΘΗΝΗ που πραγματοποιήθηκαν στο Μουσείο Ν. Π. Γουλανδρή τον Μάρτιο 1996 με θέμα: “Η γυναίκα στα *Αργοναυτικά* του Απολλωνίου Ροδίου”.

ΒΑΣΣΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ

Λέκτορας Βυζαντινής Φιλολογίας

Α. Δημοσιεύματα:

1. “*Graeca sunt, non leguntur. Zu den schedographischen Spielereien des Theodoros Prodromos*”, *Byzantinische Zeitschrift* 86/87 (1993/94) 1-19.
2. Ανδρέας Κάλβος, “*Η Λύρα*”. Προδημοσίευση από την ιστορικοκριτική έκδοση των *Ωδών*”, *Μαντατοφόρος* 37-38 (1993-1994) 5-24.
3. Βιβλιοκρισία (με 18 διορθωτικές προτάσεις και παρατηρήσεις στο κείμενο): “*L. G. Westerink, Michaelis Pselli Poemata*”, *Ελληνικά* 44 (1994) 191-196.
4. “*Georgios Pisides im vierten Buch der Kyraniden*”, *Byzantinische Zeitschrift* 88 (1995) 456-57.

B. Διαλέξεις:

“Homers Rezeption in Byzanz”, Πανεπιστήμιο Αμβούργου, στα πλαίσια των εκδηλώσεων *Tage Griechischer Kultur in Hamburg*, 23.10.1996.

Γ. Άλλες δραστηριότητες:

Προσκεκλημένος του *Institut für Griechische und Lateinische Philologie* του Πανεπιστημίου του Αμβούργου (*Graduiertenkolleg*), Δεκέμβριος 1995.

282

ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ ΟΛΓΑ

Επίκουρη Καθηγήτρια Βυζαντινής Αρχαιολογίας

A. Δημοσιεύματα

Βιβλίο

Αναμνήσεις από τη χαμένη βασιλεία. Σελίδες εικονογραφημένης χρονογραφίας του 17ου αιώνα, Αθήνα: Γεννάδειος Βιβλιοθήκη και Εκδόσεις Πατάκη 1996.

Άρθρα

1. Αυτοκρατορικό σταθμίο, νέο απόκτημα του Βυζαντινού Μουσείου, Θυμιάμα στη μνήμη της Λασκαρίνας Μπούρα, Αθήνα 1994, σ. 115-117.
2. Μεταμορφώσεις μιας θαυματουργής εικόνας. Σημειώσεις στις όψιμες παραλλαγές της Παναγίας του Κύκκου, Δελτίο της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας 17 (1994) 317-330.

Βιβλιοκρισία

J. Lowden, *Illuminated Prophet Books. A Study of Byzantine Manuscripts of the Major and Minor Prophets*, University Park/London 1988, *Byzantinische Zeitschrift* 84/85 (1991/1992) 546-548.

B. Συνέδρια και διαλέξεις

1. Ο συλλέκτης, το μουσείο και το κοινό τους. (Μέτσοβο, Πινακοθήκη Αβέρωφ, Σεπτέμβριος 1994).
2. Byzantinisch oder neugriechisch? Übergangerscheinungen am Beispiel des illuminierten Buches (Ρέθυμνο, Renaissance-seminar του Πανεπιστημίου της Βόννης, Μάιος 1995).
3. “Φωτογραφίζοντας το παρελθόν”. Συμπόσιο: Η Φωτογραφική Εικόνα. Μια διεπιστημονική προσέγγιση. Ερμούπολη, Οκτώβριος 1996.
4. “Ο ζωγράφος φωτογραφίζεται στο αελιέ του ή ut pictura photographia”. Διάλεξη στην Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού. Αθήνα, Ιανουάριος 1996.
5. “Οικιστικά σύνολα υπό καθεστώς προστασίας. Έλεγχος του κελύφους ή και των χρήσεων;” Θ’ Συμπόσιο Ιστορίας και Τέχνης του Μονεμβασιάτικου Ομίλου με θέμα: Θεωρία

και Πρακτική για την αποκατάσταση ιστορικών οικισμών με σκοπό τις νέες χρήσεις.
Μονεμβασία, Ιούλιος 1996.

Γ. Ερευνητικά προγράμματα

Από τον Ιούνιο 1996 υπεύθυνη ερευνητικού προγράμματος με θέμα τη “Δυτική Τέχνη στην Κρήτη” στο Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών του ΙΤΕ.

ΔΕΛΒΕΡΟΥΔΗ ΕΛΙΖΑ - ANNA

Επίκουρη Καθηγήτρια Θεατρολογίας

283

Α. Δημοσιεύματα

Άρθρα

1. “Η Μαρίκα Κοτοπούλη θιασάρχης”, *Για τη Μαρίκα Κοτοπούλη και το θέατρο στην Ερμούπολη* Πρακτικά συμποσίου-Ερμούπολη Σύρου 1994, Αθήνα, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών 1996, σ. 67-88.
2. “Les Joyaux du défunt: La comédie, 1950-1970”, *Le Cinéma grec*, Παρίσι, Centre Georges Pompidou 1995, σ. 89-105.
3. “Θεματικά μοτίβα στις ταινίες του Γιώργου Τζαβέλλα”, *Γιώργος Τζαβέλλας*, Θεσσαλονίκη, 35ο Φεστιβάλ Κινηματογράφου Θεσσαλονίκης 1994, σ. 95-107.
4. “Ο Ιάκωβος Καμπανέλλης και ο ελληνικός κινηματογράφος”, *Αριάδνη 7*, Ρέθυμνο 1994, σ. 165-195.
5. “Βεντετισμός ή “έργα με θέση”: η ανανέωση του δραματολογίου στην Αθήνα κατά την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα”, *Ζητήματα ιστορίας των νεοελληνικών γραμμάτων: αφιέρωμα στον Κ.Θ.Δημαρά*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής 1994, σ. 219-242.

Β. Συμμετοχή σε συνέδριο με ανακοίνωση

1. “Η Μαρίκα Κοτοπούλη θιασάρχης”. Στο συνέδριο *Για τη Μαρίκα Κοτοπούλη και το θέατρο της Ερμούπολης*, Σύρα, 22-23 Αυγούστου 1994.

Γ. Διαλέξεις

1. 8 Δεκεμβρίου 1993 : “Οι εφαρμογές της πληροφορικής στην έρευνα της Ιστορίας του Θεάτρου”. Ημερίδα για τη *Σύγχρονη μεθοδολογία παροχής πληροφοριών*, Αθήνα, Μουσείο και Κέντρο Μελέτης του Ελληνικού Θεάτρου.
2. 13 Νοεμβρίου 1994: *Το νεοελληνικό θέατρο στις αρχές του 20ού αιώνα*. Μυτιλήνη, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας.
3. 31 Ιανουαρίου 1996: “Οι νέοι στις κωμωδίες του ελληνικού κινηματογράφου, 1950-1970”, Διαρκές σεμινάριο Ιστορικού Αρχείου Ελληνικής Νεολαίας, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών.
4. 24 Απριλίου 1996: “*Πολιτική και ελληνικός κινηματογράφος*”. Κύκλος *Τέχνη και πολιτική*, Λαϊκό Πανεπιστήμιο Δήμου Λευκωσίας, Πύλη Αμμοχώστου.

ΔΡΑΓΩΝΑ-MONAXΟΥ ΜΥΡΤΩ

Καθηγήτρια Φιλοσοφίας

I. Μονογραφία:

“Divine Providence in the Philosophy of the Empire”, ANRW Band 36.7, Berlin-New York, Walter de Gruyter 1994, 4418-4490.

II. Επιμέλεια βιβλίων:

1. Η Πολιτική Φιλοσοφία Σήμερα, Αθήνα, Καρδαμίτσα 1994.
2. Η Φιλοσοφία στα Βαλκάνια σήμερα - Philosophy in Balkan Countries Today, Αθήνα, Καρδαμίτσα 1994.

284

III. Άρθρα:

1. “Δικαιοσύνη και αξία: Το αριστοτελικό (;) κατ’ αξίαν και η θεοδικία της ελληνιστικής περιόδου”, Αριστοτέλης: Αφιέρωμα στον John Anton, Εστία 1994, 279-300.
2. “Φιλελευθερισμός και δικαιοσύνη: Η εκδοχή του F.A.Von Hayek”, Η Πολιτική Φιλοσοφία σήμερα 65-78.
3. Η φιλοσοφία στην Ελλάδα χτές και σήμερα: Τάσεις, προβλήματα, δραστηριότητες: Η Φιλοσοφία στα Βαλκάνια σήμερα 51-66.

IV. Ανακοινώσεις και συνέδρια (υπό δημοσίευση):

1. “Ελευθερία και δουλεία στον Επικτήτο” Συμπόσιο για τον Επικτήτο. Πρέβεζα, Ιούνιος 1994.
2. The Realist-Anti/realist Debate and Applied Ethics, Kyoto Ιαπωνίας, Σεπτέμβριος 1994.
3. Πρόνοια και ειμαρμένη στον Τίμαιο του Πλάτωνα: Μια μεσοπλατωνική ανάγνωση”, Συμπόσιο για τον Τίμαιο, Ρέθυμνο, Νοέμβριος 1994.
4. Η ηθική φιλοσοφία στην παιδεία της Ανθρωπότητας, Συμπόσιο του περιοδικού Δευκαλίων, Αθήνα, Δεκέμβριος 1994.

V. Διάλεξη:

Οι εφαρμογές της φιλοσοφίας στην πράξη. ΕΚΔΕΦ, Πνευματικό Κέντρο, Αθήνα, Δεκέμβριος 1994.

I. Βιβλίο:

Σύγχρονη ηθική φιλοσοφία. Ο αγγλόφωνος στοχασμός, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα 1995

II. Διάλεξη:

Η φιλοσοφία της φύσης στους Στωικούς, ΠΕΚ Κηφισιάς., Μάρτιος 1995.

III. Άρθρο:

“Which Concept of Justice, if any, Underlies the Human Rights Documents?” I. Kucuradi (Ed.) The Idea and the Documents of Human Rights, Ankara, Meteksan 1995, 157-160.

IV. Βιβλιοκρισία:

Susan Holt Wildshire, Greece and Rome and the Bill of Rights, Oklahoma University Press 1992, International Journal of the Classical Tradition, 1995, 157-160

V. Οργάνωση Διεθνούς Συνεδρίου.

“Η επικαιρότητα της αρχαίας ελληνικής Φιλοσοφίας, Ρέθυμνο 25-30/10/1995.

VI. Συμμετοχή σε συνέδρια:

1. “ Δημοκρατία και ανθρώπινα δικαιώματα” Λευκωσία, Κύπρος, Οκτώβριος 1995
2. “The Need for Business Ethics” Ρέθυμνο, Οκτώβριος 1995
3. “Στωικισμός και ανθρώπινα δικαιώματα”, Ρέθυμνο, Οκτώβριος 1995.
4. “Ο homo faber και η περιβαλλοντική ηθική”, Ζ΄ Πανελλήνιο Συνέδριο Φιλοσοφίας, Πάτρα, Νοέμβριος 1995
5. “The Justifications of Human Rights, Ankara, Δεκέμβριος 1995

285

Ανακοινώσεις:

“Towards a Human Rights Education” Belfast, Αύγουστος 1996

“Need Secularist Global Ethics Conflict with Cultural Traditions? Puna, Ινδία Νοέμβριος 1996.

II Άρθρο:

“Εφαρμοσμένη και δημόσια ηθική”, EM RAS Saggia Di Cultura E Attualità, 1996, 12-24.

ΚΑΝΤΑ ΑΘΑΝΑΣΙΑ

Επίκουρη Καθηγήτρια Προϊστορικής Αρχαιολογίας

Σπουδές

- Πτυχίο Ιστορίας και Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Αθηνών.
- Ph. D. University of London, Institute of Archaeology

Διδακτική-Ερευνητική Δραστηριότητα

- Έκτακτη υπάλληλος της Ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας.
- Διδασκαλία στο Πανεπιστήμιο του Wellington Νέας Ζηλανδίας.
- Καθηγήτρια της Σχολής Ξεναγών.
- Διδασκαλία στο Πανεπιστήμιο Κρήτης ως ειδική επιστήμων. Ως επίκουρος καθηγήτρια 1994 μέχρι σήμερα.

Ξένες Γλώσσες

- Αγγλικά, Ιταλικά, Γαλλικά και Γερμανικά.

Μέλος Ιδρυμάτων

- Μέλος της Ελληνικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

I. Ανασκαφικό έργο

- A. Ως μέλος της ομάδας ανασκαφής και μελέτης

1. ΠΜ σπήλαιο Πλατυβόλας.
2. Ρωμαϊκές οικίες Καστελλίου Κισάμου
3. Ρωμαϊκό λουτρό στην πόλη των Χανίων
4. ΜΜ και ΥΜ σπήλαιο Περιβολίων στην Δυτική Κρήτη.
5. ΥΜ νεκροταφείο Αρμένων Ρεθύμνου
6. Νεολιθικά στρώματα ανακτόρου Κνωσού
7. Προϊστορική και Ελληνιστική πόλη στην Αγία Πελαγία Ηρακλείου
8. Τμήμα Μινωϊκού επιπέδου στον Πόρο Ηρακλείου.
9. Τμήμα των ΜΜ και ΥΜ “επαύλεων” της Τυλίσσου.
10. Το ιερό Ερμού και Αφροδίτης στην Κάτω Σύμη Βιάννου.
11. ΥΜ Ακρόπολη στην Καστροκεφάλια Αλμυρού Ηρακλείου.
12. Μινωϊκή “έπαυλη” Νεροκούρου Σούδας.

Β. Ως συνδιευθύντρια της ανασκαφής

13. ΥΜ οικισμός Σαμωνά Αποκορώνου.
14. Νεολιθικό σπήλαιο Πελεκητών Ζάκρου.
15. Καθαρισμός ανασκαφής Ξανθουδίδου στην Κουμάσα.

Γ. Ως διευθύντρια της ανασκαφής

16. ΜΜ ανακτορικό κέντρο Μοναστηρακίου Αμαρίου.

II. Δημοσιεύσεις

A. Βιβλία

1. *Kastelli Chanion, a Study of the Pottery from the Stratified Trench B and the Well. Incunabula Graeca LXVI* Roma, Editioni dell' Atheneo e Bizzari 1978 (with Dr Y. Tzedakis).
2. *The Late Minoan III period in Crete. A Survey of Sites, Pottery and their Distribution*, Gothenburg, 1980.
3. *C.N.R. Istituto per gli Studi Micenei ed Egeoanatolici, Incunabula Graeca, vol. XCI. Ricerche Graeco Italiane in Creta Occidentale. I Scavi a Nerokourou Kydonias I. La Ceramica del Primo Edificio*, Editioni dell Atheneo 1989.

B. Άρθρα

4. “Το σπήλαιο του Λιλιανού” Κρητ. Χρον. 23 1971 σ. 425-439.
5. “A Late Minoan sarcophagus from the Village of Maroulas Rethymnon” *A.A.A. VI* 1973 p. 315-323.
6. “The Tripolis street Graves at Argos” *A.A.A. VIII* 1975 p. 259-275.
7. “The Late Minoan III period Problems and Conclusions” *Acts of the 4th Cretological Congress*, Heraklion 29 August-3September 1976, Athens 1980, vol. A, p. 248-253.
8. “Minoan and Traditional Crete: Some Parallels between two Cultures in the same environment” *Minoan society, Proceedings of the Cambridge Colloquium* 1981, p. 155-162.

9. "The Minoan Settlement of the Northern part of the District of Apokoronas and Minoan Apatawa" *Aux Origines de l' Hellenisme, la Crete et la Grece*, Paris 1983, p. 9-16, Pl. III-VI.
10. "Cult, Continuity and the Evidence of Pottery at the Sanctuary of Syme Viannou, Crete", *La Tansizione dal Miceneo all' Alto Archaismo. Dal Palazzo alla Citta*. Roma C.N.R. 1991, p. 479-505.
11. "Monastiraki", *The Aerial Atlas of Ancient Crete* J. Myres, E. Myres and G. Cadogan 1992 p. 194-197.
12. "The Post Palatial Period in the Area of Amari. Trade and Communication between the North and South Coasts of Crete" *Sybrita e la Valle di Amari C.N.R., Istituto per gli Studi Micenei ed Egeoanatolici*, Roma 1994.
13. "Late Bronze Age Tholos tombs, Origins and Evolution. The Missing Links". Proceedings of the Table Ronde *Les Myceniens en Crete*. Forthcoming.
14. "Monastiraki and Phaistos. Elements of Protopalatial History. *BCH*. Forthcoming.
15. "The Settlement of Stavromenos near Rethymnon During the Early Bronze Age. Historical and Cultural Observations", σε συνεργασία με την κ. Ν. Μεταξά-Προκοπίου, *Πρακτικά του ΣΤ Συνεδρίου Προϊστορικού Αιγαίου, υπό έκδοση*.
16. "La Bureaucratie Palatiale: La Naissance et Evolution d'un Systeme de Pouvoir en Egee" σε συνεργασία με L. Godart και Α. Τζιγκουνάκη, *Πρακτικά Β' Μυκηολογικού Συνεδρίου Ρώμης, υπό έκδοση*.

287

Βιβλιοκρισίες

17. A.H. Wunderlich, *The Secret of Crete, New Zealand Archaeological News Letter* 1976.
18. B. R. Higgins, *Minoan and Mycenaean Art*, Revised Edition, London, Thames and Hudson, 1981, 216 pp. 241 illms. In *Bulletin of the Institute of Archaeology*, 1984.
19. J. T. Hooker *Mycenaean Greece*, London, Routledge and Kegan Paul, 1976, In *Bulletin of the Institute of Archaeology*, 1984.
20. J. B. Rutter and S.H. Rutter *The Transition to Mycenaean. A stratified Middle Helladic II to Late Helladic IIIA pottery sequence from Ayios Stephanos in Lakonia*, Los Angeles 1976, In *Bulletin of the Institute of Archaeology* 1984.
21. G. Mee, *Rhodes in the Bronze Age: An Archaeological Survey*. Warminster, Aris and Philips 1982, 149 p. 41 pls, 8, tpls, 3 maps. In *Bulletin of the Institute of Archaeology* 1990.
22. C. Renfrew and M. Wagstaff (eds.). *An Island Polity: The Archaeology of Exploitation in Melos*. Cambridge: Cambridge University Press 1982. XIV, 361 pp. In *Bulletin of the Institute of Archaeology* 1990.
23. E. R. Hampe and E. Simon. *The Birth of Greek Art from the Mycenaean to the Archaic Period*, London Thames and Hudson 1981, 316 p. 469 figs. In *Bulletin of the Institute of Archaeology* 1990.
24. "The Protopalatial Multiple Sealing System. New Evidence from Monastiraki". *Proceedings of the International Conference on Sphragistic Studies, Naples 1996*, υπό δημοσίευση.

25. "An inscribed bronze bowl from Cyprus in the Zintilis Collection". *Kadmos*, υπό δημοσίευση.
26. "Minoan Bird Vases. A Study of Origin, Evolution and Relations from the Bronze to the Early Iron Age". Σε συνεργασία με την κ. Αλεξάνδρα Καρέτσου. *RDAC*, υπό δημοσίευση.
27. "A Cretan Clay Copy of a Cypriot Rod Tripod". Σε συνεργασία με την κ. Αλεξάνδρα Καρέτσου. Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου "Η Κύπρος και το Αιγαίο στην Αρχαιότητα", υπό δημοσίευση.
28. "LM III B and LM III C Pottery Phases, Some Problems of Definition", *Acts of the International Symposium of Minoan Pottery, Athens 1994*, υπό δημοσίευση.

288

III. Συμμετοχές σε διεθνή συνέδρια

1. 1976 Δ Κρητολογικό Συνέδριο, Ηράκλειο, Κρήτη.
2. 1981 Cambridge colloquium on Minoan Society.
3. 1981 Ε Κρητολογικό Συνέδριο, Άγιος Νικόλαος, Κρήτη.
4. 1983 Rome Congress: Dori e Mondo Egeo.
5. 1984 Congress of the Swedish Institute at Athens: The function of the Minoan palaces.
6. 1986 Στ Κρητολογικό Συνέδριο, Χανιά, Κρήτη.
7. 1986 Cambridge Conference on "Future Directions in Greek Archaeology.
8. 1987 6th Congress of Prehistoric Aegean at Athens.
9. 1988 Rome Conference on "La Transizione dal Miceneo all Alto Archaismo. Dal Palazzo alla Citta.
10. 1991 Table Ronde of the French School of Archaeology at Athens "Les Myceniens en Crete".
11. 1991 Ζ Κρητολογικό Συνέδριο, Ρέθυμνο, Κρήτη.
12. 1991 2nd Congresso di Micenologia, Rome-Naples
13. 1992 "Symposium on Minoan villas" of the Swedish Archaeological Institute at Athens.
14. 1994, Symposium on Late Minoan Pottery, Danish Institute, Athens (Συνέδριο ειδικών με περιορισμένες ατομικές προσκλήσεις.
15. 1995, Διεθνές Συνέδριο "Η Κύπρος και το Αιγαίο στην Αρχαιότητα".
16. 1996, International Symposium on Sphragistic studies, Naples (Συνέδριο ειδικών με περιορισμένες ατομικές προσκλήσεις.
17. 1996, Conference on the "Synchronization of Civilizations in the Eastern Mediterranean in the 2nd Millenium B.C.", Schloss Haimdorf, Austria.

IV. Πρόσφατες Διαλέξεις σε ξένα πανεπιστήμια

1. 1993, στο Πανεπιστήμιο του Σάλτσμπουργκ.
 2. 1994, στο Πανεπιστήμιο Κύπρου.
 3. 1995, στο Πανεπιστήμιο του Δουβλίνου (Trinity Colloge και University College).
- Οι διαλέξεις αυτές δόθηκαν μετά από πρόσκληση των αντίστοιχων Πανεπιστημίων.

V. Πρόσφατο διδακτικό έργο

1993-94

Παραδόσεις

1. Μυκηναϊκή Τοπογραφία
2. Μινωική Θρησκεία

Σεμινάριο

Τα μοντέλα στην Αρχαιολογία.

1994-95

Παραδόσεις

1. Μυκηναϊκή Αρχαιολογία
2. Η Κρητομυκηναϊκή Κοινωνία μέσα από τα κείμενα της γραμμικής Β.

Σεμινάριο

Το Κρητομυκηναϊκό διοικητικό και οικονομικό σύστημα. Αρχαιολογικά δεδομένα.

Μεταπτυχιακό Σεμινάριο

Το τέλος της εποχής του Χαλκού στην Κρήτη και την Μυκηναϊκή Ελλάδα.

1995-96

Παραδόσεις

1. Εικονιστικές παραστάσεις στα αγγεία της εποχής του Χαλκού.
2. Εισβολές, Καταστροφές, Μεταναστεύσεις. Το τέλος της εποχής του Χαλκού στην ΝΑ Μεσόγειο.

Σεμινάριο

Οργάνωση των Μυκηναϊκών Κέντρων. Ακροπόλεις, οικισμοί, νεκροταφεία.

Μεταπτυχιακό Σεμινάριο

Αξία και Οικονομία στην Εποχή του Χαλκού.

1996-97

Παραδόσεις

1. Ανάκτορα, Οικονομία και Γραφειοκρατία στην Κρήτη της Ύστερης Εποχής του Χαλκού.
2. Θέματα Μινωικής Αρχιτεκτονικής.

Σεμινάριο

Θέματα Κρητομυκηναϊκής Θρησκείας, Τελετουργία και “Κρατικής Πολιτικής”.

VI. Λοιπή Δραστηριότητα

1. 1994, στο Παρίσι, μέλος εξεταστικής επιτροπής για έγκριση διδακτορικής διατριβής μετά από πρόσκληση του Πανεπιστημίου της Σορβόνης.

ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ ΑΝΤΩΝΙΑ

Λέκτορας της Βυζαντινής Ιστορίας

Δημοσιεύματα

1. “Ο κοινωνικός έλεγχος ως παράγοντας επικοινωνίας στο Βυζάντιο”, *Πρακτικά του Β΄ Διεθνούς Συμποσίου: Η επικοινωνία στο Βυζάντιο*, Κ.Β.Ε./Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1993, 181-193.
2. “Νέοι και γέροι στην κοινωνία της Ηπείρου κατά την ύστερη βυζαντινή εποχή”, *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για ‘Το Δεσποτάτο της Ηπείρου’, Άρτα 27-31 Μαΐου 1990*, Άρτα 1993, 335-343.
3. “Lieux de communication et ville byzantine tardive: un essai de typologie”, *Byzantinoslavica* 54/2 (1993), 279-287.
4. “Η πρώτη έδρα Βυζαντινής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών”, *Μνήμων* 15 (1993), 257-276.
5. “Η στάση της Εκκλησίας απέναντι στους εμπόρους κατά την ύστερη βυζαντινή εποχή (14ος-15ος αιώνας)”, *Τα Ιστορικά* 20 (1994), 19-44.
6. “Ιστορικό μυθιστόρημα και Ιστορία: Τα μεταξύ τους όρια”, *Αφηγηματικότητα, Ιστορία και Ανθρωπολογία*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Μυτιλήνη 1994, 55-65.
7. “Η ταυτότητα των μελών της Β΄ Εθνοσυνέλευσης”, *Η Επανάσταση του 1821. Μελέτες στη μνήμη της Δέσποινας Θεμελή-Κατηφόρη*, Ε.Μ.Ν.Ε., Αθήνα 1994, 63-92

290

ΚΥΡΤΑΤΑΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ

Αναπληρωτής Καθηγητής στην Αρχαία Ιστορία

Α. Δημοσιεύματα

Βιβλία

1. *Η Αποκάλυψη του Ιωάννη και οι επτά εκκλησίες της Ασίας* (Αθήνα, 1994).
2. *Παιδαγωγός: η ηθική διαπαιδαγώγηση στην ύστερη ελληνική αρχαιότητα* (Αθήνα, 1994).
3. (επιμέλεια), *Ιεροί λόγοι: προφητείες και μαντείες στην ιουδαϊκή, την ελληνική και τη ρωμαϊκή αρχαιότητα* (Αθήνα, 1996).

Άρθρα

1. «Από την προφητική παραγωγή στην πειθαρχία του δόγματος: η περίπτωση της Αποκάλυψης», *Τοπικά* 1 (1994, 339-48).
2. «Eroticism in Early Christianity and its Relation to Prophecy», *Αριάδνη* 7 (1994, 61-76).
3. «Religious Tolerance and Intolerance: Arguments from History», στο Κ. Μπουραζέλης (επιμέλεια), *Ενότητα και Ενότητες της Αρχαιότητας* (Αθήνα, 1994).
4. «The Athenian Democracy and its Slaves», *History Today* 44 (2) (1994, 43-8).
5. «Η αθηναϊκή κοινωνία από τον Σόλωνα στον Κλεισθένη ή Η πορεία προς την πολιτική δημοκρατία», στο *Η αθηναϊκή δημοκρατία: μελέτες για το πολίτευμα και την ιδεολογία των Αθηναίων* (Αθήνα, 1995).

6. «Slavery as Progress: Pagan and Christian Views of Slavery as Moral Training», *International Sociology* 10.2 (1995, 219-34).
7. «Οι χριστιανοί προφήτες: πνευματικά χαρίσματα και προφητικά συγγράμματα στις πρώτες χριστιανικές κοινότητες», *Η Καθημερινή, Επτά Ημέρες* (17-9-95, 4-5).
8. «Ο προφήτης Ιωάννης: τα αποκαλυπτικά μηνύματα προς τις επτά εκκλησίες της Ασίας», *Η Καθημερινή, Επτά Ημέρες* (17-9-95, 9-10).
9. «Ο Παναγής Λεκατσάς και οι αγώνες των δούλων στην αρχαιότητα», *Ουτοπία* 20 (1966, 73-8).
10. «Η ύστερη αρχαιότητα στη νεοελληνική παιδεία», *Ίνδικτος* 5 (1996, 73-9).

Βιβλιοκρισίες

1. «Το σώμα του πολεμιστή» (Κ. Παπαγιώργης, *Η ομηρική μάχη*, Αθήνα, 1993), *Τα Ιστορικά* 18 (1993, 281-3).
2. «Οι θρησκευτικές ανησυχίες της ύστερης αρχαιότητας και η επικαιρότητα της σκέψης του E. P. Ντοντς» (E. R. Dodds, *Εθνικοί και χριστιανοί σε μια εποχή αγωνίας*, Αθήνα, 1995), *Ο Πολίτης δεκαπενθήμερος* 6 (1995, 43-5).
3. «Η μαπά του ζωγράφου» (Πλίνιος ο Πρεσβύτερος, *Περί της αρχαίας ελληνικής ζωγραφικής*, Αθήνα, 1995), *Σύγχρονα Θέματα* 56 (1995, 160-2).
4. «Αλλότριος ελληνισμός» (Glenn W. Bowersock, *Ο ελληνισμός στην ύστερη αρχαιότητα*, Αθήνα, 1996), *Ο Πολίτης δεκαπενθήμερος* 25 (1996, 43-6).

Μετάφραση

Rosalind Thomas, *Γραπτός και προφορικός λόγος στην αρχαία Ελλάδα* (Ηράκλειο, 1996).

B. Συμμετοχές σε συνέδρια με ανακοίνωση, διαλέξεις

1. Κύκλος διαλέξεων στο Πανεπιστήμιο Κρήτης, 19 Οκτωβρίου-14 Δεκεμβρίου 1993, με θέμα: «Προφητικός λόγος και εξουσία στην ιουδαϊκή, την ελληνική και τη ρωμαϊκή αρχαιότητα». Τίτλος διάλεξης: «Η εξουσία των πρώτων χριστιανών προφητών».
2. Διεθνές Συμπόσιο στο Ευρωπαϊκό Πολιτιστικό Κέντρο Δελφών, 22-26 Σεπτεμβρίου 1994, με θέμα: «Economic Thought and Economic Reality in Ancient Greece». Τίτλος ανακοίνωσης: «Greek Views on the Economy of War and Military Expansion».
3. Εργαστήριο της Εταιρείας Μελέτης των Επιστημών του Ανθρώπου στο Ρέθυμνο, 2-3 Νοεμβρίου 1994, με θέμα: «Η μετάδοση της γνώσης στην αρχαιότητα». Τίτλος ανακοίνωσης: «Η χριστιανική κατήχηση: ο Ιωάννης Χρυσόστομος και το κοινό του».
4. Εκδήλωση της Εταιρείας Μελέτης Νέου Ελληνισμού, 25 Ιανουαρίου 1995, με θέμα: «Η ιστορία στο Πανεπιστήμιο: πραγματικότητες και αμφισβητήσεις». Τίτλος παρέμβασης: «Ενότητα και περιοδολόγηση στη διδασκαλία της ιστορίας: από την αρχαιότητα στον Μεσαίωνα».
5. Σειρά ομιλιών της Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού & Γενικής Παιδείας της Σχολής Μωραΐτη με θέμα: «Όψεις της αρχαίας ελληνικής κοινωνίας: η κλασική Αθήνα». Τίτλος ομιλίας: «Οι δούλοι της αθηναϊκής δημοκρατίας», 31 Ιανουαρίου 1995.
6. Σειρά ομιλιών της Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού & Γενικής Παιδείας της Σχολής Μωραΐτη με θέμα: «Όψεις της αρχαίας ελληνικής κοινωνίας: η κλασική Αθήνα». Τίτλος ομιλίας: «Αθηναϊκές ταυτότητες του πέμπτου αιώνα», 4 Απριλίου 1995.
7. Εκδήλωση της Ορθοδόξου Ακαδημίας Κρήτης, 11 Μαρτίου 1995. Τίτλος διάλεξης:

- «Εικόνες του παραδείσου την εποχή της Αποκάλυψης».
8. Διεθνές Συμπόσιο στο Ευρωπαϊκό Πολιτιστικό Κέντρο Δελφών, 18-24 Ιουνίου 1995, με θέμα: «Hellenic and Jewish Arts: Interaction, Tradition and Renewal». Τίτλος ανακοίνωσης: «Early Christian Visions of Paradise: Considerations on their Jewish and Greek Background».
 9. Σεμινάρια της Ερμούπολης, 13-16 Ιουλίου 1995, ενότητα: «Η ιδιότητα του πολίτη: μια διεπιστημονική διερεύνηση». Τίτλος ανακοίνωσης: «Χριστιανοί πολίτες στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία».
 10. Διεθνές και Διεπιστημονικό Συμπόσιο επί τη 1900ετηρίδα της συγγραφής της Αποκάλυψης του Ευαγγελιστού Ιωάννου, στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, 17-24 Σεπτεμβρίου 1995. Τίτλος ανακοίνωσης: «Αποκαλυπτικές εικόνες του παραδείσου».
 11. 21ο Σεμινάριο της Πανελληνίας Ένωσης Φιλολόγων με θέμα: «Θεωρητικά προβλήματα και διδακτική της ιστορίας», Αθήνα, 2-4 Μαΐου 1996. Τίτλος ανακοίνωσης: «Σ. Μαρκανού: η διδασκαλία των *Ιστοριών* του Ηρόδοτου».

ΛΟΥΚΑΚΗ ΜΑΡΙΝΑ

Λέκτορας Βυζαντινής Φιλολογίας

Δημοσιεύσεις

Βιβλία

1. *Grégoire Antiochos, Eloge du patriarche Basile II Kamatèros*, Paris 1996 [Byzantina Sorbonensia 13].
2. *Η Πηνελόπη Δέλτα και ο Βασίλειος Β' Βουλγαροκτόνος*, Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, Αθήνα 1996.

Άρθρα

1. “Το Ενύπνιο του μοναχού Νείλου Μαλιασσηνού και η μονή Θεοτόκου Μακρινιτίσης Οξείας επισκέψεως”, *Ελληνικά* 44 (1994), 341-356.
2. “Première didascalie de Serge le diacre: Eloge du patriarche Michel Autôreianos”, *Revue des Etudes Byzantines* 52 (1994), 151-173.

Βιβλιοκρισίες- Βιβλιοπαρουσιάσεις

1. H. Eideneier (Hrsg.), *Ptochoprodromos. Einführung, kritische Ausgabe, deutsche Übersetzung, Glossar*, Köln 1991 [Neograeca Medii Aevi V], στο περιοδικό *Μαντατοφόρος* 37-38 (1993-1994), 118-130.
2. G. Stickler, *Manuel Philes und seine Psalmenmetaphrase*, Wien 1992, στο περιοδικό *Ελληνικά* 45 (1995), 405-406.

Συμμετοχή σε συνέδρια με ανακοίνωση

Les plaintes d'un didascale du XIIe siècle: Léon Valianitès: Ανακοίνωση στο 19ο Διεθνές Συνέδριο Βυζαντινών Σπουδών, που πραγματοποιήθηκε στην Κοπεγχάγη στις 18-24 Αυγούστου 1996.

ΛΟΥΚΟΣ ΧΡΗΣΤΟΣ

Αναπληρωτής Καθηγητής της Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας

A. Δημοσιεύματα

Άρθρα

1. “Οι τύχες του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου στη νεοελληνική συνείδηση”, *Η Επανάσταση του 1821. Μελέτες στη Μνήμη της Δέσποινας Θεμελή-Κατηφόρη*, Αθήνα, ΕΜΝΕ, 1994, σ. 93-106.
2. “La petite ville face à la grande: le cas d’Ano Syra au XIXe siècle”, *Αριάδνη* 7 (1994) 151-164.

B. Συμμετοχή σε συνέδρια με ανακοίνωση

1. “Famille et structures familiales dans une ville néohellénique: Hermoupolis dans la seconde moitié du 19ème siècle”, στο διεθνές συνέδριο που διοργάνωσε η European Association of Urban Historians στο Στρασβούργο (8-10 Σεπτ. 1994) με θέμα: “European Cities and Society”.
2. “Γύρω από την παύση του πατριάρχη Γρηγορίου ΣΤ’ (1840): νέες μαρτυρίες”, στο επιστημονικό συμπόσιο που οργάνωσε ο ΟΜΕΔ για να τιμήσει τη μνήμη του Λεάνδρου Βρανούση, Αθήνα 10-11 Μαΐου 1995.
3. “Η Γαλλική Επιστημονική Αποστολή στο Μοριά και οι πολιτικές διενέξεις των Ελλήνων”, στο διεθνές συμπόσιο που οργάνωσε το ΚΝΕ/ΕΙΕ και η Γαλλική Σχολή Αθηνών στην Αθήνα-Ναύπλιο (8-10 Ιουνίου 1995) με θέμα “Η επιστημονική ανακάλυψη της Μεσογείου: Αίγυπτος, Μοριάς, Αλγερία”.
4. “Illusions and realities at the end of the nineteenth-century: an attempt to construct a railway line in the island of Syros”, στο συνέδριο που οργάνωσε το Department of Byzantine & Modern Greek Studies, King’s College London, στο Λονδίνο (15-15 Σεπτ. 1995) με θέμα “Greek Society, Politics & Culture in the Era of King George I, 1863-1913”.

Γ. Άλλες επιστημονικές δραστηριότητες

1. Ομιλία, από κοινού με την Τόνια Κιουσοπούλου και τον Δημήτρη Κυρτάτα, στα Γραφεία της Εταιρείας Μελέτης Νέου Ελληνισμού (21.1.1995) με θέμα “Ενότητα και περιοδολόγηση στη διδασκαλία της Ιστορίας”.
2. Ταξινόμηση και καταλογογράφηση της βιβλιοθήκης του Ερμούπολιτη λογιού Σταύρου Βαριά, Ερμούπολη 1994-1995.

ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ ΓΙΩΡΓΟΣ

Επίκουρος Καθηγητής της νεότερης και σύγχρονης ιστορίας

A. Άρθρα

1. “Italia e italiani nell’ opinione pubblica greca, 1940-1941”, a *Propaganda politica e mezzi di comunicazione di massa : Tra fascismo e Democrazia*, Torino, Ediz. Gruppo Abele, 1995, p. 237 - 242.

B. Συμμετοχή σε συνέδρια με ανακοίνωση.

1. “Σχετικά με την οικονομία της Αντίστασης: τό ξεκίνημα των ανταρτικών ομάδων”, Συνέδριο, “Η Εθνική Αντίσταση στην Ευρυτανία. Πενήντα χρόνια από την ίδρυση της ΠΕΕΑ”, Ελληνικό Κέντρο Πολιτικών Ερευνών, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Καρπενήσι, 28 Σεπτεμβρίου - 1 Οκτωβρίου 1994. Δημοσιεύθηκε στα Πρακτικά του Συνεδρίου, Αθήνα, Επιστημονική Βιβλιοθήκη ΕΚΠΕ, 1995, σ. 95-106.
2. “La Résistance imaginaire : Images de la Résistance dans la Grèce de l’ après guerre”, στο “Convegno Storico: Una società divisa”, Archivio Nazionale Cinematografico della Resistenza, Torino, 29 Απριλίου 1995.
3. “Όψεις της Ηπείρου στην περίοδο της κατοχής (1941-1944)”, στο επιστημονικό Συμπόσιο, “Μνήμη Λεάνδρου Βρανούση”, Ε.Ι.Ε., Αθήνα, 10-11 Μαΐου 1995.
4. “Δεκέμβρης 1944. Η (επαν)ενοποίηση της ελληνικής κοινωνίας”, Συμπόσιο, “Ο Δεκέμβρης 1944 στα πλαίσια των μεταπολεμικών εξελίξεων”, Κέντρο Έρευνας και Τεκμηρίωσης, Αθήνα, 13-14 Μαΐου 1995. Δημοσιεύθηκε στο, Φαράκος Γ. (επιμέλεια), Δεκέμβρης του 1944: Νεότερη έρευνα. Νέες προσεγγίσεις, Αθήνα, Φιλίστωρ, 1996, σ. 21-30.
5. “Από τον Μεταξά στον Εμφύλιο: τα σύμβολα της πατρίδας”, Διεθνές Συμπόσιο, “Η Ελλάδα 1936-1946: Δικτατορία-Κατοχή-Εμφύλιος. Συνέχειες και ασυνέχειες”, Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου (Ε.Λ.Ι.Α.), Αθήνα, 17-19 Μαΐου 1995.
6. “ΕΛΑΣ. Ζητήματα πολέμου”, Συμπόσιο, “1945-1995: Πενήντα χρόνια από τον θάνατο του Άρη Βελουχιώτη”, Ελληνικό Κέντρο Πολιτικών Ερευνών, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 15-16 Ιουνίου 1995.
7. “The Nation and the Individual : Social Aspects of Life and Death. Greece 1896-1911”, Conference on Greek Society, Politics & Culture in the Era of King George I, 1863-1913, King’s College, Department of Byzantine and Modern Greek Studies, London, 14-15 Σεπτεμβρίου 1995.
8. “Les sources du “modernisme”: La Grèce et les pays “modernes” dans l’ entre-deux-guerres”, Colloque international, “L’ Europe des politesses et le caractère des nations. Regards croisés”, Université Blaise Pascal, Centre de Recherches sur les Litteratures Modernes et Contemporaines, Paris, 3- 5 \Οκτωβρίου 1995 .
9. “Η Έκθεση Μακρίδη (1946): Μία ανάγνωση των Δεκεμβριανών”, στο Συνέδριο, Αρχαικές διαθεσιμότητες και σύγχρονη κοινωνική ιστορία”, Αρχαία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, Αθήνα, Μάιος 1996.
10. “Αρχαιότητα και εθνικιστικός παγανισμός. Ελλάδα 1880-1940”, στο Συμπόσιο, Τά όρια της αρχαίας κληρονομιάς. Η διαχείριση της αρχαιότητας από τον νεότερο ελληνισμό, Ρέθυμνο, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 30 Οκτωβρίου - 3 Νοεμβρίου 1996.
11. “Η εξόντωση των Εβραίων της Ελλάδας: Ιδεολογία, κοινωνικές εντάσεις και συγκυρία”, στο Συμπόσιο Ιστορίας, Οι Εβραίοι της Ελλάδας στην κατοχή, Θεσσαλονίκη, Εταιρεία Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού, 8 Νοεμβρίου 1996.
12. “Οι λυτρωτές των αλύτρωτων αδελφών: πολιτικές, οικονομικές και ιδεολογικές παράμετροι της πολεμικής προετοιμασίας της χώρας (1881-1897)”, στο Ιστορικό

Συμπόσιο, Ο Τριούπης και η εποχή του, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Νοέμβριος 1996.

Β. Ιστορικά σημειώματα.

1. “Ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος. Επέτειοι και ιστορία. Η σύγχρονη εποχή και η επιλεκτική μνήμη”, στο περιοδικό “Ο Πολίτης”, τχ. 126, Ιούνιος 1994, σ. 32-36.
2. “1821: Αφανείς όψεις μιας επανάστασης”, στο περιοδικό “Ο Πολίτης Δεκαπενθήμερος”, τχ. 1, 25 Μαρτίου 1995, σ. 34-39.
3. “Ο Β΄ Παγκόσμιος πόλεμος. Πενήντα χρόνια από το τέλος της ευρωπαϊκής εκδοχής του”, στο περιοδικό “Ο Πολίτης Δεκαπενθήμερος”, τχ. 5, 19 Μαΐου 1995, σ. 24-27.
4. “Η Αντίσταση, μετά την αντιφασιστική Αντίσταση: η μνήμη της περιόδου 1940-1944”. Στο περιοδικό, “Ο Πολίτης δεκαπενθήμερος”, τχ. 7, 16 Ιουνίου 1995, σελ. 34 - 37.
5. “Αρχαίο πνεύμα, νεανικό σώμα, εθνική προδοσία: στα 100 χρόνια των Ολυμπιακών Αγώνων”. Στο περιοδικό “Ο Πολίτης δεκαπενθήμερος”, τχ. 20, 5 Απριλίου 1996, σελ. 26 - 29.

295

Γ. Πανεπιστημιακές παρεμβάσεις

1. “L’ étranger”, notion historique: Europe 1900-1950”, Seminario di programma ERASMUS, “Lo straniero nella storia”, Università di Cagliari, Dipartimento di Studi Storici, Cagliari, 18 Novembre 1994.

Δ. Βιβλιοκρισίες

1. Close David, The Origins of the Greek Civil War, London & New York, Longman, 1995, στο “Ο Πολίτης Δεκαπενθήμερος,” τχ. 21, Μάιος 1996, σ. 49.

ΜΙΣΙΟΥ ANNA

Επίκουρη καθηγήτρια Αρχαίας Ιστορίας

Α. Δημοσιεύσεις

Άρθρα

1. “Δοῦλος τοῦ βασιλέως”: The politics of translation”, *Classical Quarterly* 43 (1993), 377-391.
2. “Γυναικεῖς σπουδές και κλασική αρχαιότητα”, στα Πρακτικά της Ευρωπαϊκής Συνάντησης “Οι γυναικεῖς σπουδές στην Ελλάδα και η ευρωπαϊκή εμπειρία”, σ. 173-187. Θεσσαλονίκη 4-6 Νοεμβρίου 1993. Θεσσαλονίκη (εκδόσεις: Παρατηρητής) 1996.

Β. Συμμετοχή σε συνέδρια με ανακοίνωση

1. 5 Νοεμβρίου 1993: “Γυναικεῖς σπουδές και κλασική αρχαιότητα”, στην Ευρωπαϊκή Συνάντηση με θέμα: “Οι γυναικεῖς σπουδές στην Ελλάδα και η ευρωπαϊκή εμπειρία”, Θεσσα-

- λονίκη 4-6 Νοεμβρίου 1993.
2. 25 Ιουνίου 1994: “Εθνική ταυτότητα και η έννοια της ετερότητας στην κλασική Αθήνα” σε Σεμινάριο της Ομάδας Μελέτης της Ιστορίας της Ιστοριογραφίας και της θεωρίας της Ιστορίας, Αθήνα 24-5 Ιουνίου 1994.
 3. 2 Δεκεμβρίου 1994: “Ο ρήτορας και το ακροατήριό του”, στο Εργαστήριο της Εταιρείας Μελέτης των Επιστημών του Ανθρώπου, με θέμα “Η μετάδοση της γνώσης στην αρχαιότητα” (2-3 Νοεμβρίου 1994)
 4. 18 Μαΐου 1995: “On the tolerance policy of Alexander the Great” στο 4ο Ελληνο-αιγυπτιακό Αρχαιολογικό Συμπόσιο με θέμα “Η κληρονομιά του Μεγαλέξαντρου” στο Κάιρο και στην Αλεξάνδρεια (15-19 Μαΐου 1995).
 5. 16 Ιουλίου 1995: “Ο πολίτης και η πολίτις στην κλασική Αθήνα” στα Σεμινάρια της Ερμούπολης, ενότητα με θέμα “Η ιδιότητα του πολίτη: Μια διεπιστημονική διερεύνηση” (13-16 Ιουλίου 1995).
 6. 9 Φεβρουαρίου 1996: “Γυναίκες και πολίτες στην Κλασική Αθήνα” στο Ευρωπαϊκό Συνέδριο με θέμα: “Το φύλο των δικαιωμάτων. Εξουσία, γυναίκες και ιδιότητα του πολίτη” ενότητα: “Η έμφυλη δόμηση της ιδιότητας του πολίτη: οι διαφορετικές κληρονομίες” στην Αθήνα (9-10 Φεβρουαρίου 1996).

Γ. Διαλέξεις

1. 1 Δεκεμβρίου 1993: “Ηξεραν οι Αθηναίοι της κλασικής περιόδου γραφή και ανάγνωση;” στον *Μνήμονα*.
2. 7 Φεβρουαρίου 1995: “Πολίτευμα και αλφαριθμητισμός στην κλασική Αθήνα” στη σειρά διαλέξεων με θέμα “Όψεις της αρχαίας ελληνικής κοινωνίας: η Κλασική Αθήνα” που διοργάνωσε η Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Σχολή Μωραΐτη), Ιανουάριος-Απρίλιος 1995.
3. 18 Ματίου 1995: “Ηθικές αξίες και πολιτική στην κλασική Αθήνα” στη σειρά διαλέξεων με θέμα “Όψεις της αρχαίας ελληνικής κοινωνίας: η Κλασική Αθήνα” που διοργάνωσε η Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Σχολή Μωραΐτη), Ιανουάριος-Απρίλιος 1995.

ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ

Αναπληρωτής Καθηγητής Κλασικής Φιλολογίας

Α. Δημοσιεύματα

Βιβλία

Puella formosa: Το γυναικείο κάλλος στον Κάτουλλο και τους Ρωμαίους ελεγειακούς (Αθήνα, 1994).

Άρθρα

1. “On a Supposed Contradiction in Ovid (*Medicamina faciei* 18-22 vs *Ars amatoria* 3.129-32)”, *AMERICAN JOURNAL OF PHILOLOGY* 115 (1994, σσ. 97-103).

2. "Formosa puella: Στοιχεία γυναικείου κάλλους στον Κάτουλλο και τους Ρωμαίους ελεγειακούς", στον συλλογικό τόμο *Η γυναίκα στη λατινική γραμματεία* (=Πρακτικά Δ΄ Πανελληνίου Συμποσίου Λατινικών Σπουδών, Ρέθυμνο, 1994, σσ. 81-117).
3. "Διδάσκοντας Πλούταρχο", *ΘΑΛΛΩ* 6 (1994, σσ. 49-77).
4. "Plutarch's Contradictions", *THE ANCIENT WORLD* 25.2 (1994, σσ. 213-222).
5. "Plutarch's Heroes in Action: Does the End Justify the Means?", στον συλλογικό τόμο των I.Gallo-B.Scardigli, *Teoria e prassi politica nelle opere di Plutarco* (Napoli 1995, σσ. 301-312).
6. "Πλουτάρχου Βίοι: Οι επιλογές του σχολικού εγχειριδίου", *Φιλολογική Χίος* 5 (1996, σσ. 25-36).
7. "Η κλασική φιλολογία σήμερα. Αμφισβητήσεις και προβληματισμοί", *Ίνδικτος* 5 (1996, σσ. 43-50).

297

Βιβλιοκρισίες

1. "Οι διανοούμενοι και η ιστορία: μια απάντηση στον Κορνήλιο Καστοριάδη", *ANTI* 532 (17-23/9 1993, σσ. 63-65).
2. "W.W. Fortenbaugh & al. (ed.), Theophrastus of Eresus", *CLASSICAL REVIEW* 44.2 (1994, σσ. 302-304).

Β. Συμμετοχή σε συνέδρια με ανακοίνωση

1. "Ο Λουκρήτιος ως μιμητής του Ομήρου", Ε΄ Πανελλήνιο Συμπόσιο Λατινικών Σπουδών (Αθήνα, 5-7/11 1993).
- 2) "Κρίσεις του Πλουτάρχου για τη θέση της γυναίκας στην ελληνορωμαϊκή νομοθεσία", Α΄ Πανελλήνιο και Διεθνές Συνέδριο Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας (Αθήνα, 23-26/5 1994)
- 3) "Plutarch's Criteria for Judging his Historical Sources", V Simposio Espanol sobre Plutarco (Zaragoza, 20-22/6 1996).
- 4) "Plutarch as Historical Critic: the Role of Ethics and the Role of Rhetoric", IV International Congress of the International Plutarch Society (Leuven, 3-6/7 1996).

Επιστημονικές ημερίδες

"Πλουτάρχου Βίοι: Οι επιλογές του σχολικού εγχειριδίου", Σύνδεσμος φιλόλογων Ρεθύμνου, Διήμερο με θέμα "Τα Αρχαία Ελληνικά στη δευτεροβάθμια Εκπαίδευση" (Ρέθυμνο, 25-26/11 1994).

Γ. Διαλέξεις

1. "Διδάσκοντας Πλούταρχο", Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν (Αθήνα, 10-2-1994=βλ. δημοσίευμα αρ. 3).
2. "Η κλασική φιλολογία σήμερα. Αμφισβητήσεις και προβληματισμοί", Σύνδεσμος φιλόλογων Χανίων (Χανιά, 1.6.1994).
3. "Οι όμορφες και οι άσχημες: ερωτικές συνήθειες και προτιμήσεις στον αρχαίο κόσμο", Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν (Αθήνα, 7-3-1996).

ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ ΦΙΛΙΠΠΟΣ

Επίκουρος Καθηγητής Κοινωνιολογίας

A. Δημοσιεύματα

α) Βιβλία

- 1) Πολιτική Ανάπτυξη και Κοινωνική Δυναμική, 2η Έκδ. βελτιωμένη κι επαυξημένη, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, 1995, σελ. 335
- 2) Η Κοινωνιολογική Προσέγγιση του Λογοτεχνικού έργου, Αθήνα, Εναλλακτικές Εκδόσεις, 1995, σελ. 83

β) Άρθρα - Μελέτες

- 1) “ Η Λογοκρισία, οι Μηχανισμοί της Δημοσίευσης και της Διάδοσης του Βιβλίου και τα ζητήματα Εξουσίας; μια Κοινωνιολογική προσέγγιση”. Αιολικά Γράμματα, Τ.3 (137) Νοεμβρίου - Δεκεμβρίου 1993.
- 2) “ Σύγχρονες Απόπειρες των Ριζοσπαστικών Δυνάμεων και η Σύγχρονη Ιδεολογική Άπνοια”, Αυγή, 17 -7 - 1993
- 3) “ Σύγχρονη Θεωρητική Προβληματική και Ανοιχτή Σοσιαλιστική Θεώρηση “, Αυγή, 16 -12 - 1993.
- 4) “ Η Ιδεολογία και η Κοινωνική Συνείδηση του Μάρκου Μπότσαρη σε Συνάρτηση με τα Χαρακτηριστικά και την Κουλτούρα της Σουλιώτικης Κοινωνίας”, Πρακτικά του Συνεδρίου με θέμα “Η Ευρυτανία κατά τους Επαναστατικούς και Μετεπαναστατικούς χρόνους, 170 χρόνια από τον θάνατο του Μάρκου Μπότσαρη”, Αθήνα, 1995.
- 5) “Ο Δυναμισμός των Μυθιστορημάτων του Τζάκ Λόντον και η Αμερικάνικη κοινωνία: Μια προσέγγιση από την Σκοπιά της Κοινωνιολογίας της Λογοτεχνίας”, Αιολικά Γράμματα, τεύχος 15, 1995.
- 6) “Το Πνεύμα της Άμεσης Δημοκρατίας και η Κυβερνητική”, Αριάδνη 8, Δεκέμβριος 1996.
- 7) The Social Conflicts: The Diversity of Theories and the Multiplicity of Causes, (Working Paper που θα δημοσιευθεί από το τμήμα Κοινωνιολογίας του London School of Economics and Political Science)
- 8) “Περιβαλλοντική Εκπαίδευση και Κοινωνική Συνείδηση”, Παιδαγωγικός Λόγος 1, 1996
- 9) “Κοινωνιοκυβερνητικό Μοντέλο και Δημοκρατική Λειτουργία μιας Σύγχρονης Κοινωνίας: Η Προβληματική της Αλληλοσυμπλήρωσής τους”, Ελληνική Κοινωνιολογία, τομ.Β´, με επιμ. της Καθηγήτριας Ιωάννας Λαμπίρη-Δημάκη, (πρόκειται σύντομα να εκδοθεί)
- 10) “Το Ελληνικό Στοιχείο στη Ρωσική Διανόηση”, Άρδην, 1, 1996
- 11) “Το Πνεύμα του Τέλους και το Δυστορικό Αίτημα της Επανάστασης” Άρδην, 5, 1996.

B. Διαλέξεις - Ομιλίες

1. “Υπαρξιακή εμπειρία και Ιστορία σύμφωνα με τον Φιλοσοφικό Στοχασμό του Μπερντιάεφ”, ανακοίνωση στο Μεταπτυχιακό Σεμινάριο Φιλοσοφικής Ερευνας του Παν/μίου Αθηνών, 21 - 10 - 1992.

2. “Οι Ιστορικοκοινωνικές Ρίζες της Κρίσης στα Βαλκάνια μετά την κατάρρευση του Ανατολικού Μπλόκ και η Προβληματική του Πολιτικού τους Αυτοπροσδιορισμού”, Ρέθυμνο, 26 - 3 - 1993.
3. Επιστημονική εισήγηση με θέμα: “Γνώση και Πολιτισμός: Η Προβληματική της Κοινωνιολογικής τους Προσέγγισης”, Κέντρο Έρευνας και Τεκμηρίωσης, Αθήνα, 29 - 3 - 1993.
(Οι τρεις παραπάνω ανακοινώσεις είχαν συμπεριληφθεί και στο προηγούμενο σημείωμα επιστημονικής μου δραστηριότητας που προοριζόταν για τον υπ’ αριθμ. 7 τόμο της “Αριάδνης”, αλλά καθώς φαίνεται έκ παραδρομής δεν δημοσιεύθηκαν).
4. Πρόλογος με τίτλο “Οι Παραδοσιακές Πολιτιστικές Αλληλεπιδράσεις Ελληνικής και Ρωσικής Κοινωνίας και η Σημερινή Σημασία της Επικοινωνίας των Ελληνικών με τα Ρώσικα Πνευματικά Ιδρύματα” στην διάλεξη της Δ/ρος Ναταλίας Νικολάου, διδάσκουσας στο Παν/μιο Μόσχας, με θέμα “Ελληνισμός και Ελληνικά Γράμματα στη Ρωσία. Χθές και Σήμερα”. Ρέθυμνο, 16 - 3 - 1994.
5. Διάλεξη με τίτλο “Explosion in the Balkans” στο Central Connecticut State University, New Britain, CT, U.S.A.
Η εκδήλωση οργανώθηκε από το τμήμα Ιστορίας και το History Club του ιδίου Παν/μίου, 4 Μαΐου 1994.
6. Διάλεξη με τίτλο “Η Δυναμική του Ιστορικοκοινωνικού χώρου των Βαλκανίων και η Πολιτιστική Επίδραση του Ελληνισμού”, Hellenic Library, Los Angeles, CA, U.S.A. Η διάλεξη οργανώθηκε από την Panmacedonia Association και την Federation of the Hellenic - American Societies of South Callifornia, 6 Αυγούστου 1994.
7. Ανακοίνωση μου στο Center for European Studies (Greek study Group) του Παν/μίου του Harvard με θέμα: “The Identity and the Meaning of Social Resistance in Post - War Greek Society”. 17 - 2 - 1995.
8. Ομιλία μου με θέμα “Οι Κύριοι Θεματικοί Άξονες του 13ου παγκόσμιου Συνεδρίου Κοινωνιολογίας και η Συναφής προβληματική”, Παν/μιο Κρήτης, 23 - 5 - 1995. Η ομιλία οργανώθηκε από το τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών.
9. Ομιλία μου με θέμα “Η Ιστορικότητα του Χώρου και οι προοπτικές του: Η περίπτωση της Κρήτης” Βόλος, 24-4-1996. Η εκδήλωση οργανώθηκε από τους Συλλόγους Κρητών, Κυπρίων, Θρακών και Μακεδόνων του Βόλου.
10. Διάλεξή μου με θέμα: “Modern Versions of Conflict Theory with Specific References to Theories of Ralf Dahrendorf and D. Lockwood”, Σχολή Κοινωνιολογίας, Παν/μίου Λομονόσωφ, Μόσχα, 22-3-1996.
11. Διαλεξή μου με θέμα: “Political Organizations in a Shifting Social Environment: The Problematics of Value Choices and the Sociocybernetic Model”, Τμ. Κοινωνιολογίας του Moscow State University of International Relations, Μόσχα, 27-3-1996.
12. Διάλεξή μου με θέμα “The Post - War Sociopolitical Developments in Greece from the Point of View of Left Movements and Parties”, Ινστιτούτο της Παγκόσμιας Ιστορίας της Ρωσικής Ακαδημίας Επιστημών, 27-3-1996.
13. Διάλεξή μου με θέμα “The Main Characteristics of Neofunctionalism”, Σχολή Κοινωνιολογίας Παν/μίου Λομονόσωφ, Μόσχα 28-3-1996
14. Διάλεξή μου με θέμα” The Efficiency of a Political Organization and the Dynamics of

- Social Environment”, Σχολή Κοινωνιολογίας Παν/μίου Λομονόσωφ, Μόσχα 28-3-1996
15. Εισήγησή μου σε συζήτηση στρογγυλής τραπέζης με θέμα “The Notions of Self Organization, Self- Reference and Autopoiesis of 2nd Order Cybernetics”, Academy of Administration for the President, Μόσχα, 28-3-1996. Στην οργάνωση της συζήτησης πήρε μέρος και το τμήμα της Κοινωνικής Τεχνολογίας της Διεθνούς Ακαδημίας της Πληροφορικής.
 16. Διάλεξη μου με θέμα “Modern Versions of Social Conflict Theory, The Problematics of Conflict Causes and the Potentialities of Sociocybernetics”, Ινστιτούτο των Κοινωνικών και Πολιτικών Ερευνών της Ρωσικής Ακαδημίας Επιστημών, Μόσχα, 1-4-1996. Η διάλεξη έγινε στο πλαίσιο συνεργασίας μου με το παραπάνω Ινστιτούτο και ιδιαίτερα με τον διευθυντή του Gennadij Osipow και τον υποδιευθυντή του Α. Karto, όπως επίσης και με το διεθνές τμήμα της UNESCO επί των Κοινωνικών και Ανθρωπιστικών Επιστημών.
 17. Διάλεξή μου με θέμα “Σύγχρονη Μεταπολεμική Ελληνική Κοινωνία και Σύγχρονη Ελληνική Ποίηση”, Τομέας Νεοελληνικών Σπουδών Τμήματος Κλασικής Φιλολογίας Παν/μίου Λομονόσωφ, Μόσχα, 2-4-1996.

Γ. Συμμετοχή σε συνέδρια με Ανακοίνωση

1. “Η Ιδεολογία και η Κοινωνική Συνείδηση του Μάρκου Μπότσαρη σε Συνάρτηση με τα Χαρακτηριστικά και την Κουλτούρα της Σουλιώτικης Κοινωνίας”, ανακοίνωση στο συνέδριο που έλαβε χώρα στο Καρπενήσι από 16 έως 19 Σεπτεμβρίου 1993 με θέμα. “Η Ευρυτανία κατά τους Επαναστατικούς και Μετεπαναστατικούς Χρόνους, 170 χρόνια από τον θάνατο του Μάρκου Μπότσαρη” Το Συνέδριο οργανώθηκε από το Ελληνικό Κέντρο Πολιτικών Ερευνών του Παντείου Παν/μίου.
2. Επιστημονική ανακοίνωση στο 89ο ετήσιο συνέδριο της Αμερικανικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας (A.S.A) με τίτλο “A Historico - Sociological Approach to the Political Crisis in the Balkans After the Fall of the Communist Regimes “, Los Angeles, CA, U.S.A, 5 - 8 - 1994.
3. “Historico - Social Dynamics and the Decision - Making Mechanisms of Political System: A Try for Convergence of the Social Conflict Theory with the Functional one”, ανακοίνωση στο 13ο Συνέδριο της Παγκόσμιας Κοινωνιολογικής Εταιρείας (I.S.A), που είχε ως τίτλο Contested Boundaries and Shifting Solidarities, Bielefeld Γερμανίας, 19 - 7 - 1994.
4. “ The Potentialities of the Sociocybernetic Model and the Role of Political Leadership in a Non - Stable Society”, επιστημονική ανακοίνωση στο συνέδριο που οργάνωσε το Interregional Center of Advanced Studies με τίτλο “Intellectuals in a Non - Stable Society: Conformism or Leaderslip ? “, Λομονόσωφ Κρατικό Πανεπιστήμιο Μόσχας, 6 - 9 - 1995.
5. “The Breakdown of Greece’s Parliamentary Regime in 1967 and Military Junta in 1974: Causes and Consequences” Επιστημονική ανακοίνωση στο συνέδριο που οργάνωσε το Interregional Center of Advanced Studies με τίτλο “ntellectuals in a a Non-Stable

- Society: Conformism or Leadership? ”, Λομονόσωφ Κρατικό Παν/μο Μόσχας, 6 - 9 - 1995.
6. Εισήγηση με τίτλο: “Η Ελληνική Κοινωνία στη Μεταβυζαντινή Εποχή Ιδεολογικές και Οικονομικές Διαστάσεις - στο πλαίσιο του Βυζαντινού χώρου”, στο πρόγραμμα με τίτλο “Κατάρτιση πτυχιούχων Τ.Ε.Ι και Α.Ε.Ι στη Συντήρηση Μνημείων”, Λάρισα 3-1-1996. Το πρόγραμμα οργανώθηκε και πραγματοποιήθηκε από το κέντρο επαγγελματικής Κατάρτισης (Κ.Ε.Κ) ΔΕΛΤΟΣ.
 7. Εισήγηση με τίτλο: “Ορεινή Τοπική Κοινωνία και Κοινωνική Οικολογία” στο πλαίσιο του προγράμματος με τίτλο “Απασχόληση Now, Eurowrite για την Δημιουργία Καινοτομικού Τηλεκέντρου Ανάπτυξης, Προώθησης του Αγροτουρισμού και του Πολιτισμού με τη Τηλεργασία, τη Τηλεκπαίδευση και τη Δημιουργία Γυναικείων Επιχειρήσεων”, Μπεζούλα ν. Καρδίτσας, 6-7-1996. Οργάνωση και πραγματοποίηση του προγράμματος από το Κ.Ε.Κ. “Ευρωπληροφόρηση”.
 8. Εισήγηση με τίτλο “Τοπική Κοινωνία, Εναλλακτικός Τουρισμός και Κοινωνική Οικολογία” στο πλαίσιο του προγράμματος με τίτλο “Οργάνωση- Διοίκηση- Επιχειρηματική Πρωτοβουλία Γυναικών στις Εναλλακτικές Μορφές Τουρισμού Ορεινών κι Απομακρυσμένων Περιοχών”, Κατερίνη, 18-7-1996. Οργάνωση και πραγματοποίηση του προγράμματος από το Κ.Ε.Κ. “Ευρωπληροφόρηση”.
 9. Εισήγηση με τίτλο “Η Δομή του Σοβιετικού Ανθρώπου” στο πλαίσιο του προγράμματος “Κατάρτιση στο Κοινωνικό Management - Διοίκηση, οργάνωση και Λειτουργία Επιχειρήσεων Αυτοαπασχόλησης και Απασχόλησης”, Κατερίνη 18-7-1996. Οργάνωση και πραγματοποίηση από το Κ.Ε.Κ. “Ευρωπληροφόρηση”.
 10. Εισήγηση με τίτλο “Τοπική Κοινωνία, Κρίση Αξιών Βιομηχανικού Πολιτισμού και Πολιτικές Εναλλακτικού Τουρισμού. Σύμφωνα με τις Αρχές της Κοινωνικής Οικολογίας” στο πλαίσιο του προγράμματος “Οργάνωση - Διοίκηση -Επιχειρηματική Πρωτοβουλία Γυναικών στις Εναλλακτικές Μορφές Τουρισμού Ορεινών κι Απομακρυσμένων Περιοχών”, Μηλιές Πιερίας, 19-7-1996. Οργάνωση και πραγματοποίηση προγράμματος από το Κ.Ε.Κ. “Ευρωπληροφόρηση”.
 11. Εισήγηση με τίτλο “Σύγχρονες Αντιλήψεις γύρω από την Κοινωνιολογία της Ανάπτυξης: Η περίπτωση της Αρκαδίας”, στο πλαίσιο της επιστημονικής μερίδας “Η Αρκαδία στο Δρόμο της Ανάπτυξης”, που οργάνωσε η Παναρκαδική Ομοσπονδία Ελλάδος κατά την διάρκεια του Γ’ Παγκόσμιου Συνεδρίου των Αρκαδών, Τρίπολη, 28-7-1996.
 12. Ανακοίνωσή μου με θέμα “Sociocybernetics and Civil Society” στο 10ο Συνέδριο Κυβερνητικής και Συστημάτων, Βουκουρέστι, 26-31 Αυγούστου, 1996. Αυτή η ανακοίνωσή μου έλαβε χώρα στη 7η συνεδρία (Session) του τομέα της Κοινωνιοκυβερνητικής (Sociocybernetics Section) του Συνεδρίου, που οργανώθηκε από μένα και στην οποία προήδρευα και είχε ως τίτλο “Sociocybernetics and the Question of Quality in a Democratic Regime”.
 13. Ανακοίνωσή μου με θέμα “The Activity of a Political Organization in a Changing Social Environment: The Question of its Efficiency” στο άμεσως παραπάνω συνέδριο Κυβερνητικής και Συστημάτων και στο παραπάνω τομέα του Συνεδρίου. Η ανακοίνωση έγινε στην 11η συνεδρία (session) με τίτλο “Changes in Social Systems and Changes in the Mode of Production”

14. Εισήγησή μου με θέμα “Ποικίλες Εκδοχές των Κοινωνικών Συγκρούσεων και Λειτουργισμός” στο Μεταπτυχιακό Σεμινάριο Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών υπό την διεύθυνση του καθηγητού Δ. Κούτρα, Αθήνα, 7-5-1996.

Δ. Έρευνητικά Προγράμματα

1. Περάτωση της κοινωνιολογικής έρευνας που χρηματοδοτήθηκε από τον Δήμο Ρεθύμνου σχετικά με την πόλη του Ρεθύμνου. Τελικός τίτλος της έρευνας: “Κοινωνικοοικονομική και Πολιτιστική Εκτίμηση της πόλης του Ρεθύμνου κατά την Τελευταία Δεκαεπταετία”. Ήμουν ένα από τα τρία μέλη της ερευνητικής ομάδας με την Ιδιότητα του αναπληρωτή διευθυντή. Τα άλλα μέλη ήταν: Πανταζής Τερλεξής, καθηγητής Παν/μίου Θεσσαλίας, Διευθυντής του ερευνητικού προγράμματος, Δ. Κυρκιλής, Λέκτορας Παν/μίου Μακεδονίας.
2. Πραγματοποίηση συμπληρωματικού ερευνητικού προγράμματος που χρηματοδοτήθηκε από τον Δήμο Ρεθύμνου με τίτλο “Συμπλήρωση Ερευνητικού Προγράμματος σχετικά με την Ανάπτυξη του Ρεθύμνου κατά την Τελευταία Δεκαεπταετία”. Το πρόγραμμα διήρκεσε από 24-4-96 έως 23-6-1996 και εκτός εμού συμμετείχαν ο καθηγητής Π.Τερλεξής (Παν/μιο Θεσσαλίας), που ήταν και ο διευθυντής του προγράμματος, και ο λέκτορας του Παν/μίου Μακεδονίας Δημ. Κυρκιλής.
3. Είμαι υπεύθυνος ερευνητικού προγράμματος που εγκρίθηκε από την Επιτροπή ερευνών του Παν/μίου Κρήτης, ύστερα από σχετική μου πρόταση. Το πρόγραμμα έχει ως τίτλο “Κοινωνικοοικονομικές Δομές, Αναπτυξιακή Πολιτική και Οικολογικά Προβλήματα: Η περίπτωση της Κρήτης”, άρχισε από 1-10-1996 και έχει διάρκεια ενός χρόνου

Ε. Άλλες Επιστημονικές Δραστηριότητες

1. Συμμετοχή και Διδασκαλία σε σεμινάρια επιμόρφωσης αγροτών, επιδοτούμενα από την Ε.Ο.Κ: 26 - 11 - 1993, Καρωτή ν. Ρεθύμνου, Εισήγηση με θέμα: “Η οικολογία ως κλάδος των κοινωνικών επιστημών και ως πολιτικοκοινωνικό κίνημα”.
2. Παρέμβαση στην συνεδρία της 12 - 9 - 1994 του σεμιναρίου με γενικό τίτλο “Rethinking Identity in Latin America”, Φθινόπωρο 1994, Yale University.
Η παρέμβαση είχε ως τίτλο “Cultural and Political Ethnicity and the Formation of Nationhood: Examples from the case of Brasil”. Στην παραπάνω συνεδρία η βασική εισήγηση έγινε από τον Stuart Schartz με τίτλο: “Brazilian Ethnogenesis: Formation of New Peoples in Brasil ”
3. “Το Πρόβλημα της Ζήτησης των Ψυχοδραστικών ουσιών: Μια Κοινωνιολογική Προσέγγιση”, επιστημονική ανακοίνωση στο επιμορφωτικό σεμινάριο καθηγητών Μέσης Παιδείας σε θέματα Αγωγής που έλαβε χώρα στο Ηράκλειο Κρήτης από 14 - 16 Μαρτίου 1995.
4. Μάρτιος 1994 - Σεπτέμβριος 1994: Visiting Fellow στο Παν/μιο του Yale, Dept of Sociology, κατά την διάρκεια της εκπαιδευτικής μου άδειας.
Αντικείμενα ερευνητικού προγράμματος:

- α. Κοινωνιολογική προσέγγιση των οικονομικοπολιτικών εξελίξεων στην Ελλάδα μετά το 1974 μέχρι σήμερα.
- β. Νεολειτουργισμός και Νεομαρξισμός :Σημεία σύγκλισης.
- γ. Η επιρροή της Ευρωπαϊκής Ριζοσπαστικής Κοινωνιολογικής θεωρίας στους Αμερικανούς Ριζοσπάστες Κοινωνιολόγους.
- 5. Δεκέμβριος 1994 - Μάρτιος 1995: Research Scholar στο τμήμα Κοινωνιολογίας του London School of Economics.
Αντικείμενο ερευνητικού προγράμματος: Οι Βασικές Επί Μέρους Σχολές της Συγκρουσιακής Κοινωνιολογικής Θεωρίας.
- 6. Ιούλιος 1995 - Οκτώβριος 1995: Senior Associate Member of St. Antony's College, Oxford University. Αντικείμενο ερευνητικού προγράμματος: Κοινωνικές και Πολιτιστικές Ρίζες των Πρόσφατων Πολιτικών Συγκρούσεων στα Βαλκάνια.
- 7. Κατά το διάστημα από 20-3-1996 έως 20-4-1996 μετέβην στην Σχολή Κοινωνιολογίας του Κρατικού Παν/μίου της Μόσχας Λομονόσοφ ως επισκέπτης καθηγητής, ύστερα από πρόσκληση της, και παρέδωσα μια σειρά από μαθήματα και διαλέξεις.
- 2. Συμμετέχω στην οργάνωση των συνεδριών (sessions) που έχει αναλάβει το Thematic Group 02 on Sociocybernetics and Social Systems της Διεθνούς Κοινωνιολογικής Εταιρείας για το Παγκόσμιο Συνέδριο Κοινωνιολογίας που θα γίνει το 1998 στο Μόντρεαλ.
- 3. Συμμετέχω στην οργάνωση των συνεδριών(sessions) που θα διεξαχθούν στο 14ο Διεθνές Συνέδριο της WACRA (World Association for Case Method Research and Case Method Application) - EUROPE on Sustainable Development: Towards Measuring the Performance of Integrated Socioeconomic and Environmental Systems - Theories and Cases.

ΣΤ) Διάφορα

- 1. Κατά την διάρκεια του Παγκόσμιου Συνεδρίου Κοινωνιολογίας (Ιούλιος 1994) εξελέγην μέλος της επιτροπής αναδιοργάνωσης της ομάδας της Κοινωνιοκυβερνητικής της Διεθνούς Κοινωνιολογικής Εταιρείας.
- 2. Τον Μάρτιο του 1995 εξελέγην μέλος του Διεθνούς Συμβουλίου του Thematic Group της Κοινωνιοκυβερνητικής και της Θεωρίας των Κοινωνικών Συστημάτων (Sociocybernetics and Social System Theory) της Διεθνούς Κοινωνιολογικής Εταιρείας.
- 3. Τον Αύγουστο του 1995 έγινα μέλος της Φιλοσοφικής και Πολιτιστικής Εταιρείας. "Losevskiye Besedy" (Διάλογοι του Λόσεφ) που έχει έδρα την Μόσχα και σκοπεύει την προαγωγή της ρωσικής και παγκόσμιας φιλοσοφικής σκέψης με τιμητικό σημείο αναφοράς του ελληνιστή και Φιλέλληνα Ρώσο φιλόσοφο Α.Φ. Λόσεφ.
- 4. Μέλος της οργανωτικής επιτροπής του διεθνούς συνεδρίου που έλαβε χώρα στη Μόσχα από 4 - 7 - Σεπτεμβρίου 1995 με τίτλο "Intellectuals in a Non - stable society: Conformism or Leadership?" Κρατικό Παν/μιο Μόσχας.
- 5. Το 1994 έγινα μέλος της Διεθνούς Κοινωνιολογικής Εταιρείας και Ιδιαίτερα των επιτροπών της Κοινωνιολογίας του Δικαίου, Πολιτικής Κοινωνιολογίας, Κοινωνιολογίας της Γνώσης και της Κουλτούρας, Κοινωνιολογίας της Επιστήμης και της Τεχνολογίας, της Κοινωνικής Οικολογίας και της Κοινωνιοκυβερνητικής.

ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ ΤΙΤΟΣ

Ειδικός Επιστήμονας με το Π.Δ. 407/80 στη Βυζαντινή Αρχαιολογία

A. Δημοσιεύματα

Άρθρα

1. “Η μορφή του Χριστού Αρχιερέα”, στο *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, Περ. Δ΄ - τόμ. ΙΖ΄ (1993-1994), τόμος αφιερωμένος στη μνήμη της Ντ. Μουρίκη, σελ. 67-76.
2. “Η Βυζαντινή Ζωγραφική”, στο *Αρχαιολογία*, τεύχος 56, Ιούλιος - Σεπτέμβριος 1995, σελ. 6-20.

304

B. Συμμετοχή σε συνέδρια με ανακοίνωση

1. “Εικαστικές εκφάνσεις της πολιτικής του Στέφανου Dusan σε μνημεία της εποχής του”, *Ο ΙΔ΄ αιώνας, Η εποχή των τελευταίων ελληνοσερβικών συγκρούσεων: Ανακοίνωση στο Συμπόσιο, Θεωρία και πραγματικότητα*, Αθήνα, Νοέμβριος 1993.
2. “Δύναται ο κίβων τάφον καί στήλην επιθείναι”, Ανακοίνωση στο *Δέκατο πέμπτο Συμπόσιο Βυζαντινής και μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*, Αθήνα, Μάιος 1995.
3. “Ιστορίες και ιστορήσεις με ιππότες και δράκους στο Βυζάντιο”, Ανακοίνωση στην *Επιστημονική συνάντηση του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης (Ε.Σ.Τ.Ι.Α.)*, Ανώγεια, Μάρτιος 1996.
4. “Μαυσωλεία και επιτύμβια μνημεία κατά τις φιλολογικές πηγές στη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο”, Εισήγηση στο *Δέκατο έκτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*, Αθήνα, Μάιος 1996.

Γ. Διαλέξεις

1. “Στρατιωτικοί άγιοι: Οι υπεράνθρωποι του Μεσαίωνα και οι κυράδες τους”, *Διάλεξη στην Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού*, Αθήνα, Μάρτιος 1996.

ΠΗΓΙΑΚΗ ΚΑΛΛΙΟΠΗ

Επίκουρη Καθηγήτρια Παιδαγωγικών σπουδών

1. “Η Μάθηση ως υπόθεση του προσώπου”, *Νέα Παιδεία*, τεύχ. 71 (1994, σσ.92-105)
2. “Οι αξίες της Κοινωνικής κατανόησης και αλληλεγγύης στο σχολικό πρόγραμμα για την Ευρωπαϊκή Ταυτότητα”, *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, 16 (1995, σσ. 239-248)
3. “Εξετάσεις και Μάθηση: Ρητορισμοί και παιδαγωγικός λόγος”, *Σχολείο και Ζωή*, 3 (1995, σσ. 92-114)
4. “Ινστιτούτα Επαγγελματικής Κατάρτισης: Κριτική Θεώρηση”, *Επιθεώρηση Συμβουλευτικής και Προσανατολισμού*, 32-33 (1995, σσ. 45-60)
5. “Fundamental Errors Made in the Design and Introducing of Careers Education into

Greek Schools”, *International Journal of Vocational Education and Training*, 3, 1 (1995, p. 33-50)

6. “The Disorientation of David Hargreaves’ s Proposals for an Educational Reform: A critique”, *Educational Review*, 47,3 (1995, pp. 289-296)

Δ. Άλλες επιστημονικές και διοικητικές δραστηριότητες

- *Οκτώβριος 1993*: Επανεκλογή στη θέση του Κοσμήτορα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης.
- *1993-1995*: Υπεύθυνος του “Κέντρου Δομήνικος Θεοτοκόπουλος” στο Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών / Ι.Τ.Ε.
- *Σεπτέμβριος-Νοέμβριος 1994*: Προσκεκλημένος καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Κύπρου.
- *24 Ιανουαρίου 1994*: Με απόφαση του Υπουργού Βιομηχανίας, Ενέργειας και Τεχνολογίας, μέλος του Εθνικού Γνωμοδοτικού Συμβουλίου Ερευνας.
- *3 Μαρτίου 1994*: Με απόφαση του Υπουργού Παιδείας μέλος της Εφορείας της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδας.

305

ΣΑΡΠΑΚΗ ΑΝΑΓΙΑ

Ειδική Επιστήμονας Προϊστορικής Αρχαιολογίας

A. Δημοσιεύματα

1. A Palaeoethnobotanical study of the West House, Akrotiri, Thera. *B.S.A.* 1992, 87:219-230.
2. Παραδοσιακές τεχνικές της αμπελουργίας, στην συνεδρία Ακρωτήρι Θήρας: τ'αμπέλια στη ζωή μιάς κοινότητας. *Ιστορία του Ελληνικού Κρασιού*. Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, 1992 σελ.54-60, 294. Αθήνα.
3. The Palaeoethnobotanical approach: the Mediterranean triad or is it a quartet? Στο *Agriculture in Ancient Greece*, B.Wells (ed.), 1992, σελ.61-76. Stockholm: P. Astroms Forlag.
4. Η σημασία της μελέτης των φυτών στην αρχαιολογία. *Ελλωτία* 1, 1992:144-155.
5. Toumba Balomenou, Chaeronia: plant remains from the Early and Middle Neolithic levels, σελ. 281- 300, στο *Res Archaeobotanicae: International Workgroup for Palaeoethnobotany*. 1995, Kiel
6. Η αρχαιολογική ορατότητα της αμπέλου στην Κρήτη και στον Ελλαδικό χώρο την προϊστορική εποχή. Τόμος Α 2, σελ.841-861. *Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*. 1995 Ρέθυμνο.
7. Natural insecticides and insect repellents in antiquity: a review of the evidence. *Journal of Archaeological Science* 22: 705-710.
8. Το περιβάλλον κατά την διάρκεια της Πλειστοκαίνου περιόδου: Τα φυτά της φύσης. 1996 *Αρχαιολογία* 58: 38-44.

B. Συμμετοχή σε συνέδρια με ανακοίνωση

1. 10th Symposium of the International Work Group for Palaeoethnobotany, Innsbruck, Αυστρίας, στις 11-18 Ιουνίου 1995, με ανακοίνωση: “The need to distinguish between the

white and the black mulberry: its connection to *Bombyx mori* silk production.

2. XIII International Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences, Forli, Italy, 8-14 Σεπτεμβρίου 1996 με ανακοίνωση: "Bread in the Aegean Prehistory: some emerging thoughts".

Γ. Διαλέξεις

1. Akrotiri, the Late Bronze Age site on Thera: an Introduction. Διάλεξη στο Πανεπιστήμιο του Groningen, Κάτω Χώρες, Νοέμβρης 1994.
2. Ο ρόλος που διαδραματίζει η Περιβαλλοντική Αρχαιολογία στην Αρχαιολογία γενικότερα. Διάλεξη στο Πολεμικό Μουσείο Αθηνών. Φεβρουάριος 1997.

Δ. Άλλες επιστημονικές δραστηριότητες

1. Συμμετοχή στο Ερευνητικό Πρόγραμμα *E.P.E.T.* (Ακρωτήρι) με τίτλο "Archeotool: Ένα αρχαιολογικό εργαλείο βοήθημα στην ανασκαφική αρχειοθέτηση".
2. Συμμετοχή στο πρόγραμμα του *ΠΕΝΕΔ* "Προϊστορική Τεχνολογία και ανταλλαγές: στάθμευση, αρίθμηση και καταγραφή πρώτης ύλης και τεχνολογικού προϊόντος".
3. Υπεύθυνη των *περιβαλλοντικών προγραμμάτων* των εξής ανασκαφών: α) Ακρωτηρίου Θήρας (Πανεπιστήμιο Αθηνών και Αρχαιολογικής Εταιρείας), β) Παλαικάστρου, Σητείας (Βρετανική Αρχαιολογική Σχολή Αθηνών), γ) Μόχλου, Αγίου Νικολάου (Αμερικάνικη Αρχαιολογική Σχολή Αθηνών), δ) Κουκονήσι Λήμνου (Ακαδημία Αθηνών).
4. *Εκπρόσωπος των παλαιοεθνοβοτανολόγων* των Ευρωπαϊκών χωρών της Μεσογείου (1995-7). Εκλογή που έγινε στο Innsbruck στις 17 Ιουνίου 1995.
5. *Υποτροφία* του Τμήματος Αρχαιολογίας του *Groningen* Κάτω Χωρών για διαμονή και μελέτη το χειμερινό εξάμηνο με τον Καθηγητή W.van Zeist πάνω σε θέματα της παλαιοεθνοβοτανικής.
6. Μέλος της Εταιρείας Μελέτης της Αρχαίας Ελληνικής Τεχνολογίας (ΕΜΑΕΤ) που ιδρύθηκε το 1993.
7. Μέλος του European Association of Archaeologists.
8. Μέλος του Association for Environmental Archaeology (AEA).
9. Μέλος του British Prehistoric Society.

ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ

Καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας

Α. Δημοσιεύματα

Βιβλία

1. *Ελεύθερα. Τομέας III.2.* Από τη γεωμετρική και αρχαϊκή νεκρόπολη. Ταφικές πυρές και ομηρικά έπη. Εκδόσεις Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο-Αθήνα, 1994, σελ. 1-156 με εικόνες και πίνακες.
2. *Ελεύθερα. Τομέας III.3.* Αντίποινα, Συμβολή στη μελέτη των ηθών και των εθίμων της

γεωμετρικής-αρχαϊκής περιόδου, Ρέθυμνο 1996, σελ. 1-256 με 224 έγχρωμες εικόνες και 2 πλάκες.

3. *Eleutherna. Sector III.3. Reprisals, Contribution to the study of customs of the geometric-archaic period*, Rethymno 1996 pp. 1-256, 224 colour pictures and 2 plates (Translated by P. Kyriakou).

Άρθρα

1. Πέντε χρόνια ανασκαφών στην Ελεύθερνα, *Αριάδνη* 7 (1994) 34-60.
2. Eleutherna, λήμμα-άρθρο στην *Encyclopedia del'arte antica* (υπό εκτύπωση).
3. Ptolemy against Artemis, *Acta of the International Colloquium of the British Museum, Sculpture and Sculptors of the Dodecanese and Caria*, London 1994.
4. Missinterpretations of the Alexander's Heritage: Two Case Studies and a Methodological Question, *Acta of the International Colloquium, The Heritage of Alexander the Great*. Cairo/Alexandria 1995 (υπό εκτύπωση).
5. Eleutherna on Crete. The Recent Discoveries, *International Colloquium on Post-Minoan Crete, Nov. 10-11, 1995*, London.
6. Καβάφης και Καισαρίων: ο ποιητής και τα αγάλματα, *Καβάφεια Ε' Διεθνές Συμπόσιο*, Νοέμβριος 1995, Κάιρο-Αλεξάνδρεια.
7. Κυπριακά και Κρητο-κυπριακά προϊόντα της γεωμετρικής-αρχαϊκής περιόδου στην Ελεύθερνα, στο *Η Κύπρος και το Αιγαίο στην Αρχαιότητα, Διεθνές Αρχαιολογικό Συνέδριο, 8-10 Δεκεμβρίου 1995*, Λευκωσία.
8. Eleutherna and the Eastern Mediterranean during the 8th and 7th c. B.C. Acta of the Intern. Symposium, *Interconnections in the Mediterranean 2500-500 B.C.*, Αθήνα, Μάιος 1996.
9. Μια υπόθεση εργασίας, *Αριάδνη* 8 (1996).

307

Β. Συμμετοχή σε συνέδρια με ανακοίνωση

Βλ. πιο πάνω Άρθρα αρ. 3, 4, 5, 6, 7 και 8.

Συμμετοχή σε μια σειρά από διεθνή και τοπικά συνέδρια, συμπόσια και colloquia με παρεμβάσεις.

Γ. Διαλέξεις

Μια σειρά από διαλέξεις στα ελληνικά, αγγλικά και γερμανικά σε Παν/μια, Μουσεία, Ανώτερες Σχολές, Δήμους, Πνευματικά Ιδρύματα κλπ. καθώς και στα πλαίσια Συνεδρίων ή Συμποσίων διαφορετικών από την Αρχαιολογία γνωστικών αντικειμένων.

Δ. Ερευνητικά Προγράμματα

Συνεχίστηκαν κατά το διάστημα 1993-96 τα εξής επιστημονικά ερευνητικά προγράμματα:

1. Καλλιτεχνική παραγωγή στα Δωδεκάνησα (με έμφαση στην ελληνιστική πλαστική).
2. Ανασκαφικές έρευνες στην πόλη της Ρόδου (μόνο για ένα έτος).
3. Υπογραφές καλλιτεχνών και έργα τους κατά την ελληνιστική περίοδο.
4. Σφραγίσματα της Δήλου.

Σε όλα τα παραπάνω προγράμματα συμμετέχουν προπτυχιακοί και μεταπτυχιακοί φοιτητές του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης. Η χρηματοδότηση των δύο πρώτων γίνεται από το Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Ε. Άλλες επιστημονικές δραστηριότητες

1. Η ανασκαφική έρευνα στον δυτικό τομέα ΙΙΙ της αρχαίας Ελεύθερας με συμμετοχή προπτυχιακών και μεταπτυχιακών φοιτητών του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης αλλά και των λοιπών Πανεπιστημίων της χώρας καθώς και χωρών του εξωτερικού (Ιταλία, Μεγάλη Βρετανία, Αυστραλία, Η.Π.Α.).
2. Διοργάνωση Έκθεσης στο Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης - Γουλανδρή με τίτλο: "Ελεύθερα. Από τη γεωμετρική και αρχαϊκή νεκρόπολη. Ταφινές πυρές και ομηρικά έπη".
3. Διδασκαλία θερινών μαθημάτων σε φοιτητές του εξωτερικού (Η.Π.Α.) στο πλαίσιο της ανασκαφικής δραστηριότητας στην αρχαία Ελεύθερα.

308

ΣΤ. Συμμετοχή σε επιτροπές

1. Οργάνωσης μεταπτυχιακών σπουδών του Πανεπιστημίου Κρήτης.
2. Έρευνας του Πανεπιστημίου Κρήτης.
3. Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Κρήτης.
4. Συντακτικής επιτροπής της "Αριάδνης", Επετηρίδας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης.
5. Τριμελών εισηγητικών για διδακτορικές διατριβές του Πανεπιστημίου Κρήτης.
6. Οργάνωσης θερινών μαθημάτων σε φοιτητές του εξωτερικού.

Ζ. Διάφορα

Μετά τη λήξη της θητείας ως Προέδρου του Τμήματος Ιστορίας-Αρχαιολογίας, εκπαιδευτική άδεια στο εξωτερικό (Αγγλία, Η.Π.Α., Ιταλία) για ενημέρωση και συγγραφή έργων.

1. Απονομή του Σταυρού του Οικουμενικού Πατριαρχείου και τιμητικό δίπλωμα από την Εκκλησία της Κρήτης για την προσφορά στην επιστήμη, τα γράμματα και τις τέχνες (1993).
2. Απονομή του αργυρού μεταλλίου του Πανεπιστημίου Κρήτης για την προσφορά στην επιστήμη και την κοινωνία (1994).
3. Επίτιμος Δημότης Ελεύθερας (1995).

ΤΖΑΒΑΡΑΣ ΙΩΑΝΝΗΣ

Αναπληρωτής Καθηγητής Φιλοσοφίας

Α. Δημοσιεύματα

Βιβλία

1. Έρωτας - Πόλεμος. Δοκίμιο κοσμοθεωρίας. ("Δωδώνη", Αθήνα - Γιάννινα 1993), 172 σελ.
2. Γκέοργκ Χέγκελ: Η φιλοσοφία του πνεύματος. Τόμος Πρώτος (από την Εγκυκλοπαίδεια

- των φιλοσοφικών επιστημών σε επιτομή, §§ 377-482), Εισαγωγή - Μετάφραση - Σχόλια Γιάννη Τζαβάρρα, (“Δωδώνη”, Αθήνα - Γιάννινα 1993), 290 σελ.
3. Πλωτίνος: *Εννεάδων βιβλία 30-33 (Το «μεγάλο βιβλίο»)*. Εισαγωγή - Μετάφραση - Σχόλια Γιάννη Τζαβάρρα, (“Δωδώνη”, Αθήνα - Γιάννινα 1995), 342 σελ.
 4. *Εγχειρίδιο φιλοσοφίας. Προβληματισμοί στον χώρο των ιδεών*. Εκδόσεις Εκπαιδευτήρια “Κωστέα-Γείτονα”, Αθήνα 1995, 156 σελ.
 5. Πανεπιστήμιο Κρήτης. Τομέας Φιλοσοφίας: *Παρόν και μέλλον της Φιλοσοφίας*. Επιμέλεια έκδοσης Γιάννη Τζαβάρρα. “Δωδώνη”, Αθήνα - Γιάννινα 1995, 118 σελ.

Άρθρα

1. «Φιλοσοφική προσέγγιση στο Διονυσιακό και Απολλώνιο πνεύμα». *D & A spirit* 2 (1993), σελ. 142-144.
2. Επίλογος στο βιβλίο του Γιάννη Τζερούμα: *Περί φύσεως. Μία ζωγραφική βασισμένη στον Εμπεδοκλή*. Εκδόσεις Γαβριηλίδης, Αθήνα 1995.
3. Μιχάλης Ξυλινάς - Γιάννης Τζαβάρρα: “Ο Εμπεδοκλής ο Ακραγαντίνος ως επίκαιρος ιατροφιλόσοφος”. *Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση* 12 (1995), σελ. 111-128.
4. “Ο διάλογος ως μελλοντική φιλοσοφική μέθοδος”. Στον τόμο: *Παρόν και μέλλον της φιλοσοφίας* (βλ. Βιβλία αριθμ. 5), σελ. 77-84.

309

B. Συμμετοχή σε συνέδρια με ανακοίνωση

1. «Ο εξωπραγματικός χαρακτήρας του καλλιτεχνήματος κατά τον Martin Heidegger». Εισήγηση στο πανελλήνιο συνέδριο της Ελληνικής Φιλοσοφικής Εταιρείας με θέμα «Αισθητική και φιλοσοφία της τέχνης», Αθήνα 18-20/5/1994.
2. «Το διονυσιακό στοιχείο κατά τον πρώιμο Νίτσε». Εισήγηση στο συνέδριο που διοργάνωσε το Ινστιτούτο Γκαίτε Αθηνών και το Γαλλικό Ινστιτούτο Αθηνών με θέμα «Ο Νίτσε και η Ελλάδα», Αθήνα 8-9/12/1994.
3. “Η ελευθερία σε σχέση προς τον θάνατο”. Εισήγηση στην ημερίδα της Φιλοσοφικής Εταιρείας Κύπρου με θέμα: “Ελευθερία και σύγχρονος άνθρωπος”, Λευκωσία 7/5/1996.

Γ. Διαλέξεις

1. «Μια εναλλακτική πρόταση για τη διδασκαλία της φιλοσοφίας στη Μέση Εκπαίδευση», Παλλήνη Αττικής, 11/4/1994. Το κείμενο δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Φιλοσοφία και Παιδεία*, τόμος 1, τεύχος 3 (1995), σελ. 12-14.

ΤΖΙΦΟΠΟΥΛΟΣ ΓΙΑΝΝΗΣ

Λέκτορας Κλασικής Φιλολογίας

Δημοσιεύσεις

1. Thucydidean Rhetoric and the Propaganda of the Persian Wars Topos, *La parola del passato* 50 (1995) 91-115.

2. Η ρητορική των Περσικών πολέμων: η ερμηνεία της ιστορίας στην *Ιστορία* του Θουκυδίδη, *Πρακτικά του Α΄ Πανελληνίου και Διεθνούς Συνεδρίου Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας*, Αθήνα: Ελληνική Ανθρωπιστική Εταιρεία, (υπό εκτύπωση).
3. Proverbs in Menanders' *Dyskolos*: the Rhetoric of Popular Wisdom, *Mnemosyne* 48 (1995) 169-177.
4. Mummius' Dedications at Olympia and Pausanias' Attitude to the Romans, *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 30 (1993) 93-100.
5. *Hekate Street*: a *Horos* from Heliokastro of Hermione, *HOROS* 10 (1992).
6. Lucretius on the Seasons: *De Rerum Natura* 5.737-747, *Ελληνικά* 39 (1988) 401-405.

310

Ανακοινώσεις

Στο Α Πανελλήνιο και Διεθνές Συνέδριο Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας, Αθήνα 23-26 Μαΐου 1994, με θέμα: η ρητορική των Περσικών πολέμων: η ερμηνεία της ιστορίας στην *Ιστορία* του Θουκυδίδη (δημοσιεύσεις 2).

Στην ετήσια Συνάντηση των Φιλολόγων του Νομού Ηρακλείου για τη βράβευση των μαθητών της Γ΄ Λυκείου που πρώτευσαν στον διαγωνισμό αρχαίων ελληνικών, Ηράκλειο 22 Μαΐου 1995, με θέμα: ο Νικίας στο Θουκυδίδη (υπό εκτύπωση).

ΤΣΑΓΚΑΡΑΚΗΣ ΟΔΥΣΣΕΑΣ

Καθηγητής Κλασικής Φιλολογίας

A. Δημοσιεύματα

Άρθρα

1. "The Two Views of the Afterlife" ΕΥΧΗΝ ΟΔΥΣΣΕΙ, Από τα Πρακτικά του Ζ΄ Συνεδρίου για την Οδύσσεια, Ιθάκη 1995, σ. 275-285.
2. "Odyssey XI: the Question of the Sources" in *Homer's World: Fiction Tradition and Reality* (edd. Andersen- M. Dickie), Bergen 1995, σ. 123-131.

B. Συμμετοχή σε συνέδρια με ανακοίνωση

1. Ζ΄ Διεθνές Συνέδριο για την Οδύσσεια 3-8 Σεπτεμβρίου 1993. Ανακοίνωση: "The Two Views of the Afterlife".
2. Διεθνές Συνέδριο με θέμα "HOMER'S WORLD: FICTION, TRADITION AND REALITY", Νορβηγικό Ινστιτούτο Αθηνών, 9-10 Δεκεμβρίου 1994. Ανακοίνωση: "Odyssey XI: the Question of the Sources".
3. Α΄ Πανελλήνιο και Διεθνές Συνέδριο Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας, Αθήνα 23-26 Μαΐου 1994. Ανακοίνωση: "Το θεματικό μοτίβο της κατάβασης στην Οδύσσεια: Προέλευση, πηγές".

ΦΡΑΓΚΟΥΛΙΔΗΣ ΣΤΑΥΡΟΣ

Επίκουρος, Κλασική Φιλολογία

Δημοσιεύματα

Άρθρα

1. "Counter-Theatricalization in Plautus' *Captivi* III.4," *Mnemosyne* 49 (1996) 144-158.
2. "Phormio as Parasite and Playwright in Terence's *Phormio*," *Bollettino di Studi Latini* 25 (1995) 397-425.
3. "Contextuality in the Sisters' Death in Apuleius' Tale of *Cupid and Psyche*," *PP* 50 (1995) 140-144.
4. "Palaestrio as Playwright: Plautus *Miles Gloriosus*, 209-212," στο: C. Deroux (ed.), *Studies in Latin Literature and Roman History* 7 (Brussels 1994) 72-86.
5. "Performance and Improvisation in Terence's *Eunuchus*," *QUCC* 48 (1994) 121-130.
6. "Self-Imitation in Apuleius' Tales of Tlepolemus/Haemus and Thrasyleon," *Mnemosyne* 47 (1994) 337-348.
7. "Venus and Psyche's Sisters in Apuleius' Tale of *Cupid and Psyche*," *CB* 70 (1994) 67-72.
8. "The Soldier as a Storyteller in Terence's *Eunuchus*," *Mnemosyne* 47 (1994) 586-595.
9. "A Pattern from Homer's *Odyssey* in the Sicilian Narrative of Thucydides," *QUCC* 44 (1993) 95-102.
10. "Modes of Metatheatre: Theatricalisation and Detheatricalisation in Terence," *Eunuchus*, *LCM* 18 (1993) 146-151.

311

Λοιπές Δραστηριότητες

1. Πρόσκληση από τη συντακτική επιτροπή του περιοδικού *HELIOS* για κρίση προς δημοσίευση επιστημονικής εργασίας που εμπίπτει σε τομέα ερευνηκής μου δραστηριότητας.
2. Πρόσκληση για συμμετοχή με ανακοίνωση στο *20th Groningen Colloquium on the Novel* (23-24 May 1997).

ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ ΧΡΗΣΤΟΣ

Αναπληρωτής Καθηγητής της Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας

A. Δημοσιεύματα

Βιβλία

Η Γηραιά Σελήνη. Η βιομηχανία στην Ελλάδα, 1830 - 1940, Αθήνα 1993, σελ. 410.

Άρθρα

1. "Η εξωστρέφεια της ελληνικής οικονομίας στις αρχές του 20ου αιώνα και οι συνέπειές της στην εξωτερική πολιτική", στο *Η Ελλάδα των Βαλκανικών πολέμων 1910 - 1914*,

- Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, Αθήνα 1993, σελ. 143 - 160.
2. "Social Values and Business Strategies in the Naming of Ships in Greece, Eighteenth - Twentieth Centuries" στο S.Vryonis, Jr. (ed.), *The Greeks and the Sea*, New Rochelle, New York, 1994, σελ. 135 -151
 3. "La marine marchande grecque et les mutations du commerce des céréales XVIIIe - XXe siècles", στο K.Friedland (ed.), *Maritime Food Transport*, Köln, 1994,σελ. 233 - 244
 4. "Η περίοδος της ανασυγκρότησης 1945 - 1953 ως στιγμή της σύγχρονης ελληνικής και ευρωπαϊκής ιστορίας" στο Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο 1945 - 1967*, Αθήνα 1994, σελ. 23 - 33
 5. "Δημοκρατία και πελατειακές σχέσεις. Τρεις πρόσφατες αναλύσεις της ελληνικής πολιτικής του 19ου αιώνα", *Μνήμων* τόμος 16(1994), σελ...167 - 197

Γ. Συμμετοχή σε συνέδρια με ανακοίνωση

1. Συνέδριο *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο 1945 - 1967*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 24 - 27 Νοεμβρίου 1993
2. 11th International Economic History Congress, Μιλάνο, 12 - 16 Σεπτεμβρίου 1994
3. Συνέδριο *Greek Society, Politics & Culture in the Era of King George I, 1863 - 1913*, King's College, Λονδίνο 14 -15 Σεπτεμβρίου 1995
4. Ημερίδα *Art, Culture and Totalitarian Ideology in Greece in the 1930s*, Foundation for Hellenic Culture, Λονδίνο 24 Νοεμβρίου 1995
5. Συμπόσιο, *HIstoire industrielle de la Provence*, Telemme, Université de Provence, Aix - en - Provence, 30 - 31 Μαΐου 1996

Δ. Άλλες επιστημονικές δραστηριότητες

1. Προσκεκλημένος καθηγητής στην Ε.Η.Ε.Σ.Σ., Παρίσι Ιανουάριος 1994
2. Υπουργείο Βιομηχανίας, εμπειρογνώμονας στο πρόγραμμα *Το Μέλλον της Ελληνικής Βιομηχανίας*, Οκτώβριος 1994 - Ιούνιος 1995
3. Προσκεκλημένος καθηγητής στην Ecole Normale Supérieure, Παρίσι, Φεβρουάριος 1996.

ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ ΝΙΚΟΣ

Καθηγητής της Ιστορίας της Τέχνης

Α. Δημοσιεύματα

Βιβλία

1. *Νοήματα της Εικόνας*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης (Ρέθυμνο 1994).
2. *Όλο το ζωγραφικό έργο του Γκρέκο*, πρόλογος, διορθώσεις και προσθήκες στην ελληνική έκδοση, Εκδόσεις Νίκος Βότσης (Αθήνα, 1994).
3. *Όλο το ζωγραφικό έργο του Γκόγια*, πρόλογος, διορθώσεις και προσθήκες στην ελλη-

νική έκδοση, Εκδόσεις Νίκος Βότσης (Αθήνα, 1994).

4. (επιμ.) *El Greco of Crete - Proceedings of the International Symposium* (Ηράκλειο, 1995).
5. (επιμ.) *Ο Γκρέκο στην Ιταλία και η Ιταλική Τέχνη*, κατάλογος της έκθεσης που οργανώθηκε στην Εθνική Πινακοθήκη (Αθήνα, 1995).

Άρθρα

1. “Οι «βυζαντινές αναμνήσεις» στο έργο του Γκρέκο”, *Αριάδνη*, 7 (1994, σελ. 109-149).
2. “Η βιβλιοθήκη και το αρχείο Πρεβελάκη στο Πανεπιστήμιο Κρήτης”, *Αριάδνη*, 7 (1994, σελ. 255-262).
3. “Οι σειρές των Αποστόλων”, συνοδευτικό κείμενο στον μικρό κατάλογο που εκδόθηκε από το Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας για την έκθεση του Αγίου Πέτρου του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου στο νέο κτίριο του ΙΤΕ στα Βασιλικά Βουτών, με αφορμή τα 10 χρόνια λειτουργίας τού Ιδρύματος.
4. “Ο Άγιος Πέτρος του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου”, το ίδιο κείμενο στον κατάλογο της έκθεσης του πίνακα στην Εθνική Πινακοθήκη (Αθήνα 1994).
5. “Το πρόβλημα της «Αυλικής Τέχνης» και η ζωγραφική στην Emilia κατά τον 16ο αιώνα”, *Μνήμων*, 17 (1995, σελ. 9-35).
6. “Une vision mystique du Greco: Barrès et le secret de Tolède”, στο *El Greco of Crete- Proceedings of the International Symposium*, Ηράκλειο, 1995, σελ. 587-611.
7. “Ο Γκρέκο στην Ιταλία”, στον κατάλογο της έκθεσης *Ο Γκρέκο στην Ιταλία και η Ιταλική Τέχνη*, Αθήνα 1995, σελ. 57-72.
8. Λήμματα για τους πίνακες *Η Ανάσταση του Χριστού* του Πάολο Βερονέζε, *Η προσκύνηση των Ποιμένων*, *Ο Άγιος Φραγκίσκος δέχεται τα στίγματα*, *Ο Χριστός στο σπίτι της Μάρθας και της Μαρίας*, *Παιδί που ανάβει ένα κερί και Προσωπογραφία Ανδρός* του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου στον κατάλογο της έκθεσης *Ο Γκρέκο στην Ιταλία και η Ιταλική Τέχνη*, Αθήνα 1995, σελ. 228-235, 288-293, 334-341, 348-353, 354-359, 368-373. Υπεύθυνος του ειδικού 16σέλιδου που αφιέρωσε στην έκθεση η εφημερίδα το *ΒΗΜΑ* (3 Δεκεμβρίου 1995).
9. “Φαντασία και ζωγραφική αλήθεια : μια προσωπογραφία”, στο πρόγραμμα του *Μισάνθρωπου* του Μολιέρου που ανέβασε η Νέα Σκηνή του Λευτέρη Βογιατζή (πρεμιέρα 7.4.1996).

313

B. Συμμετοχή σε συνέδρια με ανακοίνωση.

1. *Arte, Historia e Identidad en America - Visiones Comparativas*, XVII Coloquio Internacional de Historia del Arte, που οργανώθηκε στις 22- 27 Σεπτεμβρίου 1993 από την Universidad Nacional Autonoma de Mexico και το Getty Grant Program στο Zacatecas του Μεξικού. Ανακοίνωση με θέμα “The Image of Bolivar in the Work of the Greek Poet-Painter Nikos Engonopoulos”.
2. *Greek Traditional Culture: Past, Present and Future*, conference in honour of Professor D. Loukatos, The Alexander S. Onassis Center for Hellenic Studies, New York University, 18-19 Νοεμβρίου 1994. Ανακοίνωση με θέμα “Elements of Popular Art in 20th Century Greek Painting”.

3. *El Greco in Italy and Italian Art*, διεθνές συνέδριο που οργανώθηκε στο Ρέθυμνο από το Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών και το Πανεπιστήμιο Κρήτης στις 22-24 Σεπτεμβρίου 1995. Ανακοίνωση με θέμα “El Greco’s Italian Period According to Ellis K. Waterhouse”.
4. *Μαρξισμός: μια επανεκτίμηση*, επιστημονικό συμπόσιο που οργανώθηκε στην Αθήνα από την Εταιρεία Σπουδών Νοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας στις 3- 4 Νοεμβρίου 1995. Ανακοίνωση με θέμα “Μαρξισμός και Εικαστικές Τέχνες”.
5. *Art, Culture and Totalitarian Ideology in Greece of the 30’s*, συμπόσιο που οργανώθηκε από το Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού στο Λονδίνο στις 24 Νοεμβρίου 1995. Ανακοίνωση με θέμα “The Visual Arts under the Metaxas Dictatorship”.
6. “*Επιθεώρηση Τέχνης*” : μια κρίσιμη δωδεκαετία, επιστημονικό συμπόσιο που οργανώθηκε στην Αθήνα από την Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας στις 29-30 Μαρτίου 1996. Ανακοίνωση με θέμα “Υποδοχή και προβολή αισθητικών αξιών και καλλιτεχνικών τάσεων από την *Επιθεώρηση Τέχνης*”.

Γ. Διαλέξεις

- 28 Ιανουαρίου 1994: “Ιαπωνισμός και Βυζαντινισμός: σκέψεις με αφορμή το έργο του Θεοτοκόπουλου”, διάλεξη οργανωμένη από το Υπουργείο Παιδείας και Πολιτισμού της Κύπρου, Λευκωσία.
- 8 Απριλίου 1994: “Twentieth-Century Painting in Greece: Autonomy and Dependencies”, ομιλία στον κύκλο διαλέξεων “From the Art and Literature of Contemporary Greece”, The Alexander S. Onassis Center for Hellenic Studies, New York University.
- 6 Απριλίου 1994: “Inequalities in the Work of El Greco and their Interpretation”, Center for Literary and Cultural Studies - The George Seferis Chair of Modern Greek, Πανεπιστήμιο Harvard, Βοστώνη.
- Ιούνιος - Ιούλιος 1994: κύκλος 9 διαλέξεων με θέμα “Desigualdades en la obra de El Greco y su interpretación”, Πανεπιστήμιο του Buenos Aires, Φιλοσοφική Σχολή, Instituto de Teoria e Historia del Arte Julio E. Payró.
- Ιούνιος - Ιούλιος 1994: κύκλος 4 διαλέξεων “Problemas metodologicos de la historia del arte”, Πανεπιστήμιο του Buenos Aires, Φιλοσοφική Σχολή, Instituto de Teoria e Historia del Arte Julio E. Payró.
- Ιούνιος - Ιούλιος 1994: κύκλος 4 διαλέξεων “Michael Baxandall’s *Patterns of Intention - on the Historical Explanation of Pictures: uno analisis crítico*”, Πανεπιστήμιο του Buenos Aires, Φιλοσοφική Σχολή, Instituto de Teoria e Historia del Arte Julio E. Payró.
- 24 Ιουνίου, 1 και 8 Ιουλίου 1994: κύκλος 3 διαλέξεων με θέμα: “El bizantinismo de El Greco reconsiderado”, Buenos Aires, Museo Nacional de Bellas Artes.
- 12 Ιουλίου 1994: Federaci6n de Asociaciones de Amigos de Museos de Argentina: “El problema del «arte cortesano» y la pintura en Emilia en el siglo XVI”.
- 8 Ιουλίου 1994: “*Historia del arte y lucha de clases: una lectura veinte años despues*”, Cabildo, Πολιτιστικό Κέντρο του Δήμου Μοντεβιδέο, Ουρουγουάη. Βλ. επίσης

- “Contra el terrorismo de la novedad”, συνέντευξη με την Laura Malosetti στο εβδομαδιαίο περιοδικό *Brecha* (Μοντεβιδέο, Ουρουγουάη, 9 Σεπτεμβρίου 1994).
- 24 Σεπτεμβρίου 1994: Οργανωτής του *Τριήμερου για την Ισπανική Ζωγραφική* που έλαβε χώρα στις 22-24 Σεπτεμβρίου 1994 με συνεργασία του Πανεπιστημίου Κύπρου, του Δημοτικού Κέντρου Τεχνών και του Ισπανικού Προξενείου Λευκωσίας. Διάλεξη με θέμα το έργο του Pablo Picasso.
 - 28 Νοεμβρίου 1994: “The Politics of Nationalism and El Greco in the 19th and 20th Centuries”, University of Washington, Seattle.
 - 2 Δεκεμβρίου 1994: “The Politics of Nationalism and El Greco in the 19th and 20th Centuries”, University of British Columbia, Vancouver.
 - 23 Ιανουαρίου 1995: “La politica del nacionalismo y El Greco en los siglos XIX y XX”, Universidad Complutense, Μαδρίτη.
 - 24 Ιανουαρίου 1995: “La recepción del Greco en Grecia”, Seminario de arte Marqués de Lozoya της Fundación Universitaria Española, Μαδρίτη.
 - 25 Ιανουαρίου 1995: “Sobre los recuerdos bizantinos del Greco”, Seminario de arte Marqués de Lozoya, Fundación Universitaria Española, Μαδρίτη.
 - 1 Φεβρουαρίου 1995: “La politica del nacionalismo y el Greco en los siglos XIX y XX”, Τμήμα Ιστορίας της Τέχνης της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου της Γρανάδας.
 - 2 Φεβρουαρίου 1995: “ El problema del «arte cortesano» y la pintura en Emilia en el siglo XVI”, Τμήμα Ιστορίας της Τέχνης της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου της Γρανάδας.
 - 8 Φεβρουαρίου 1995: “Reflexiones sobre arte y nacionalismo”, διάλεξη στον κύκλο ομιλιών *Una Revisión del Siglo XX*, Residencia de Estudiantes, Μαδρίτη.
 - 6 Οκτωβρίου 1995: “A Visual Satire of the Cult of Antiquity”, διάλεξη στα πλαίσια του *2nd Meeting of a European Community Project : Basic Approaches to Restore Neuronal Function*, Κολυμπάρι, Ορθόδοξη Ακαδημία Κρήτης.
 - 12 Ιανουαρίου 1996: “Οι σφαγές της Χίου και ο Ευγένιος Ντελακρουά”, διάλεξη στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Μιχάλιο Κτίριο, Χίος.
 - 22 Μαΐου 1996: “Οι εικαστικές τέχνες και η πολιτική”, ομιλία στην Πύλη Αμμοχώστου μετά από πρόσκληση του Δήμου Λευκωσίας (Λαϊκό Πανεπιστήμιο 1996 - Γ΄ κύκλος: Τέχνη και Πολιτική).

Δ. Άλλες επιστημονικές και διοικητικές δραστηριότητες

- Οκτώβριος 1993: Επανεκλογή στη θέση του Κοσμήτορα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης.
- 1993-1996: Υπεύθυνος του “Κέντρου Δομήνικος Θεοτοκόπουλος” στο Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών / I.T.E.
- Σεπτέμβριος-Νοέμβριος 1994: Προσκεκλημένος καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Κύπρου.
- 24 Ιανουαρίου 1994: Με απόφαση του Υπουργού Βιομηχανίας, Ενέργειας και Τεχνολογίας, μέλος του Εθνικού Γνωμοδοτικού Συμβουλίου Έρευνας.
- 3 Μαρτίου 1994: Με απόφαση του Υπουργού Παιδείας μέλος της Εφορείας της

Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδας.

- Μάρτιος-Σεπτέμβριος 1995: υπεύθυνος για τον σχεδιασμό και την οργάνωση της έκθεσης *Ο Γκρέκο στην Ιταλία και η Ιταλική Τέχνη*, (Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη, Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος 1995), όπως και για το Διεθνές Συνέδριο με το ίδιο θέμα που οργανώθηκε στο Ρέθυμνο από το Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών και το Πανεπιστήμιο Κρήτης (22-24 Σεπτεμβρίου 1995).
- Υπεύθυνος έκδοσης των τευχών 6 (1993) και 7 (1994) της *Αριάδνης*, επιστημονικής Επετηρίδας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης.

Η ΕΠΙΕΤΗΡΙΔΑ ΤΗΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ
ΑΡΙΑΔΝΗ 8
ΕΚΤΥΠΩΘΗΚΕ
ΣΕ 700 ΑΝΤΙΤΥΠΑ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΤΥΠΟΚΡΕΤΑ
Γ. ΚΑΖΑΝΑΚΗΣ Δ/ΧΟΙ ΑΒΕΕ
ΗΡΑΚΛΕΙΟ ΤΗΛ. 380882.
Η ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ ΚΑΙ Η
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΤΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ
ΕΓΙΝΕ ΑΠΟ ΤΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΑ
ΤΗΣ ΚΟΣΜΗΤΕΙΑΣ
ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΒΑΒΟΥΡΑΚΗ